

73

6874

САБИР

дәлалат
мечниеси

САБИР

АЗЭРБАЙЧАН ССР ЕЛМЛЭР АКАДЕМИЯСЫ
НИЗА ИМ эдийн ӨДЭБИЙЖАТ вэ ДИЛ ИНСТИТУТУ

М. Э. САБИР

(МЭГАЛЭЛЭР МЭЧМУЭСИ)

АЗЭРБАЙЧАН ССР ЕЛМЛЭР АКАДЕМИЯСЫ НӨШРҮҮЛТЫ
БАКЫ 1962

Тәртиб едәнләри

А. Заманов, Р. Ибраһимова, Әбүлфәз Ибад оғлу

Редактору Әзиз Мирәһмәдов

НӨШИРІЙІДАН

Охучулара тәгдим едилән бу мәгаләләр мәчмуәси бөјүк хаң шаири Мирзә Әләкбәр Сабирин анадан олмасынын 100 иллини мұнасибетін илә ішшір едилән китаблардан бириди. Бурада Азәрбајҹан алимләrinин вә јазычыларынын Совет һакимијјети илләринде Сабирин тәдгиг едиг өјрәнмәк саһесинде көрдүкләри бөјүк ишин мүһум бир һиссәси өз экспозициянын тапшырып.

Китабдакы мәгаләләр сырасында елми-тәдгигат әсәрләре олдуғу кими, елми-күтләви, публисист сәчијјәли мәгаләләр, геодләр дә вардыр. Проблематика чөһәтиндән мәгаләләр Сабирин һәјат вә фәалийјәтинин чох мұхтәлиф мәсәләләрини әһатә едир. Мұеллифләр сабиршүнаслығын әдәбијат тарихи, дилчиник, үслубијат, фолклор, мәтишүнаслығын нөгтеји-назәриндән чидди әһәмијјати олан бир сырға мәсәләләрини шығандырымшылар. Бөјүк шаирин хаң һәјаты илә, 1905—1907-чи илләр ингилабы илә, XX әсрин аввәлләриндәки Азәрбајҹан әдәби һәјаты вә хүсусән мәшінур «Мolla Нәсрәддин» журналы илә әлагәси, һәмчинин онун реалист әдәбијатын, ингилаби сатиранын, Азәрбајҹан ше'р дилинин инициишафында мұстәсна хидмәти мұеллифләрин өз чох диггәт жетирди және мөвзулардандыр.

Мәгаләләрин чоху айры-айры вахтларда Азәрбајҹан гәзет вә журналларында чал олунмушшудур. Онларын бөјүк бир гиесми бу китабда да, илк наәшрләрдә олдуғу кими, ejni илә верилер. Бир сырға мәгаләләр исә ән зәрури һалларда мұеллифләр вә институт тәрәфииндән ихтирас вә ja редактә едилмишиләр. Бу иш әсасен бә'зи көлінәлмис мүддәзалары, Сабирдән бир нечә жердә сият кәтирилән ше'р тәқрарларыны арадан галдырылған мәгсәди илә көрүлмүшшудүр. Бунунла бәрабәр, тарихи һәги-гәтләре, сон илләрдә анарылмын тәдгигат нәтижәсінде әлдә

едилмиш јени, дүрүст нәтичәләрә мұвағиғ олмајан бә'зи һөкмләр китабда олдуғу кими сахланылышдыр. Белә һөкмләрә анчаг 1920—1940-чы илләрдә јазылмыш вә чап олунмуш мәғаләләрдә тәсадүф едилир. Одур ки, оiplара тәнгиди јанашибмаг мәсләһәт көрүлүр. Охучу сонракы илләрә анд олан әсәрләрдә бу сәһв мүддәсә вә һөкмләрин тәнгид олундуғуну, Сабирин јарадычылығ вә дүнjaқөрүшүнә даһа дүзкүн елми тәһлил верилдијиниң көрәчәкдир.

МУСТАФА ГУЛИЈЕВ

САБИР ФҮГӘРА ШАИРИДИР

Сабир чар үсүли-идарәсинин ағыр илләриндә јашамыш вә чалышмышдыры. Чар сијасети һәр дүрлү чанлы мәфкурәләри мәһв етмәк, маариф вә мәдәнијјәт ишләрин тә'тиб, руһаниләрин гаранлыг мөвнүмат ишләринә јардым етмәкдән избарәт икән Азәрбајҹан кәндлисисинин чијинләриндә хән гамчысы дәхү баги иди.

Шәһәрләрдә ииичи данрәләриндә чар приставлары һөкмранлыг едиреди. Сабир тәчавүз вә тәэзигләр дөврүнү тәсвири еди. Онун асарында фүгәраны көрмәк истәмәјән вә онун дәрдләри илә иәш'әләнән, кәндилләриң соң дамла ганыны соран истисмарчы ханларын тәсвири көрүнмәкдәдир.

Сабир биринчи дәфә олараг кәскин вә гәти сурәтдә чаңыл вә сатылмыш руһаниләр әлејхинә чыхарараг онларын көрдүккләрини фаш едиր вә онларын мачәрасыны тәһкијә еди. он иәһајәт, Сабир бачарыглы суратдә мәдрәсәләри тәнгид едәрәк Азәрбајҹан фәhlә вә кәндчисини јени мәктәбә дә'вәт еди.

Рус әдәбијатындан Грибоједовун «Әглин фәлакәти» («Горе от ума») адлы эсәринин ше'рләриндән һал-һазырда зәрбүлмәсәл олараг мүстә'мәл олдуғу кими, Гоголун типләри дә бизим күнләримизә гәдәр јашамышдыр.

Бизим Азәрбајҹан шаиринин ше'рләри дәхү мүрури-заманла, мүһитимиздә чаңыл молланын булундуғу вә тәнәффүс етдији вә кәнддә баш ролун голчомаглар тәрәфиндән ифа еди. дији мүддәтчә зәрбүлмәсәл олачагдыр.

Бешинчи ил ингилаб һәрәкаты Загафгазија халг күтләләрини галдырыды. Бешинчи ил ингилаб һәрәкатынын мүвәффәгијијәтсиз олмасына вә иртичанын артмасына баҳмајараг Азәрбајҹан халг күтләсисинде ичтимай дүшүнчә, ишыг вә билијә дөгру һәвәс ојанды. Ојанмыш олан бу һиссијат вә дү-

шүнчәни Сабир ашагыдақы бејтлә ачығ, даңа айдан бир сурэтдә тәсвири едір:

Бело әсрдә мәншәт биңә хөш кечәрми, һejнат,
Аյылыб јатан чамаат, көз ачыб гапалы фәһлө!

Азәрбајҹан әдәбијатында ғәти вә чәсуранә бир сурэтдә фәһлә вә қәндчинин һүгүгүнү мұдафиә уғрунда Сабирин чыхышлары Азәрбајҹан күтләсіндә жени иптиман бир һәрәкәттән образ едәр...

Сабир истиесмарчылары гамчылајан биринчи ингилабчы, тәблиғатчы Азәрбајҹан шайри олдуғу үчүн биз ону тәгdir едирик. Азәрбајҹанин һәрәкәти-ингилабијәсіндә Сабирә биз бөјүк әһәмийјәт веририк, чүнки о, он једдинчи ил ингилаб далғаларының иинкишафына ғадәр он ил тамам јорулмагсызын бир сурэтдә күтләни ингилабиләшдири мәк үчүн һазырлығ ишини апармышдыр. «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсі онун әлиниң ингилаби бир мәчмуә шәклини алараг, бөјүк нүфуз газанды. Қәндчи вә фәһләләрин Азәрбајҹанда ијирмиичи илдә мұвәффәгијјәтли олараг вә ғансыз ичра етдикләрін ингилаба, Сабирин халғ күтләсі мәфқурәсінин ингилаба һазырламасы гисмән дәхи хидмәт еда билмишдири. Эн нәһіајет, Сабир биринчи Азәрбајҹан пролетар зијалысы олдуғу үчүн фәһлә синифи амалы илә руһланарағ, билик вә ишыға доғру чан атарағ, өз гүввәт, өз руһу илә сәрвәтдарлар зијалысыны гамчыламыштыр...

Бир чох Азәрбајҹан шүәра вә әдибләринин әсәрләри тарихи материал олараг, тәдгиг илә тарихин малы олачагса да, бизим фүгәра шайри вә зијалысы олай Сабир бир чох заманлар јашајағаг, Азәрбајҹан әдәбијатыны тазжин едәчәкдир. Чүнки Сабир Азәрбајҹаның һәсиги дөвреји-тәбдилини ифадә едәр.

ӘЛИ НАЗИМ

САБИР ТАҢИРЗАДӘ

Иртича дөврүнүн ән ганлы илләриндә, 1905-чи ил ингилазындан алдығы илһамла «сабун вә чыздаг тијанынын дубиндә» тәр төкәрәк жазан вә жарадан Сабир бүтүн вичданы вәварлығы илә өз халғынын «тәрәгги вә тәалиси» уғрунда чалышырды. Чисмани әмәклә фикри әмәји, сабунчулугла шапрлији өз шәхсијәтиндә гәрибә бир шәкилдә бирләшдирмиш олан Сабир «өз һәмвәтәнләринә хидмәт» әвәзиңә көрдүү гарышылығы белә тәсвири едири: «Бу хидмәтләрә гарышы онлардан мүкафат әвәзиңә алдығым мүчазатлара да пәк ағладым. Даңа тагәтим, таб вә сәбрим баша кәлибdir. Йусиф кими ихван әлиндә әсир галмышам. Бириен силлә илә үзүмә вурур; агуши мәнәббәт ачыб о бириен тәрафә јөнәлдикдә јумруғуну башыма золлајыр. Ондан рукәрдан олуб, башгасына мүтәвәччен олдугда дәшүмдән итәләјир, ағзыма вурур; она дал чевирандә дикәри далымдан вурур, ағзы үстә јыхылырам.. Бир нәфәр һавадар вә гәмхарым јохдур».

Сабирин һәјаты мүбариз бир шапр һәјатыдыр. О, ағыр мәшәггәтләр ичиндә жашамыш, лакин өзү үчүн бир тәсәлли очағы тата билмәмишdir. Буна баҳмајараг һеч кәсә бојун әјмәдән:

Банламамагдыр сизә әһдим мәним,
Сөјләмирәм анламарам бир даңа—

вә жаҳуд

Гайма!—Бачармам, мәни мә'зур тут.
Габил-имкаммы олур гаймамаг!

— дејә өз шүүр истиглалыны сахлајан Сабир, өз тә'бири илә узун мүддәт каторга һәјаты кечирәрәк «бир нечә дәғигү өм-

рүндә инсан кими асудә нәфәс» чәкмәкдән мәһрум бир сурат-дә, эн нәһајәт, ачлыг, јохсуллуг, чарәсизлик, тәклик вә дәһшәтли чијәр хәстәлигинин амансыз пәнчәсендә мәһв олуб кетмишди.

Ингилабдан әvvәл һәјат илә инчәсәнат вә ше'р арасында дәрии бир тәзад вә дүшмәнилек варды. Патриархал-феодал мұстәмләкә Азәрбајҹашын ичтиман мұнасибәти вә бунун гаралуичу идеологлары сәнәтдән ганмамаг тәләб еди, Һадиләри һәјатын дибинә атыр, Чавидләри һәјатдан горхудараг, хәјал вә романтика көjlәринә учурдур, шәхсијәт вә ирадәчә зәифләри исә иртича ашигләринә чевирирди.

Сабир узун мүддәт көһнә һәјатын кирдабларындан өзүнү гүртара билмәjәрәк, Шәрг шаирләrinин эйәнәләrinен өзүнү ујдурмушшур. О, јалныз 44 јашларында өз јарадычылыг ганнадларыны һәғигәт үфүгләринә дөгрү ача билмиш вә бизим таныдығымыз Сабир ола билмишdir. Сабирин белә кеч өзүнү тапытмасының сәбәбләrinдән бири дә онун Загафгазијанын мәдәни очагларындан узаглыгы, Мирзә Фәтәли илә башлајан мүтәрәгги Азәрбајҹан мәдәни-фикри һәрәкатындан хәбәрсизлиji¹ вә өз фәалиjәти е'тибары илә чох јарымчыг вә принциписиз бир тачәddүдчү олан Сејид Эзим мәктәбина мәнсубијәти иди. Лакин 1905-чи ил ингилабы вә онун фәал дәстәләриндән бири олан Бакы пролетар һәрәкатының сарсыдычы курултулары мөвбүмат, фанатизм, чәһалат вә барбарлыг мәркәзи олан Шамахыја да чатыш, Сабирә илк һәрәкәт вә ингилаби дүниче тәканы вермишли. Онсуз да бүтүн һәјатыны јохсуллугда вә јохсуллар ичиндә кечирән, Шәрги қазиб, ондакы тәзадлары көрән Сабир кечирмиш олдуғу 44 иллик ағыр илләр вә тәчрүбәләrinин мәнтиги бир иәтичәси олараг ингилаби-демократик әдәби-ичтиман һәрәкатын шапалы вә унудулмаз органы олан «Молла Нәсрәddин»ә гошулмуш, онун бајрагдары, чанлы руһу олмушду. Артыг 1906-чы илдән соңра Сабир фасиләсиз бир фәалиjәт илә 1905-чи ил ингилабы идејаларыны ән ағыр иртича илләриндә јајан бир тәблиғатчы олмушшуду.

Сабирин өлүмү јалныз демократик јазычылары вә ингилаби ишчи мүһитини сарсытмышды. Милжонерләр мәтбуаты Сабирин өлүмүнү чох тез унутмуш, «милләт, көтән» деjә бағыран мусаватчылар исә ону шаирләр сырасындан белә чыхармышларды. Буна мұваффәг олмајынча, Азәрбајҹан тарихинин бу ән мурдар вә чиркин Дон Кихотлары, ону «вичдани-миллиниң тәчәллиси» палтарына кејдиrәрәк, «Сабир мә'наji-һәгигиси илә иргин кәндисидир», «һәр сөзу азәриләrin табармыш түрк көксүндән фыштыран» ады илә Сабири өзләrinә бәнзәтмәjә чалышмышларды. Лакин бу күлүнч бир ифтира,

заваллы бир фитнәкарлыг иди. Сабир бүтүн фәалијјәти илә мусаватчылара, милләтчиләрә дүшмән чәбһәснин тутмуш бир бејнәлмиләлчи шаир иди. Өз иргләринин «рәшадәтини» көстәрмәк истәјән мусаватчылара әкс олараг, Сабир «Бејнәлмиләл» адлы ше'риндә «мүсәлманла ермәниләр бејнйә дүшду фәсад» дејә тәэссүф еди:

Ики јолдаш, ики гоншу бир вәтәндә һәмдијар,
Әсрәрләрә өмр еди суңи шира булмушкан гарар.
Фитнеји-иблиси-мәл'үн олду иакәһ ашикар...
Гәтлү гарәт бишүмәрү шәһирү гәрәт тармар...
Һәгги халга билдириб дәф'и-зәлаләт етмәли,
Сабира, бејнәлмиләл тәдбири-үлфәт етмәли

— демәмишми иди? Будур Сабирин иргилији?

Сабир 1905-чи ил ингилабы вә ону һәрәкәтә кәтирдији Азәрбајҹан әмәкчи халғы јаратды, чар вә милләтчи иртича исә ону өлдүрдү. Лакин Сабир иккинчи дәфә дирىлдән јенә да бөјүк социалист ингилабы вә онун дирىлтдији Азәрбајҹан әмәкчиләри, Коммунист партијасы, Совет һәкумәти олду. Бунуила «Мән өләрсәмә мәрамым јенә дүнјада дурар». — дејә пејгәмбәрлик көстәрән Сабирин сөзү дүз чыхды.

Сабирә чохдан бәри халг шаирни дејилмишdir. Бу доғру-дур. Сабирә гәдәр халгымызын һәгиги мәнафеји илә бағлы шаиримиз чох аздыр; бәлкә дә јохдур. Сабир бир халг трибуны, мүбәризи иди ки, ишчи, кәндли вә әмәкчи зијалыларын мүтәрәгги тарихи мејилләрини бир шаир һәссаслығы илә гаврамыш, онларын гуртулушу угрүнида гәләм чалмышдыр. Лакин Сабир өз халгынын вәзијјәтиндән наразы иди. Чүнки онун халғы чәһаләт, мөвлюмат ән-әнәләри ичиндә боғулурду; чүнки халг о заман бүтөвлүкча өз досту илә дүшмәнини танымајырды. Сабир исә она өз досту илә дүшмәнини таныдан илк шаир олду. «Миңләт нечә тараҷ олур олсун»ла башлајан бу фәалијјәт «Нонһопнамә» шаиринин әсас вәзиғәси олмушду. Бәј, хан, мүлкәдар, мolla, сејид, мә'чур, чар нұмајәндәләри, Эбдүлһәмид, Мұхбириссәлтәнә, Мәммәдәли шаһ вә саирләrinин мөһкәмләтдикләри дин, чәһаләт, феодализм, империализм, фанатизм, мөвлюмат, хурафат вә и. а. Азәрбајҹан халгынын әсас дүшмәнләри олараг она таныдылырды. Сабирин ән бөјүк хидмәтләриндән бири дә халгын өзүнү өзүна танытmasы иди. Сабир јарадычылығы ингилабдан әvvәлки Азәрбајҹан халғы һәјатынын енциклопедијасыдыр. «Өлүбә!», «А башы бәлалы фәһлә», «Бакы фәһләләринә», «Чығырма, јат ај ач тојүр!» вә и. а. кими ше'рләри, Азәрбајҹан әмәкчиләринин гуртулушунда бөјүк рол ојнамыш әсәрләрдән сајылмалыдыр.

Сабир ше'рләrininin гүввәти орасындасты ки, о, халғы вә онун ичтимай вә мә'нәви дүшмәнләrinин олдугу кими, реалист

Бир гәләмлә көстәрмиш, халгын, әјри дә олса, бу аjnада өзүңү көрмаснә чалышмышды. Бундан долајы онун ше'рләре әмәкчиләрнән ән дәрін һиссәләринә ғәдәр сәниш, анлашылыш, севилемиш вә дүшүнгүлмүшдү. Доғрудур, Сабир тәкfir олунур, бојкот едилир, инчидилир, өлүмә сөвгө олунурду. Лакин һамы анлајырды ки, Сабир дөгрүчүдүр, доғру јазыр, һәнгигәти көстәрир. Сабир бунунда да галмајырды. О, реалист портретини вердији писсанларын ән интим чәһәтләрини, онларын, һәтта өзләриндән белә кизләтдикләрни фикирләрини ачыб, күн ишьеғына чыхардырды. Сабир дүшмәнләрини гудурдан да бу иди. Өз хәјәнәтләрини «милләт», «маариф» мағасы алтында кизләдән Бакы милионерләринин ич үзүнү ачарағ Сабир:

Дәвәтләцик, әлбеттә, шәрафэт дә бизимдир,
Эмләк бизимдирсә, әжаләт дә бизимдир.
Диван бизим, эрбаби-һекүмат дә бизимдир.

— дејә капиталист чәмијјәтинин ана һәнгигәтини бөјүк бир садәликлә көстәрирди. «Еj пул» ше'риндә:

Нури-чешманиммысан, ёj пул, ја чаныммысан?
Исметим, намусум, иразим, гејратим, ганыммысан?
Һөрмәтим, фәхрим, ҹәлалим, шөвкәтим шаныммысан?
Мүчәфим, Мәккәм, Мәдинәм, гибләм, әрканыммысан?
Мәзәбим, динимми, ајинимми, иманыммысан?

— дејә хүсуси мүлкијәт дүијасының бүтүн фетишиләринин әсил чөвхәрини, пул вә газапч аллаһыны бүтүн чыллагылыгы илә нүмајиши етдирирди.

Сабир реализми дәрін бир ичтимай реализмдир. О, һадисатын көкүнә енир, әсил мәғзини тәпшыр, истисмар аләминин ганун вә әдалат јаланларыны ачыб көстәрир.

Күнәш бир сыра микробларын ән амансыз дүшмәнидир. Құлыш вә сатира әдәбијат вә ше'рин күнәшидир. Сервантес, Свифт, Гогол, Молјер, Грибоедов, Мирзә Фәтәли, Молла Нәсрәддин вә башгалары реал көстәрдикләри һәјатын микробларыны өз сатира күнәшләри алтында мәһв етмәмишләрдими? Сабирин дә реализмии онун құлышы, сатирасы тамамлајыр. Сабир објектив бир тәсвири дејилдир. О, көтүрдүjү реал мәнфи гүввәләри өз сатира илдәрымлары илә ғамчылајыр. Бундан долајы онун реализми зәһәрлә суварылыш гылышчлардан даһа кәскин, гаранлыг көjlәрә санчылан пројекторлардан даһа нүфузлудур. Сабир әдәбијат тарихимизни ән бөјүк сатирик шаиридир. О, бу сатирасыны халг құлышуңдән өjrәнмиш вә халгын гуртулушу ѡолунда ишләтмишдир. Еjnүddөвләнин Сәттар хан тәrәfinдән мәглубијәтина һәэр

өлүпап «әрзи-һал» пародија вә сатирадакы Сабир сәнэткарлығынын ән көзәл бир нұмұнасынан.

Бұтүн бу чөлөтләр: хәлгилік, фәал реалиzm, ичтимаи сатира Сабири ше'р тарихимизин ән бөйүк сималары сырасына дахил етмишdir. Ше'р тарихимиздә ән бөйүк чәрәјаплары аchan Фұзули вә Вәзифдән соң Сабир ән ичтимаи вә демократик-реалист Азәрбајҹан ше'ринин баписи, башчысы вә классики олмушdur. Сабир Иран, Түркия, Орта Асија сәр-һәдләрини ашараг, бөйүк ичтимаи-әдәби бир резонанс бурахмыш вә һәмниң өлкаләрдә бир сыра жени, мұтәрәғги чәрәјапларын жаранмасында мұһым рол оjnамышдыр. Мин бириңчи дәфә олараг зұлғи-пәришанлары вә гөнчә додаглары тәрәниүм едән гәзәл әдәбијатына о бөйүк бир зәrbә вурмуш вә «Еj алнын аj, үзүн құnәш, ej ғашшарын каман!» пәродијасы илә бүтүн о гәзәл епигонларынын бошбейишликләrinи көстәрмишди.

Сабир дилиндә буқун белә кениш күтләнин чәтиң анладығы әрәб, фарс сөзләри чохдур. Сабир да бир сыра әсәrlәrindә әдәби дил мәсәләсінің һәлл едә билмәмишdir. Лакин Сабир дили өз руhy, характеристика, синтаксиси, интонациясы вә гурулушу е'тибары илә өз дөврүнүң ән демократик дили олмушdur. Сабир һәр шејдән әvvәl һамы тәрәфиндән анлашылмаға чалышмыш вә буна наил ола билмишdir.

Бир чохлары Сабири дипдән там ма'насы илә әл чәкмәмәкдә, юрымчыглыгда төһмәтләндирірләр; һәтта буна әсасланыраг, ону никара белә галхышырлар. Доғрудур, Сабир өз һәjатында динчи мұсәлман олмуш, намаз гылмыш, оруч тутмушdur. Доғрудур, онун динә һаср олуимүш әсәrlәri вардыр. Лакин унудулмасын ки, Сабир XIX әсрин соңунда, XX әсрин башланғышында Азәрбајҹаның ән керидә галмыш бир һиссәсіндә јашамыш, Гәрб вә рус әдәбијатындан хәбәрсиз олараг, руһен յалныз Шәрге бағлы галмышды. Лакин бунан бахмајараг, Сабир гәdәr дини вә Шәрги ғамчылајан иккинчи бир шаңримиз вардырым?

Крылов дејир ки, гартал алчалараг бә'зән тојугдан да ашагы уча биләр, лакин тојуг һеч бир заман гартал гәdәr јүксек уча билмәз. Сабир бә'зән тәрбијәси вә характеристика, мұһити вә адәтина көрә, көһнә мәнишет вә зеңиijjәtә гаршы құзәштә кедириди. Лакин Сабир гәdәr өз дөврүнүң јүксек зирвасынан чыхан шаңрләrimiz чохдурмۇ?

Сабир кәләчәji көрәчәк гәdәr јүксәлмиш бир шаңрiddir. Халғымыз социализм пилләләри илә јүксәлдикчә Сабириң бүтүн бөjүклюjүнү дағы жаҳны аплајыр. Чүнки յалныз јүксәлән халг Сабири жарадыб, онун һәнгиги гијмәтини верә биләр.

МӘММӘДКАЗЫМ ӘЛӘҚБӘРЛИ

М. Ә...задәјә МӘКТУБЛАР

„АЕЛАР КҮЛӘЈӘН“ ҺАГГЫНДА

Өн сөз

Әзиз достум!

Сон заманлар әдәбијат илә мәшғул олур вә бир сыра мәсәләләр әтрафында мүбәһисә апарырдыг. Азәрбајчан ингилаби сатирики олан Сабирин вәфатының илдөнүмү мұнасибәти илә әдәбијатымыз һаггында үмүмијјәтлә, Сабир һаггында хүсүсі илә ортаја чыхан бир сыра мәсәләләр мәни вадар еди्र ки, әдәбијатшүнас олмадығым һалда, бу һагда бир гәләм јүргүдүм вә сизи бу мүбәһисәјә چәлб едим. Күман едиրәм ки, мәним бу мәктубларым чавабсыз галмајачагдыр.

Дејирләр: Сабир күлән вә ejni заманда күлдүрән шаирлар. Бу доғрудур. Амма бу күлән додаглар үзәринде ағлајан вә ағладан көзләрни көрмәмәк бөйүк нөгсан вә һәм дә Сабирни анламамаг демәkdir.

Бир көзү илә ағлајан, о бири көзү илә күлән Сабирдә бу икى бир-биринә зидд һиссләр о гәдәр бир-биринә гарышмыш ки, көһиә нағылларда дејилдији кими, шадлыг вә әләм гаранлыг бир кечәдә дәрин мешәјә сохулмуш, бир-биринә евләнмиш вә Сабирдәки кими тәзадлы бир дујғу мејдана чыхармышлар. Бу дујғу һәр кәсдән артыг һәссаслыг хәстәлигинә тутулан ачыгкөзлү, мутәфәkkir шаирләрә мәхсуседур.

Бунлар бағыртыларыны күлә-күлә даш кими дујғусуз, гар кими сојуг күтлә үзәринә дағыдараг, экссәда алмадыглары заман јорулур вә дәрдләринә ағлајырлар. Бу сурәтлә бәд-бинлик онлар үчүн гануни бир һал олур.

Бунлар архаја бәхмыйр, ирәлијә доғру чан атырлар. Һазырда исә көрдүкләри јалныз дағылмалы оланлардыр; о мүбһәм кәләчәјә чатмаг үчүн гаршыларында чиркин көрүнән нә варса, вуруб дағытмаг истәјирләр. Дағытмаг лүзумуну анлајылар. Айчаг нә чүр дағытмалы? Бу, онлар үчүн даим гапалы галан бир гапы, чавабы алымайсан бир суал!

Онларын өјрәниб вә jaхуд өјрәнмәдән мүһитин дигтаси алтында hasил етдикләри дүнијакөрүшү мүбаризәјә киришмәдән, узагдан сејр етмәк, дујмаг, дүшүнмәк, идеаллар зәмнәсендә дуруб јени дүнија бахмаг, мүбаризәјә киришмәдән ачилик көстәрмәкдән ибарәтдир.

Онлар мә'нәви инкишафын јүксәк зирвәснә галхыр, күлүшләрини көз јашларына гәрышдырылар. Шадлыг ичәрисинде әләми, зарафат ичәрисинде чиддијәти көрүрләр. Һечлик ичәрисинде бир варлыг, комедија ичәрисинде тракедија тапыр, илк нәзәрдә кичик көрүнәни инандырычы тәрзә бөјүтмәк вә саирә бүпларын хүсусијәтләрини тәшкүл едир.

Ингилаби сатирик адыны газанан Сабир дә бу гисим шарләрдәндир.

Чиддијәттәнә зарафат палтарты кејдиран Сабир кими сатирикләр үчүн күлмәк әсас хүсусијәттән. Айчаг Сабир кими күлә-күлә аглајанлар, афлар күләјәнләр аздыр.

Нә олурса-олсун, Сабир гаранилыг кечмешимизни сәмасында парлајан илк күнәш, һәм дә о гаранилыг дағытмаг, онун харичинә чыхмаг истәјән бир мүбариз иди. Һәмини бу харичә чыхмаг мәсәләси дә Сабирин әзәмәтли фигурасыны социализм мәмләкәттәнә галдырымыш вә ону јени дүнија гуручуларынын севимлисүн етмишdir.

Сабирин харичинә чыхмаг истәдији дүнja нә чүр бир дүнja иди вә нә кими хүсусијәтләр дашыјырды?

Ах, неча кеф чәкмәли әjjам иди!..

(Биринчи мәктуб)

Заман ол заман иди,
Гарышга султан иди,
Кәвәрдән гылыш иди.
Мәрчимәкден галхан иди

Ел сөвләрindәn

Сабир 1862-чи ил мајын 30-да Азәрбајҹанни сәссиз, сакит бир күшәсиндә— Шамахыда доғулмушса да, инибаларыны јалныз бурадан алмамышдыр.

Мән Хәләүллаһи-әсрәм, пәләрәм чүн Азәр.
Сәфәр ээ Бабили-Ширван күнәм ишишләлә,

— дејә сөвги-тәбии бир гүввәтлә гәфәсәдән гуртулмага чан зстан аслан кими сыйхычы мүһитин пәнчәси алтындан чыхмаға

чалышмышса да, бу һабсхананын миниатүр шәкли олан айда башчысы—ата-анасты тәрәфиндән илк дәфә гајтарылмыш, инајәт, икинчи дәфә чыхмыш вә Хорасан, Сәбзәвар, Нишабур, Түрбәти-HEELDАРИЙЕ, Сәмәргәнд, Бухара вә с. кими јена дә феодал-патриархал мәмләкәтләри сәјаһәт ётмиш вә дөнмүшдүр. Бүтүн бу сәјаһәтләр иәтичәсендә Сабир кими шаирин топлаја биләчәји материал онун каләчәк јарадычылығы үчүн чох јарлы олмушдур...

Сабирин јарадычылығыны өјрәнмәк үчүн һәр шејдән әввәл онун јашадыгы мәмләкәтин о заманкы хүсусијәтләрини өјрәнмәк лазыымдыр. Азәрбајчанын тарихи инкишафынын характер хүсусијәтләриндә бири будур ки, XIX әсерин икинчи јарысында кері галмыш патриархал-феодал кәндлә јанаши олараг, ән бөйүк бир сәнаје мәркәзи олан Бакы јүксәлмәјә башлајыр, сәнаје инкишаф етдиқчә, бура гүдәтли бир ингилаб очағына чөврилир. Азәрбајчанын характер хүсусијәтләриндән бири, үмумијәтлә Загафгизијанын олдуғу кими, онун чохмилләтли олмасыдыр.

Загафгизијанын, о чүмләдән Азәрбајчанын бир характер хүсусијәти буидан ибарәтдири ки, Русија чәрлығы ораны алдыгдан сонра ора Рузијанын мүстәмләкәсі олмуш вә онун јерли кәндлиләрниң үзәрнидә тәэсир жеткити артыштыр. Әзىз ханлары вә бәjlәрнидән башга онларын үзәрине Рузија мұтләгијәти вә онун акентләрниң дә тәэсиги әлавә олунмушду.

Бир тәрәфдән голу гүvvәтли чар кенераллары, о бири тәрәфдән чиби пуллу Азәрбајчан бәj вә ханлары заваллы халғын ачындан чүрүмүш, сәфаләтдән саралмыш сүмүкләри үзәриндә ат ојнадырларды.

Лөж әфсес! Нә вар тә'нә онунчун, нә сүрүр,
Ону мұдһиши гајалар һәр иккі јаңыдан сиккәйор.*

Сабир илк јарадычылығ дөврләриндә «мәһәррәм вә сәфәр аյларында иоһә дејиб охумагла атасынын вә саир чамаатын азизи олур» (A. Сәһнәт). Ән чох ирәли кетдији заман ибтидан тәрбијәсендә аз рол ојнамамыш олан устады Сејид Эзим илә ше'рләшмишdir ки, бу дөврдеки јарадычылығ мәһсулу ортада галмамыштыра да, ону ахтармаға да дәјмәз; чүнки бизи марагланыран Сабир—икинчи Сабирдир.

* * *

Франсанын бөйүк әдибләри сырасында дуран Поул Бурженин өзү «Тәләбә» үнванлы гијматли романыны нә чүр баш-

* A. C. Пушкын. Гафгиз. Тәрчүмәсі Аббас Сәһнәттіндир.

жадығыны, хатырымда галдығы тәрзә гејд едиб, бир анало-
кия жаратмаг фикриндәйәм. Поул Бурже дејир: сөһбәтимиз
о замана андир ки, Иммануел Кант адәти үзрә һәр күн чых-
дығы кәзинитисинин һәм вахтыны, һәм дә маршрутуну дәжиш-
мишди. Канта жарашмајан бу дәжишмәни сезән халг дүніјада
бөյүк бир нағисәнни баш вердијини анламышды. Дағрудан да
јанылмамышды. Тарихи бир нағисә үз вермишди: артыг Фран-
са буржуа ингилабы башламышды.

Поул Бурже бу сөзләри илә бөйүк бир фикри пфадә ет-
мишdir. Франса буржуа ингилабындан соңра Кант нәннеки
казини маршрутуну вә вахтыны дәжишмиш, ејни заманда,
горхаг Алманија буржуазијасының бир идеологу кими, идеа-
лының да хәтти-һәрәкәтини дәжишмиш, ингилабдан горхаг
Алманија буржуазијасының Алманија феодализмы илә
барышмаг арзуларына уйғун бир шәкил вермишди.

Гырх үч јашына ғәдәр «паји-минибәр» демәклә мәшгүл
олан, шөһрәти е'тибары илә јашадығы мәһәлләдән узаға чых-
мајан Сабир дә бирдән-биရә өз жарадычылығына: «Гаһ-гаһ,
гәрибә күлмәлисән, ханиман хәраб!»—дејиб арха чевирдији
вә маршрутуну дәжишдији заманда дүніјада башга бир нағисә
үз вермиш иди: Бөйүк пролетар ингилабының баш мәшги олан
1905-чи ил Русија ингилабы башлајырды.

Франса буржуа ингилабы Канты горхутду, кери чәкди;
1905-чи ил Русија ингилабы Сабири аյылтды, ирәли чәкди.

„АЕЛАР КҮЛӘЈӘН“ өз 1905-чи ил ИНГИЛАБЫ

(Иккичи мәктүб)

Јашасын шәһријәри-һүрријәт!

М. Ә. Сабир.

Асија халгларының сијаси һәјата дөгрү ојанышы
рус-јапон мүһаребасындан вә рус ингилабындан
хүсеси бир тәкан әлди.

В. И. Ленин.

Нәрмәтли достум!

Мән бу иккичи мәктубда Сабирин дөгулушу тарихиндән
бәһе едәчәјәм. Бу тарих 1905-чи илдән башлајыр. Анчаг бу,
о ғәдәр өјрәнілмәмиш, даһа дөгрүсу тәртиб олунмамыш бир
тарихдир ки, бунун үзәріндә бир ғәдәр кениши дуарасам, мә-
ни мәтләбдән узағлашмагда тәғенрәндирмәјин.

Ленинин гејд етдији тәкан нәтичәсіндә Асија халглары
арасында, билхассә Загағазијада үмуми бир ојаныш әмәлә
кәлди. Загағазијада билхассә она көрә дејиром ки, бурада

Бакы кими аловлу бир ингилаб мәркәзи мөвчүд иди. Бакы Загафғазија ингилабчыларынын ана јурду вә фәалийјәт очағы олмушуда.

Бакы ингилаби һәрәкат үчүн олдугча әлверишли бир шәһәрди. Елә бунун үчүндүр ки, 1905-чи ил узуну шәһәр һәрби вәзијјәтдә саҳланылды. 1905-чи илдә үч дәфә—феврал, август, октjabр—һөкүмәт тәрәфиндән тәшкил олунан ермәни-азәрбајчанлы гырбыны ән бөйүк сијаси фитнәкарлыг шәклиндә proletariatyн ингилаби һәрәкаты гарышына чыхарылышыда.

Һәмин бу заманда Сабир «Мүсәлман вә ермәни вәтәндашларымыза» үнванлы ше'рини 1905-чи илдә «Һәјат» газетинин 19-чу нөмрәсендә дәрч етдирир:

Әсримиз хәниш едиркән иттифагу иттиһад,
Чүмлөмиз әминијәт ичә алмаг истәркән мурад.
Бејнисиздә јох икән бир күнә эсбаби-тәзәд,
Бу ватан өвләдәни ариз олуб бүгэзу инад.
Мүсәлманла ермәниләр бејнинә дүшлү фәсад.
Јохму бир саһиб-һидајәт, јохму бир әһли-рәшад?
Ей сұханданан, бу күнәр бир һидајәт нахтыдыр.
Үлфәтү үснүйјәтә даир хитабет вахтыдыр.

1904-чу илдә «Һүммәт»ин тәшкили вә мәшһур декабр үмуми тәтили, бунлары мүтәагиб 1905-чи ил ингилабынын башланимасы, чар манифести, ермәни-азәрбајчанлы гырбыны, «Һүммәт»ин бејнәлмиләлчилек фәалийјәти вә Сабирин «Бејнәлмиләни»...

Бу схема илә һеч дә мәним Сабирин һүммәтчи етмәк истәдијим анлашылмасын. Сабирин «Һүммәт» тәшкилатындан бәлкә һеч хәбәри олмамышыр. Анчаг нә олурса-олсун, Сабир әсәрини «Тәкамүл»дә вә ja «Јолдаш»да јох, «Һәјат»да чап етди्रсә дә, объектив сурәтдә «Һүммәт» мөвгејинде дурмуш вә бу әсәри илә ингилаба хидмәт етмишdir.

Жухарыда гејд етдијимиз парчада «Әсримиз хәниш едәркән иттифагу иттиһад» мисрасына динггәт верин. Бу иттиһад ислам иттиһады дејил, «ермәни-мүсәлман иттиһадыдыр»; бејнәлмиләл бир иттиһаддыр.

Башга бир јөрдә «Сабира! Бејнәлмиләл тәдбири-үлфәт етмәли»—дејә дә'вәтә галхышыр. Бу дә'вәт исә садәчә зурнабалабан чалыб биркә ојнамаг үчүн дејил, «үмуми дүшмәнә гаршы, милли јох, синфи дүшмәнә гаршы (Сабирин анладығы мә'нада) мүбаризә үчүн бирләшмәјә дә'вәтдири. Даңа айдын олмаг үчүн гејд етмәлийк ки, Сабир бунун лүзумуну көрүр, анчаг тәшкилатчылыг ролуну өндәссиңә алмаг истәмири. «Јохму бир саһиб-һидајәт, јохму бир әһли-рәшад»—дејә бир шејарајыр. Бу нәјә лазыммый? Бүнлар нә етмәли имиш?

Һарғы халға билдириб дәғүн-зәлалат етмәли,
Күп кими табан едиб, памалы-зұлмөт етмөли вә н. а.

Сабир «Тұммәт»и көрмәјір, Сабир пролетариаты танымалыры². Нә етмәк ки, бу «танымалы» вә «көрмә» инкишаф просесін онда олдугча зәйіф олмушадур.

Нә олурса-олсун, Сабир обьектив суратдә пролетариата хидмәт етмишадир. Ингилаби һәрәкатын Сабирә чатаң дәрәчәсін, Сабирин гаврадығы һиссәсін онун тәрәғүндән тәбрікләрлә. алғышларла вә набелә, мұртәче қебінен дә һәр һәрәкәти вә һәр аддымы Сабир тәрәғүндән нифратлә гарышыламышдыр.

Мұртәче һәр һансы миляттадән олурса-олсун Сабир үчүн мұртәчедір. О, фитнәкар һачы Аслан вә онун кампанијасы илә гарыш-гарыша кәлир вә деір:

Иш билмәйән әңчаг жемәк, ичмәкдән әлавә,
Бу ҹанлы дәйірманларына шүкр, худаја!

Гурд исе, шәғал исе бијабанды олурду.
Шәһр ичре бу һөјваниларына шүкр, худаја!

Іеммамдә өврөтләре гулдурулуг едән бу—
Гејретли мұсәлманларына шүкр, худаја!

Онлара ермәни-азәрбајҹаплы гыргыны фитиәсінин «мұсәлманлар» тәрәғүндән олар тәшиқлатчысы кими баһыр вә әла-вә едір:

Бидади-бәрәдәрлә олан ганына ғәлтан—
Гағғаздақи түрбандарына шүкр, худаја!

Хасә Бакы шәһіринде, о шәһіретли мәқанда
Дәрја тәк ахан ганларына шүкр, худаја!

Хүнхар олаң әфради-бәни-иев'инә даим
Бу вәһишијү ғәррәнларына шүкр, худаја!

...Мәсәләни тарихи шәкілдә көтүрдүкдә Сабирин бу фәалийжеттінни тамамилә ингилаби бир характер дашидығыны иғраг етмәлийк.

Сабирин 1905-чи ил ингилабындағы «шитиракы» бунунда битми. О, жалныз бир дәфә ингилаби пролетариатла бу сурат лә саламлашыб узаглашыр, юнә дә Шамахындақы «Мәһфәли-әдәби»сіндә јерләшир вә сабунуну биширмәкдә давам едір. Бакы пролетариаты исә бейнәлмиләл тәрбијәни гүввәтләндірәрек, даһа да гызығын мүбаризәләр дөгру һәрәкәт едір. Чар һөкүмәти тәрәғүндән тәшкіл олукан ермәни-азәрбајҹанлы гыргыны фитнәсі ингилаби һәрәкатын даһа артыг ҹанланма-сына сәбәб олду. Бу хүсусада Ленин жолдаш жазыр: «Әлбәтта, һөкүмәт ирг дүшмәнчилінін вә таіфа әдәвәти салмагла спиғи

мұбаризәнин инкишафыны бир мүддәт ләнкідә биләр, лакин анчаг гыса бир мүддәт ләнкідә биләр, һәм дә жени мұбаризә мејданыны даға артыг кенишләндирмәк баһасына, халғы мұтләгијәтә гаршы даға артыг гәзәбләндирмәк баһасына ләнкідә биләр. Бұтүн тәбәгәләрин чаризмә гаршы ингилаби әһвали-руниjjәсінин он гат артырымш олап Бакы ғырғынының нәтичәләри буна сүбітдүр».

Сабир бунларын иштиракчысы јох, сеиричеси, һәм дә узагда дуран сеиричеси иди. О, бу һәрәката јалныз һүсні-рағбәт бәсләйірди. Јүрүшүң ишә башгалары илә иди. Бу «башгалары» да Сабир кими 1905-чи ил Русија ингилабындан тәкан аландарды. Бунлар бүтүн фәалијјәтләри илә пролетариат ингилаби һәрәкатының мүәжжән бир һиссәсін тәшкил едир, тамамилә она ғошуалмағыларды. Сабир онлардан айрылмадан, иисбәтән ирәлидә кедир вә пролетариатын мұбаризә өткөннен мәсләкдашларындан даға артыг жаһынлашырды. Бу «башгалары»нын ингилаби фәалијјәти тарихән о гәдәр мәһдуд иди ки, ичтиман дилдә онлъра прогрессивистләрдән артыг бир адверилә билмәз.

Бу хұсусда үчүнчү мәктубда...

„АГЛАР КҮЛӘЛӘН“ ВӘ БАШГАЛАРЫ
(Үчүнчү мәктуб)

Шејпур дејил, тәбиға дејил, сур чалынды.

М. Ә. Сабир.

Сизи дејиб қәлмишәм, еј мәним мүсәлман
гардашларым!

Молла Нәсрәддин.

Севимли достум!

«Башгалары» дедијим заман јәгин Сабирин мәсләкдашларындан бәһс етмәјими сиз әввәлдән билмишиңиз. Белә дә олачаг. Мәгсәдим онларын гаршылығы әлагәләрини айданлашырмаг, бир тәрәфдән Сабирин онларла бирләшдији нәгтәни изаһ етмәк, о бири тәрәфдән онлардан на чүр айрылдығыны көстәрмәкдир. «Башгалары» дедикдә мән, молланәс-рәддинчиләри вә бир дә Аббас Сәххәтлә Мәһәммәд Һадини нәзәрдә тутурам.

Белә мәсәләләрин изаһында мөвчуд олан әсәрләрдән башга мәктубатын, күндәліккләринг вә хатиратын нә гәдәр лазым олдуғуну сиз көзәлчәсінә билірсініз. Анчаг бунлар о гәдәр аздыр ки, инсан тәәччүб едир. Һәр һансы бир бөյүк әдіб вә шаирин чап олунмуш әсәрләріндә даға чох мәктублары, күн-

дәлији, мұбалисә вә мұнагиша иотлары, китабханасы, даһа нә билім наеләри олдуғуну билирсініз. Бизім әдіб вә шаширләримиз, мәрһүм Мирзә Фәтәли истиңса едилмәк шәрті илә. Белә мәсөләләрда аз мәшиғүл олмушлар. Олан-олмаз нә варса да, ھәлә тоiplанмамышдыр; тоiplаныланлары да симич әдәбијат тачирләринин сандыгларында чүрүмәкдәдір.

Мирзә Фәтәли кими мұтәфеккир жазычыны итирән Азәрбајҹан ичтимаи фикри, Азәрбајҹан әдәбијат аләми узун мүддәт жетілмәлік дөврү кецирди. Мирзә Фәтәлиниң вәфатындан соңра ортада галан, нәзәрә чарпан әдәбијатчы—«Әқинчи» газетинин мүәсисесі Һәсәнбәй Мәликов Зәрдаби вә онун (вахтына көре) маарифчи шашри Сейид Эзим иди. Сейид Эзимнин Сабирә олан илк тә’сирі «Илк» олараг да галды.

Атасының вәфатындан соңра Шамахыја гајыдан, әһли-әյәл асири олан Сабир «1901-чи илдә икі нәфәр өзүнә һәммәсләк шашр вә мұсаһиб тапыр: Аббас Сәһһәт вә Мәммәд Тәрраһла таныш олур. Бикар вахтларда бир жерә чәм олуб бәдиңәкулуг вә фарси, түрки гасида вә ғозәл охумагла имрари-ваҳт едириләрмиш» (Сәһһәт). Бу, Сейид Эзим тәрбијә вә тәһисиленин давамы иди. Бу базада «бөйүжән» Сабир илк дәфә олараг 1903-чү илдә Тифлисдә нәшр олунан «Шәрги-Рус» газетиндә чыхышда булуңур, дили, фикри, үслубу өтибары илә еjnәn Сейид Эзим мәктәби мәңсулу олан бир асәри илә газетини нәшрини Сейид Эзим стилиндә мәдһ едири вә «меңрибан падшәни-адилемизә» дуа едиреди.

Бурада бириңи Сабир битир.

Икиичи Сабирин нә чүр мејдана кәлдијини икиничи мәкту-бумда сизә јазмышым. Инди орадан башлајараг, фикримизи давам етди.

Әсил мәтләбә јахынлашмаг үчүн буны да гејд етмәлијәм ки, Сабир «Молла Нәсрәддин»н пәшрииәдәк фүјузатчыларын чәнкәлиң кечмишисә дә, тамамилә олмаса да, гисмән онларын сифариши үзрә вә тә’сирләри алтында галан, о гәдәр бәдии әңәмийјәти, һәм дә Сабир үчүн характерик олмајан бир нечә ше’р дәрч етмишиди. Анчаг бу «чәнкәлә кечмә» Сабир үчүн узун сүрмәди. О, һади кими соҳ заман фүјузатчыларын асири олмады, бурадан тез хилас олду. Сөз юх ки, бурада 1906-чы илин апрел айынын 7-дән пәшрә башланған «Молла Нәсрәддин» журналының бејүк ролу олмушшур. Бу журнал нәшр олунар-олуның Сабирин гәлбиндәкі ингилаби рүһ ојанды; о, өзү белә билмәдән, илк бармағыны онлара тәрәф узадаркән, «Молла Нәсрәддин» дәрһал онун әлини тутуб, ағушу ичәрисинде һеч кәсә вермәјәчәк бир еңтирасла кизләди, үзәрнинде җиңик тәрбијәви әмәлијат апарыбы өзүнә мал етди. Бу хүсуседа Ч. Мәммәдгүлүзәдә өз хатиратында јазыр: «Сабирин биз габагларда тәпімләздиг вә һәмин сөјләдијимиз бириңи

әсәри Тифлисдә мәтбәәмизә қәтиран бир пакеттән чаван оғлан олду. Бу адам пакет ичинде мәктубу верир жолдашым Өмәр Фаинг вә гачыбы кедир. Фаинг бир тәрәфдән тәэччүб едир вә бәлкә о, мәктубу бәдхәнләр тәрәфиндән бизә тәһидлә вә сојүш зәни едир. Демә о, сөјүш әвәзиңдә—һәмин дәјәрли мәнзүмә имшиг:

Ол күп ки, сәнә халиғ едәр лүтф бир евлат.
Олсун үрәни шад!.³

Бали, чап еләдик.

Личаг бәс буну јазан кимдир? Ај жолдаш Фаинг, нијә гачды о залым оғлу? Кимдир ону қөндәрән? (Чүнки әсәр имзасыз иди, «Honhon» имзасыны идарәмиз гојду).

Аха, бир-инки һәфта кечмәмишиди, һәмин пакеттән оғлан женә мәтбәәмизә бир пакет қәтирир вә Фаинге верир. Женә гачыры кедир. Бу дәфә дә пакетин ичиндәки сөвгат атасын дәрс охујан оғлундан килемидир: «Билмәм на көрүблүр бизим оғлан охумагдан?—ки, мәчмүәмизин 11-чи нөмрасында дәрч олуңубдур.

— Аман күнүдүр, Фаинг жолдаш, тан о залым оғлуну.

— Тапарам, тапарам, сәбр ет, жолдашым, бир дә кәлсә, бурахмарам.

Елә ки, бир һәфтә дә ондан соңра һаман оғлан женә о мүнвал илә элиндә пакет кәлир мәтбәәжә вә пакеттән гојур, истәјир гајыда, жолдашым Фаинг бу дәфә дүшүр онун далынча вә апарыр чыхардыр сәрмәни базарында шамахылы Шејховларын халчачы мағазасына.

Шејховлар табагача мәтләби ачмак истәмиришләр, аичаг Өмәр Фаингин та'киди илә масләни ачырлар; аичаг бу шәртлә ки, сөһбәт бурадача галсын»*.

Бу тарихдән е'тибәрән «Молла Нәсрәддин» Сабирә јарашырды, Сабир дә «Молла Нәсрәддин»ә. Бүнләр бир-бирини бәзәйир вә тамамлајыларды. «Аглар күләјән» вә «Молла Нәсрәддин» вә набелә онун јазычылар һеј'әти әввәлдән ахырадәк һәр заман күлмүшләр вә неч бир заман агламамышлар.

Аичаг Сабир бу нөгтәјә чатдыгда бу мәктәблән аյрылыр; о күлдүйгү гәдәр дә аглалыр. Чох заман да үмидсизлијә вә бәдбүнилијә гапылыр; һәм дә башгаларына жолдаш олур. Мәсәлән, әввәлләрән «Фүзүзат» сәнибләрі тәрәфиндән сатын алынан вә пантуркист, панисламистләрни гүјругушда кедән, сонракары исә онлардан айрылыб да аварагын дөврү кечирән Мәһәммәд Һади:

*«Сабир китабханасының X иллији» мәчмүәсі, с. 17—18.

Ачар фирдеңсі-һүрријет, фұјузабад олур алам.
Құлар сұбғи-һәғигіт мәдделет мәтәп олур алам,
Ей ол вәғти көрән мәс'уд үнүтма бизләри јад ет вә и. ә.

— дејә бәдбишлијә ганылдығда Сабир она чавабән, һәм дә чидди олараг:

Хәјали-хамо дүшмә, билә бир күн шәд олур алам,
Бүйкән вәзімиз сох чәкмәдән бәрбап слүр алам вә и. ә.—

— дејир.

Аббас Сәліхет:

Вәгта ки, кечәр бу дејли-зүлмәт,
Ишраг едәр ехтери-һөгигіт,
Онда мәниң жаңа-және јад ет

— дедикдә, Сабир:

Әсли јоху бәкләмәк иш һачат,
Хаб ет һәлә, гафиланә лаб ет

— дејир.

Илк нәзәрдә Аббас Сәліхетин вә Мәһәммәд Һадинин Сабир-дән артық кәләчәјә үмид бағладыглары көрүпүр. Амма һәгигетдә бела дејилдир.

Сәліхет вә Һади романтициләр, онларын кәләчәјә бахышы шашрапа учушдан башга бир шеј дејилдир. Онлар үмумијетлә ингилабы тәрәниүм едириләр. Буна да јалныз маариф јолу илә, өңәләтни ортадан галдырма васитәси илә чатмаг мүмкүн олачағыны зәни едириләр. Сабир исә реалистдир. Экәр о «ингилаб» кәлмәсін ишиладырыс, буна гошанларын мүбаризәсін, зәнф олса да, көрүр вә үмидсизлијә гапылышы да, бу Сабир учүн гапиши бир һадисәдир.

Буну бир ғәдәр изаһ едәк. Сөз јох ки, Сабирдәки бу һалы јалныз онун хүсуси һәјатыны әнатә едән фачиәләрлә изаһ етмәк дөгрү дејилдир. Бурада заманын вә мәканын бөյүк ролу вардыр. Онуң Бакыя кәлиши вә Балаханыда јерләшмәсі иртича гара ганадыны ишчи һәрәкаты үзәринә салдығы, һәр һансы бир ингилаби чыхышын чар жандармалары атәши илә гарышыландығы бир вахта тәсадүф едири. Одур ки, Сабир дејир:

Бүтүн ихванын икән сәнкди, чәлләзи-һүрријет—
Хәјали-хамо дүшмә, билә бир күн шәд олур алам.

Сөз јох ки, «ихван» дедикдә Сабир «милләт агаларынын» — Тағыевләрин, Нағыевләрин, Мухтаровларын, Эсәдуллаевләрин вә башгаларынын иртича дөврүндә ингилабчы Ханлар вә бунун кими пролетәр «ихван илә» етдиңи јыртычы рәфтери нәзәрдә туттур. Мәкәр... кәңч Ханлары 1907-чи илдә өл-

дүртдүрән Муса Нагыјев дејилми иди? Бу һал иртича дөврү боју давам етмидими?

Сабирии Бакыја кәлмәси тарихи айрыча гејд олунмалы-дыр, чүкү Сабир бу кәлиши илә өзү белә билмәдән вә бәлкә дә истәмәдән «Молла Нәсрәддин»нн хырда буржуа демократизминдән ибәрәт олан һүдудуну ашды.

Бакыда Сабир «Молла Нәсрәддин»и чох марагландыран «јекәгарынлары», «мүфтәхорлары», «вәтіши гочулары», «ташәххүслү зијалылары» көрүр вә јазырды:

Јатышсан, Молла әму, күрчүләр! ишре һәлә сән,
Нә олур та бу мүсәлманлыға да бир коләсән?
Бакыда бир нечо күп раһат едиң динчәләсән?
Иачылларда оласан һәр кечә һәммәшәлә сән?
Көрәсән бир нара јерләрдә нә чанлар вар, әму!
Нече кеф чәкмәјә хөлвәтчә мәканлар вар, әму!

Амма Сабир бүнлардан савајы «Молла Нәсрәддин»и о гәдәр дә марагландырмајан бир чох шејләр көрүрдү: милләт ап-ачыг бир-бириниә зидд иики һиссәјә бөлүнмүшлү. Сабир синиифләри тәфриг едир вә синфи мүбәризәни дә мүшәнидә едири. Лакин бу, иртича дөврүнә тәсадүф етдији үчүн, бир тәрәфдән пролетариаты вә пролетариатын тә'гиб етдији мәгсәди ан-ламаға, дикәр тәрәфдән мәзлумларын залиымлара гарыш апардыглары мүбәризәдә галиб чыхачағына ишанмаға Сабир үчүн имкан јох иди. Joxса фәһилә һәјаты Сабирә ачыг-ачығына көстәрмишди ки:

Бу чәрхин-фәләк тәрсина дөвран едиң иди!
Фә'лә дә өзүн дахили-инсан едиң иди!

Бу барәдә 4-чү мактубда.

„АГЛАР КҮЛӘДӘН“ ВӘ БАКЫ ПРОЛЕТАРИАТЫ
(Дөрдүнчү мактуб)

Аյылыб јатан чомаэт, көз ачыб гапалы фәһилә.
М. Ә. Сабир.

Еј, сиз, инсанлар! Јашасын сизни көләчәјиниз!
М. Горки.

Шәрәфли охучум!

Кечән мактубумда гејд етмишдим ки, Бакыда Сабир «Молла Нәсрәддин»и марагландырмајан бир чох шејләри дә көрүрдү. Бу да иики чәбінә («милжонулар» бир тәрәфдән, «ба-

шы бәлалы фәіләләр» о бири тәрәфдән) айрылан миллит иди. Сабир јалныз буны көрмәклә кифајәтләнмәди, һәм дә Азәрбајҹан әдәбијаты тарихинде илк дәфә олараг пролетариаты ичтимаи-сијаси фигура кими биңә бәдии шәкилдә тәгдим етди вә:

Еј әһли-фәғрү фагә, вең шәнира сәлалын,
Дәмдир ки, шаир олсун, дилдадеји-кәлалын.
Дәмдир ки, шәрі-нағзым шәрһ етсии әрзи-һалын...
... Қезләрда чигләләенсин ииссан кими җәмалын...
Биңиммәт әғнијадән олмаз рәвәс сүалын

— деди.

Бу harr онундуру. Аңчаг бу һагты она газандыран Бакы пролетариатының апардығы тарихи, тәһрәмананә мүбәризәсидир.

Сабирин Бакыја кәлдији, кетдији, нәһајәт, јашамасы дөврү тамамилә партија тарихинде иртича дөврү адланап бир замана тәсадүф едир...

Сөз юх ки, Сабир кими һәссас вә зәки бир шаир бу һәјата көз јума билмәзди. 1905-чи ил ингилабыны тә'гиб едән гара иртича синфи тәзадлары даһа артыг кәскинләшдирир, пролетариатла буржуазия арасында олан әдавәт учурумуну чох-choх дәрингләшдирирди. Сабир буны кәрүп вә дејирди:

Чалханандыгча, буландыгча заман пәһрә кими.
Јагы јаг үстә чыхыр, ајраның ајранлыг олур.
Ким ки, ииссаны севәр ашигы-һүрријат олур,
Бәли, һүрријәт олан Јерда дә ииссанлыг олур.

Сабирдә ингилаби мәсәләләр даһа артыг иинкишаф едир. Чарлыға, онун манифестине вә дөвләт думасына гарышы һүчүма кечир вә һабелә «гара булудларын ојнашдығы»ны, ј'ни иртичаның кәсиб бичдијини үрек јаңғысы ила тәсвири өдәрәк, дејир:

Сән демәдимми: думада раф' олур еһтијачымыз,
Мон демәдимми: чох јемә, тез позулур мәчәзымыз.
Гара булутлар ојнашыр, ииди нәдири әлачымыз,
Чулғалајыр бизи думан, мән дејән олду, олмады?

Адәтән «савадсыз», «мә'луматсыз», «фәғири бир адам» дејә таныдығымыз вә танымага чалышдығымыз Сабирдән шүүрун јүксәклијинә диггәт олунсун!

Сабир синифли чәмијјәтиң маһијјәтины анламада даһа ирэли кедир вә кәрүп ки, «кәлир мәнбәји», «әмлак», «дөвләт» варлыларын әлиндә олдугча фәһлә өзүнү һеч бир нөвлә «инсан саја билмәјәчәкдир». Чүнки «мә'нада да, сурәтдә дә» ај-

рылыг олдуғундан «бәрабәрлик» ола билмәз. О, бу фикирләри миајончуларын дилиндә, амансызасына кәсилән, бичилән ишчиләрә хитабән дејир:

Дөвләтлијиз, албетта шәрафәт дә бизимдир,
Әмләк бизимдире, әјалат дә бизимдир.
Диван бизим, әрбаби-һөкүмәт дә бизимдир,
Өлкә дәрәбәйлик деје хан-ханны санырсан?
Ахмәг киши! Инсанлығы асамы санырсан?

Дана башга ше'ринде Сабир бу ики чәбінә жаңа даңыз «фәгири»ләрни, фәілләләрни һалына ачымагла, истиスマр едәнләрә гарышы инфрәтини изһар етмәклә кифајәтләнми्र; ейни заманда фәгирик вә сәфаләтни сәбәбкарларына, дөвләтлиләрә вә چар үсули-идарәсинә гарышы әдавәт бәсләдијини вә һеч бир сурәтдә онларла барышмајағыны е'лан едир вә:

Дөвләтлијо жалтагланмаг билямәрәм,
Гәмли икоң ялаң јерә күлмәрәм,
Приставын чакмасын силемәрәм,

— демәклә, жалтаглығын, ријакарлығын, сатғынылығын она биканә олдуғуну билдирир. Әкәр дөгрудан да Сабирдә белә хасијәт вә бөјүклүк гүруру олмасаңды, сөз юх ки, елә ағыр қүнләр кечирмәјәчәкди. Әкәр Тағыевләр Сабирин симасында дост олмаса да, һеч олмазса оплара саташмајан бир шәхсијәт вә қорсәйдиләр, чијәри хәстә Сабирә элли гәпикдән тутмуш он маната гәдәр наңә едән ашағы тәбәгә адамлары ичәрисинде «милләт бабаларының» һеч олмазса биринин ады оларды. Амма, көрүнүр ки, мәсчинд тикмәк, гәбиристанлыға һасар чакмоклә «милләтә хидмәт» едәнләрә Сабирин фәалијјәти зәрәрли имиш. Онлара Сабир юх, Әһмәд Камал вә Халид Хүррәм кими фитнәкар, аферист, булвар јазычылары олан «милләт хадимләри» лазымды.

Мәкәр өзләрининки зәнн етдикләри һадини мұсоват заманы сәфири сурәтиндә доландыранлар өзләриники олмајан Сабирә јардым едәрләрдими?

Беләниклә, Сабир Бакыя калмәклә пролетар ингилабы мактабинә дахил олур. Иртичанин ағырлығына баҳмајараг, о ибгидан ингилаби тәһислини мұваффәгијәтла баша вурмушдур. Алынан мисаллардан да ачыг көрүнүр ки, Сабир, тамам олмаса да, синиғләри та'жин едә билир, нә' гәдәр думанлы олса да, синиғи мұбаризәни кетдијини, билхассә нә үстүнде кетдијини көрүр. Аңчаг бу мұбаризәни пролетариатын гәләбәси илә битәчәji вә конкрет олараг нә ѡйда кетдији мәсәләси онун үчүн кифајәт гәдәр аյдын олмамышыдыр.

Фәһілә мұбаризәсін һәјатындан жағдайғы әсәрләри хронологияның тәрздә тә'тиб олундуғда көрүнүр ки, Сабир кетдикчә мәгсәдә дағылашып.

Зох тәессүф ки, Сабир 1911-чи илде өлдү, һеч олмазса жүксөлниш илләрини жашамады. Экәр жашасајды, шұбнәсиз ки, бу инкишаф жолу илә пролетар әдәбијатынын шаһ әсәрләриниң верә биләчәк иди. Жәғиң мәрһүм буну өзү да һисс етмиш олса кәрәк ки, галибијјәт күнләрине бөйүк бир үмидсизликлә жана шыр, дәрин бәдбинлијә гапылыры:

Әкәр сән көрмәдисенә зәвегүңү күлзары-әкваниш,
Жәғиң ет мән дә көрмәм бир сәфасын ол күлустаны.
Сәңү мәндән сора жа дојишларын һалы дөвраны?
Хәјали-хамә дүшмә, биләмә бир күн шәд олур алем!
Бу икән вәз'имиз чох чәкмәдән бәрбад олур алем!

Сабир «дәјишилә» мәсәләсінни мејдана ғојур. О көрүр, аш-лајыр, анчаг бу сәадәтә нечә чатмаг мүмкүн олачагыны билмир. Елә буна көрәдир ки, фәгири, жохсулу, фәһіләни, диләнчини бир-бириңә гарышырыр, һамысынын арасында бәрабәрлик жарадыр. Кимин ирәли кедән олдуғуны, һекемон ролуну оjnадығыны дәрк едә билмир, «фәһіләләрә» нә чүр хитаб едир-сә, әқинчиләрә дә о шәкилдә, о мә'нада хитаб едир:

Бәсдиր бу гәдәр башлама фаржадә, әқинчи!
Гојма өзүңү түлкүлүјә, адә әқинчи!

Бу барәдә бешинчи мәктубда.

„АЕЛАР КҮЛӘІӨН“ ВӘ КӘНДЛИЛӘР

(Бешинчи мәктуб)

Сән һеj де юхымдур, ышарыб чашыны аслам!
М. Ә. Сабир.

Тәкбашына ишләйсөн вә бир дә көрүрсөн ки, иш гүрттараша жахын гапыны үч ортаг көсмишдиң тапры, чар вә мүлкәдар.

Н. А. Некрасов.

Мәнчә, сон галыглары Бөйүк Октябр ингилабы нәтичәсіннәдә арадан ғалдырылан тәікимчилијин ән гызғын дөврүндә жашамыш, бүтүн гәлбі илә вәтәнине бағланмыш вә жарадычылығыны ингилаби кәндли демократијасы идеолокијасы әсасында гурмуш олан Некрасов илә бизим Аелар күләжинин жарадычылығының кәндлиләрә һәср едилмиш һиссәсін арасында бөйүк жахынылыг вардыр. Экәр Сабир ишчи һәјатындан жағды-

ғы заман Марксын досту Ңејне илә тәмас едирсә, кәндли мәсәләсиндә дә Некрасова гоһумдур. Ола билсии ки, Сабирни ики бөйүк шашрлә мүгајисә етмәјим үчүн мәни мүбалигәчиликдә тәгсирләндирсизләр. Она чәһәт әзвәлчәдән бу е'тираз едәнлә-ра дејирәм ки, Сабир дә бөйүк адамдыр. Фәрги бурасынададыр ки, Некрасовун һаттында кәмијјәт е'тибары илә әсәрләриндән дәфәләрлә артыг елми тәһлил вә тәнгидләр жазылышдыр. Аңчаг Сабирин һаттында биз бу ваҳтадәк Аббас Сәхнәтин тәртиб етмиш олдуғу тәрчүмеји-һалдан харичә чыха биләчәк бир шеј жазмамышыг вә жалныз бу илденүмү мұнасибәти илә аз-chox һәркәтә кәлмишик.

Некрасовла Сабир арасындақы жаһынлығы жарадан һал, бунларын башга-башга заманларда жашамаларына баҳмаја-раг, һәр шејдән әввәл, заманларынын вә мүһитләrinin ичтимаи характеристикаларында жаһынлығдан доғур.

Тарих көстәрир ки, рус истиласы заманы Азәрбајчанда патриархал-феодал мұнасибәтләр заманы имиш. Мүтләгijjәт исә бүтүн сијасети илә Азәрбајчанда иғтисади дурғуилуғун мөһікәмләмәсінә вә патриархал-феодал мұнасибәтләrinin сахланмасына чалышырды. 1870-чи илни 14 мајында II Александр тәрәфиндән тәсдиғ олуынан «Сабиг мүсәлман әжаләтләриндә қәндилләрн յөрләшдиңмәк» гануну лајиһеси ханларын, бәјләрни, ағаларын вә мәликләрни қәндилләр үзәршидә олан ағалыгларыны бир даһа тәсдиғ етди вә қәндилләрни торпаг саһибләринә натурал вә пул мүкәлләфијјәти дашымаға мәчбур едәрәк, ейни заманда қәндилләрни «дөвләти» адландырды. Бәһрә вә малчәһәт кими мүкәлләфијјәтләрин һамысы тамамилә сахланылды. Маһијјәт е'тибары илә һеч бир ислаһат апарылмады, әксинә оларын, 70-чи илдә верилән ганун чар һөкүмәтиниң յөрли мүлкәдәрләре архаланараг, Азәрбајчанда әсрләр узуну сүрән керилүни сахламаға вә бу сүрәтлә дә Азәрбајчаны «сакит» бир мүстәмләкә етмәјә чалышығыны көстәрирди. Бу ганун қәндилләрин вәзијјәтини даһа да хараблашдырды, рәнчәрләрни тәхминен һамысы торпагдан мәһрум едилиб, механики сүрәтдә рәијјәт һалына салынды.

Мәсәлән, 90-чы илләrinin статистикасына көрә, бир тәк сабиг Кәнчә губернијасында 2744 феодал-тәһкимчи латифундијалары (маликанәләр) варды. Сөз юх ки, бунларын гарышында 10 миннеләрлә дағылмыш қәндли ханимандары мөвчуд иди. Бу һал 1912—1913-чу илләрдәк давам етди. Бу илләрдә исә чар һөкүмәти Азәрбајчанда «аграр ислаһат» апармағы гәрара алыр. Бу ислаһата көрә куја қәндилләр малчәһәт, бәһрә вә кәшкүл кими мүкәлләфијјәтләрдән «казад» олурларды. Бу натурал мүкәлләфијјәтләрдән «казад» олан қәндли өз «казадлығы» үчүн пул вермөли иди. Кағыз үзәриндә галан бу реформа Азәрбајчан әмәкчи халгынын дүшмәни олан мұса-

ватчыларын ағалығы заманы рэдд олунараг, кәндиллэр јене дә натурал мүкәлләфијјэтләри өдәмәје мәчбүр едилмишди.

Бу гејдләр аյдын көстәрир ки, тәһкимчилик Азәрбајчанда фактик олараг социалист ингилабынын гәләбәсинәдәк давам етмишdir. Одур ки, Русијада тәһкимчилијин ән кәскни бир дөврүндә јашајан рус ингилабчы-кәндли демократијасы шири Некрасов илә рус чаризминин мүстәмләкәси олан вә патриархал-феодал мүнасибәтләри бүтүн шиддәти илә сахланылан бир мәмләкәтин ингилаби сатирасынын баниси олан Эләкбәр Сабирин арасында әдәби гоһумлукун олдуғу һеч дә тәәччүб едишләчәк бир шеј дејилдир.

70-чи илләрдәки ганундан соңра Азәрбајчан кәндисинин дүшдүйү вәзијјәти көрән Сабир дәрһал Иранда нәшір олунан «Нәсими-шимал» гәзетинде чыхан «Балача сәһиң»ни һала мұтабиг көрүб тәрчүмә едип:

Ә р б а б

— Вур ки, кәтирмәнибдиր арпа!

Ә к и и ч и

— Иисап дөзәмәз бу шарпа-шарпа!

Ә р б а б

— Вур, вур ки, иң яғ вериб, иң гајжәт!

Ә к и и ч и

— Бурма ки, деңиң инәкләрим саф!

Ачлыг вә сәфаләт ичәрисинде боғулан кәндли нәжи варса мүлкәдара вермәли иди вә һеч бир сәбәб кәндлијә «јохдур» демәјә ихтијар вермиди. «Jaғыш jaғмазса», «әкинләр јанарса», «чәјирткә јејәрсә», «долу вурарса», «әһли-әјал ачындән өләрсә», мұхтәсәр һәр бир сәбәбә гарши мүлкәдар «нә борчум», «нејләјим» дејәчәк:

Сән һеј де јохумадур, чыхарыб чаниңы аллам!
Валлаңи ојуб дидеи-кирjanыны аллам!
Шаллага тутуб пејсери-үрjаныны аллам!
Өз һалиңи сал инди езүн јадо, әкиничى!
Лаг-лар данышынб башлама фәрјадә, әкиничى!

Азәрбајчан әдәбијатында реализмни күлүнү вуран вә белә мүкәммәл тамамланыш бир сурәт вә бир тип јарадан Сабирдир. Һеч бир иззәнә ентијачы олмадан вә мүлкәдар мәффиумуш тәсәввүр еләмәјен бу күпкү колхозчу кәнчләри Сабирин ишерини охумагла мүлкәдарын вәһши симасыны көз өнүңә кәтирә биләр вә Сабирин әсәрләри васитәсилә Азәрбајчан

кәндлисінин кечмишдәки ачыначаглы вәзијәттінни тарихини өйрәнә биләр. Бу бир факттыр. Сабири жаһадан да бу хүсүсүйіжеттір.

Кәндли сурәти, патриархал вә феодал кәнд іәјаты Сабириң һеч заман нәзәриндән гачмајан бир чәһәттір. О, соң заман кәндли мәсәләсі илә элагәдәр олмајан әсәрләріндә дә, жері көлмишикән деjә, бу мәсәләjә бир кириз вурур. Бу киризләрдә дә һәмнишә «ачлар» тәрәғиңдә дуруб «тохлара» гарышы иифрәтини изһар едір. «Інәр нә версан вер», «Инсанлар», «Аглашма», «Чығырма, жат», «Мәтәбби андырмаг олурмұ» вә с. бу кими бир соң шеңләри бу ғәбилдәндір. Бунларын һамысында Сабир белә фәрјад едір:

Бағын, әқинни хејрини бајлаэр көрәчәкмини,
Төхм әкмәjә деңганалары неjләрдин, илаһи?!
Иш рәпичбәрни, күч өкүзүн, јер өзүнүнкү.
Бәjәзәдәләри, ханлары неjләрдин, илаһи?!. ।

Некрасовун ортаја сүрдүjу «тәкбашына ишләjән кәндлиjә» үзхан «үч ортаг» үчү дә Сабирин әсәрләріндә мәнфи ортаглар кими көстәрилир. «Чәннәт» лајлалары илә кәндлини јухуладан, «чәһәннәм» горхусу илә әқинчини титрәдән молланын симасы Сабир тәрәғиңдән соң бөjүк усталыгла ифша едилір. Моллаја, кәндлиjә хитабәи, Фұзулиjә нәзиrә оларат дедирдір ки:

Сәркәштәлиjум хирмәни-буғдалар учундан,
Ашифтәлиjум сәрбәту самашын үчүндүр.

«Кәндчи ва ахунд» шеңриңдә Сабир даңа ирәли кедир. Кәндлиjә дүшмәниниң жаңшы танытмаг мәгсәди илә, онларын арасында бир тәрәфдән динә зәрбә ендірән, дикәр тәрәфдән кәндлини елмә һәвәсләндірән бир нәтиjәjә көтирән ади вә һәjати бир данышыг апарыр.

Кәндли

— Денилар «елм охујан» сөзләри бир анда бизә,
Буну тәсдиг едијор аjeji-гур'я да бизә,

— дедикдә, фикринә ахундлардан гәти е'тираз چавабы алыр. Ахунд «гур'анда белә мәсәлә јохдур»—деjә һәм «шиә» жазан «түркі тәфсири», һәм дә «сүнни жазан гур'аны» үнкәр едиб, «молла фланкәс» жазаны тәклиф едәндә:

Кәндли

О жазыб: јер өкүзүн бујиузы үстүндә дурур.
Биз кәрәкдір инанаг ки, кинни бөjлә бујурур?

Ахүнд

Буна шұбқен дә вар?

Кәнди

Элбеттә ишанмам бу сөз!

— дедикдә, ахунд ону «тәкіфір» едіб узаглашыр.

Сабир бу ше'ри илә бөйүк мүтәрәгги идея тә'тиб едір. Елм вә маариғи Сабир, башгаларында олдуғу кими, үмумиј-жәтлә елм вә маариғи хатириңін жох, бәлкә дә дин вә мөвнүматдан жаха гуртара биләчек, көзләри көjlәрден јерә тикдирачек бир васитә кими ирәли сүрүр.

Сабир маариғи жохсулларын көзүнү ачачаг вә һагтыны ғандырачаг бир васитә кими гијметләпдирир. О чох көзәлчесинә анлајыр ки, ағалар буна көрә дә кәндли вә фәhlәләрни елм илә мәшиғүл олмасына тәрәфдар дејилләр. Сабир куја һаман истиスマрчы синифләрни фикирләрни ифша едирмиши кими, бүтүн чиддијәтлә варлыларын дилиндән гејд едір:

Бұнлар кечәр, инди дүшуб ел башга һибаја,
Пұл истаннап мактәб ачылсын фүгәраја,
Оғлан охусун, ғыз охусу! пајабә—паја,
Қасибләрі елмә учаландырмай олурмۇ?
Наәнә олана метләбі аңдырмай олурмۇ?

Бу мәктубумда да Сабирдән алдығым мисаллар ачыг-ачығына көстәрир ки, Сабир ингилаби һәрәкатын фәэл иштиракчысы жох, синфи бөлүмләри, синфи мұбаризәни көрән, лакин бунун кетдији жоллара жабанчы галан, «жохсул»ларын һалына ачыјан, онларын тәрәғинде дуран, лакин онларъ һәғиги мұбаризә жолларыны көстәре билмәјен бир шаңдир. О, синифләрни харәктерини өзү үчүн тамам мүәjжәнләшдирә билмешдир. Әкинчи дә, диләнчи дә, фәhlә да онун нәзәринде бир шејдир, һамысы жохсулдур. Фәhlәләр аз-чох мүстәсна олмаг шәрти илә, Сабир буналарын һамысыны бир дилә данышдырыр, һамысыны бир-бириңе гарышдырыр:

Нә сохулмусан араја, а башы бәлалы, фә'лә?

Лал ол, а балам, баилама фәрјада, әкинчи!

Рәлд ол гарышдан, ағлама зар-зар, диләнчи!

Бу үч айры-айры ше'рдә «фәhlә», «әкинчи», «диләнчи» сөзләри бир-бири илә әвәз едилсә, ше'рләрни мәзмунуна оғанда дә хәләл тохунмаз. Капиталист вә мүлкәдар мәсәләсінә кәлдикдә, даға чох гарышыгыг һисс олупур. Сабир чох заман капиталисти дә мүлкәдар кими көстәрмәје чалышыр. Мәсәлән:

Гара фәнда олдуғундан бејү ханда чулғашырсан,
— дејир. Онун анладығы бир шеј варса, о да будур ки;

Фәгр әһли ғониләрла мұлғат едә билмәз,
Дөвләтлијә ииссанлығы исбат едә билмәз,
Дөвләтли фәгир иле мұсават едә билмәз.

«Фәнде», «кәндичи» вә «диләнчи» мәғіумлары бурада «фұғәра» ады илә бир-бириңә гарыштығы кими, «дөвләтли» мәғіуму илә дә Сабир hәм капиталисти, hәм дә мүлкәдары нәзәрдә туттур. О, ейни заманда гејд едири ки, бунларын арасында, жә'ни дөвләтли илә фәгир арасында һеч бир «бәрабәрлик олә билмәз». Чох вахт тәнгидчиләримиз вә әдәбијјатшұнасларымыз сох әһәмійжетли олан бу мәсәләләри нәзәрдә тутмајыб, Сабири «пролетар», бә'зиләри исә «јарымпролетар» (?) шапири адландырылар.

„АЕЛАР КҮЛӘІН“ ВӘ ЖАХЫН ШӘРГДӘ ИНГИЛАБИ ҺӘРӘКАТ (Алтынчы мәктуб)

Билмәм арилар мәтінине ким чөп узатды.

М. Ә. Сабир.

Лесіјанын ојанасы вә габагчыл Авропә пролетариатынын құқимијәт үергендә мұбаризәсінин башланғасы XX ғасырдың әввәлдеріндә үмумдүнија тарихинде башланғасы олан жени дөвр демәкдір.

В. И. Ленин.

Сабирин жарадычылығы тәзадлы олмагла бәрабәр, ейни заманда сохтағандағы Бунларын һамысыны бир јера топлајыб, бејүк Сабири халғымыза тәгдим етмәк учун узун мүддәт ишләмәк лазындыр. Ішар кәсден әввәл өзүм-өзүм тәнгид едәрәк, гејд етмәлијәм ки, «нилденүмү мұнасибатында» жазылмыш бу мәгаләләр һеч дә дәрін бир елми, әдеби тәдгигат, hәм дә та-мамланмамыш бир әсәр дејиілдір. Буна баҳмајараг, бу мәга-ләләр бу ва-гадәк сабиршұнаслығы мәһлүд едән әрекенін позуб, оған харичине атылмаг, даирәни көнишләндірмәк ха-рактери дашиыр. Бә'зән Сабирин әсәрлеринін тәһлил үчүн сла методлар гәбул олуңпур вә жаҳуд елә ресептләр тәклиф едилир ки, бунлары көрән охучу Сабирин бејүк клујунә шуббәнә стояжә башлајыр. Мәсәлән, «Коммунист» гәзетинде ішшә олуң-муш биографијада тәнгид аләминидә мисли көрүнмәмиши бир «тәһлилә» тәсадүф едирик⁵. Бурада Сабир дүшмәнләринин инфрәтини газамыш бир шапир кими гејд олундуғдан соңра,

белә бир фикир дә јүрүдүлүр: «Нәһајәт, Сабириң һәјат юлдашы да ондан бөзир, о, шандың әрә кетмәсинең пешиман олур. Ын күн, һәр saat Сабир нағында наразылығыны сөйләмәк-дән чәкинмир. Бу нағисе илә әлагәдар олараг «Шикајәт вә нәдамәт» сәрлөвіндең эсәриниң язмышдыры.

Бундан белә бир иетичәјә кәлмәк олур ки, Сабириң эсәрләринин ичтиман характеристики изаһ етмәк учун биографијадан хариче чыхмаг олмаз. Һәр эсәриниң сәбәбиниң сабун тијаны эта-рафында гајнашан һәјатда арамалыјыгмыш. Эввәлән, Сабириң һәјат юлдашының адыны ләкәләмәјини, онда олмајан ха-сијјәтләри она иснад вермәјин иә гәдәр лајигли бир һәрәкәт олдуғуны билмирәм; чүнки бу апләниң яхындан таныланлар бүсбүтүн буин эксиниң сөјләјиrlәр. Иккинчиси дә белә бир «тәһиллә» методу илә ялның бизим эски тәэкирәчиләримиз мәшгүл олурларды. Һазырда елми тәнгидин вә тәһилләниң жолу бу дејилдир. Экәр биз эски аилә системимизин характер бир сәһиәсииңи верән, дәрин бир ичтиман мә'на дашијын бу эсәри бу «методла» «тәһиллә» едәрсәк, о заман «Сабир Мәһәммәд Эли шаһы иә үчүн күлүүч бир тип һалына салыр вә бизи күлдүрүр?»—суалына чаваб алмаг үчүн демәлијик ки, јэгин Сабир Хорасана келәндә Мәһәммәд Эли шаһының фәррашлары ону дејмүш, она көрә дә Сабир «Кәл мәнә... кәлмәрәм» ше-риниң язмышдыры. Белә чыхыр!

«Молла Нәсрәддин» журналының көһиңе нөмрәләриниң кө-рәпшләр билир ки, бу журналының һәр нөмрәсендә мұхтәлиф сә-нифәләрдә верилән үч баш шәккү олурду. Бүнлардан бирни Мәһәммәд Эли шаһы, бирни Султан Әбдүлхәмид, дикәри дә я-нылымрамса, Бухара эмирииниң башы иди. Яхын Шәрг мұтла-гијјәтиниң тәчәссүм етдиရән бу башлар, һәр нөмрәдә һеч дә тәсадүфи олараг верилмириди. Бунун бөյүк тарихи сәбаби вардыр.

Бәлли олдуғу үзрә, вахты илә Франса буржуа ингилабының тә'сири Франсаның харичинең яялараг, буржуа ингилаб-ларының башланғышы олдуғу кими, 1905-чи ил Русия инги-лабы да Гәрбдә ишчи һәрәкатыны олдугча чанланырыды вә Шәргдә буржуа ингилабларының башланғышы дөврүнүң ачды. Амма XX әсрин тарихи инкишафы XIX әсрин тарихи инкиша-фындан даңа артыг сүр'этлә кедириди.

1906—1911-чи илләр әрзинде Шәргдә үч ингилаб әмәлә кәлди: бири Иран, иккинчиси Түркијә вә үчүнчүсү Чин инги-лаблары. Адәтән Яхын Шәргдән бәһс едән вә бу ингилабларда һүснү-рәфбәт бәсләјән, өзү дә 1905-чи илин мәһсүлу олан «Молла Нәсрәддин», јухарыда гејд етдијим башлары, әлеј-һинең мүбәризә апарылан объект олараг һәр заман охучуларын нәзәринең чатдырырды.

Журналда иштирак елән Сабир дә бу мәсәләдә «Молла Нәсрәддин»лә тамамилә шәрик олмуш, јарадычылығының бөјүк бир гиесини бу мәсаләјә һәср етмиш вә бу сурәтлә дә әһәмијәти вә тә'сири Азәрбајҹан һүдудунун чох-чох харичина јајылзы бир шаир олмушадур. Иран ингилабы Сабирин әп парлаг јарадычылыг дөвләрләrinә тәсадүф етдији учун бу мәвзуда 20-јә јахын ше'р јазан Сабирин 1908-чи ил Түркијә ингилабына һәср етмиш олдуғу асәрләри инебәтән аздыр. Иранын ҹографи мөвгө е'тибары илә Шәрглә Гәрби бирләшdirән јоа үзәриндә дүшмәси, бир тәрәфдән чар Русијасы, дикәр тәрәфдән дә Британија Һиндистаны илә јахын олмасы факты мәмләкәтин иғтиасын вә сијаси тарихинде бөјүк рөл ојнајырды. Чүнки XX әсрин әvvәllәrinә докрут Иранда Русијанын тичарат вә малијјә мәнафејинин башы империалист дөвләтләrin мәнафејина үстүн көлмәсеч Русијаны Иран үзәриндә һәр заман «көзәтчи» олмаға вадар едиреди. Одур ки, Иран ингилабындан бәйс едәркән бу «көзәтчи»ли унутмаг олмаз.

Иранда илк дәфә XIX әсрдә бејнәлхалг империализмә гарышы наразылыг һиссә илә баш галдыран һәрәкат мәзһәб шәклиндә ортаја чындан бабизмиди ки, Нәсрәддин шаһ тәрәфиндән кәскин тә'гиб едилмиши вә башчылары 1850-чи илдә с'дам олунмушадур. Тәһрана һүчум идејаларыны тәблиг едән бабиләрин бири 1852-чи илдә мәрсінә дејән «шанр» Нәсрәддин шаһы да өлдүрмүшаду. Бу һаман шаһдыр ки, Иран вәтәннәрвәрләри тәрәфиндә «шәһи-шәһи» адландырылмыш, Сабир да ону бу чүр гәләмә алмышадыр:

Иран сәәдәтниң чохлар едисин хидмат,
Чохлар бу мәмләкәтә көстәрап со'јү гејрәт.
Зон чүчлә Насирәлдин, һаг сәјәски да рәһмат.
Һәр бешде-үчде етди һәр сәнта бир сәјаһет.
Һәр бир сәјаһетниң сел тәк ахытды сароэт.

Дәфәләрлә Авропаја сәјаһет едән вә бу сурәтлә дә бир сыра анекдотларын јараңмасына сәбәб олан, Иникилтерә кралы вә Русија чарышын әлиндә ојуичаг олан Нәсрәддин шаһ Сабирин кәскин гәләмииндән гүртула билмәмишdir. Империалист гүүваләр вә јерли феодализм Иранда мәмләкәтин истеңеал гүүваләринин инкишафына мәне олурду. Бундан наразы галан биринчى нәвбәдә Иран тачирләри иди. Ирана хәричлән фабрик мalläryнын катирилмәси хырда сәнәткарларын да вәзијјатини хараблашдырыш, бунларда да бөјүк наразылыг тәрәтмиш вә ингилаби һәрәката гошмушаду. Мараглы бурасылдыр ки, рүhaniләр дә бу наразылар группуна гошуулуб, әvvәllәri ингилаби һәрәкатда иштирак едирилләр; чүнки хәзинәси биш олан шаһлыг әлини вәгф вә мәсчид әмлакына атыб, бир сыра дини мұәссисәләrin мәдахилини хәзинәје топ-

ламаг истәјирди. О бири тәрафлән Никилтәрәниң вердији ултиматума көрә Иран мәһкәмәләри јенидән, Авропа типинде тәшкىл едилмәли или ки, бу да мәһкәмә ишләрини әлләрингә саҳлајан мүчтәниләрин мәнафејинә тохунур, онлары кәлир мәнбәјиндең мәһрум едириди. Рүһаниләрлә бирликдә ингилабда тәләбәләр дә иштирак едириди. 1905-чи илни соңунда башлајан вә чох ганлар төкүлдүјүнә баҳмајараг, давам едән ингилаби һөрәкат, нәһајәт. Мүзәффәрәддин шаһын бөյүк тәрәддүләринде сонра мәшрутә верилмәсі илә иатичәләши:

Сабир бурада «Һүсеси Күрд». «Рүстәм Зал» дасташларындан башга сөһбәти олмайсан иранлыларын сөһбәт мөвзусунун дәјишидииниң һисс едири, ики нәфәр иранлы арасында тамамила тәзә рүһда, тәзә мөвзуда, тәзә диллә кедән бир сөһбәти, һәм дә сөһбәт шәклиндә маһир бир реалист кими бизә динләди:

Бирчә бу мәшрутәни шаһ нечин вермәјир?
Каһ нечин вермәјир?

Шаһ-чаваибахт исә, бас иң сабәб чиңләти
Һәфтәдә бир алдаздыр, каһ нечин вермәјир?

дедикдә о бириси, юна дә Сабирә мәхсүс кинајәли диллә:

Әгли-сөлүм әһлиниң бүсбүтүн али-Іачар,
Вермәјир албеттә бир һинкәти вәр, спирри вәр

— дејә чаваб верири. Лакин бу чаваб «шаһа бојун әјдириң-чаваб дејил, дәрни кинајә дашијан вә шаһлара гаршы ән'әнәви һөрмәтиң позулдуғуну көстәрән чавабдыр.

1906-чи илни октябрьнда биринчи Иран мәчлиси (пәрламан) ачылыр вә тичарәт буржуазијасының мәнафејини ифадә едән ислаһат башлаширы. Мүзәффәрәддин шаһын өлмәсп илә тахта чыхан Мәһәммәд Әли шаһ та әввәлдән эксингилаби гүевәләрі этрафына топламаға башлајыр.

1907-чи илни баһарында Русија илә Никилтәрә арасында Иран мәсәләсі үзәрә әмәлә кәлән сазиш онлары Мәһәммәд Әли шаһ һавадар олмага вадар едири; үзүнкүш Мәһәммәд Әли шаһ онларын һәр икисинин мәнафејини өдәјириди. Белә бир архая архаланан эксингилаб илк дәфә мәчлисә һүчумун гаршысы алыныры, мәшрутәје садиг гәләзагына анд ичен Мәһәммәд Әли шаһ юна дә хәјанеттәндә давам едири. Нәһајәт, 1908-чи ил ијүүни 22-дә чар казаклары бригадасы командири полковник Лјахов мәчлиси мүһасирәјә алый топа тутур, дагыдыр вә бу суратла Мәһәммәд Әли шаһ тәкрап мүгләгијәтә чатыр вә мүкафат олараг Лјахову Төркемен губернатор тә'жин едири. Сабир бу налисени «Бојну юғун» адлы әсәриндә олдугча көзәл тәсвири етмишdir.

Нәдән олду иккى дилди,
Үрекләр галды искеслини,
Дагылды мәчелиси миалы.
Эңәләр сәрникүн олду?
Сабәб бөйнү јогув олду.

дејәрәк, Сабир әввәлдән өзүнүн Иран ингилабына бәсләдији әлагәни мүәյҗәнләшдирмиш вә тамамилә ингилаби мөвгедә дурмушшуду.

Сабир һаман идеја иккинчи бир ше'риндә (Һалал олсун сәнә:) даһа бәдии бир палтар кејдиришишди. «Дөгрүдан да Мәмдәли, гејрәт һәлал олсун сәнә!» -дејә башлајыр вә давам едир:

Афәришләр дөгрү јоллу вердијине пейманлара,
Әһизини ифа чүүн садир олсан фәрмәнлара,
Нэфтәдә бир, адә бир аның гүр'әиллара,
Айбат һәр сәмтдә чөлб етдијин мәһманилара,
Чакдијин бу хани-бизиниң һәлал олсун сәнә!
Вернијин мөшүрүтеңи-миллат һәлал олсун сәнә!

Арсланлар бојнұна салдырығын зәпчирләр,
Намаэрләр гәтлине өкәндиријин шоғишиләр,
Атәши-гәһір ғозабла жаҳдығын тә'мирләр
Вәсфө шајаидыр, һәғигәт, етдијин тәдбириләр...
Үйми-хаган оғлу, бу гејрәт һәлал олсун сәнә!

Төриандакы әкенингилаби тәбәддүлат Иран ингилабыны жатырмады, ону даһа јүксөк пилләләрә галдырыбы бүтүн Ираны бир вәтәндәш мүнарибәси мејданына чевирди. Бир чох јерләрдә, билхассә Тәбриздә ингиләби мәркәзләр тәшкил олунду. Тифлисдән, Бакыдан вә башга шәһәрләрдән бир чох ингилабчылар кетмишли ки, бүнлар силаһлы олараг Иран ингилабы һәрәкатының он сыраларында кедириди. Иран фәданләре илә бирләшмиш 600 иәфәрлик бир дәстә дүзәлдиб, ингилабчы Іефремин командасы алтында Техрана һүчум етдикдә. Сабир жарадыма гошац сооснал-демократлары алғышлајараг, «Летим Мәмдәли» үнивазлы әсәриндә Мәһәммәд Эли шаһын дилиндән дејир:

Инди Іефремләр олуб хәнләрү ираңлыларын,
Дәрһәғигәт, пис имиш ганлары ирапливларын!

Бүнлара диггәт етдикдә Сабирин нә гадәр ингилаби һәраката жаҳын бир адам олдуғына инсан тәэччүб едир. Іефремин дәстәсі илә бирликдә Исфаһандан да Техрана јүрүш едән ингилаби орду гарышында Лжахов бир иш көра билмири. Мәһәммәд Эли шаһ 1909-чу ил ийүнүн 16-да рус консуулунун жардымы илә гачыр, Сабир дә һаман ше'риндә гејд едир ки:

Сығыңыб консула хаганлары иранлыларын..
Баты, жараб, көрүм иранлылары иранлылары!

Билүүрәм, андыра галмыш бу иә һүррийжет иди?!
Нарадан чыхды бу сез, яа бу неча сөнбөт иди?!
Өлкөмиз алты мин илдән бәри бир чөннөт иди,
Иди ган-ган дејир ииссанлары иранлылары!

Нејләмиши дыз, жаңу, бу башы дашын јестим?
Да на вичдана дакер бир иша чулғашды јестим?
Нэрэ бир нога чыкартдыз, карыхыб чашын јестим?
Деди, чыхсын дәхи тој чаплары иранлылары!

Тахтдан салынмыш вә Одессада јашајан шаһа, Русијанын таләби үзрә, мәчлис илдә јүз мин түмән тәгауд вермәли иди. Бу, «Молла Нәсрәддин» журналынын бир нөмәсіндә Роттердин мәнир гәләми илә чәкилмеш бир карикатурада, айнала ба-хан Мәһәммәд Эли шаһ «бу баша јүз мин түмән?» дејә тәэччүб едир. Одессада отуруб эксингилаби иш апарап Мәһәммәд Эли шаһ, иңајет, Русијанын јардымы илә бир дәфә Ирана кечирсә дә, мәғлуб олуб гајыдыр. Иран ингилабынын бу дүшмәнини Сабир һәр алдында изләјир, бир ан нәзәрдән гачырмыр, ону һәр заман ингилаби сатирасынын проектору алтында сахлајыб, мәнфур симасыны ортаја чакир; «Гејрат вахтыдыры» үйванлы шे'ри илә Мәһәммәд Эли шаһын Одессада јашајыб, Иранда эксингилаб тәшкүл етдиини Иран ингилабчыларына хәбәр верир:

Мүртәче хадимләрим, һа, ивиди дигмат вахтыдыр!
Датмәјян, һүшјар олун, иш вахты, гејрат вахтыдыр!

Кизли чамијјет јапын, мачлис гурун, шура един,
Рәшт, Зәңчан иртичаш һәр јера ичра един,
Нәр исемсә ришеји-мәширутани имән един,
Нәјкәли-мәнфур-истибадымын еңя един,
Иттишашо башлајын һәр јерда, фүрсат вахтыдыр!

Жаҳуд, Мәһәммәд Эли шаһын Русија вә Иңкүлтәрә империялизмине сатылдығыны көстәрмәк учун ону бир баггала чевирир, «Сатырам, ај алан!»—дејә бағыртлырыр.

Сез мәним, ев мәним, эсарар мәним.
Ирзи-намус мәним, ар мәним,
Мал мәним, маслахәти-кар мәним,
Сатырам давлати-Гачар мәним,
Кимә на дәхли ки, мон шеј сатырам?
Ај алан! Мәмләкәти-Реј сатырам!

Иранда гызын вәтәндәш мүһәрибәси кедән заман Түркијә ингилабы башламыш, хүнхар Әбдүлхәмид конституција вермишиди. Бу хәбәри алан Сабир дәрһал үзүнү Түркијә жөнүндө чевири-

рәк, бир сырға асәрләри илә бурада да иштирака башлаыр, Иран ингилабының тәчрүбәләрини тәһлил едәрәк Түркијә ингилабчыларына хитабән, «Јатмајын» ше'ри илә онлары көзүачыг олмаға дә'вәт еди:

Османлылар, алданмајын аллаһы севәрсиз!
Иранлы кимни јатмајын, аллаһы севәрсиз!

Ја лил'әчәб, османлылар, ајо нә ганышсыз?
Гануш-осаси верилиб јә үшәнүрсиз?
Мир Ыашыму Фәзлүллаһының јохму санырыз?
Әксик дејил онлар, вәли, сизләр на танирыз?
Бир күн танијыб онларни лабуд усанырыз,
Личаг усанырызыса да, ганә бојанирыз!
Гансызлары коч ганмајын, аллаһы севәрсиз!
Иранлы кимни јатмајын, аллаһы севәрсиз!

Чох тәэссүф ки, Түркијә ингилабы һаггында кениш мә'лумат вермәк үчүн бу мәгаләдә имкан јохдур. Анчаг буну гејд етмәк лазыымдыр ки, дөгрүдан да, Эбдүлхәмид эксингилаби гүввәләра архаланараг, ингилаба хәјанәт едиредә, онун бу тәшәббүсү өзүүнүн таҳтдан душмәси илә иетиңчәләнди. Сабир бундан разы галдығыны гыса, лакин айдан вә мә'налы бир гырманч илә е'лан етмишди:

Һанен алчаг бир элин гејд етдији хәттедир о ки.
Бүгүйтүн тәгдир шајан хәтләрин ә'ласыдыр?
Мәи буну һәр әһли-вичандан суал етдим, деди.
Хәл'инә Эбдүлхәмидин чәкдији имзасыдыр

Бу мөвзү үзәриндә бундан артыг дајанмаға тәэссүф ки, мәгаләниң һәчми имкан вермір. Јалның гејд етмәли ки, Сабирин бу мөвзуларда јазылмыш бир сырға башга, даһа гијметли асәрләри дә вардыр. Анчаг мәнчә Сабирин Йахын Шәргдәки ингилаби һәрәкага бәсләдији әлагәсини вә бу ингилабларда гәләми илә фәэл иштиракыны, бу сур тлә дә бејнәлхалг ролуну көстәрмәк үчүн һәләлик бу да ки.фајәтди. Сабирин јарадычылығынын синфи симасыны ачмаг үчүн дә бу фактларын бөյүк әһәмијәттөн вардыр. Бунлар ачыг-ачыгына көстәрир ки, Сабирин јарадычылыг гәлби хырда буржуа демократизми идеолокијасы илә долудур. Лакин бу хырда буржуазија, буржуазија гошулан гисмдән јох, пролетарнатла бирликдә кедән хырда буржуазија иди. Сабир бир даһа дөнмәз сурәтдә бу јола дүшмүшдү.

Бурада даһа бир шеји демәк истәјирем ки, мәгаләмизин әввәлинде руһаниләрин Иран ингилабында иштирак етдикләрни гејд етмишди. Әгәт сонракалары руһаниләр тамамила эксингилаби чәбәһәјә кечиб, ингилаб илә мүбаризә апартылар. Сабир исә һеч заман руһаниләре инанмамыш, онлар та әввал-

дән ахырадәк Сабирин Иран-Түркијә ингилабына һәср олунмуш әсәрләриндә ингилабын дүшмәни кими тәсвир едилмишdir.

Иранлы дејир ки, әдә илә дад олсун,
Османлы дејир ки, чинләт өзләт олсун.
Зәнид иң дејир? Дејир ки, гарның долсун.
Иранлы да, Османлы да бәрбад олсун!

Бунунла Сабир, ejni заманда, динә вә руһаниләрә гарышы басләдији әлагәнин дә образлы формуласыны вермишdir.

Бу һаңда једдинчи мәктубда.

„АГЛАР КҮЛӘЛӘН“ ВӘ ДИН

(Једдинчи мәктуб)

Вә'з етдијин инаны, сән амма инанимадын.

M. Ә. Сабир.

Һәр кәс елм вә сәнәтә маликдирсә, онун дини вардыр; һәр кәс елмә вә сәнәтә малик дејилсә, бу-јурсун дине мурачиат егсии.

Kөтө.

Доғрудан да, елм һәигиги мә'насында алышыгда бүтүнлүjу илә динә гарышы дуран вә она дабан-дабана зидд олан бир идеолокија шәклидир. Елм бир адым ирәли атдыгда, дин ики адым керијә чәкилмәj мәчбурдур. Буржуа ингилаблары дөврүндә, билхассә Франсада буржуазија идеологлары бу илдә илә ирәли атылмыш елми иикишаф вә иитишар етдиrmәkә динә вә мөвхумата бөйүк зәрбә вурмушлар. Лакин ингилабији тарихын мәһлуд олан буржуазија идеологлары динлә һеч заман ардычыл сурәтдә мүбаризә апармыр, она бир исстемәр алати кими баҳараг, мәнсуб оллуглары синфин ингилаби ролу битәр-битмәz дәрһал дини иикишаф етдиrmәj вә әмәкчи күтләнни фикрини мөвхуматла думанлашырмaga башлајылар. Буржуазија өз шүары олан елм тәрәфдарлығыны империализм дөврүнә кечәр-кечмәz бүсбүтүн иикар едир. Америкада дарвинизмин бир дәрс олмаг етибary пә арадан галдырылмасы ялныз бунуила изән олуна биләр. Бу күнкү фашист мәмләкәтләrinde динни илк плана чәкилмәси, динә тохуначат һәр бир елми көрүшүн иикар вә рәdd едилмәси, киңәләрин чанланмасы бир тәрәфдә галсын, бүтүн елм-фәнн мүессисаләринин дә диниләшдирилмәси гануш шәклинә салышыш бир һалдыр. Дини арадан галдырмаг учун ону јарадан,

јашадан, бөјүдән иғтиесди-иңтимаи сәбәбләри арашдырыб да бу сәбәбләри әрадан галдырмаг ташәббүсүү өртөје чөкмәјөн бүржузизијанын јалныз елмә кифајатләнмәклә (вэ бу сурәтле дә истәдији заман елмә дә динни боја вера биләчәји үчүн) динә гарши апардығы мүбәризәси, јә'ни атеизми олдугча натамам олтур. Тамамлашыш вэ һеч бир гејд вэ шартә јол вермәјөн атеизм исә, диалектик материализмә эсасланан довтәләб атеизмдир ки, буну да ардычыл сурәтдә һәјата кечирән анчаг ингилаби пролетариатдыр.

Буну гејд етмәклә Сабирдә белә бир атеизм арамаға һагымыз олмадығыны гејд етмәк истәјирам. Бу елә беләдири. Сабирин дә динә гарши апардығы мүбәриза мәһідүд, һәм дә натамамдыр, даһа дөгрүсу нөгсәнлы вэ гејри-кафидир. Анчаг бу, Сабирин апардығы мүбәризәнин ингилаби ролуну һеч дә азалтмыр. Биләк, мәсәләје тарихи чөхәтдән јанашмағы тәләб едәи марксизм-ленинизм дүијакөрүшү бىздән Сабирин фәлијәттини бу шәкилдә гијметләндирмәји тәләб өдир. Биринчи вэ алтынчы мәктубларымызда көстәрдијимиз дөвир вэ мүһит. Сабирин јашадығы патриархал-феодал мұнасибәтләр өлкәси нәнинки хан-бәј вэ мұлқадарларын милjoнларла кәндилләри истиесмар етмәси илә, нәнинки мәсчидләрини бу мұнасибәтләрини саҳланилмасы кешијинде дурмасы илә характердир; ейни заманда бу өлкәниң бүтүн һәјаты, һәјатының һәр саңа, һәр бучагы дин вэ мөвнүмат рәнкләри илә бојанышды. Тәбнидир ки, јенә дә о мәктубларда көстәрдијимиз кими, бу дүнjanын харичинә чыхмаг истәјән, онун дағылмасыны үрәкдән арзу едән Сабир һеч дә мұлқадарлара һүчум едиб молланы раhat бурахмајачаг, бу мұнасибәтләри позмаг истәдикдә, динә тохуупулмамалыдыр—дејә билмәјәчәкди. «Нонопнамә» көстәрни ки, дин вэ мөвнүмат алејине анарылан мүбәризә Сабирин апардығы мүбәризәнин айрылмаз бир һиссанидир.

Сабир дөвләтлilikләре, истиесмар едәнләре, патриархал-феодал мұнасибәтләрлә бирликдә руһаниләре вэ «гулдуручулуғ түфәнки олан» динә гарши да мүбәризә апарыр.

Алданнарам ки, дөгрүдур айини, еј аму!
Кәссин мәни, һәгиги исә динни, еј аму!
Иманына ғасэмә чөптарсан чәмәзги,
Гулдуручулуғ түфәнкимидир динни, еј аму?

Динә, динни башчыларына гарши он кәскин һүчум олак бу парча, син заманда, онун атеизминин дә характерини тә'җин өдир. Сабир бу вэ я башга әсәрләриндә әсас етибары илә руһаниләрни гавам халты алдатмаларындан бәһс өдир вэ бу «алдатма» мәғнүму о тәдэр тәккәр олунур ки, экәр бунларын һамысы бир јера топланарса, о заман белә бир иәтичәје кәлмәк олар ки, дин моллаларын авам халты алдатмасы эсә-

сында жаралыштыр. Ниди биз Сабирин бу фәлсафәсінні XVIII аср франсыз материалист Һолбахын бир фикри иле мұгайиса едәк. Һолбах дејир: «Чәналәт, фикри тәнбәллик вә мұхакима е'тијадының жохлуғу тә'сирі алтында иисанлар, шејләр нағтында көрүш системаләри жараданларын тә'сирі алтына дүшүрләр».

Һолбах бу фикирла, әввәлән, динин мәншәйини идеалист-чесинә һәлл едир вә алдатманы динниң мејдана кәлмәси үчүн асас сәбәб кимнің көрүр. Иккінчиси, бу фикирлә белә бир мәнтиги нәтижәе кәлир ки, әкәр әшja нағтында биз иисанлара дүзкүн тәсәввүрләр (јә'ни елми тәсәввүрләр) көрә биләрсәк, о заман дин арадан галхар.

Сабир дә дин алејінің мұбаризәни ејни јолла апарыр Масәлан: «Ваһ!... бу имин, дәрсін-үсули-чәдид» шे'ринде:

Дүз жері бир йүп-јұмурға шеј ганаң.
Нәм лә дејир сүткада бир фирмапың.
Ай доланың, көй дајаның, күн жанаң.
Кағири бақ, көр иш бәдіманды бу!
Дүр ғанағ, оғлуч, баш-ајаг ганды бу!

— демәклә, һәм дә динин халға бәлли олан ән соҳ жајылмыш идиналарының инкар едән фикирләри ирәли сүрүр; алданымалының, чәналетин җалныз елм жолу иле арадан галдырылачыны вә әшja нағтында дүзкүн тәсәввүр әлдә ениләчәйини гејл едир.

Жени-јени мәктәбләрин ачылмасының көрән руһаниләр һәр кәсдән әвнәл нараһат олур, «Вај-вај, на жаман мүшкүлә дүшдү шишим, аллаһ!»—дејә бир چарә арајыр вә ғәрара кәлирләр ки:

Нөв үсулун шәр'е бәр'ека олдуғун изәл едіб.
Көһнәнни тәтбиги-гүр'ән етмәли бундан сора!,..
Дин кедир, мазынаб кедир, ғодын иттер молжаларын,
Чареји-әмри-мүсәлман етмәли бундан сора!,..

Бу мисаллар көстәвир ки, Сабирдә Һолбахда олдуғу ким дәрингилік вә кәсқинлік олмаса да, даһа доғрусы, Сабир аллаһы инкар етмире дә (бәлкә дә мұһитин горхусундан), нәзәри дәрингилік жохдурса да (сөз жох ки, мұкәммәл савады олмадығы үзүндән), нор һалда о планды дин иле мұбаризә апарыр. Аңчаг бу һеч дә о демәк дејилдир ки, Сабир Һолбахы охумушшудур. Сабир ону һеч танымырды; аңчаг бу планды дин иле мұбаризә зиярмасының сәбәбини 1905-чы иш нигилабының доғурдуғу хырда буржуа демократизмни идеолокијасында арамаг лазымдыр.

«Бәлкә дә мұһит горхусундан» дедик; бу елә бир горхудур ки, о заман тара бир гүввә шәклиндә олараг, азад дүшүнмә-

ларин башы үзәринде фырланырды. Онсуз да «баби» кими ләгәбләр вә һадисә тәкфиirlәр Сабирни дили икән өлү бир һала салмышды. Бүтүн мәсәләләрни гур'ян ајаләрниң уйғун бир тәрзә һәлләтмәје чалышан «Фүјузат», «Шәлалә» вә иршадчыларны фәалијәти гарышында Сабирин бу чүр чыхышы, сөз јох ки, бөյүк тарихи әһәмијәти олан, ингилаби рол ојнайып бир чыхыштыр.

Тамамила франсыз материалистләрниң јолу илә кедән Мирзә Фәтәли Ахундовун әсәрләре бир тәрәфә бурахыларса, Азәрбајҹанда Совет һакимијәтинин гәләбәсинәдәк Сабир гәдәр динлә мубаризә апарып бир шаир олмамыштыр. Нәср вә драматургија сәһесинде дә Җәлил Мәммәдгулузадә ejni јолла кетмишdir. Бунлардан савајы ортаја чыханларын һамысы бунларын тә'сири алтында олмуш вә бу фәлсафәни инкишаф етдиришләр ки, дин авам халғы аллатма әсасында јараныштыр. Бу фәлсәфәни нәсрдә, драматургијада шаһ әсәрини Җәлил Мәммәдгулузадә вермиш («Өлүләр»), ше'рдә исә Сабир.

Чәннәтдәкى һүрүләри, гылманлары аллаһ—
Говдум—дәјә бир һәйјәләтсә сәни ифһам,
Зәңдә, мән өлүм, кизләмә, ач сидгии сөјлә,
Сән бир дә едәрсәими намаз эмрине игдам?

«Лоту заһидләр», «чијләкәр мәрсијәханлар», «мө'мин һачылар», «бојиујоғун ахундлар», «шәриятмәдар тачириләр» мүчтәниидләр», «шејхүл-исламлар», «мүфтиләр» вә саирә бунлар үчүн һүчүм объекти олмушлар. Шүарлары «рәдд олсун чәһәләт, јашасын маариф!» олмушшудур ки, бу мүтәрәгги идеялар вахтына көрә бөյүк рол ојнамыштыр. Динә гарышы һәгиги ачыг мубаризә, билаваситә аллаһия, Мәһәммәдә, гур'ана, имамлар, мөвнүмата, хурафата һүчүм исә Апрел ингилабындан башлајыр, бунуң да шаһ әсәрини мәрһум Җәфәр Чаббарлы вермишdir.

Көрүндүјү үзә, мән бурада Сабирин шәхсијәтини бир тәрәфә бурахараг, билаваситә онуң бу күнәдәк јашајан вә даңа чох заманлар јашајачаг олан әсәрләриңе иснад едиб, јухарыдақы иддиада, даңа дөгрүсөү, Сабирин динә гарышы дуран вә дин илә мубаризә апарып бир шаир олдуғуну кәрәли сүрән бир иддиада олдум. Мәнчә бу дөгрүдүр. Эң бериз бүтүн бунлары бир тәрәфә бурахыбы, Сабирин шәхсијәтини алсағ, билсәк дә, билмәсек дә, онуң өмрүнүн ахырынадәк намас гылдыныныннегарар етсөк вә ја ыләркән дедији «Раһем беләнид ру берән амадәэм» кимин сөз јыгынындан ибарәт олан вә беч дә бир бәдин әһәмијәти олмајан бир ше'риңе архалансағ, демәк олар ки, шүүрлү сурәтдә Сабирин алејхине кетмиш оларыг. Сабир бәлкә да, шәхсән үзү «мө'мин» адам олмушшудур. Ола биләр.

Лекин дејир ки, тәбиятлә мүбаризәдә вәһшишин ачизлиji аллахлара, шејтандар, мө'чүзәләре вә саирәјә инам докурдуғу кими, истисмарчыларла мүбаризәдә истисмар едиңлән синифләрий ачизлиji дә лабуддан ахираттә даңа јашы һәјат ола-чайна даңр инам ојадыр.

Лакин бу, неч дә Сабирни динә гарышы јазылмыш ше'рләрни ишкар етмәјә биза имкан вермир. Сабир дин әлејхине јазылмыш эсәрләри ишле биза көстәрир ки, о, мәсцид шамларынын сары дилләринә дејил, электрик лампларынын парлаг көзләринә пәрастиш едәнләрин сырасынида дурур. Бүтүн «фәтигрләри», әмәкчи күтләни, һәм дә мәсцид шамлары кими ятаң, әријән, һәһајет, сөнән Шәрг гадынылығыны бу пәрастишә дә'вәт едир.

Бу хүсусда сәккизинчи мәктубда.

„АЕЛЛАР КҮЛӘЛӘН“ ВӘ ШӘРГ ГАДЫНЫ

(Сәккизинчи мәктуб)

Өврат нә демәк?! Хадимәмиә. чарнәмәниә. М. Э. Сабир

Бу узагларда парлајан јылдыз
Эл иришмәз үңидләр кимидир.
Пәрдәдәри-бәһәр олан бир гыз,
Гәмли, чатамли өјдәләр кимидир

М. Һади.

Әдәбијатымызын әсрләрлә сајылан тарихинде гадынын алдығы шәкил олдугча гәрибәдир. Мұғалиғәјә гапылмадан демәк олар ки, ади варлыг сырасындан чыхарылан гадын әдәбијатымызда инсан шәклиндән башга, һәр һансы бир шәкилдә десәп верилмишидир. Бүтүн бунлары бир јерә топладыгда, белә демәк олар ки, кечмәнш шаирләримизин әсәрләринде гадын ја шејтандыр, ја мәләк, лакин һәр һалда инсан лејилләр. Гадына гарышы патриархал-феодал мұнасибәтләр бәсләнән бир заманда бундан артыг бир шеј дә көзләмәк олмазды.

Бу баҳыша илк зәрбә еидиран, јенә дә бөйүк мүтәфаккири-миз вә драматургумуз Мирзә Фәтәли Ахундов олду. Мирзә Фәтәлинин комедијаларында Азәрбајҹан гадыны илк дәфә олараг башы, көзү, гулагы, бурну инсанна бәнзәјән, «нәтти голби дә» олан ичтимай бир фигур кими тәгдим олунур. Анчаг бу, аз иди. Бу, һәлә башланғыч иди. Азәрбајҹан гадыны проблемини ортаја чәкәп иккинчи адам—Чәләл Мәммәдгулузадә (Молла Нәсрәддин) иди. Іәлә әһәмијәтти әдәбијатчыларымызын диггәтнин өзүнә чәлб етмәмиш олан «Данабаш кәндисини әһвәлатләры» Шәрг гадынынын фачиәли тарихидир. Эн мараглы бурасыдыр ки, бүтүн һәјаты боју јарадычылығында

никбии олар, дайм құлән Мәммәдгулузада бу китабчада Зеңнәбии һалына нәнишки өзү ағлајыр, һәтта бүтүн охучуларыны да ағламага дә'вәт вә мәчбур едир. Бу, Азәрбајчан гадыныны фачиәли һәјатыны дујарагдан төкүлән бириңиң көз жашлары иди.

Одур ки, «Молла Нәсрәддин» журналы нәшрә башлар баштамаң өз сөвқилиснин һеч заман унұтмады. Азәрбајчан гадыныны һәр заман охучусунун көзү өңүндә сахлады, өзү құлду, охучусуну ағлатды. Илк дәфә буны, бу «јени һадисәни» «Молла Нәсрәддин» журналында көрән Сабир да, һеч тәсадүфи олмајараг, илк шे'рини «Ана вә чочуг» мәсәләсінә һәсер етмиш, илк асәрләри илә диггәтләри анла мәсәласи үзәринә топламышдыр. Часарәтле демәк олар ки, гадына инсан кими баҳмағы Сабирә тәлгии едән вә бу суратла бу тип дә иккىни шапри јетишдириән дә ону бир чох қәһәтдән тәрбијәләндирән Молла Нәсрәддин олмушшудур.

Башта мәсәләләрда олдуғу кими, бу мәсәләдә дә Молла Нәсрәддинин һагын олдуғуна инанан Сабир иши о јера чатдырыр ки, өзүнүн дә илк јарадычылығ дөврү дахиля олмаг үзрә, гадына инсан кими баҳмајан бүтүн гәзәл шандыләринә һүчума кечир вә «Дилбәр» ше'рини јазыр:

Еj алнын аj, үзүн күнаш, ej гашларын кәман.
Чејран көзүн, гарынша хатин, какынан илан иә.

Нәһајәт:

Халын үзүндә бугда, башина да сачын гүраб.
Габ, габ! Гарыба күлмәлисән, ханиман хәраб!..

Бу, Сабирә ғадәр кәлән поэзијамызда көрүнән гадын сураетинә چәкилән илк карикатура иди.

Чәһалат очагы олар асқи айләмизин ичәрисинә сохулуб, ону бүтүн психологияның инициалеринәдәк өүрәниб бизә һәртәрәфли тәгдим едән Сабирин асәрләри адәтән тәрсисе охунулса, о заман биз Сабирин бу тракткомедијада гадынлара мүсбәт жанаңдығыны вә һәр заман онларын тәрефинде дурдағуны, кишиләри амансызычасына тәнгид едіб, онларын һаңсызлыгларыны цумајиши етдиријини көрәрик.

Сабирин әни чох мүбаризә апарлығы мәсәлә—чохарвадлылығ, кәңч гыздара евәләмәк вә бүнларын динлә әлагадар олдуғундан, долајысы илә динә дә тохунмагдыр:

Сандың үйләл өврәтле әдаләт едир, етсии,
Әврәт ара, ар өврәтә рағбәт едир, етсии.
Нар ким ки, бир өврәтле гинаәт едир, етсии,
Үч-дордүн өтүб, сиғада тә'дәл алтырыз биз!
Диндарлариз, күнде бир арвад алириз биз!

Тәк-тәк бөйүк сәнэткарларын элдә едә билдији хүсусијјатта малик олан Сабир аз, һәм дә аді вә һәјати сөзләрлә, бу беш мисралыг парчада бүтүн мәсәләләри әнатә етмишdir: гадыча инсан кими јанашмаг, киши илә гадын арасындакы бәра-бәрлик һүргүгүнүн мәдени нөгтөji-нәзәрдән дөгрүлуғу, Мәһәм-мәдии динниә архаланараг, гадынын әшja һалына салынmasы, үч-дәрд арвад алмаг, диндарларын сиға ады илә фәнишәлији гануни бир шәкәлә салараг, қунда бир арвад алмасы вә бүтүн бу һәрәкәтләрдә дина асасланмалары вә и. а..

Сабирии нөгтөji-нәзәринча бу әхлагсызылығы докуран, ја-јан, инкишаф етдиရән гур'андыр. «Мәтләбә» эл чатмајыр» адлы ше'ринде Сабир буны ачыг-ачыгына көстәрмишdir:

Чох да мани билмәжин әһли-мечаз,
Гәедим одур, мәс'әлә олсун тәраз,
Гүслә мүсәви ки, дејил дәстәмәз,
Гүсл ила бир рүкәтә миндирип наамәз...
Хасә чатыр фөјәз үч арвадлылар...
Бир неча шејтана дә ох атдылар!..

Сабирии гадын азадлығы уерунда апардығы мүбаризәјә онун дина гарши апардығы мүбаризәнин бир һиссәси кими бахылмалыдыр; чүнки чохарвадлышыг вә сиға мәсәләсиндән башга, кәңч јашлы гызлара евләнмәк мәсәләсини дә ортаја чәкән јенә динидир. Чадра мәсәләсindә о заманлар гур'ана мүх-тәлиф мә'налар верән таптырылыша да, бу сурәтлә дә чохлары гур'ана асасланыбы «кафәр» ләгәбини алмагдан јаха гуртартмағы гисмән бачарырдыса да, дөггүз јашында гыза евләнмәк мәсәләсинә кәлдикдә, һеч бир гачыш ѡолу галмырды. Бундан бәһс едән адам өзү динсиз олмалы, шәриәтә һүчүм етмәли в.. мүкафат олараг «баби», «кафәр» ләгәбинин газанмалы иди. Белә дә олурду. Сабири «чәмиjjәтдән» говдуран да онун бүкими фәалиjjәтләри иди.

Хәндосту, аманды, гојма, кәлди!
Дидары јаманды, гојмә, кәлди!
Вай, пай, дејасән башәр дејил бу!
Бир шәкәл уян тәһәр дејил бу..
Әрадоду, габанды, гојма, кәлди!
Дидары јаманды, гојма, кәлди!

Сабир бу кими асәрләри илә гадын азадлығы уерунда тәблигатчы кими чыхыш едир; евләрдә үсән, аиләләрдә ингиләб јарадырды, кишиләрни гадыиллара гарши бәсләдикләри гејри-инсанни эләгәләрни ифша едири. Гадыиллары әзиләнләр, кишиләрни әзәнләр дәстәсниә дахил едиб, һәр заман гадыилларын тәрәфиндә дурурду. Сабир кишиләр арасында бир нафәр дә олсун мүсбәт тип көрмүр, кәрәк «көһнәләрин» вә

кәрәксө «јениләрин» гадына гаршы бәсләдији әлагәсиниң һаг-лы олараг ејшиләшдирир. Экәр «көһнәләр» сиғә вә никәһ тә-риги илә «еркәк фәниша» олурдуларса, «јениләр» дә «культур» үсуулла аталарының јолу илә кедирдиләр. Бу «јениләр» евдәки «һәлалындан», «бусурманка»сындан башга, харичдә дә мұтләг бир «пакизәдә Соняја» вуруулурду; евдәкинин чаныны чы-хардығы һалда, өз чаныны «Айналарын» ајаглары алтына са-лырларды.

Әмр ғылдын мәнә, шејда ол, олдум,
Ешгә бисәрү па ол, олдум.
Јә'ни сордадеји-сөвда ол, олдум,
Тәрки-намус мүһәјжә ол, олдум.
Шә'ниши ат чөлә, рисва ол, олдум,
Назәри-хәлгә әдна ол, олдум.
Көзәләим, шимди пәдир фәрманын?
Чаны гүрбан сәна бу наланын!..»

«Дәживән зәманә»дә Сабир јалныз «јениләри» көрмүр. ени заманда «булвар мә'минләрини» дә бу сыраја дахил едири.

Анда проблеми Сабирин чох мәшгүл едән мәсәләләрдән бирилдири О, бүтүн варлығы илә гадыны азад едиб, ону бир аны кими көрмәк истәјәнләрдәндир. Сабир бу саһәда «тәрби-јали ана» тәләбиндән өтаја кечмәмишdir. Һеч дә тәсадүғи дејилдир ки, бу мәсаләјә һәср олунмуш асәрләри ичәрисинде «чочуг» мөвзусу бөйүк жер тутур. Сабир «Бахтымыз оғлан имиши», «Ушагды ушагым», «Ай башы бәлалы» вә саирә асәрләри илә диггәтләри аилә тәрбијәси үзәринә топлајыр вә: «Ей милләтни үммиди-дили, чаны ушаглар»,—дејә хитаб ет-дикләрино қаләчәк һәјатын гуручулары кими баҳыр. Аты-ана-нын өз ушагларында бу үмидә бәраат газапдыра билмәсін үчүн вә ата-ананын өз:

Кез нури һесаб ејләдији дәрд-сәр олду.
Зәһметле амәк вердији чүмәлә һәдер олду.

— дејә ипотичаләнимәсін үчүн, мәктәб тәрбијәсindән әввәл мүкәммәл аила тәрбијәсін көрмәләри лазыым олдуғуну ирәли сүрүр. Сабирин фикринчә тәрбијәли ана јалныз охумаг, «елм тоһенли» илә јәрана биләр. Бу елм исә гадынын кишиләрле бириңиңдә, ичтимай, иғтисади вә сијаси һәјатда иштирак едә билмәсін үчүн дејил, јалныз «ана» олмасы үчүндүр.

Линчаг Сабирин ирәли сүрдүйү ва тәләб етдији азад гадын, сөз јох ки, биңүнша кифајәтләнмәјәчәкди. Нә олурса-олсун, бир факт олараг галыр ки, Сабир Азәрбајҹан гадынынын азаллығы үргүндә ачыгдан-ачыға мүбаризә апарын бириңчи шаир олмушшудур. Һеч бир һүчүм вә тәһид онун јолуну кәсо билчамишdir. Һалбуки о заман гадын азадлығының дүшмән-

ләри јализы «дөшлүкү мүсәлмәнлар»дан ибарәт дејилди. Бунларын сырасында һәмчинин «галстуклу мүсәлмәнлар» да олмушшудур. Бакыда Ашурбәевлар вә Сәбрибәйзәгә Халидхүрәмләр кими «тәсөттүри-ниссан» һәзәријәсінин пејгәмбәрләри бу гәбилдәндирләр. Беләләри гур'ан аյәләри илә чадранын лазым олдуруну исбата галыхышыр. Шәрг гадынының јашадығы әсарат зинданынын кешијиндә дурурларды. Мәсәләни бу суратлә гојанлар Сабирин гәләминдән гуртулмамышлар. Сабир «Ики ма'на», «Дөрд мә'на» адлы ше'рләринде конкрет олараг бу мұртәче чәбінен инүмајәндәләринин иддия вә тәзеббләрини тәнгид етмишdir.

Қәшфи-вәчі өтмәк дејил өврәтләре шәр'ен һәрәм.
Иштә гур'ан, иштә асар, иштә қафіузин-кәләм!

— фикриниң башга-башга шәкилләрдә дејәнләрин бир-бири илә апардыглары мүбәнисләринә дингэтлә баһыр вә бунлар мүхтәлиф дилләрдә данышсалар да, јенә дә гур'ана әсасланадараг, Шәрг гадынының әсарәтдә галмасынын лазым кәлдијини бир-бирина «сүбүт» етдикләрини көрүр. Сабир «гадын азадлығыны истәрсек, гурандан узаглашмалыјыг» принципине әсасландығы үчүн, бу мүбәнисләрә мә'насыз бошбоғазлығ кими баһыр вә күлүр:

Мүфти ојла, Әбд... бојла, һәм... шојла дер...
Иштә ојла, иштә бојла, иштә шојла вәссәләш...

Доггузунчы мәктуб кәлән нәмрәдә.

БӨЛҮК ҺӘГНГӘТЛӘРӘ ЧЕВРИЛДӘН ХӘЈАЛЛАР

Мән кедәрсәм, вар олсун амәлим!
М. Э. Сабир

Әдәби монтаж

Хәјаллар! Хәјаллар! Хәјаллар!!!

Бир ан да олсун мәнә раһатлығ вермәјән хәјалләр! Сиз вә јенә сиз мәні фыртыналарла курламага, далғаларла јуварламага, рузиқарларла соврулмага, ағачдан-ағача дејил, дүңжалардан-дүңжалара көчмәјә мәчбур едирисиниз. Мәни бә'зән дәрин дәрәләрин гараплығ дибинә чөкәрәк, ганлы көз јашалымы шырылты илә ахан гајалар әрасындан сыйан дуру булаглара гарышдырыр, бә'зән дә фәрјадларымы ох кечмәз басырыг орманларын ичинде фырлајан күләк курутуларына гарышдырысыныз. Мәни һәр заман ганаландырааг әл иришмәз үмидләрә, сонсуз көзәлликләре учурурсунуз. Нә етмәк ки, бүтүн үмидсизлијинизә рәғмән, сизи мән һәр заман севирим...

Шіштә бұ, капиталист өлкөләріндә јашајан вә јашамыш олан, хәјалларын һәғигетә чеврилдиини көрмәјән «милжонларла намуслу адамларыны», о чүмләдән бу сыраја дахил ола биләчәк намуслу јазычыларын вә маариф сәнәткарларының шүарыдыр.

ФАЙДАЛЫ ФАНТАЗИЯ

Сосиалист реализмінің айрылмаз бир һиссәси олан ингилиб романтизмінә олдуғуну билмәйенләр «фајдалы хәјалыны» нәден ибарат олдуғуну тәсәввүр едә билмәзләр. Бу, жаралычы үчүн о гәдар лазымын бир шејдир ки, затән онсуз һәғиги јарадычылығы ола билмәз. Ленин «ән чидди елм үчүн да фантазијавын ролуцу инкар етмәк олмаз» дејәрәк, диггәтләри Писаревиниң иш үчүн тәкан олан фајдалы хүзяја илә бош хүләјапәрастлик һағында» олан фикринә чәлб етдирир. Ленин, башта бир јердә, даға дөгресу «Нә етмәли?» адлы әсәрінде, бир даға бу мәсәлә үзәринә гајыдараг, «хәјал бәсләмәк караң» дејә. Писаревиниң фикрини көстәрең бу сиаты алыр: «Зиддијәттә вар зиддијәттә вар. Мәним хәјалым һадисәләрин тәбии кедишиниң өтүб кечә биләр, я да о бүсбүтүн кәнар јол тураға, һадисәләрниң һеч бир тәбии кедишинин һеч бир заман кәлиб чыха билмәјәчәк сәмтә да кеда биләр. Бириңчи һалда хәјал һеч бир зәрәр вермир; о һәтта зәһнәткеш адамын чиддијәтини артырыб ону гүүвәтләндире биләр...

Бу чүр хәјалларда иш гүүвасини позгунашдырачаг вә ja сарсыдаңаң һеч бир шеј јохдур. Һәтта тамамилә әкенина. Экәр иңсан белә хәјал етмәк иғтидарындан тамамилә мәһрум олсаңы, экәр о һәрдәнбир габага гача билмәсәјди вә әлинин алтында женичә әмәлә кәлмәја башлајан јарадылышиң бүтөв вә тамамланмайш мәнзәрасини вә хәјалына кәтира билмәсәјди... о һалда мән әсла тәсәввүр едә билмирәм ки, инчәсәнәт, ол вә әмәли һәјат саһасинде иисаны кениш вә јоручу ишләре башлајыб ахыра чатдырмага мәчбүр едән нә кими бир тәһрикелини сабәб ола биләрди...» Нәһајәт, Ленин өзүндән әлавә едир: «Бах бу чүр хәјаллардан, тәессүф ки, бизим һәрәкатымызда сох аздыр. Бунун да тәғсирин ән сох өз хырдачылығы ила, «конкретлијә» өз «јөннилігі» илә» ловгаланан легал тәптигид вә гејри-легал «гүйргүчүлүг» иң мајәнделориндәдир».

«Ләмз сәнәткарлар һәр заман белә бир «фајдалы фантазија» гапылыбы, кечмиши өјрөнинб, назыра асаслыныбы, кәләчәји көрәнлөр вә тәрәннүм едәнләрди. Іалиыз назыры көрүб, онуң ади фотосуну чыхаралнлар, копја еләнләр, белә бир мәңдердүйітдән гүртүлмајанлар, һадисәјә «битәрәф» јанашибалар јарадычы адны дашымага лајиг дејилядирләр.

Гончаровун фикринчә «сонат аләминдә әглини фантазија

иля иттифагы олмалыдыр». Башга бир јердө о играр едир ки. «Мән һәр шејдән артыг фантазия илә јашадым вә јаздым; бунсуз гәләмин гүвәси аз вә тә'сирсиз олур».

Она көрә дә Сабир һағында «јалныз көрдүйнү тәнгид едандир»—дејән оларса, Сабири һечә чыхарачагыны әввәлдән анласын. Бу, мәнтеги чәһәтчә дә дөгру дејилдир; чүниң зәманасындән разы олмајан Сабир сөз јох ки, онун дагылмасыны арзу едир. Дағылан хәрабәләр үзәринде дә бир «бајгуш» олмаг јох, яени дүнja көрмәк истәјир. Бу илдианы Сабирин бүтүн јарадычылығы исбат етдији кими, бу мәсәләјә һәсәр олумыш айры-айры парчалары да вардыр. О. Пушкинде биринкдә: «хүлјалар! хүлјалар!! сизин ширилијиниз!»—дејә, јазыр ки:

Әчәб, кәшфи-иінгаб отчәзми јарим руј-зибадән?
Зијаландырмаз ғагы фүруги-аләм арадән?
Нә вәгг ол сүбин-сағын айрылъяр бас лейли-јәлдәдән?
Голунда бин һағигәт вердијим бир шанлы рөја-зән?
Галан пишиши-өмөүмә бир набуд-көвкәбап».

НӘСРӘТ ЧӘКӘНЛӘР

Гисмән сентиментал олан јарадычылар објектив варлығын ғанупларына кәрәк шүурлу, кәрәксә «өзү билмәдән» билиш жетирмәк габилијәттәнә малникдирләр. Онлар һәр шејдән әввәл тәбиэтин јох, биринчи иевбәдә чәмпүјәтин, ичтимай мүштитин она вердији ичтимай сифариш нәтичәсүндә, белә бир објектив тапшырығын тә'сир алтында гәлбىндә оланлары гәләм васитасында кагыза көчүрүрләр. Бу сифаришләри јеринә жетирәнин билиши, исте'дады вә фантазијасы бир-биринә гарышараг инкишаф едир вә әдәби мәңсүл кими ортаја чыхыр.

Тәбиэт е'тибары илә елмә хор көзлә бахан јарадычылар илә үчүн јазырам» суалына да көрүнүшү е'тибары илә худиңчесине чаваб верирләр. Мәсәлән, онлардан бир нечәси:

Пушкин јарадычылыгда «нәјинсә тәшнәсі олан руһун мұбәм диләйин» көрүрдү.

Чайковски дејир ки, «јахшымы, јаманым јазырам, анчаг бир шеј шүбінениздир: мән ичәримдә олан, гарышына-дурул-мајачаг бир тәһриккын нәтичәсүндә јазырам, мән мусиги дилиндә данишырам, чүниң лемәк үчүн мәндә һәр заман бир шеј вардыр».

Бетховен «нә үчүн јазырам» суалына белә чаваб верир: «Гәлбә олан мејдана чыхарылмалыдыр, онун үчүн дә јазырам».

Сабир исә бу суала садәчә, шанрәм, дејә чаваб верир. Анчаг нечә шанр:

Шанрәм, чүниң вәзифәм будур эш'ар јазым,
Көрдүйм икү бәди еjlәйм изһар јазым,

* Сон иккى мисра А. Чөвдәтиндир. Сабир ону тәхзис етмишdir.

Күнү парлаг, күнгүзү ағ. кечани тар жазым.
Бәди бәд, әйрими әйри, дүзү һөмвар жазым вә и. а.

Бөјүк пролетар жазычысы Горки мәсәләјә даһа жахын қәләрәк белә чаваб верир: «Юручу, юхсул һәјатын үзәримә олан тәэсілги нәтичәсіндә мәңдә о гәдәр чох тәэссүрат жараныштыры ки, жазмаја билмәздим».

Енис буралда ичтимаи мұғнитин та'сирини ачыг-ачығына көрүүк. Жарадычыларын үсусијәти бир дә бунуна изаһ олуңын ки, бу «тәэссүрат» нәтичәсіндә онлар жазмаја билмиirlәр. Мисалы на гәдәр елми олмаса да, Ибсен мәктубларынын бириңидә әрифана бир сурәтдә гејд едир ки: гаршымда истеканының ичәрисинде бир агрәб варды. О чапалајыр, кетдикча боғулмаға башлајырды. Мән ону диггәтлә сејр едирдим, иәһајет, истеканының ичәрисине бир парча мум атдым, агрәб дәрһал бөјүк бир гөзәблә онын үзәрине атылыб санчмаға, зәһерини башалтмаға башлады вә сакит олду. Көрсән шаирләрдә дә бела бир һал олмурму?

Ибсенниң мұғајисәси доғру дејилдир. Җүники агрәб дахили тәбиэтиниң бүрзуза верир, һәр һалда вә һәр һансы бир вәзијәттә дә олурса-олсун, о санчмалыдыр, зәһерин төкмәлидир. Һал-буки шаирин һалы илә буну мұғајисә етмәк доғру дејилдир.

Бөјүк мүтәфаккир шаир олан Көте өз тәбиэті, өз биологияни варлығы илә башга јердә жашамыш олсајды, «Фауст»уны жазмазды. Жашадығы һәјат вә мұғнитин буралда бөјүк ролу вардыр. 1774-чү илдә «Вертер»ини жазаркән Көте дәфәләрлә һәјатыны интинарла битирмәк истөјирмиш, һәјатда истәдикләрини көрмәйиб дә интинара гәдәр варан Көте, иәһајет, өз играныңча жашамаг ғарарына кәлир вә дүшүндүкләрини қағыз үзәрінә көчүрмәjә чалышыр ки, бу сурәтлә дә «Вертер» мејдана чылымышылышыр.

Енис илә Лермонтов да өзүнүң «Демонвари» «вәһиши сәрсәм-линидан шे'рләр васитәсилә хилас олмушдур.

Сабири алаг.

Оңайша белә бир һал онда олмамышмыдыр? Бујурун, Аббас Сәліхетдин жаздығы мәктубудан алышан бу парчаға фикир верин: «...Цүнjadәn, һәјатындан безарам. Бәрадәр, јегин ет ки, шәр'ен мәс'ул олмасајым, өзүмү мәсмүм едәрдим, бир дәфә дүнjanың әзабындан хилас олурдум».

Бүтүн бүнлар шәхси гајғылар, субъектив чыхылмазлыглардан дејил, ичтимаи мұғнитдәки наразымлыглардан әмәлә көлир. Юхса Сабир бирничи Сабир оларын галмагла, нөвә, мәрениә демәкло «чамаатын» әзизи ола биләр вә бу сурәтлә дә һәјатындан разы оларлы. Анчаг мәсәлә буралда дејилдир Чаббарлының Айлыны «мәсәлә пул газимагдырса, мән онуң јолларының чох жаҳшы билирәм» дедижи кими, Сабир дә буну дејир:

Пула сиңаңиң едән шашын бу гәйбалији,
Нәһајт әрбәй олан бир әда дејіл да, нәдір?..
Мәдниәкүларин шашары абрұлары тәк,
Нисари-хаки-дәрі-әгнија дејіл да, нәдір?

Сабир һеч дә жаңы јашамаг үчүн «мәдниәкү» олмаг, варлыларға жалтагланмаг жолу илә кетми, онун жолу башгадыр.

Демән ки, фасиди вәсф ет; сагын фасадында!
Жаманға жаңы демек насыза дејіл да, нәдір?

Мәсәлә аjdындырып. Артығ мисаллара еһтијақ жохдур. Сабирдә «интинар» фикрини дөгурған сәбәбләр тамамилә башгадыр: «Залимләриң зұлмүншү сону олмамасы», «мәзлүмларың көз жашының дәрія олмасы», онун бу һағымзлыгларға көз жұма билмәмәсін вә белә бир һәјатдан наразы олмасыдыр. О, дүнжада иккінчиләр, жәнни мәзлүмлар тәрәфинде дурур. Бүтүн жаралығыны онлара һәср едір, бүтүн арзулары илә онлара сәадәт өверәчек дүнијаны көзләјір, ингилаби мөвге тутур, онун үчүн дә бүтүн һиддәти илә:

Еj голчомаг, әлсизләре чох өјәлма пазар,
Зәни етмә ки, даны белә гызығын гала базар

— дејір. Сабир дөгрүдан-дөгүруя мәзлүмларын әли илә «залимләрин базары» жығышачагына иианыр, лакип иә јол илә жығышачагыны көрмүр, бурада ачинзлик көстәрирди.

Әкәр сән көрмәдисе зәлғүнү құлтары-әкпаниш,
Јәғин ет мән дә көрмәм бир сәфасын ол құлусташиш.

Ини бу сөзләри ингилабиң кәндән демократиясы шашын Некрасовун сөзләри илә мұғајисә единиз: «Әфсус, бу көзәл заманы јашамаг нә сәнә, нә дә мәнә насиб олачаг».

САБИР ВӘ БИЗ

Некрасов кимдирсә, Сабир дә одур. Бүнларын икисиндан башта Чернышевски, Добролюбов, Белински, Шевченко ва бу кими адамлар һаман о памуслу адамлар группасы дахилдир ки, Совет Конститусијасында, бәшәрийжет тарихинде мисли көрүмәмиш тарихи бир сәнәддә гејд олунанларын һәсрәтинни чәкирләрди.

Она көрә дә биз бу күн севимли Сабирин өлүмүнүн 25 ил-лијини гејд едиркән Сабирин дили илә демәлијик:

Дур, дур ки, түкәнди лејли-зұлмәт.
Еһрарә ачылды сүбени-дөвләт.

Конститусијада дејилир: «МАДДЭ 2. ССРП-ниң сијаси әса-
сияны, мұлқарда қапиталистләр һакимијјетинин дөврилмәси
ва пролетар диктатурасының фәті өдилмәси пәтичесинде бе-
жүмүш ва бәркимиш олан әмәкчиләр депутатларының Совет-
ләре тәшкил едир».

Сабир соҳ қөзәлчәсии билирди ки, султанлар, әрлар,
крайлар иш башында дурдугча әмәкчи халғ ҳош күн көре
билимәйчәкдир; одур ки, Мәммәд Әли шаһын вә Султан Әб-
дуләхәмидин дөврилмәсии гәлбинин ән дәрин күшәсиндән
тәбрік едирди.

Соҳ тәэссүф ки, Сабир Бәյүк Октјабр социалист ингилә-
быны көрмәди. Шүбіәсиз ки, бу ингилабдан соңра јени Саби-
рини дөгулдуғаны көрәчәкдик. Әмәкчи күтләсінің һалына ағ-
лајан јок, гәләбәләрини тәранә едән Сабирни көрәчәкдик.

Сабирни јашадан да узун заман јашадаға слан ҹәт одур
ки, о бүтүн жарадыңызы илә, әмәкчиләрни создати үерүн-
да ҹалышмасы илә бәрабәр, јени заманда, огуллара атала-
рып, бабаларын кечирди жағыраға әнди әмәкчиләрни әллиниң әле-
терен бир айна оларға галағағдыр. Октјабр гәләбәләриндән
соңра көз ачыб, һакимијјети әмәкчиләрни әллиниң әле-
терен иел Сабирни «Хөнгөпнамәсінин вәрәгләдикчә, инди нәји
әлдә етдијини айдан көре биләчәкдир.

Сабирни јашадығы дөвр Азәрбајчаның иңтиман фикир
аламинде дин илә елмин гаршы-гаршыја көлдији вә мұбариз-
зәје киришдији бир дөвр иди. Елм саһәсіндә ортаја сүрүлән
мәсәләләр соҳ ибтидан мәсәләләр олдуғу кими, дине гаршы
апарылан мұбарижә дә моллалар, мөминләр әлејінә мұба-
ризә апармаг шәклинде иди. Бу һалә башланғыч иди. «Үсули-
чадидәни динни әсасларыны сарылтығыны көрән руһаниләр
вар гүввә илә јени мәктәбин, үрған вә матбуатын әлејінә
галхышырдылар. «Јенијетмәләри», Сабир кимиләри «кафәр»,
«баби» адландырыб, құнләрни гара едирдиләр. Азәрбајчан-
ны дәим бир мүстәмләкә һалында сахламаг истәјән рус ҹар-
лығы да јерли мұртәче гүваларә архаланыб, ҳалғын аյлма-
сыны гаршысыны алырды. Буну Сабир соҳ қөзәл гејд ет-
мишдір:

Моллалар, талејимиз олду әчәб јар буқүн.
Мисјонерләр дә биза ҹытды һавазар буқүн!

— дејә ики дин ишмәйендәләрниң иттиғаг бағлајыб елмә, үрә-
фәзә һүчум етдикләрниң парлаг вә айдан ифадә етмишдір.

Сабир һәр заман соҳ севдији әмәкчиләрни маарифләнме-
си, ишыглы дүнија жынысы арзусу илә јашајырды.

Сабир бу хәјаллары илә бүтүн үмидиниң кәләчәјә бағла-
јараг дејир:

Әсри-бистүмдүр, сәнаб алтында галмиз шәмси-елм,
Бир заман тәл'ет ачар, пәртөп сачар, зұлмат гачар,
Мәктаби-инсан мүзүмдең көсә мәфіум олар.
Шејхзадә ачмас иса хәһәрим Көнбәр ачар.

Сабир гадын мәсаләсіндә о гәдәр дә ирәли кетмәмишdir. О, анчаг елмли вә тәрбијәли ана угрунда мүбариизә апармышдыр. Сабир Фатма вә Түкәзбанлары елмли вә тәрбијәли ана дәрәчәсінә чатдырмаға чалышырды. «Нәдамәт вә шикајәт» адлы елмәз әсәри илә маарифпәрвәр әрлә чәһалат пәнчәсіндә бөгүлән арвад арасында нә кими кечилмәз учурumlар олдуғуны көстәрмиш вә рәғбәти һәр заман жени һәјат тәрәфинде олмушшудыр. О, бу фикирләрини «Аналар бәзәји» үнванлы шे'ринде е'лан еди:

Базақ, бәзәк ки, дејипрләр, өзәвәнират дејил,
Чөвөнират бүкүн зиңиети-һәјат дејил...
Һәғиги валидәнин әк шәрәфли бир бәзәји—
Әдәбли, услу өочуглур, тәчәммүлэт дејил.

Көрдүйүмүз кими, Сабирин тәләбләри олдугча ибтидан-дир. Иңди онун бу хүлјалары бөйүк һәғигетләрә чеврилмешdir. Азәрбајҹан гадыны инди бүтүн тасәррүфатда, дәвләт ишиләриндә, мәдәни вә ичтимай-сијаси һәјатын һәр сәнәсіндә киши илә берабәр һүгуга маликдир.

Әскидә милләтләр һәбсахасы адланан Русија һәрби-феодал империализмниниң әсәрәти алтында јашајан иккүчі дәрәчәли милләтләрин арасында нифаг ојандырылмасы, бир-биринниң үзәрнә галдырылмасы фактыны Сабир јашла долу көзләри илә көрүр, интернационализмә да'вәт едиреди:

Севдаји-мөвәддәтдан
Хали көрүнүр башлар;
Биканә билүр жекәр
Гардашлары гардашлар.
Көзлөр дәхіл ган сачсын,
Битсии сачылан јашлар;
Аглар биза торпаглар.
Дәғлар, дәрәләр, әдәләр .
Зиннәр, едәлим хидмет
Инсанлығы, јолдашлар!
Гејрәт, а вәтәндешлар!
Нұмәт, а вәтәндешлар!

Сабир һәғиги гардашлыға чатма јолларыны јанлыш баша дүшсә дә, онлары көрмәсә дә, һәр һалда онун әсәрләринә әсасән, бу гардашлығын дин вә милләт аյрылышы олмадан әмәкчиләр гардашлығы арзу етдиини ынламаг о гәдәр дә чәтиң дејилдир. Әчәба биз Сабирин бу идеясының да јашаыша кечдијини, һәғиги пролетар һуманизмнин биздә чары олдуғуны көрмәјирикми?

Сөз азадлығы, мәтбuat азадлығы, ичлас вә митингләр азадлығы, күчә нұмајишиләри азадлығы...

Сабир гәмләндирән, ағладан сәбәбләрдән бири дә бу азадлыгларын олмамасы иди. О, дәфәләрлә «Молла Нәсрәддин» журналының «та'тил етдиинин» көрмүш, журнал вә гәzetләрин гапандығыны сеир етмишди. Бу мұнасибәтлә мұртәче гүвәләrin бајрам етдиинин:

Дүшдү бүтүн гәzetләр гијмәтдән, ај чан! ај чан!
Халғын чаны гутарды төһмәтдән, ај чан! ај чан!

— кими өлмәз ше'ри илә биңә чатдырымышдыр. Азад гәләмләри сындыран вә бүтүн азад фикирләрин һәбсә алындығыны көрән Сабир сөз азадлығы вә мәтбuat азадлығы дејә-дејә фәрјад етмишди. Бүтүн ишчи тәшкилатларыны дармадағын едән, ингилаби һәрәкаты һәр юл илә олурса-олсун боғма вә нәйнки ишчи мәтбuateыны, һәтта либерал хырда буржуазия гәzetләринин дә бир дәфәлик гапама дөврү олан иртича дөврүнүн бүтүн ағырлыгларыны көрән Сабир бу сәфәр күлмәдән агламышдыр:

Рәһбәр» јорулуб, јухлады «Иршад», «Тәкамүл».
Аслаплара ох дәјди, нејистан да гапанды.

Сабирин бурада гејд етдиин «Тәкамүл» гәzetинин «Һүмәт» большевик тәшкилатының органы олдуғу нәзәрдә тутулсун. Сабир «Тәкамүл»-ын гапамасыны «асланлара ох дәјди», — дејә гејд едир. Бу сөзләри илә дә иртичаның гара фәалиjätini на иә чүр әлагә бәсләдиинин билдиришишdir.

1905-чи ил ингилабындан соңра ән чох мода һалына кечмиш «чүрриjätти-каlam» вә «чүрриjätти-мәтбуат» сөзләри Сабир алдатмамышды; бунун әзәнләре мәхсус олуб, әзиләнләре аид олмадығыны, даһа доғрусы бүтүн бу «азадлыгларын» һәгигәт һалда әмәкчиләр һәрәкаты әлеjинә чеврилдиини анламышды. Одур ки, Сабир бу заһири қөрүнүшү е'тибары ила «чүрриjät» кими қөрүнән буржуазия декларасијаларына е'тимадсызлығы билдиirmәкдән әкенимир вә бу сурәтлә дә 1905-чи илдә ингилабын иетичеләри илә кифајәтләнмәдиини мејдана гојур:

Мүнтәзәм олмамыш әмәл, рөвиәги-кар олурму я?
Сүбі тұлу' етмәниш вәгти-нәһәр олурму я?
Бир үүл ачылмаг ила дә фасли-бәһәр олурму я?
Динә, занышма, жат балам, сан дејән олмајыб һәлә!

Бу күн севиимли Сабирин вәфатының 25 иллијини капитализм гурулушу шәранти ишерисинидә жаражан вә өлән шашрлә-

рии һеч биринә иәсиб олмајачаг дәрәчәдә кечирән бизләр—
әсрин ән бөјүк тарихи сәнәди олан Совет Конститусијасына
наил олдугумуз заман, көзләри кәлачәјә баха-баха кедән бө-
јүк Сабиримизин хәјалында јашатдығы арзу вә хәјалларын
бөјүк вә кениш һәгигәтләрә чеврилдијинин шаһиди олдуру-
муздан: «Динмә, данышма, јат бала, сән дејән олмајыб һәлә»
лемәси илә бу күнләри көзләдијиндән, она биз Мәһәммәд Һа-
динин дили илә хитаб едәрәк демәлийик:

Дур ej, зиндани-нисјандә јатан, азад олуб аләм,
Сүрурабади-һүрријјәт күлүб, дилшад олуб аләм!

1936

ӘЗӘЛ ДӘМИРЧИЗАДӘ

I

САБИРИН САТИРА ТЕХНИКАСЫ

Сабирин сатира техникасы—Сабирин тәнгиди күлүш техникасы демәкди. Сабир бу техника илә, күлүңч оланлары көстәрмиш, охучуларыны бунлара күлдүрмүш вә бә'зән күлүңчләри олдуглары вәзијјәтдән хилас етмәјә, бә'зән дә даһа ейбәчәр бир вәзијјәтдә көстәрмәклә нүфуздан, һөрмәтдән салмага чалышмышдыр. Бу ики күлүңч һәдәфин һәр икиси учун ejni үсүлдан дејил, һәр биринә аид башга-башга үсуллардан истифадә едилмишdir. Экәр «Нәдамәт вә шикајет»дә Сабир әриндән шикајет едән гадыны өз садәлөвін е'тираф дилин илә данышшырараг күлүңч бир һалда мејдана чыхармышса, «Мәмдәлијә» (Мәһәммәдәли шаһа) аид эсәрләриндә мәнифи типин ачыг е'тираф тәрзи, худпәсәндлиji, өзүнү бәјәлимәси ифша үсулу ила көстәриләрәк тип күлүңч һала салыныр; бириңчи һалда типи ислаһ вә күлүңч вәзијјәтдән хилас етмәк мәгсәди, икинчи һалда типи ифша етмәк, нүфуздан, һөрмәтдән вә е'тибардан салмаг, мә'нәви бир сурәтдә ифласа угратмаг мәгсәди күдүлүр.

Сабирин сатира техникасындан данышшаркән бу ики һәдәф вә мәгсәдлә бағлы олан сәчијјәви хүсусијјәтләри бир-бириндән сечмәк лазымдыр.

Сабир садәчә күлүш јаратмаг учун дејил, типләрини тәсвир етмәк, һәдәфи күлүңч көстәрмәк учун комизмин, хүсусен сатира техникасынын әсас чәһәтләриндән, әсас васитәләриндән маһиранә бир сурәтдә истифадә етмишdir. Сабир, өзүнүн е'тираф етдиши кими, «Бәди бәд, әјрини әјри, дүзү һәмвар» язмышдыр. О, бу иши дөргудан-догруя, мұстәгим чизкиләр үзаринде дејил. әјри-үйрү чизкиләр, сатиранын сәчијјәсина уjan-

јөнләр үзәринде гурдуғу үчүн күлүшү јаратыш вә бу ѡолла бир чох күлүнч вәрлыглары охучуя тәгдим етмишdir.

Сатираның әсас үсуултарындан бири будур ки, бурада мүсбәт шеј мәнфи кими, дүз, доктор наал әйри кими көстәрилир. Сабир «дүзү һәмвар» жазмаг, лакин әйри кими көстәрмәк еңтијачы гарышысында олдугуна көрә, мүсбәт бир һадисәни мәнфи типин дили илә мәнфи көстәрмиш вә ja мәнфи бир иши мәнфи типин дили илә мүсбәт көстәрмишdir.

Бу үсул, бу техника илә Сабир бир тәрәфдән реалист оларға ғалмыши, «дүзү һәмвар» жазмыш, дикәр тәрәфдән дүзү, өз әйри типинин васитәсилә әйри көстәрәрәк һәдәфи күлүнч етмиш, тәнгиди күлүшүнү тәзәһүр етдириши вә сатирасыны јаратыштырып. Мәсаләни, «Ваһ-ваһ, женә ваһ-ваһ» адлы ше'рда молланың дили илә мәктәбин, маарифин, елмин, халгын аյылмасыны мәнфилиji сөјләненилir.

Мәктәбләр ачыб, ej-тәнни еңсаны, —дејирләр,
Мәктәбда гојун устулу, дасқаны, — дејирләр.
Пәр-пүч еләйин, чубу фаләггани, — дејирләр,
Диширо чыхарын, һәэрәти-молланы, — дејирләр,
Молла говула, ja'ни мүөлләни кәлә, ваһ... ваһ!
Таһевле вәла гүввәтә иллаһ! вә биллах! вә и. а

Истеңиза илә долу олан бу сөзләри охујан һәр кәс мәктәбин, маарифин дејил, молланың мәнфи, күлүнч хасијјетли олдуғу ганаәтина қалып вә биләнхтијар бу типе икраһ һисси илә күлүр.

«Мыртылда дәмадәм» ше'риндә дә Сабир елмә мәнфи мұнасибат бәсләјән бир атаның дәрсә, гәзета, мәктәбә, журнала, китаба әглини майл» едән оғлұна сөјләдији һәсиәті тасвир едәрәк, бу атаның күлүнчлүйүнү мејдана чыхармагла охумагын аһәмијјетшин көстәрмишdir.

Билмәм иш көрүбдүр бизим оғлан олучылайдан?!
Дәнек олду тулагым.
Журнал, гәзета, һәрзән һәдәзи олучылайдан
Ничәлди ушагым вә и. а.

«Нәдамәт вә шикајет», «Бахтымыз оғлан имиши», «Елмә тәһиси», «Оғлум», «Охутмурам, ал чөкин», «Үсули-чәдид» кими ше'рләр дә бу гәбиидәндир. Бунларын һамысында мәнфи типин мүсбәт һадисәје пис мұнасибати тәсвир олунур.

Гәзет вә журналларын бағланмасы мұнасибати илә севи-нан типләрин күлүнчлүйүнү вә бу һадисәнин, ja'ни гәзетләрин бағланмасының жаҳшы һадисә олмадығыны көстәрмәк үчүн шапир «Ай чан! ай чан!» сатирасыны жазып:

Дүшадү бүтүн гәзетләр гијметдән, ай чан! ай чан!
Халгын чаны гутарды тәһиметдән, ай чан! ай чан!
Гыл жајмајырды эсле залымларын көзүпдән,

Рұсвај идік чаһанда мәл'үнларын сөзүндән,
Ах, ах! на жаңши олду, иш дүшдү өз-өзүндән.
Әлләшмөмиш гуттардың зәймәтдән, ај чан! ај чан!
Дүшәү бүтүн гәзетләр гијметдән, ај чан! ај чан вә и. ә.

Жаҳуд «Мыртылда дәмадәм» ше'риндә:

Истәрдим о да мән кими бир һөрмәтә чатсын,
Азәдә долансын!
Та гол күчүнә малик олуб. шөһрәтә чатсын,
Дүнҗада долансын;
Бир өгтдиң инди ки, олуб Рустоми-дәвран—
Бир ад газанејди;
Гарәтләр едиб та ки, тапејди сәрү самән,
Бир шеј дә ганејди.
Пуч еjlәдин, өврәт, бу көзәл, садә чаваны!
Дил билмәз огул вай!
Рәниң сарапыб, галмајыб әсла жары чаны,
Бир күлмәз огул вай!
Ах, нахәләф өғлум, нә јаман мәшгә дүшүбсән,
Еј каш усанејдин!
Гулдурулуға јох, елма тәраф ешигә дүшүбсән,
Бу гүбһү ганејдин!
Еј нури-дү-чешмәм, охумагдан һәзәр ејлә!
Салең вәләд ол, кәл!
Ат мин, һүнәр өјрәш, мәни дә бәхтәвәр ејлә,
Нішә бәләд ол, кәл вә и. ә.

«Бахтымыз оғлан имиш» ше'риндә Сабир заһирән гочулуғу, адам дәјмәји вә бу кими һаллары алғышлајыр. Әслинде исә бурада дәрин бир истеһза var:

Оғлумуз, ај Хансәнәм, бир јекә пәләән имиш!
Бәхтәвәр олсун башын, бахтымыз оғлан имиш! вә и. ә.

Жаҳуд «Нәдамәт вә шикајәт»дә шаир јенә эски айлә тәрбијәсинә рәғбәт бәсләјән садәлөвһ гадыны данышдырыр вә күлүнч һалда тәсвир едир.

Бүтүн бу мисаллардан Сабир ше'риндә сатиранын әсас техники қәһәтләриндән вә үсулларындан олан мәнфи һадисәјә мүсбәт мұнасибәтин нә ғадәр мүһүм јер туттдуғу ачыгча көрүнүр. Бу үсулда бүтүн мәнфи һаллар, ежәчәрликләр—горхаглығ, фәрасәтсизлик, ахмаглығ, авамлығ, гочулуг, за-лымлығ, әдәбсизлик вә с. кинаја јолу илә бир мүсбәт һал кими тәгдим олунур. Бурада бу мәнфиликләр мүсбәт һаллара гаршы гојма қәһди вардыр, гаршы гојанлар исә өзләри чиркин, ежәчәр вә күлүнч бир һалда мејдана чыхырлар. Демәк олар ки, бурада һәр бир фигур өзүнә ашиг олан ежәчәри хатырладыр.

Сабир өз күлүшүнү тәзәһүр етдиримәк үчүн башта васитәләрдән дә истифадә етмишdir:

1. Мөвзу вә тия интихабы. Сабир бу үсулдан, бу васитәдән

choх тез-тез истифадә етмишдир. Мәсәлән, о, комедијаның классик мөвзуларындан олан хәсислик. 90 јашлы чаванлыг кими мөвзулардан вә бу ишләрә маил олан типләрдән өз идеясыны вермәк үчүн choх мәһаratлә истифадә етмишдир. Хәсислијин мәниfi вә хәсисин күлүнч олдуғуну билдиrmәк үчүн шаир јазыр:

Нури-чешманиммысан, ej пул, ja чаныммысан?
Исематим, измусум, ирзим, гөрәтим, ганыммысан?
Нәрматим, фәхрим, өзелим, шөкәтим, шаныммысан?
Мүшәфим, Мәккәм, Мәдинәм, гибләм, арканыммысан?
Мәэһәбим, динимми, ајишимми, иманыммысан? вә и. а.

Бу мисралары охујан һәр кәс хәсислијин, бунунда бағлы олараг пулпәрастлијин на ғәдәр чиркин, күлүнч хасијјәт олдуғуну көз габагына кәтирир; белә типләрә гаһ-гаһ чәкиб ачыачы күлүр, әкәр өзүндә белә бир мејл варса, күлүнч олмамаг үчүн рәф' вә ислаһ етмәјә чалышмышдыр.

Сабир, јухарыда геjd етдијимиз кими, гочаның чаванлыг иддиасыны вә һәвәји-һәвәсинә дүшмәсинин дә күлүнч олдуғу-ну кестәрмәјә вә тәнгид етмәјә чалышмышдыр.

Сатира тарихимиздән мә'лүм олдуғу үзә, бу мөвзуда Сабирдән әvvәl Закир вә Сейид Әзим дә јазмышлар. Закир вә Сейид Әзим гочаның физиологи зәнифлик, нөгсанлылыг вә ej-бәчәрлијини чаваның тәләбләри илә гарышылашдырааг гочаның күлүнчлүйүү көстәрмәклә кифајәтләнмишләр. Сабир иса, белә гочаның физиологи чәһәтләри илә берабәр, ичтиман, синфи варлығыны да тәсвири едәрәк ону күлүнч көстәрир вә беләликлә дә бу һәвәсин ялның физиологи бир hal дејил, ej-ни заманда пулла бағлы иғтисади, әхлаги сиfәт олдуғуну көстәрир:

Ағрын алым, а Мәшди Сижимгулуу,
Атмыша јетдин, дема олдуң елү.
Шүкүр ола алзаша чаныңдыр сулу,
Вер пулуңу ләздә, ләззәтли зад ал.
Гој бабалын бојнума, кет арвад ал.

Өз дедијиндән көрүнүр өврәтин—
Бирдиr, олур сада фәна һалатин.
Вар иминш евләнмәјә дә гүлротин.—
Бис иң јох лаагал үч күләфтин?
Јохса, гонум-гоншуда, эхтар, јад ал!
Гој бабалын бојнума, кет, арвад ал!

Лид верирам мән сәни иманына,
Багыт һәнә ришинә, гүй чанына,
Бир, ики, үч өврәти дүз јанына,
Вермә зәрәр сарыту саманына,
Сән на гәзет ган вә нә дә «Иршад» ал!
Гој бабалын бојнума, кет, арвад ал!

Сабир бу васитэ илә ёјни заманда мөвітіуматчы мұсәлман-лары вә онларын шәриатини дә тәнгид едир.

Фикр слә бир, кимди бир арвад алан?
Рус, жәнудің Дејіл әрзім жалан.
Нілде бир арвад алыб мә’мүн олан,
Ләззәти бир, фејзи дә минидір, инан!
Кәлмесә бир гыз бу чұра аллад, ал!
Гој бабалын бојиума, кет, арвад ал!

Жаҳуд «Гочалар маршы» ше’риндә охујуруг:

Оруч тууб, намазымы гыларам.
Дәсмалымы көз жашым буларам,
Нүриләрін вирдимдә арзуларам,
Гоча киши жалныз жатмаз...м!

Бир мә’мүнәм әба-ғәба бүрүннәм.
Нәээрләрдә мәләк кими көрүннәм,
Бир ушагын илләр илә сүрүннәм,
Гоча киши жалныз жатмаз...м!

Сабир гочанын алдығы чаван гызын дили илә гоча әрин ейбәчәрліккләрини садалајараг онун күлүнч олдуғуны көстәрир:

Ол күп ки, адахладыз, утандым,
Оғланды, дедиз, әрим, инандым,
Әр бөјәл олурмуш инди гандым...
Хортданды, чоханды, гојма, кәлди!
Кирдары јеманды, гојма, кәлди,

Дудкеш кими бир папаг башында,
Ағ түктәрі баландыр гашында.
Көрчи гочадыр — бабам жашында,
Хортданды, чоханды, гојма, кәлди!
Кирдары јаманды, гојма, кәлди вә и. а.

2. Вәзні, әдәби форма интихабы. Сабир күлүшү тәзаһүр етдирмәк үчүн сох усталыгla вәзиндер, әдәби форма вә нөвләрдән дә истифадә етмишdir. Мәсәлән, Сабир «Бәһри-тәвили» дәррини даһа парлаг, даһа кәскин вә даһа чанлы күлүш тәзаһүр етдирмәк үчүн јазмышдыр. Бурада силсилә тәшикил едән һәм гафијә хәбәрләр, һеч шүбһәсиз, данышанын күлүнчлүгүнүн даһа да артмасына сабаб олур.

Жаҳуд «Молланың дәрди»ни мәрсіјә вәзинидә, «Гочалар маршы»ны исә шух бир маһны вәзинидә вә и. а. јазмасы да мәһз күлүни даһа да артырмаг вә гүввәтләндирмәк үчүндүр.

3. Пародијадан (јамсыламадан) да истифадә илә Сабир өз тәнгиди күлүшләрини даһа да парлаг ифадә етмишdir.

Сабир бу васитәдән мұхтәлиф тәрздә вә үсулларда истифадә етмишdir ки, бунун бир соху лисани васитәләрә дахилдир (бу барәдә ашағыда баһс едиләчәкдир).

Лакин Сабир, ейни заманда, форманы јамсылама јолу илэ дэ үүлүш төрэтмишдир. Мэсэлэн, мэ'лум олдугу үзэр, фәхрийј шаирии өз гүдрэгт вэ мәзијјетини мәдһ вэ е'лан үчүн јаздығы гәсидэй же дејилир. Іалбуки Сабир фәхрийјә формасына мәнифилкләри көстәрмәк үчүн мурачиэт етмишдир. «Фәхрийјә» адлы ше'ринде о, «туранлыларын» «гәһрәмәнлыг» тарихидән бәһс сән пантүркистләрә чанаң верир вэ һәр заман ган тәкмәк, хәјаңат, фитиә вэ саира илэ мәшгүл олан «туранлыны» өз дили илэ данышдырыр, күлүнч вәзијјетдә мејдана чыхарыр.

4. Кинајали мәднијјәләр. Сабир бу үсулдан да тез-тез ис-тифадә сәдәрәк күлүш дөгүрүр. Бу үсулда јазылмыш асәрләрә յаҳшы бир мисал олан «Хаһәд шод ашикара» адлы ше'ри Нәзәрдән кечирәк. Шаир кинајә илэ Иранда «јердән көјә асу-дәлик» «әмнү раһәт» олдугуну сөјләјир:

Асуудәлик бу saat јердән көјә чаһанда,
Вар исә вардыр анчаг Иранда һәр мәканда:

Һәр кәсәдә вәчдү шәди, һәр јердә әмнү раһәт,
Әһвали-дахилија билхејру вәссәламат.
Даду сүтәдә рөөнәг, ширкәтлә һәр тичарәт.
Хошдил бүтүн чәмәт, разы бүтүн рәйләт.
Асууда һали-милләт, дајир үмүри-дөвләт,
Нәзмү-насар чүхәјја, лашқар бүтүн сәф ара.
Цәрда ки, разы-пүнһән, хаһәд шод ашикара.

Шаир Ираны чыллаг гојанларын, рәзәләтә саланларын кимләр олдугларыны да көстәрир:

Иран сәадәтнәнә чохлар единди хидмәт.
Чохлар бу мәмләкәтә көстәрли сө'јү гејрат.
Зончумла Насирәддин,— һаг ејләсии дә раһимәт!

— дејәрәк мәс'уд бир өлкә тәсвири едир вэ бу өлкәнин мәшһүр Насирәддин шаһыны јада салыр вэ беләликлә, бу сөјләнәниләрин эке мә'нада инлашылмасыны тәләб едән бир вәзијјет јарат-мыш олур.

Сабир бунунла да кифајатләнмири. Йухарыдакы чидди мәдниин, тә'рифин астарында олай инфрати, ришхәнді, кинәјәни аждын етмәк үчүн иранлыларын «чәннәт» гәдәр раһнат јердән чыхыб, гүрбәтә дүшдүкләрни тәсвири едир:

Иштә бунун үчүндири иранлы билмәсэррәт.
Дүңжалара ахышды, олдугча көрдү иззәт...
Һәр шайри гыл ташма, һәр сәмтә ejәл диггат!
Мәшрүгдә миннәр ила, мәгребдә бил'изафәт.
Түркىйјәдә эпіјада, Русијјәдә инһајат,
Чинда, Хатада... бәһ-бәһ!, һән ашинији-гүрбәт!
Иранлыдым көрүрсөн, азиза нә шаплы рө'јет!

Амма на датлы дидар, амма на хош гијафет!
Һөр шәксә заһир икән јох әрзи-һалә һачет вә и. з.

Бу парчаны охујан кәс әввәлчә асудә, шән өлкәсинни гојуб, гүрбәтә кедән иранлыја «ахмаг» дејә күләчәк, сонра исә, бунун экс мә'нада јазылдығыны анлајараг, Иранын вә мәзлүм иранлыларының вәзијәтини ачысыб, бу вәзијәтин баисләрина нифрәт јағдырачагатдыр.

Жахуд «һалал олсун сәнә» ше'риндә јенә гүввәтли бир тә'риз вә кинајә эсас јер тутур вә бу ше'рдәки тә'рифин экс мә'нада ишләндүси анлашылынча, охучуда ачы бир күлүш жараныр, тәсвири едилән типә гарши икрай һисси ојаныр:

Дөгрудан да, Мәмдәли, гејрәт һалал олсун сәнә!
Блишәндә етдијин ишрат һәлал олсун сәнә!
Әһлини шаш олдуғун дөвләт һалал олсун сәнә!
Вердијин мәшрутеји-миллат һалал олсун сәнә!

Вә жахуд:

Алты минн илән бәрі мөвчуд олан бир мәмләкәт—
Көрмәмишади сән кими бир шәһи-вала-мартәбот:
Нијјатин саф, е'тигадын пак, гәсдин мәс'әдәт.
Миллатин шад, өлкән абад, умда фикрин мәрһәмәт...
Гојдуғун тач, өртдүйн хәл'әт һалал олсун сәнә!
Вердијин мәшрутеји-миллат һалал олсун сәнә! вә и. з.

Жухарыдақы бу тә'рифләриң кинајәли олдуғуну билдиrmәк үчүн Сабир дејир:

Арсланлар бојнұна салдырылғын зәңчишләр.
Намвәрләр гәтлиниң чекдиридијин шәмширләр,
Атәши-гоңыр газаблә јаҳдығын тә'мирләр
Васфе шајандыр һәғигегәт етдијин тәдбириләр...
Үмми-хаган оғлу, бу гејрат һалал олсун сәнә!
Вердијин мәшрутеји-миллат һалал олсун сәнә!

Сабирин сатира техникасының даһа бир чох башга хүсүсийјәтләри вә вәсантләри дә вардыр, лакин бүнларының һамысындан мүһүм вә әсаслысы дил васитасынан. Бир аз да шанин сатира дилиндән бәһс едәк.

II

САБИРИН САТИРА ДИЛИ

Сабирин сатира лили һаггында бәһс етмәдән, үмумијјәтлә күлүш жарадан васитәдән, башга сөзлә, күлүш дилиндән азачыг данышмаг лазыымдыр.

Күлмәли асарләрдә комик чәһәтләр, комик вәзијјәтләр, комик сәһнәләр вә характерләрлә бәрабәр, күлдүрүүчү ифадә-

ләр, күлдүрүчү сөзләр дә ишләшир. Һәм дә дил—сатирик асәрии ән мүһүм бир васитәсини, ән мүһүм бир дамарыны тәшкүл еди. Буна көра дә күлүш дилиндеки әсас, сәчијүеви чәһәтләри айырл етмәк вә көстәрмәк фаждадан хали дејилди. Сатирик асәрләрдә күлүш дөгурмаг үчүн әсас ётибары илә ашағыдақы дил васитәләри вә лисани үсуллар ишләнилир.

1. Реплика. Бу, риторик вә патетик ола биләр. Лакин репликаларын сөзләрн әдәби вә зәриф сөзләр олмалы; бурала сөйүшләр вә бу кими кобуд сөзләр, ифадәләр олмамалыдыр.

2. Күлүш дөгурмаг үчүн һазырчаваблыг (остроумие) мүһүм вә чанлы васитә сајылыр. Јеринде сөйләнилән сөзләр, верилән чаваблар гарышыдақыны, жаҳуд әски тә'бирлә, тәрәфи-мүгабиili пәрт етдији заман, экәр пәрт олан мәнифи бир тин исә, дөгрүдан да күлүш төрәди.

3. Гејри-мұнасиб, јерсиз, көjdәндүшмә чаваб да күлүш доғуур.

4. Ләтифәләрин вә ба'зи мәсәлләрин данышыг ичәрисине ғатылараг ишләдилмәси јенә күлүш төрәди.

5. Зәрбмәсәл вә аталар сөзүнүн јеринде ишләдилмәси јәнә, мүәjjән һал вә ja һадисе илә әлагәдар олараг күлүш төрәди.

6. Габа вә чәмијјәт арасында сөйләнилмәси гејри-мұнасиб сөз вә ифадәләрин әдәби әсәрдә ишләдилмәси вә жаҳуд мүәjән типин сөзләрн ичәрисинә дахил едилмәси дә күлүш төрәди. Лакин бу, ән ибтидан күлүш васитәси олдуғу үчүн, бундан налир вә вачиб һалларда, чох аз истифадә етмәк ла-зымыдыр.

7. Икиүзлү, жаҳуд гарши мә'налы сөз вә ифадәләри ишләтмәк дә күлүш төрәди. Белә сөзләр ежни заманда, һәм әдәбли-пәзакәтли, һәм дә әдәбсиз-габа мә'наја дәлаләт етмиш олмалыдыр. Еу үсул ибтидан үсул вә һәм дә чылпаг натурализм илә аз-чох әлагәдар олдуғу үчүн бундан истифадә етмөмәк мәсләһәттәр.

8. Мүәjjән ичтимай табәгәнин үслубуну јамсыламаг. Бу, мүәjjән дәрәчәдә пародија илә әлагәдардыр. Мәсәлән: «Молла Нәсрәтдин» журнальнын күлүш төрәтмәк үчүн ба'зән «Фүзүат» журнальнын үслубуну јамсыламасы, жаҳуд Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» асәринде Баһадыр бәјин данышыны буна мисалдыр.

9. Мүәjjән рајон шивәсиин јамсыламагдан күлүш төрәтмәк үчүн истифадә олунур. Мәсәлән, молланәсрәддинчиләр Чонкуи Азарбајҹан шивәләриндән бу мәгамда истифадә етмишләр.

8-чи вә 9-чу маддәләрдә гејд етдијимиз үсуллар үмумијәттә али үслуб илә әлагәдардыр. Бир заман Русијада Ломоносовун «высший стиль» (үслуби-али) ады вердији үслуб

Оу күнкү рус әдабијатында, һәтта данышыгда анчаг кинаја вә күлмәк мәгамында ишләнилир. Һалбуки Ломоносов дөврүндә бу ән чидди үслуб сајылыры. 9-чу маддәдә гејд етдијимиз исә даһа чох күлүш төрәтмәк үчүн хүсусан комедијаларда ишләнилмишилдир.

10. Ейни сөзләри тәккәр едә-едә сөһбәти узатмаг—узунчулуг да әдәби әсәрдә, хүсусилә комедијаларда күлүш төрәтмәк үчүн истифадә олунур. Мәсәлән, «Һачы Гара» әсәринде һејдәрбәјлә Сонаиши сөһбәти.

11. Сөз ојуну (игра слов) да күлүш төрәтмәк үчүн истифадә олунан васиталәрдәндир.

Шүбһәсиз, бу әсас васиталәрдән башга айры-айры жанрларла әлагәдар даһа бир чох үсүллар да вардыр. Лакин һәр налда унутмамалы ки, күлүш дилиндән бәһс едәркән, бу әсас васиталәри биринчи иөвбәдә иәзәрә алмаг зәруриди.

Мә'лумдур ки, бәдин әсәрдә ишләнилән сөзләр мүәյҗән дөвр, мүәйҗән синиф вә мүәйҗән халгла әлагәдар олур. Буиз көрә дә филан јазычынын филан сөзүнүң һансы мәгамда ишләнијини өјрәнмәк үчүн дил тарихини, сөзүн семантик иккита шаф тарихини, јазычынын дөврүнү, синфини вә нәһајәт, үслуб хүсусијәтини тә'жин етмәк тәләб олунур. Экс тәғдирда мәсәләни кифајәт гәдәр аյдыналаштыраг мүмкүн олмаз. Мәсәлән, бу күп әзән чакән һаггында «банилады» демәк ону күлүнч вәзијјатлә көстәрмәкдир. Һалбуки «Дәдә Горгуд» китабында бу ифадә ән чидди бир мә'нада ишләнилир: «тат әри баниладыгда . јәни фарс-ираклы адам, я киши әзән охудугла—демәкдир. Жаҳуд вахты илә Вагиф «гојманам», «дојманам», «чыхманам» ва бу кими ифадәләри чидди бир мәгамда ишләтдији налла, молланәсрәддинчиләр (о чүмләдән Сабир) бу формалы чох вахт күлүш докурмаг үчүн ишләтмишләр.

Сабир күлүш дилинин бүтүн бу әсас чәһәтләриндән истифадә етмәклә берабәр, сатиранын спесификасы илә әлагәдар олар бир сыра башга ифадәләрдән, бәдин үслуб хүсусијәтләриндән дә әлавә олараг фајдаланмышдыр.

Сабир сатирасынын әсасы дил-ифадәләр вә сөзләр үзәриндә гурулмушшур. Буна көрә дә бу сатираны лајигинчә анлатмаг вә тәһисләт етмәк үчүн ән вачиб чәһәтләрдән бири, әкәр ону мүндерәчәсими әһатә етмәк исә, ондан аյрылмајын иккичи васитә— дилдир. Чүнки о мүндарино, о варлыг анчаг бу сатира лилинде чанланыр, формалашыр вә тәзәнүүр едир; чүнки мүнләрәчәсиз форма олмадыгы кими, формасызы да мүндерәчә олмаз. Буна көрә дә үмүмән, сатири техникасындан вә хүсусан сатири дилиндән бәһс етмәдән Сабир сатирасындан данышмаг ады олар, өзү олмајан шејләрдән, аллаһ, мәләк, чин, шејтандан бәһс етмәк кими бир шејдир.

Сабир дил васитесиңә ашагыдақы тәрзләрдә, һалларда сатирик күлүш докурмушдур:

1. Мәнфи типин ачыг етирафы

Бұна Сабир өзү «зәбани-һал» дејир.

Бу үсүл әсасен Сабирин үмүм сатира техникасына дахил иса дә, ейни заманда, типин мәнфилиji, күлүнчлүjу бу етираф дилиндә меjдана чындығы үчүн сатирик дилә дә дахи1лдир. «Еj вай», «Етмәзмидим», «Нә ишим вар», «Иран өзүмүндүр», «Мәмдәни вә һәмид», «Чибим долмајыр» шे'рләри буна мисал ола биләр.

2. Типин садәлөвін данышығы, жаҳуд ифша дили

Бу да үмүмән тип сечмәклә әлагедар олдуғу үчүн Сабирин сатира техникасына дахи1лдир. Дил материалы сырасына дахи1л едикләссиның сәбәби типин дил, данышығ васитесиңә сәчијәләнилирилмәсidiр.

Бу әданы садәлөвін данышығ әдландырмасымызын сәбәби будур ки, бурада тип өз авамлығыны билмир вә бу авамлығына, өзінде истинаға едәрәк дүшүндүjүнү сөjlәjир, о чох заман өз ахмат ишләрини ағыллы бир һәрәкәт, жаҳши бир иш несәб едиr. Бу иса һәмидин типи динләjичи гарышында күлүнч бир вәзиijәтдә чәнләндүр; лакин о, өз өзінде баша дүшмәдиji үчүн, күлүнч вәзиijәтдә олдуғуну да баша дүшмүр. О жалызы өзүнүн дөргө дүшүндүjүнү зәни едиr ки, бу юл илә, о ейни заманда, өзүнү ифша едиr. Күлүнчлүk дә бүндән докур, буниила жарыны. Бұна көрә дә бу әданы садәлөвін данышығ, жаҳуд ифша дили адландырдыг. Бұна мисал слары «Әрзи-һал», «Жетим Мәмдәли», «Бу бојда, бу бојда». «Мыртылда дәмадәм», «Охутмурал, әл чәкин», «Үсули-чәдид», «Бәһри-тәвиш»ләр, «Баггал киши». «Нәдамәт вә шикаjет» вә бу кими ше'рләри көстәрмәк олар.

3. Типик, күлүнч, еjбәчәр ифадә вә сөзләр

Бу ифадә васителәрини даһа айдан тәһилдегимек үчүн онлары ашагыдақы бөлмеләрә айырмаг мәгсәдәуjгүндур:

A. Күлүнч, еjбәчәр тәшбиh вә епитетләр

Сабир бу васитәдән чох мәһәрәтлә истифадә етмишдиr. О, инифрәтли күлүш докурмаг үчүн тәсвиr һәдәфини, жаҳуд һади-санни еjбәчәр тәшбиhләрлә бәзәмиш, охучу үчүн күлүнч, чир-

кин вә инфрәт докуран бир варлыг чанландырмышдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, шаир бу тәшбиһләри мәһдуд етмәмиш, јеринә көрә, бәзән мүсбәт типин (јәни өзүнүн), бәзән мән-фи типин дилинә вермишди. Мәсәлән, өлкәдә һүррийјетин ол-мадығыны сөjlәмәк үчүн белә бир тәшбиһ дүзәлтмишди:

Бизни газганды һәркүз ојнамаз кәфкири-һүррийјет.

Сабир «кәфкири-һүррийјет» тәшбиһи илә күлүш тәрәдир. Яхуд Иран парламаны һаггында бәhc едәркән шаир онун бир дөвләт тә'сисаты дејил, кеф мәчлиси, гәһвәчи дүканы ки-ми бир шеј олдуғуну көстәрмәк үчүн дејир:

Парламан гәһвәчи дүккән олду.
Ичилән чај, яєилән яғлы плов.
Чәкілән һогтаву гәлжан олду.

Женә парламачын ләгәбли адамлар жығынчағы олдуғуну көстәрмәк үчүн дәјир:

Аячаг иш көрәш ләгәб фабрикасы.

Мәһәммәдәли шаһы вә дөвләтлиләри ејбәчәр һалда тас-вири етмәк үчүн јенә бу үсулдан истифадә еди:

Сән гарын јоғун бир шеј идин рузи-эзәлдән
Бојиүн да јоғун олду, мәшишкі белә дүйілү.

Вә ја:

Дөвләтлиләр, пуллулар, миңләйләр,
Тир бојуилар, шиши гарындар, чанлилар.

Бу үсула анд даһа башга мисаллар:

О гәдәр хошланырам түстүсү чыхчаг кәбабин,
Ач пишик тәк чумурзым шөвглә бир башә этә.
Көрүрәм та эти гассаб дүкәнинде асылыбы,
Аз галыр ит кими нафсим һұра, дырмашаң этә!
Эти сох истәјірәм, лејк пулу ондан сох,
Нола гузғун кими та мүфтә гонам лаша, этә.

Кәбин кассәм, дошаб кими ахмарым.

Инди адамлар дејәсән чиндиләр.
Чин нәдир, шејтаң кими бидиндиләр.

Чершил нәдир?.. ол гәлби-герә һоггеji-дилхүн
Олма она мәфтүн.
Дәфтәр нәдир? ол һәрзәләрни һәмдәми-разы
Чопфу долу язы,
Шаирләри нагзас едиб, авара гојандыр.
Бу матләб әјандыр.

Молла демә мәсхәрәчүмбәнди бу

Өзир өтүшүб, баш агарыб ун кими,
Дин төкүлүб, сағта олуб јун кими,
Синэ чекүб, бел бүкүлүб нүн кими.
Карчи олубсан гоча меймүи кими,
Лејк јенә рубәни-мәл'үн кими,
Тез хөтүүрүб тирјөкүни эт, киши!
Гәлжапыны чагла хорулдат, киши!
Бир гәдәр ез синәни тохлат, киши!
Чөк башына ѡорғапыны јат, киши!

Бир хорузам, алли јердә һиним вәр.

Сүбһ олуңча кечәләр дарға кими
Жатмајыр, гыр-гыр едир гарға кими...

Бу кими мисаллары чохалтмаг мүмкүндүр. Лакин бу мисаллар мәсәләни айдын етдији үчүн кифајэтләнирик.

Б. Халг арасында ишләнән типик ифадә вә зәрбмәсәлләр

Сабир ел арасында кинајә, күлүш илә элагәдәр олараг ишләнәп вә зарофат мәгамында сөјләнән сөзләри вә бу нөв зәрбмәсәлләри дә сатиравында ишә чакмии, тәсвири етдији типи, һәјаты даһа айдын, даһа реал сурәтдә көстәрмиш вә күлүш јаратмышдыр. Мәсәлән:

Эски һөмәмдир, эски тас, бас јени рөнкинин һаны?
Сән дејән олмајыб һөлө! Арха су долызајыб һөлө!
Агладыгча киши гејратсыз олур,
Дүртүлүб сохду өзүн парламаны
Әјри отур, дүз даныш, вазең едәк сөһбәти.
Сән Мәмдәли гачма—наәһіла әл ачма
Гач Мәмдәли, дурма—чох синәнә вүрмә!
Нә чысыр-багыр салырең, јорулуб усакиајырсан?
Һарда аш олса иди, орда баш ишк.
Бөхтөвэр олсун башын, баҳтымыз оғлан имиш.

В. Нига вә тәглиди сөзләр

Нига вә тәглиди сөзләрдән нәнниң чидди вә јахуд фачиәли һаллары вермәк үчүн, ейни заманда күлүш дөгурмаг үчүн дә истифада олунур. Бунун ән парлаг нүмүнәләрини Сабирин

сатирадарында көрмәк олур. Сабир өз сатирадарында, һеч шүбінесиз, мүәжжән құлұңч һалларла, һадисәләрлә әлагәдар оларғ, құлұңчлұју даһа да гүввәтләндирмәк үчүн иди вә тәглиди сөзләрдән дә мәһәрәтлә истифадә етмишdir. Мисаллара мұрачиэт едәк:

Вај! дәдәм вај! дејә кирjan олду
Жох бу ишин башга бир һикмети, ja мікмети
Дәдәм вај! Мәкәр бөјлә чөңк слур?!

Нарай салдыи, аh, пај, аман, гачмајы!

Ада. фәһлә, сән кет әлләш, сана құнларин аj олсу!

Вәттілдама бајгуш кими, идбар. диләнчи!

Вај-вај! јаман мүшкүлә дүшдү ишим, алазh!

Ах, аj кечән илләр, бир дә доланејдин!

4. Јамсылама (пародија) юлу илә құлұш

Јамсылама—тәнгиди құлұшын ән әсас үсулларындан бирилдір. Дүнија әдебијатында бу үсулда бир чох парлаг нуму нәләр жарандырылған. Бу үсулда ѡамсылама комедијасы (комедија-пародија) адланан хусуси комедија типи дә жарандырылған. Комедијанын баниси Аристофан «Гурбағалар» асәринде Европидин тракедија кәтириди жеке хүсусијәтләри, Европидә Есхилин мубаһисесини чох мәһәрәтлә ѡамсылалараг классик бир әсәр жазмышдыр. Бундан соңра белә комедијалары Шекспир, Көте, Лаубе вә башгалары жазмышлар. Бу факттар көстөрир ки, ѡамсылама та гәдимдән бәри жаһајан вә һәм дә өз гүввәсини сахлајан бир бәдии тәсвири үсулудур. Һеч шүбінесиз бу үсул тарихи вә синфи олдуғы кими, жанрлардан да асылы оларғ ләжишир, мұхталифләшир. Биз сатирада, һәм дә Сабир сатирадасында олан ѡамсыламадан бәhc едәчәйник.

Сабир сатирадасында олан ѡамсыламаны тәзәнүр васителәринә көрә үч типе аյырмаг мүмкүндүр:

A. Әчинәби сөзләри, дини ифаадәләри құлұңч мәғандада ишләтмә

Орта асрләр әдебијатында чиддийәт, мәһәрәт әрәб вә фарс тәркибләринин ишләнмәси, һәм дә чох ишләнмәси илә тә'жин едилдирди. Һәттә бу гәнаәтни изи та 1920-чи илләре гәләр мөвчуд иди. Лакин үмүмән молланәсрәддинчиләрдә, о

чүмләдән Сабирдә бу ибарәләр, бу тәркибләр ән чох құлғынч мәгамда ишләнилмишdir. Мисал:

О кејфи-мајәшасында нечин лајәс'елун олду.

Садри дүйнүүи бүжү-фәраһииз хәјали
Гәндабла пур касеји-зәбрин хәјали.

Долмаву тәрәк, фириијү шөрбәт көтүрүлдү.

Ваһ-ваһ!.. јенә ваһ-ваһ!.. јенә ваһ-ваһ!.. јенә ваһ-ваһ
Лаһевлә үалас гүяяләтә иллаһ вә билләх.

«Әникәһтү» «тәлләгтү» жаҳмарал.

Тәзә — шәһри-мәлумунузын вәз'и-гәрары нечәдир?
Көһина—һәмдүлиллаһ, неча көрмүшдинә Нуһ, өјәчәдир

Б. Мүәjjән рајон ҳалг ифадәләринин—шивә хүсусијәтләринин құлыш хатирина ишләнилмәси

Бу ифадә үсулу да јенә, һәр шејдән әввәл, гәдим Ромада эсесләш јер тутан, иштишар тапан, һәтта XVIII әсрин сонлагына гәдәр давам едән үч үслуб нәзәријәси илә алагәдардыры. Бу нәзәријәжә әсасланан Ломоносов да «чаклы дил анчаг комедијада ола биләр» гәнаэтинде олмушишdir. Мараглы бурасыздыр ки, бизим актյорларымыз бу күн дә комедија әсәрләрини, һәтта тәрчүмә олунмуш әсәрләре (мәс.: «Кәләкбаз Скапен») ојнаркөн ја бакылыш вә ја тәбризли тәләффүзү илә данышырлар.

Сабир дә бу үсулдан истифадә етмишdir. Вагиф ән лирик бир парчасында даһа чох Җәнуби Азәрбајҹан шивәләринә хас олан «манам»—«мәнәм» шәкилчисини ишләтмишdir:

Көшкүң чыхынам, көшкүң учадыр,
Гојнуңа кирмәнәң, јары кечәдир,
Демәкілән Молла Нәнәһ гочадыр,
Сәни бүтүн јесәм дојманам, көлни.

Һалбуки молланәсрәддиничиләрин һамысы, о чүмләдән Сабир дә бу форманы құлыш үчүн ишләтмишләр. Мәсәлән, Мәммәдәлинин ашиг олдуғу мадмазел, Мәммәдәлијә «өз дили» илә чаваб верип:

Шәхсин зәбундур, кәлмәнәм,
Бәхтин инкүндур, кәлмәнәм,
Карын ојундур, кәлмәнәм вә и. з.

Жаҳуд:

Кестарна табиба о чијаркушәни зинһар,
Гојма ола мунидар.

Фүрсәт ки, олур рәниккүй вур һәр кечә мәхфи.
Ачылды башын инди гүл өз дәрдина чара.
Көндәр ушатын шаһ-бачыва ејла хабәрдар.

Ај... башы дәздый киши.

Іә балам, дөгрүсу! Ај дәдаш, мәң дәхи,
Баһ атоннан нә ағыр јатды бу оғлан, өлүбә!

Бүнлардан әлавә Сабир «мұсурман», «урус», «дум» вә бу кими ифадәләри дә ишләтмисшdir.

B. Мұғжін классик шаирин бир гәзәлини, бир шे'рини жамсылама јолу

Сабир латынларының „literaturg-komedie“ дедикләри жамсылама үсулундан да истифадә стмишdir. Бу чәһәт Сабирин үмүмән сатира техникасына (дилдән башга) аид исәдә, сатира дилинә дә андијәти пардыры. Шаир бу ифадә үсулундан соң мәһәрәтлә истифадә едир вә һәнгигәтән охучуда сатирик күлүш дөгүрур.

Сабир бурада иккى јол илә һәрәкәт едир: ја жамсыладығы ше'рини—гәзәлини ejni ифадә вә сөзләрини күлүнч сөзләр арасында ишләдир вә жаҳуд жамсыладығы парчанын формасыны, вәзинини сакламаг шәрти илә, сөзләрини тәзәд олан башга сөзләрлә әвәз едир. Бириңчијә мисал олараг: «Әрзһал», «Көзәлим», «Еj вайзи-сүхәнвәр», «Еһсан», «Молланының дәрді», «Меңтачи-маариғ», «Күндә бир арвад алышыз биз», «Чочуг» адлы парчалары; иккичијә мисал олараг «Жемәзмидим», «Бейлә ләззәтли һәјат», «Коп-копа нәзиәрә», «Елм тәһенили», «Ишсанлар», «Фәхрийә», «Ағиланә јад ет», «Бакы чочугларына» адлы ше'рләри көстәрмәк олар.

Бүнлардан әлавә, Сабир күлүш хатиринә бу ифадә үсулларына да мүрәннат етмишdir: мүәллифин ифшаедичи сөзләри, айры-айры типларин сәчиijәси, спифи мәңсубијәти илә аллагәдәр олан типик ифадә вә сөзләр (молланы, Мәһәммәдәли шаһы, Эбдуләһими, кәндлинин, фәlilәни өз тәләффүз, ифадә формалары, вә сөз еңтијатлары илә даныштырмаг), «бәһриятвили» формасында гафијәләрин тез-тез тәкраб олунмасы вә ја мүәйјән ифадәләрин тәкрабы, антонимләrin ишләнмәсі вә с.

Бүтүн бүнлар аждын көстәрир ки, Сабир бәдии дилин зәнкүнилекләрини, инчә хүсусијәтләрини соң жаҳши билмиш вә бу дилдән јерли-јеринде истифадә етмишdir.

ӘЗИЗ ШӘРИФ

САБИР ВӘ «МОЛЛА НӘСРӘДДИН»

1905-чи ил Рушия ингилабы Рушия халгларыны, о чүмләдән дә феодал-патриархал һәјат сүрән Азәрбајҹан халгыны һәрәкәтә қатирмиш вә ejni заманда Шәргин башга өлкәләри-иә дәхүйк тә'сир бағышламышды. Нәтичәдә Иран, Түркијә вә саир Шәрг мәмләкәтләrinдә ингилаби һәракат гүввәтләни-миш, шаһлара вә султанлара гаршы, орта аср гајда вә адәт-ләринә, феодализмә, мөвнүмата вә истибада гаршы үсјан-лар башланмышды.

1908-чи илдә «Балкан вә Ирандағы һадисәләр» адлы мә-галәсийнә Ленин јазырды:

«Асија халгларынын ојаныб сијаси һәјата гошуулмасына рус-јапон мұнарибәси вә рус ингилабы хүсуси бир тәкан верди».

Бундан үч ил сонра, 1911-чи илдә јаздығы «Л. Н. Толстој ва онун дөврү» адлы мәгаләсийнә Ленин бу фикрини, даһа гәти олараг, бир даһа тәкәрәр едир:

«1905-чи ил Шәрг һәрәкәтсизлиji» сонунун башланғычы иди».

«Молла Нәсрәддин» журналынын Азәрбајҹанда мејдана кәлмәси дә бу «Шәрг һәрәкәтсизлиji» сонунун башланғычыны» ифадә едән тарихи вә зәрури бир һадисә иди.

Бу журнал эерләр бою зүлм вә истибадад алтында әзилән вә инләjән Асија халгларыны вә бу халгларын ән кениш мәз-лум күтләләрини өз мудафиәси алтына алмыш, онлары гәф-ләтдән ојатмаға, досту ила дүшмәнини онлара танытмаға, он-лары мұбаризәjә ҹагырмаса башламышды.

Буна көрә дә әз бир заманда «Молла Нәсрәддин» журна-лы өз әсри үчүн ингилаби руһ дашијан мәгалә, фелјетон, карикатура, ше'р вә сатирадары илә бүтүн Jaхын Шәргдә

машын олур, өзүңе милжонларча дост газандыгы кими, миндерчэ дә даһа гүввэтли, даһа нүфузлу дүшмән газаныр.

Орта әср дүргүнлүк шәрәнтиндә, чәһаләт ичиндә бөгулан жүз милжонларла мәзлүм әнали айылыб јени һәјата вә инсан үчүн ән ибтидаи һүгүглар уәрунда мүбәризајә, демократија уәрунда мүбәризәјә ғошуулмушду вә бу айылмыш милжонларын ән мүтәрәгги, ән ирәли, ән ингилабчы башчыларындан да бири «Молла Нәсрәддин» журналы ити.

Ингилаб ила истиблад, јенилик ила көниеллик, азадлыг ила зұлм, мәдәнијәт ила чәһаләт, әмәк ила истиスマр арасында башланымыш шиддәтли мүбәризәдә «Молла Нәсрәддин» журналы даима ингилаб, јенилик, азадлыг, мәдәнијәт тәрәфинде олмуш, бунларын угрунда چарышмын вә өз дүшмәнләrinе та'сирли зәрбәләр өткіздешілген.

«Молла Нәсрәддин» журналының ән көркемли сималарынан бири, даһа дөгресу бу журнала гарышы әмәкчи күтләләрни мәһаббатини вә истиスマрчы, мүстәбид вә залимләрин кинини газандыраң, јо'ни «Молла Нәсрәддин» и «Молла Нәсрәддин» елән сималардан бири, бәлқа да биринчиси Сабир иди. Сабир «Молла Нәсрәддин» јетишлірминесе, «Молла Нәсрәддин» да Сабир ўуксакләре галдырымныш, онун тарихи әһәмијәттің јүксәлтмишидір.

Һәр кәсә мәлүмдүр ки, «Молла Нәсрәддин» журнальында иштирек едәнәдәк Сабир гәснә, мәрсијә, гәзәл вә бу кими ески мәзмүн вә руһын ше'рлар жазырды. Бу күн бөյүк халт шапри адланырыдыгымыз Сабир ахыра гәдәр бу кими ше'рләр жазмагда давам етсе вә «Молла Нәсрәддин» чәрәјанына ғошулараг, кур-кур курлајан сәтираларыны јаратмасајды, шүбһесиз ки, инди танылдыгымыз вә сөвидијимиз Сабир олмаздай вә онун әһәмијәтті Азәрбајҹан әдәбијаты тарихинде неча барабәр оларды.

Буна кәрә дә чөсарәтла дејә биләрпик ки, бу күнкү Сабир «Молла Нәсрәддин» журналы, онун чөрәјаны јаратмасајды.

«Молла Нәсрәддин» журналының иәшринин тән соңра Сабир бүсбүтүн «Молла Нәсрәддин» чөрәјанына ғошуулду, бурада јени мөвау, јени идеја, јени үслуб тапды, бүтүн варлығы ила әмәкчи халға хидмәт етмәјә башлады вә өләнәдәк бу ѡлдан чыхмәди, ајриямады.

Сабир олмасајды, «Молла Нәсрәддин» журналы газандыны нүфузу газана билмәзди фикри дөгрү исә, «Молла Нәсрәддин» олмасајды, Сабир дә мејдана кәлмәзди фикри дә дөгрүдүр. Бу ики сима—«Молла Нәсрәддин» журналынын колектив симасы ила халг шапримин Сабирин симасы—ајрылмаз суратда, бәрк-бәрк бир-бирине багылдырып, бунлар бир-бирини тамамлајып.

Сабир иштирак едән вахтадәк «Молла Нәсрәддин» журналында ше'р аз олурду вә бу ше'рләриңи чохуну, бәлкә дә һамысының журналын редактору Чәлил Мәммәдгулузадә языр вә тәртиб едири. Биринчи нөмрәдән сәккизинчى нөмрәјәдәк журналда бу ше'рләр чап едишлиши.

Биринчи нөмрәдә имзасыз чап едишлиши «Лисан бәласы»:

Еј дил, дәхү диннә ва сүкут ет, сәни тары
Лал ол вә данышма,
Сал башын ашага вә һеч бахма јухари,
Мал ол вә данышма

— сәтирләри илә башланган бир мәнзүм фелјетондур ки, бунун мүәллифиниң тә'жин етмәк, зәннимизчә, чох да чатын дејилдир. Бу ше'рин дили ва үслубу Чәлил Мәммәдгулузадәјә мәхсүс олдуғу үчүн биз ону мүәллиф һесаб едирик.

Икинчи нөмрәдә ше'р жохдур.

Үчүнчү нөмрәдә јенә имзасыз чап едишлиши «Гәбирдән мәктүб» сәрлөвіәли узун бир мәнзүм фелјетондур.

Истәр фелјетонда, истәрсә дә ше'рдә Чәлил Мәммәдгулузадәјә мәхсүс олмајан бир сырға сез вә чүмләләр онун мүәллифиниң тә'жин етмәк ишини чатынләшдири; бу мәсәлә исә олдугча мараглыдырып, чүнки сатирик Сабирин јарадычылығына ән артыг тә'сир едән бу ше'р вә бундан башта «Молла Нәсрәддин» журналының једдинчи нөмрәсинәдәк дәрч едишлиши башта ше'рләр олмушдур.

Дөрдүнчү нөмрәдә Сабирин «Һөнгөннамәс» илә шәһрәт тапмыш «Миллат» нечә тараф олур-олсун, нә ишүм вар» мәтәлини имзасыз ше'р чап едишлиши, Чәлил Мәммәдгулузадәнин изаһатындан вә Өмәр Фантин тәсдиғиндән соңра бу ше'рин сабира анд олмамасыны мұбабиесиз гәбүл етмәк ла-зымыдыр.

Јена һәмниң нөмрәдә «Гыз вә нәнә» сәрлөвіәли «Молла Нәсрәддин» адындан бир ше'р чап едишлиши, истәр форма, истәрсә дә мәзмүни чәһәтнәндән журналын илк нөмрәләрinden чап едишлиши ше'рләриңи ән гүввәтлиси һесаб едилемәлиди. Бу ше'р русчадан тәрчүмә едишләрәк, «Дәбистан» журналында бурахылмыш ше'рә чавабдырып. «Дәбистан» журналында ше'рдә гыз нәнәсіндән үзүнүн нә үчүн гырышдығыны сорушур вә өз үзүнүн дә беләчә гырышачагы ейтималындан горхдуғуны изшар еди. «Молла Нәсрәддин»дә исә нәнә гыза чаваб ве-рәрәк, Азәрбајҹан гадынының фәлакәтли һәјатыны, онун зорла ара верилмәсими, эринин јени арвадлар алмасыны тәсвири едири вә чавабыны бу сәтирләрлә битирир:

Бир күн оннан, бир күн бүннан вурушар.
Бу күн оннан, сабаһ сөннән дурушар.

Бу чүр, гызым, ахыр энины гырышар.
Сөз јох ки, иңенни јада саларсан.

Ше'рсиз чыхан бешинчи нөмрәдән соңра, алтынчы нөмрәдә бирдән дөрд ше'р дәрч едилмишdir ки, бунлардан бири фареча, бири гарышыг-фареча вә азәрбајчанча, иккиси дә азәрбајчанчадыр. Азәрбајчанча жазылмыш бу соң ше'рләр мәденијјат вә тәрбијајә андидир.

Бу ше'рләр үзәриндә дајандығымыза сәбәб сатирик Сабирә илк тә'сирин нарадан олдуғуну мұхтәсәрчә нишан вермәк иди. Сабирин журналда чыхан илк сатиralары да, истәр формача, истәрәс дә мәзмүнчә бу садаладығымыз ше'рләре чөз охшајыр. Шұбән јох ки, «Молла Нәсрәддин» журналында бу ше'рләри охујандан соңра Сабир өз шаирлик исте'дадыны бу ѡолда, жә'ни сатира жазмагда сыйнамыш вә мұвәффәгијјәт газандығы үчүн бүтүн һаңас илә. чошгүн бир вәчд илә сатира жазмага башламышдыр.

«Молла Нәсрәддин» журналынын илк нөмралариндә дәре едилмиш бу ше'рләр Сабирә һаңсы чәһәтдән тә'сир етмишdir.

Әввәлән, дил чәһәтиндән. Өз иөһә, гәзәл вә «чидди» ше'рләриндә әски, гәлиз, әраб вә фарс сөзләрindән гурулмуш дилдән, «Фүйзат» дилиндән истифадә едән Сабир «Молла Нәсрәддин» журналына халғын данышдығы саф, тәмиз, сада бир дилдә, ана дилиндә ше'рләр жазмаға башламышдыр.

Иккинчиси, үслуб чәһәтиндән. Чидди, гарышыг фәлсәфәли, идеализм руһлу ше'рләр жазып Сабир «Молла Нәсрәддин»нин мәзһәкәли, құлмәли, сатирик ше'рләрини охудугда, бу мәзәли сөзләрini пәрдәси алтында олдуғча әнәмијјәтли мәсәләләр, кәскин мөвзулара әл узатмаг имкани олдуғуну дујумш, бу вахтадәк кетдиңи ѡолун сәмәрасизлијини анламыш, о ѡолу та-мамилә тәрк етмиш вә сатира жазмаға кечмишdir.

Үчүнчүсү дә мәзмүн чәһәтиндән. Бу күнәдәк әсасан имамдан вә пејгәмбәрдән, руһдан вә көjdән, құлдан вә бүлбүлдән, сагидән вә дилбәрдән данышаш Сабир инди бунларын һамысына арха чевирмиш, өзүңе кениши саңа тапмыш, һәғиги һәјатын, реал жашајышын ән мұхтәлиф, ән мұһым мәсәләләрине даир ше'рләр жазмыш, сәмави вә идеалист шаирден дөнүб, бөյүк бир реалист шаир олмушидур.

«Молла Нәсрәлдин» журналынын үмумијјәтлә вә онда чап едилән ше'рләрин хүсуси илә Сабирә еләдији тә'сир әсас е'ти-бары ила бу үч чәһәтдән ибарат олмуш вә бөйүк реалист-са-тирик шаир мөвгейини тутмәгда она жардым етмишdir.

* * *

Баң Сабир «Молла Нәсрәддин» журналында нә вахтадан иштирак етмәjә башламышдыр?

Бу мәсәләни һалл етмәкдә биз бир гәләр чатынлик чөкирик, чүнки Сабирин «Молла Насраддин»да (№ 8) иәшр едилишил ше'ри («Ол күн ки, сәнә халиг едәр лүтф бир евлад») мұстәғил ше'r олмајыб. «Нијә мән дәрсән гаңдым?» адлы бир фелјетона әлавә едилишидір. Бурада бир суал, һәм дә мараглы бир суал мејдана чыхыр: фелјетонудамы Сабир жазмышдыр, ja ону бир башгасы жазыш вә Сабирин ше'рини онун алтында вермишидір. Фелјетону башгасы жазышса, ким жазышдыр?

Бу барәдә биз фелјетонун иәэр һиссесинин Сабир тәрәфиндән жазылмадығыны күман едирик. Бизим зәйнімізчә, фелјетон Чәлил Мәммәдгулузадәнин голәминдән чыхмыштыр, чүнки истәр фелјетону үслубу вә дили, истәрса да Даңабаш кәндінә ишарә вә бир нара чүмләләр жалызы бу жазычыя мәхсуседур. Бизим фикримізчә, «Нијә мән дәрсән гаңдым?» адлы фелјетону Чәлил Мәммәдгулузадә једдинчи нәмрәдән дәрч етмәјә башламыш, бу арада Сабирдан алдығы биринчи ше'ри фелјетонун сәккизинчи нәмрәдәки давамына әлавә етмиши, сонрадан исә, он биринчи нәмрәдә фелјетонуну жена Сабирин ше'ри илә («Билмәм, но көрүбдүр бизим оғлан охумагдан») тамам етмишидір.

Беләликлә «Honhon» тәхәллүсү Сабирин ше'ри журналда чыхмамышдан әввәл вар имиш вә бу тәхәллүс Чәлил Мәммәдгулузадәнин вә тәхәллүс имиш ки, сонрадан Сабира кечмишидір.

Әлимнәдә бу еңтималың жаңлыш олдуғуну иебат еда биләчек сәнәдли бир материал олмадығындан биз бу илдінамызы докрут несаб едирик.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин хатиратындакы ма'lumat да бизим еңтималымызы тәсдиғ едири.

Чәлил Мәммәдгулузадә жазыр:

«Сабирин биринчи ше'ри идарәмизә һәмини вахт қалып чагыштыры ки, једдинчи нәмрәни пајлајыб, сәккизинчини һазырламаглајыг.

Бела мә'lум олур ки, гијматли шарипмиз једдинчи нәмрәда «Нијә мән дәрсән гаңдым?» сәрлөвхәли мәгаләни охујуб бу барәдә ушағын атасына һаман кинајәли чавабы жазыр ки, биз ону сәккизинчи нәмрәдә чап етмишик».

Бу сурәтлә Сабир Тайирзадәнин илк сатирасы («Ол күн ки, сәнә халиг едәр лүтф бир евлад») «Молла Насрәлдин» журналының 26 мај 1906-чы ил тарихли, сәккизинчи нәмрәсінде Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Нијә мән дәрсән гаңдым?» сәрлөвхәли фелјетонунун сонунда чап едилишидір.

Онун журналда чап едилиши иккінчи сатирасы исә бизчә «Билмәм нә көрүбдүр бизим оғлан охумагдан» мәтлә'ли сати-

ра дејил, бир башгасыдыр ки, журналын 2 ијун тарихли дөгүзүнчү нөмрәсіндә имзасыз оларғ, биринчи сәнифада дәрч едилмишdir. Бу сатира һәр чәһәтдән Сабирин сатираларына чох бәизәйир, лакин шаңрип һеч бир китабына дахил едилмишdir. Бизчә бу ше'рдә Сабирин гәләмини, онун дилини вә үелүбуну дујмаг чох да чәтиң дејилдир.

Өз иадиамызы охучуларын мұһакимәсина вермәк үчүн һәмин сатиранын бир парчасыны бураја көчүрүрүк:

Мәни-Кән'анын бағыб, еј пири-Кән'ан, гәм јемә!
Та құлустаңын олубдур бејти-әһәзи, гәм јемә!
Еј али-мәниятзәде! ол шад, ләбризи-сүрүр,
Кәсби-чәм'ијјәт гылар дил, фикрү виҹдан, гәм јемә!

Бу сатира Мәһәммәд Һадинин «Үммиди-вұсалы-чанан, я худ гәм јемә» сарлөвхәли Һафиззәдән тәрчүмәсінә бир нәзирадир. Мұғајисә үчүн Мәһәммәд Һадинин ше'риндән илк ики бе ти бурада көстәририк:

Мәни-Кән'анын қаләр, еј пири-Кән'ан, гәм јемә!
Бејтуләнзәни олур бир күн құлустаң, гәм јемә.
Еј али-мәниятзәде! ол шаду, ләбризу мәсар.
Кәсби чәм'ијјәт гылар дил, фикрү виҹдан, гәм јемә!

Охучумуз көрдүjү үзрә, бу бејтләр Сабирин нәзирада азачығ дәјиширилмишdir вә бу «азачығ» дәјиширилмә пәтичәсіндә ше'р бүтүнлүкдә там башга бир мә'на алмышдыр. Сабирин о бири нәзирадәри илә таныш олан һәр бир охучу бурада Сабирин гәләмини көрмәjә билмәz, чүники таныдырымыз һеч бир шаңир, Сабир кими бурада көстәрдијимиз тәрзә нәзирада јазмамыш, жаза билмәнишdir.

Бундан башта, ше'рин мәзмуну нәзәрә алынса, Сабирин сонратар јаздығы ше'рләрина чох жаҳын оллуғу аждын олар. Бу сатирада да Сабир «Бакы фә'lәләрин», «Әкничи», «Сәбі ейлә» кими мәшhур ше'рләринде јеритдији фикри јеридир. Ынта еңи сөзләрлә инфада едир, жалныз сонракы ше'рләринде Сабир сипи мүзбариz мәсәләсінни даһа кәssкін тојур вә даңа јүкseк сәвијjәdә мүзакира едир.

Жухарыда көстәрдијимиз «Гәм јемә» сатирасыны Сабирин сајмагда биз өзүмүзү там һаглы һесаб едир вә бу барәдә сүбутлу бир етираз көзләмәрик. Зәннимизчә, шаңрилизин кәла-чокда иашр едиләчек китабларында бу сатира да һаггы илә јер туатачадыр.

Бу сатирадан соңра журналын 16 ијун тарихли он биринчи нөмрәсіндә Сабирин «Билмәм нә көрүбдүр бизим оғлан охумагдан» мәтлә'ли үчүнчү сатирасы дәрч едилмишdir ки, биринчи сатирасынын мабәди оларғ, мәктаб мәсәләсінни ирәли сүрүр.

Бу илк сатираларында Сабир артығ өзүнүн пә кими сати-

рик олдуғуну көстәрмиш, бир сатирик кими, өз јолуну мүэjjән етмиш вә фәалиjјетинин сонунадәк бу ѡлдан кәнара чыхмашыдыр. Онун сатирасының хүсусиjјети дә сөзүнү тәрсииә демәк, фикринин тәрсииң көстәрмәкдән ибарәтдир. Онун сатирасы нә Вагифин, нә дә Закириң јумшаг јуморудур, нә дә бир чох шаримизин (мәсәлән, Ләлиниң) һәчвидир. О, һеч кәси сөймәз, јаманламаz, мәзәммәт вә тәһигр етмәz. Күлмәли сөзүнү о чиди деjер, зәһәрли сатирасыны күлә-күлә ifада едәр, тазијанәснин әл-гол атмадан ендирәр. О, чығыр-бағыр билмәз, һағырмаз, овгатыны «тәлх етмәz», өзүндәn чыхмаз. Сатирик Сабирә Җәлил Мәммәдгулузадәнин чох тә'сири олмушдур.

Ч. Мәммәдгулузадә эн чиркин бир һадисәни тәсвиr едәр-кән гәтиjјән өз инфрәтиши изһар етмәz, эксинә олараг, тәнгид етдиши типи мудафиәj чалышар, онун һаглы олдуғуна бир сыра дәлилләр кәтирәр. Лакин бу дәлилләр ела усталыг, ела мәһиәртәлә мејдана гојулур ки, мудафиә едилән типе гаршы охучунун инфрәти даһа да артыр. Мисал учун «Өлүләр» пje-синде һачы һасан илә кеjфли Искәндәрин сөһбәтини јалыныза салын. Дөрдүнчү мәчлиедә һачы һасан Шеjх Нәрүллаһы вә бүтүн өлүләр һадисатыны мудафиә учун оғлуна деjир:

«Жахши, бир сааттықа, туtag ки, мән дәли олмушам; бәs Мир Бағыр аға ки, алым адамдыр, о нијә бәs өлүләрин дирилмәjинә инаныр? Еләдә о да дәлинир? Бәs телеграфчи һejдәр аға нијә инаныр. Еләдә о ла дәлини? Елә һамы дәлиди, бирчы сон ағыллысан? Ҳұласа, сондан савајы ағыллы адам јохдур?».

Бир мұлаһизә един, нә ғәdәр сәмими, нә ғәdәр инанырышы бир дәлил! Һеч бир ағыллы адам инанмаз ки, бүтүн мүһит дәли олсун (о да неча мүһит! һачы һасан аға, Мир Бағыр аға, һачы Кәrim, һачы Казым!), јалныз кеjфли Искәндәр ағыллы олсун. Ади мантигчы јаңашанда, әзбатта, һачы һасан аға һаглытыр. Бәs һагигәтла нечә? Өлүләр чомиjјетини инфша етмәk учун жазычы бурада бир кәлмә белә өзүндәn демир, о јалныз фактылары көстәрир, о јалныз гәһрәмәнларын һәрекәт вә данишыгларыны верир вә һадисәни ахырадәк јетирир. Нечә дә јетирир! Сатирада бу кими үслуб ән гүввәтли, ән чәтии вә ән тез мәсәдә чатан вә һәдәфи дүз вуран бир үстүбдур.

«Молла Нәрәddин» журнальнын вә жазычы Молла Нәрәddинин үслубу бу чүр иди.

Сабир дә илк шे'риндән башламыш, бу үслубу мәнимес-еидир, сатиralарыны бу тәрзә жазыр вә бу ѡлда бөjүк, чох бөjүк мүвәффәгиjјетләр газаныр.

Сабир гәһрәмәнини табин сурәтдә данишмага мәчбур еидир. Бир бәj баласы:

Пулуну фагирада версиян, бәс ачындаи өлсүн Аниа?
О мәжәр ки, Хансәнәмдир, гәпшүлар долана, яңа рәббә?

дејәндә, бу чох тәбии чыхыр. Бу сөз бәй баласының ән дәрин гәлбиндер дејиши; чүнки бәй баласы дөгрүдан да бу чүр дүшүнүр. Сабир исә оны јаманламыры, лирика жеке мири, она гарышы өз һиссениң һеч да билдиримир. Жаңышы да едири. Чүнки бәйин бу сөзләри һәр бир инсан сифаттарында олан адамыш руһунда она гарышы кия, нифрәт, әдәвәт жаратмаја билмәз.

Сабирин илк ше'ри дә белә бир сатирадыр. Бурада Сабир там чидијјәтлә өз охучуларына өвләд тәрбијәсі һастында мәсләһәт вәрнир. Нечә дә кәсекин, неча дә назик мәсләһәт!

Бу сатирада Сабир феодал-патриархал чәмијјәтин тәрбијәе аңд бүтүн ән-әнә вә адатләрини садалајыр, онлары тә'риф едири вә нәһәјәт онларын нәтичәсини көстәрир:

Накан алышынаб һәбеса, тутарса сәни вәһшәт,
Вер һакимю ришват!
Сат вар-жохуну, здвоката вер неча хәл'ет.
Пүч өл һәлә-һәлбәт;
Ахырда олуб һәсрәти-лидари-чамалы,
Гал киссәси хәлгү;
Галлугла огулукъ дахи тез башла сұалын,
Ал мизрү өзәбләт.
Тап риңгү һәлалы,
Аյ башы бәлалы,
Лығ дајмиши, қалы,
Олмаз охумагдан
Тапшат бу чәлалы!..

Бу сатира Сабир үчүн ән типик бир сатирадыр. Тәнгиз етмәк истәдији бир һалы, вәзијјәти, яңа һадисәни Сабир даими тә'риф едири вә өз фикрини сонунадәк сөјләјәндән сонра онун нәтичәсини көстәрир. Бу ше'рдә дә сон иккى сәтири илә Сабир өз сатирасының мәғсәдини јекунлаштырыр:

Олмаз охумагдан
Тапшат бу чәлалы!

Ілансы чәлалы? Охучу дүшүнмәјә башлајыр. Ше'ри бир даңа охујур. Надан вә авам бөјүмүш бир кәңчин фәлакәтләре уградығыны, һәбесә алышығыны, атасының диләнчи һалына дүшдүйүнү бир дә фикриндән кечирир вә шаириң бурада истепчизиле вә ачы гәһігәһәсими сечмәјә, анламаға башлајыр.

Сабир сатирасы бела сатирадыр. Сабир белә сатирикдир. Бурада биз Сабир жарадычылығының жалызы әсас хәттини көстәрдик. Сабирин башга үслубда жазылмыш сатиralары да пардыр ки, орада өз фикрини ачыг дејири, чиркин һадисәләри:

вә мәнғи түпләри олдуғу кими тәнгид едир. Мисал үчүн, онун бу тәрзә жазылмыш бир нечө ше'рини нишан веририк: «Еј ләрбәләр кәзиб, үрәни ган олан чочуг!», «Зәһида, кәл сојунаг бир кәрә палтарымызы!», «Ваиз, گәләм әһлини нијә тәқфир едијорсан?», «Зәһид өлмәкдән габаг мәгсүдұна чатмаг диләр», «Фәхријә», «Новруз» вә саира.

1906-чы илде Сабирин «Молла Нәсрәлдин» журналында 19 сатирасы чыхмышдырып: бириччи сатирасы сәккизинчи нөмрәдә вә сонуничу сатирасы отуз дөггүзүнчү (іншаман ил «Молла Нәсрәлдин»ин анчаг 39 нөмрасы чыхмышдырып) нөмрәдо.

Бу сатиralарын он дөрдү «Honhon» имзасы илә, үчү имзасыз, бири «М. М.» имзасы илә, бири дә Молла Нәсрәлдинин «Гарны јоғуплар» сәрлөвінәли фелјетонун сонунда «бизим Honhon бир өзкә чүр дејир. Honhon дејир» гејди ил-бурахымышдырып.

Ше'рдән башга журналда «Honhon» имзасы илә нәэр дә вардыр, лакин бу нәэр, зәнннимизча, Сабира анд дејилдир. «Нијә мән дәредән гачдым?» фелјетонлары кими, бу нәэр дә Җәлил Мәммәдгулуздәнин олмалысы.

Масәлән, 16 июн 1906-чы ил тарихи 11-чи нөмрәдә «Honhon» имзасы илә «Билмәм на көрүбдүр бизим оғлан охумагдан» мәтлә'ли ше'рдән сонра «Мусэлман мәчлиси» сәрлөвінәли вә јенә «Honhon» имзалы наәр илә бир фелјетон дәрч едилшишдир. Бу фелјетон клуб масаләсина аңдадир на онун дили вә үслубы һеч дә Сабирә мәхсус дејилдир. Демәк, фелјетонун «Honhon» имзасы илә дәрч едилшишін баҳмајараг, Сабирин бундан хәбәри јохдур. Фелјетонун сонунда «хәлә гуртармайыбы» гејди вардыре да, журналын сонракы нөмрәләриндә онун давамыны тапмадыг.

Бундан башга, журналын јена 1906-чы ил тарихи 18-чи нөмрасында «Honhon» имзасы илә «Вәтән мәнәббәти» сәрлөвінәли нәэр илә бир фелјетон да дәрч едилмишdir ки, онун да Сабирә анд олмамасы қоза чарпыр 21-чи нөмрәдә «Абириң вә килаб» сәрлөвінәли мәгала рус шанри И. Крыловун бир ше'ринин азәрбајчанчаја тәрчүмәсниндән бәһе едир; имзасының «Honhon» олмасына баҳмајараг, Сабирин, шүбәнәсиз, бундан да хәбәри јохдур.

Зәнннимизча, «Honhon» имзасы илә чап едилмип фелјетонларын эсеп мүәллифи Җәлил Мәммәдгулуздә өзүдүр, чүнки нәэр илә жазылмыш бу фелјетонларын дили, үслубу, мөвзусу она мәхсуседур. «Honhon» имзасындан Җәлил Мәммәдгулуздәнин да тез-тез истифадә стдији шүбәнәсиздир, буна көрә да «Honhon» имзасы илә дәрч едилмиш бүтүн әсәрләри сечмәдән, аյырмадан Сабирә иснад етмәк вә ja «Сабир јалныз Honhon» имзасы илә жазырды». деје о бири имзаларла вә ja

имзасыз дәрч едилмиш шे'рләр арасында Сабирин ше'рләрине ахтармамаг, бизча, дөргү олмазды.

«Молла Нәсрәddин» журналының имзаларын гарыштыглығы, бир имза ила бир нечә адамын жаздығы вә һабелә бир адамын мұхтәлиф имзалардан истифадә етдији журналдақы әсәрләрни мүәллифини таптағы олдуғча чәтиләшdirir. Буна көрәдір ки, журналда чап едилмиш жүэләрчә ше'рләр арасында Сабирин сатираларыны сечәркән, жалныз имзажа дејил, ше'рләрин мәэмуну, мәтни, дили, үслубу, чүмлә гурулушу. һәттә имласына бела диггәт жетирмәк лазымыры.

Бу вахтадәк, А. Сәліхәтдин тутмуш Сабирин бүтүн редакторлары бу ишә чох сәтни жана шылар ки, нәтичәдә Сабирин һеч хәбәри олмајан бир неча ше'р онун китабына дахил олдуғу кими, Сабирин дә бир чох (бәлкә онларла) ше'ри китаба дахил олмамыш, журналын соңғайларларда галмышдыр.

1907-чи илдә, јәни нәшринин иккинчи иллиндә «Молла Нәсрәddин» журналының 49 нөмрәси чыхмышдыр (иүн айында һәкүмәттин бинакүзарлығы илә журнал ики һәфтәлик бағланышды) вә бу илли әрзинлә Сабир журналда ин фәал бир сүрәтдә иштирак етмишидир. Бу илдә Сабирин журналда 32 сатирасы чыхмышдыр ки, бунлардан 31-и Сабирин сонрадан иәшр едилмиш китабларына дахиlldир, галан бири исә журналда галмышдыр. «Нолур ширии мәзәг етсә мәни һәлваји-һүррийјат» мәтлә'ли бу ше'р үчүнчү нөмрәдә дәрч едилмишидир: Сабир һагында жаздығымыз мәгаләмиздә «Революсија вә қултура» журналының 1936-чы ил тарихли 6-чы нөмрәсіндегиз бу сатира һагында өз мұлдағын зәләримизи мүфәссәл кес тәрмишдик.

Бу илли әрзиндә Сабирин ше'рләриндән жалныз дәрдү һөнһөн» имзасы илә, ийирми бири имзасыз вә галаны мұхтәлиф имзаларла: «Габагда кедән зәңчирли», «Дин диражи», «Фазил», «Чајда чапан» вә «Бојиу юғун» имзасы илә чап едилмишидир.

Бу илдән башлајараг та ахырадәк Сабир «Іонһоп» имзысынан жалныз 1908-чи илдә үч ше'ри үчүн истифадә етмишидир.

1907-чи ил Сабир үчүн фәлакәт или олмушду. Онун дин бајгушлари тәрәфиндән күфр едилмиш «Молла Нәсрәddин» журналында жаздығыны дујан авам вә мөвбүматым вәтәндешлары ону мин чүр васитәләрла тәзжиг етмәјә башладыглары үчүн. Сабир өзүнү кизләтмәк мәгсәди илә өз сатираларына мұхтәлиф имзалар сечмәјә вә эксәрийјәтлә оиласы имзасыз жазмага мәчбур олур. Буна көрә дә онун ше'рләрини «Молла Нәсрәddин» журналында сечмәк истәјән һәр бир шәхс бу барәде бејүк чәтилликләр чәкир.

Буна бахмајараг, јенә дә бөјүк шапримизин эсәрләрини мејданаш чыхармаг үчүн чалышмаг вә онун ма'руф олан ше'рләриндән истифадә едәрәк, кизлиндә галан ше'рләрини дә сечмәк лазыымдыр.

1907-чи илдә «Молла Нәсрәддин» журналында Сабирдән башга ше'р язан чох аз олмушлур. Сабирин 32 ше'риндән башга, бүтүн илин әрзиндә журналын 49 нөмрәсіндә анчаг бир нечә ше'рә раст кәлмәк олур. Беләниклә, бу илин мүддәтиндә Сабир «Молла Нәсрәддин»нин ән фәал шаири олараг галыр. Буна көрәдири ки, журналын бу илки сон нөмрәсіндә «Илии ахыры» сәрлөвінде баш мәгәләнин алтында «Молла Нәсрәддин» имзасындан башга, «Мүридләри», «Мозалан-шөнбө», «Лағлағы», «Дөли», «Гыздырмалы», «Сыртың» в. «Нәрдәмхәјал» имзалары да вардыр.

Бу илдән е'тибарән Сабир журналын ән яхын вә фәал әмәкдашы, әзәзедилмәз шаири олараг онда иштирак едири.

1906-чы илдәкі сатидаларында Сабир әксәрніjjәтлә мәктәб, тәрбијә, маариф вә мәдәниjәт мәсәләләри илә мәшгүл олур-дуса, 1907-чи илдә о кәсқин ичтиман-сијаси хасијәт дашыјан ше'рләри илә мејдана чыхыр; онун «Өjlә билирдим ки, дәхүү сүбһ олуб», «Амалымыз, әфкарымыз әфнаji-вәтәндир», «Нарәвадыр әгијиаләр баха ач галана, яңа рәбб?», «Чығырма, ят, ай ач тојуг», «Фә'lә, өзүнү сән да бир иисәимы санырсан?», «Мәзлүмлүг едиб, башлама фәрјадә әкинчи», «Вахта ки, гонур бир евдә матәм», «Нәрчәнд асирани-гүjудати-заманыз», «Атмыш ингабы һүснүн», «Бимәрһәмәт ә'յаиларына шүкүр, худаја!» мәтлә'ли сатидалары һәмин бу илдә јазылмышдыр. Бөјүк чәсарәтлә јазылмыш бу дәрин мә'налы сатидалар Сабирин артыг иоһә, гәсидә вә ғәзәл јазып шаир дејил, бир халг шаири, ингилаб шаири, әмәкчиләр шаири кими мејдана, һәм дә кениш ингилаб мејданияна атылдығыны көстәрир.

Бу тарихдән е'тибарән Сабир Азәрбајчанын бөјүк вә мислив сатирик шаири мөвгеҗини тутур.

Мүһиттәндән чәкдији чөврү чәфаја бахмајараг. Сабир мубариз ингилабчы кими һәрәкәт едири, өз ше'рини, кәсқин гылынч кими итиләдир, сатирасыны өлдүрүчү зәһәр илә јоғуур, сәзләрини ох кими истиスマрчы вә мүстәбидләрин көзүнә атыр.

Бу тарихдән башламыш Сабир кет-кедә инкишаф едири, бөјүjүр, ше'рләринин мәзмұнуну занкынләшдирири, мараглан-дығы масәләләр саһәсини кенишләндир, јени вә мүрәккәб проблемләрдән јапышыр, сатирасынын формасыны даһа да көзәлләшдирири, кәсқинләшдирири.

Бу инкишаф һәрәкәтинде о тәк галмыр, «Молла Нәсрәддин» журналын вә онун ән яхын рәhбәрләри олан Җәлил Мәммәдгулузадә вә Өмәр Файғ Неманзадә һәр һәфта, һәр күн Сабирә јардым едири, юл көстәрир, мәсләhәт верири, рәhбәрлик

едирләр. Өмәр Фаигин рәссаимлары чәкдирдиң кәскин сијаси вә ичтиман карикатуранлары, Чәлил Мәммәдгулузадәниң мәрданә вә ачыг һүчум едән фелјетонлары Сабирә тә'сир етили кими, бу икى мүһәррирни шаирә јазлыгы хүсуси мәктублары да онун јарадычылыг инкишафына көмәк едиреди.

1908-чи ил «Молла Нәсрәддин» журнальнын ән јүкәк инкишаф етиди ил олдуғу кими, Сабирин дә ән мәһсулдар илидир. Бу илин әрзинде о журнала бир чох, гырдан зијада ше'р јазыр ки, бунлардан аңчаг 32-си Сабирин китапларына дахилдир, дөрдүү исә илк дәфә биз јухарыда ишарә еләдиймиз мәгаләмиздә «Революсија вә култура» журнальында е'лан етмишдик. Бу соң ше'рләрин бурада јалины адлары вә матлә'ләрини көстәрмәклә кифајәтләнирик: «Хәбәрдарлыг» (Ей олган бибак молла, суреји-гур'анды), «Ширван» (Ше'rimi, молла дајы, зәйнилә салсан, мәнә нә), «Кавур гызы» (Билмәм пә чарә еләјим, ај Молла Нәсрәддин)¹, «Әдәбијат» (Ачылдыгча сәнин сүбнүн, мәним һөрмәтим артыр). Бу унудулмуш дөрд ше'рдән башга, биз јенә һәмин тарихли «Молла Нәсрәддин» журнальында бир чох мұхтәлиф имзалы вә имзасын ше'р сечмишик ки, бунларын нағында гәти фикримизиң демәкдән әввәл үзәриндә әлавә тәдгигат апарылмасыны ла-зым билирик.

1908-чи илдә «Молла Нәсрәддин» журнальынын 16-чы нөмрасинәдәк Сабир имзасын олараг 16 ше'р јазмышыр, соңра да үч ше'ри аскы «Һөнгөп» имзасы илә јазмыш, ондан соңра да өзүңе мұхтәлиф имзалар гојмушшур: «Гардашоғлу», «Гоча әми», «Гоча ираилы», «Иран гурду», «Жетим гызығаз», «Түкәзбан чичи», «Молла Чибишдангулу», «Бир алим», «Гарынгулу», «Линдар», «Мәчзүб», «Әлінач» вә нәһајәт, «Әбу Нәср Шејбани» ки, бу тәхәллүсү илин сонларында гәбул едәрәк, ондан узун мүддәт истифадә етмишдир.

Илин әввәлиниң башлајараг, тәгрибан журнальын һәр нөмрасинә ше'р верән Сабир нәдәнсә ијүн вә ијүл аյларында су-сур вә 22-чи нөмрәдән 29-чу нөмрәје кими журнала ше'р вермир. Бу нал бизи чох дүшүндүрүр. Бу арадакы нөмрәләри вә рәгләјәркән биз Сабирә мәхсус гүввә илә, онун үслубунда јазылмыш бир неча ше'рә раст кәлдик ки, онлары зәннимизча, Сабирин несаб етсәк, бөйүк хәта етмәмиши оларыг. Ләкин ју-харыда сөјләдүймиз кими, бу мәсөләни гәти һәллә етмәк үчүн бир мүддәт дә چалышмаг лазымдыр.

Бурада бизим тәдгигатымызы чәтинләишdiran сәбабләрдән бирин дә үмүмийјәтлә 1908-чи илин ше'р е'тибary илә журнальын ән мүвәффәгийјәтли вә зәнкин ил олмасыдыр. Бу иләдәк

¹ Бу ше'р јалиныз 1929-чу илдә јени әлифба илә пәншир едәнамиш Сабирин «Ше'рләри мәммәсис» илә дәрәк едилмешдир (с. 79).

журнал, демәк олар ки, јалныз Сабирин ше'рләри илә өтүшдүй һалда, бу илдән башламыш журналда јени шаирләрин эсәрләри көрүнүр. Сабирин ил јарымлыг фәалийјети нәтичесинде вә онун тә'сир вә иүфузу алтында јени вә гүввәтли шаирләр, «Молла Нәсрәддин» шаирләри, Сабирин шакирдләрең јетишир вә Сабири изләјәрәк, формача көзәл, мәзмунча кәскин вә мә'налы сатиralар јарадылар. Бунлардан эш гүввәтли оланлары Тифлисдә јашајан шамахылы тачир Мәшәди Һәбіб Зејналов «Гыздырмалы» имzasы илә, Дәлимәммәдли стансијасында дүкан сахлајан Эли Нәзми «Мәшәди Сижимгулу» вә «Кејфсиз» имzasы илә јазанлар иди. Бу шаирләр журналын эски мүхбүр вә әмәкдашлары олуб, габагча нәэр илә фелjetон вә хәбәрләр јазардылар. Конрадан исә Сабирин тә'сири алтында ше'р јазмаға башламыш вә бу јени саһадә бөյүк мүваффәгијјет газанмышылар.

1908-чи илин һәр нөмрәсендә ше'р чап едилмиш, ба'зи нөмрәләриндә исә ики вә бәлкә үч ше'р бир јердә бурахылмышылар.

Сабирин бу илки сатиralарына кәлинчә, онун даһа артыг иникишаф етдијини көрүрүк. Онун һәмни ил јаздыры эш гијматли сатиralарындан бунлары көстәрә биләрпик: «Неjlәрдин, илаһи?», «Алданмарал ки, доғрудур ајинин, еј әму», «Еј дәрбәдәр кәзиб үрәји ган олан чочуг», «Малам ки һамијали-зүлмат», «Истигбалымыз лаглағыдир». «Шанрәм, чүнки вазифәм будур әш'ар јазым», «Заһида, кәл сојунаг бир кәрә палтарымызы» вә саирә.

* * *

Үмуми ичтимай хәстәликләри гамчылајан бу сатиralары илә бәрабәр, Сабир илк дәфә олараг Иран вә Түркијәдән ингилаби һадисәләр һаггында да бир неча әһәмијјетли ше'р јазыр. Бунлардан биринчиси Түркијә ингилабына («Осмайлар, алданмајын, аллаһы севәрсиз!»—№ 31), иккинчиси исә Иран һадисәләрниә («Мән шаһи-гәви шөвкәтәм, Иран вәзүмүн-дүр!»—№ 32) даир олараг август айында чап едилшилди.

Бу сатирасында Сабир Түркијәда көзләнилмәз асанлыгы галиб кәлән ингилаби гүввәләри нәјә чагырырды? Сабир сатирасынын хүсусијјетләрини нәзәрә алсаг, онун өртүлү һалда Түркијә ингилабчысыны шиддәтли һәрәкәтләрә, ингилаб дүшмәнләри әлејиниң кәскин тәдбиirlәр көрмәјә, иртича гүввәләринә инанмамага чагырдыгыны көрәрлик. Сабир өз бөյүк дүнасы илә өз ингилаби-демократик дүйгусу илә, бу ингилабын зәнф тәрәфини дуяраг, өз сәснини узагдан онлара јетирмәјә, онлары хәбәрдар етмәјә чалышырды. Бу ше'рнинде Сабир Түр-

кијэ ингилабынын әсас сөһвинин дујмуш вә бу сөһвин үстүнү ачмышдыр.

Иран шаһы Мәһәммәдәли һаггында јаздығы сатирасында Сабир даһа шиддәтли һүчума кечир. Мәһәммәдәли шаһ адындан сөјләнән бу сатирләр өз зұлмұ вә истибадады, ейни заманда да ахмагалығы вә мәһідулдуғу илә аләмә мәшиур олан «бојиу јоғунун» бүтүн чинајетләрини садалајыр, онун иш үзүнү ачыр, Иран дәвләти, мамләкәти вә халғына на нәзәрлә бахыгыны көстәрир:

Іранлы қарок әмр еле зилдатта һәмиша,
Нисхатта, әсердә, мәрзелтә һәмиша,
Іранлы қарок чан верә гүрбәтә һәмиша;
Іранлы, ишил кет, јаханы биттә һәмиша!

Хаган өзүмүн, кишвари самай өзүмүндүр!
Шөвкөт өзүмүн, фәхр өзүмүн, шан өзүмүндүр!

Бу сатиранын һәр бир сәтри. Иранын дүшдүйү фәлакәт учурұмағарыны көстәрең тапты тарих сәһиғоләри олараг дәрн дүшүнчалар, мараглы мұлаһизаләр үчүн зәнкін вә чанлы материал веरири.

Һагигатдо дә Иран һадисәләри һаггында Сабир јаздығы кими өлдүрүүчү, мәһведичи, сарсыдычы сатиralарын бүтүн Шәрг азәбијатында берабәри јохдур.

Бу сатирадың соңра журналын 42-чи нөмрәсіндә (20 октябрь) Сабирин Ирана айд женә иккі шे'ри дәрч едилди: бири мүртәче Тәбриз руhaniләриндән Имам Чүмә Мир Һашымы ифша едір («Габла дахи мағрашыны, Мир Һашым!»), о бири исә Иран мұчаһидләринин башчысы Сәттарханы тә'рифләјири. Бу ше'р де Сабирин сијаси мәсәләләре јахын олдугуны вә ингилаби һадисәләре јубаимадан ше'рлә чаваб верлишини көстәрир.

О заман бүтүн азалпәрәстләр Иран һадисаләринә бөйүк мараг бәсләйириди. Ленин «Балкан ва Ирандақы һадисаләр» адлы өз мәғаласында Иран вә Түркијә ингилабларыны Авропа империалистләриндән мұдағына едәрек, хүсусилә рус ҹарнзмийиниң сијасатини шиддәтли тәнгид едириди.

Иран ингилабы һаггында јаздығы ше'рләриндә Сабир империалистләрни әкесингилаби ролуну бүтүн кепишшилігін вә айдынылығында ача билмәсә де, ингилаб вә әкесингилабын дахи-зи гүвөнлөриниң јахшы айладығыны вә буну дөгру характеристика етдишини көстәрир.

Белаликлә, Сабир Азәрбајчанын миали шаири олмагла берабәр, Јахын Шәргин де он мүтәрәгги вә ингилабчы шаири олмага башлајыр. Бу илдән е'тибарән Сабир Азәрбајчан вә Загағазијаның һүдудуны кечиб, Јахын Шәрг халгларының да ганлы мұбәризәләриниң өз кәсиин сатиralарында әкес етдирир.

Бу илә кими дә Сабир бир нечә сатирасында («Мәй билмәз идим бәхтә бу никбәт олармыш», «Нолур шириң мәзаг етса мәни һалваји-һүрријәт», «Һә, де көрүм, нә олғаң бәс, ај балам, илдиңгизарың», «Һәрчәнді әсирани-гүյјудати-зәманызы» вә с.) бүтүн ислам аләминә, сијаси мәсәләләрә, һәтта Ирандақы ингилаби һәрәката (1906 -1907-чи илләр) әндә фикрини сөјләмишсә дә, лакин бу сатиralар бөյүк түвшә илә жазылдығына баҳмајараг, онун жарадычылығында мөһкәм ва көркәмли бир јер тута билмәмишиләр. Іалныз Туркијә ва Иран ингилаблары шиддәт етмәје башладығы 1908-чи илдән өтибарән Сабир бу мәсәләләрә յаҳындан жанашмыш вә бир чох өлмәз, упудулмаз сатирасыны жаратмаға мұваффақ олмушшур.

Бу күнәдәк Сабир ѿалныз халғы истиесмарчылардан, мөвхуматчы, руһани вә мұфтәхорлардан мұдафиә едиридисә, бу күндән өтибарән о, зәманәсииниң көркәмли сијаси бир нұмајәндаси олараг, мұнтазәм сурәтдә ингилабы, һүрријәти, мәшрутәни шаһлардан, мұртәчеләрдән, залимләрдан мұдафиә етмәје башлајыр вә беләликлә ишчи сиғина, пролетариата даһа артыг յаҳынлашыр, чүнки Ленинин дедији кими:

«Асијаның ојанмасы вә габагчыл Авропа пролетариатының һакимијәт үгрүнда мұбаризәсииниң башланмасы ХХ асрин әввәлләрнәнде үмүмдүнија тарихинде башланмыш олан жени дөвр демәкдир» («Асијаның ојанмасы» сәрлөвхәли магала).

1909-чу илдә «Молла Нәсрәддин» даһа артыг инкишаф едир; сон вахтадәк 8 сәһифәли чыхан бу журнал 1908-чи илни сонуидан (24 нојабрдан) 12 сәһифәлик чыхмага башлајыр вә бүтүн 1909-чу илни әрзинде 12 сәһифәсиинән дарап етдирир.

Журналын бөјүмәсина сабәб олан кениш охучу күтләләри арасында артыг шөһрәт тапмасы, она ѿалныз Русија дахилиләде дејил, белка бүтүн Шәрг аләминшә бөйүк мараг көстәрилмаси олмушшур. Журналын нөмрәләри харича, Мисирдән тутмуш Һиндистанадәк көндәрилирди. Беләликлә дә журнал бир тәрәфдән кенин охучу күтләсін ғазапыр, о бири тәрәфдән дә өз тематикасыны кенишләндирди.

Бу илни әрзинде чыхмыш 52 нөмрада Сабирин анчаг 24 сатирасы дәрж едилмишиләр. Кечән илләрә нисбәтән бу ил Сабир аз жазмышдыр. Мәлүм олдуғу үзра, бу ил Сабир үчүн ән чәтии вә фәлакәтли ил иди. Шамахы авамларының нифрәт вә тәэஜигләрина гаршы иккى илдән бәри сабун ләсткаһыны յығыштырымьыш вә өзүнә жени иш ахтаран Сабир мәдди өчінәтдән чох корлуг چырдиди. Жашадығы мұһиттә өчек кәслән жарлым көрмәйен Сабир бу ағыр вәзијәтини өз жарадычылығында да экс етдиришишdir.

Бир-биринин далынча (сентябр айындан башламыш илин сонуидадәк) жазылан «Ваиз, ғәләм әһлини иијә тәкfir едиорсан?», «Жашамаг истәр исәк, сырф авам олмалыјыг», «Адәми

адам ејлајән парадыр», «Чаның чыхсын көзүндән, гана мајајдын», «Дөңгөлөр» мәтләүли вә сәрлөвхәли ше'рләр, шүбәнен, автобиографик хәсијәт дашишыр.

Бу сатираларда Сабир, шубәнен, Шамахы авамларының она сөјләдији сөзләри јазмышдыр, лакин бу мәзәммәт вә төһмәтләрә гарыш Сабир һеч дә әжилмәмиш, өз дүшмәнләринә тәслим олмамыш, чекдији өзаб вә фәлакәтләрә гатлашараг, бүтүн бу мүһитә белә мәрдана чаваб вермишdir:

Дөвләтлије јалтагланмаг билмәрәм.

Гәмли икән, јалан јерә күлмәрәм.

Приставын чекмәсенин силмәрәм,

Немәтимни көзләрәм, эксилмәрәм!..

Өзүнүн һаглы олдуғуна сәмимијјәтлә инанмыш Сабир мүхит тәрәфиндән она көстәрилән әдавәти һагсыз вә халгының чөһаләт вә авамлығындан догай зәрури бир һадисә һесаю едир, буна көрә дә бу чөһаләт вә авамлыға гарыш өз зәрбәләринин даһа да гүввәтләндиррирди.

1909-чу илин әрзиндә Сабир он бир сатирасыны вәнишилије, надаилыға, көнәлије гарыш јазмышдыр, лакин бунунла белә сатираларының экспәријјәтини (12-ини) бөһранлы күнләр кечирән, газап кими гајнајан Ирана итбаф стмишdir.

Бу илин әрзиндә Иранда ингиләб гүввәләр мүвәффәгијат газанмыш, Мәһәммәдәли шаһы Ирандан гачмаға мәчбүр етмишди. Ингилабын бу мүвәффәгијјәтләри дә Сабирин сатираларында әке етдирилмишdir. Сабирин бу барәдә јазылмыш ән гүввәтли сатиралары бунтарлыры: «Шаһнамә», «Сәбәб бојну юғун олду», «Истигбал бизимдир», «Мәнимки белә дүшиду», «Сатырам», «Догрудан да, Мәмдәли, гејрәт һәлал олсун сәна», «Нәдир ая, јенә үсәнләрә иранлымарын», «Чамаат вә Зилли-Султан», - Мәндә ар олсајды, өлмәк ихтијар стмәзмидим».

Әз сатираларында Сабир Ирандан говуларағ Рувијаја гачан вә бурада Иран вилајәтләrinin вә халгларыны һәррача гојуб сатмаға чалышан залым Мәһәммәдәлинин һалины тәсвир едир.

Догрудан да Сабирин бу сатиралары истәр мәзмүн вә идеја, истәрсә дә ше'ријјәт е'тибары илә յалныз Афәрбайчан әдәбијатында дејил, бүтүн Жахын Шәрг әдәбијатында да эн көркемли јер тутмаға лајигдир.

Бу илин әввәлләрнинде «Обунасер Шејбани» тәхәллүсу илә јазан Сабир август айында е'тибарәп јенә өз имзаларыннан дәјиншәмәј вә мұхтәлиф («Мәстәли шаһ», «Кәркичи», «Джитим Мәдәни», «Обашданчи», «Құләјән», «Ағлар құләјән» вә «Жары көңүл») имзаларла јазмаға мәчбүр олур ки, бунун да сәбабини јухарыда сөјләмишик.

Бу илдән е'тибарәп журнала ше'р јазанларын бир нәфәри

да артыр. «Чүвәллагы» тәхәллүсү илә Элигулу Нәчәфов Гәм-күсар ше'р вә фелјетонлар дәрч етлирмәјә башлајыр.

1910-чу ил «Молла Нәсрәддин» журналы үчүн бөһранлы бир ил иди. Бу илдин әрзинде журналын 52 нөмрә әвәзиңә, чүмләтәни 42 нөмрәси чыхмышдыры. Айры-ајры нөмрәләрин бир нечә күнлүк тә'хир илә чыхдыгы бәс деңил, сентябрьин 22-сүндән иојабрын 13-нәдәк журнал бүсбүтүн дајандырылышы да вә бу барәдә редаксија өз охучуларына һеч бир мә'лумат вермәмишиди. Іалныз 22 сентябрь тарихли 35-чи нөмрәдә ида-рәдән белә бир е'лан чап едилмишиди:

— Мөһтәрәм охучуларымыза мә'лум олсун ки, бу ахыр ваҳтларда бир нечә дағә журналымыз тәб' олунандан соңра интишар тапмаға бир пара маниәләр пејда олду, бундан белә журналымыз һәфтәдә бир дәфә әввәлки гәрар үзрә тәб' вә нәшр олуначагдыр».

Бу нөмрә илә ирәлики 34-чү нөмрә арасында икى һафтәлик фасилә кечмишиди вә бу е'лан һәмин фасиләја анд иди. Лакин редаксијанын буидан белә журналы мүнтәзәм суратдә чыхарарагы нағындақы вә'ди доғру олмады. журналын 36-чы нөмрәси ишчаг иојабрын 13-дә (јә'ни 52 күнлүк фасиләдән соңра) бурахымыш вә журналын редактору Чәлил Мәммәдгулузадә әвәзиңә мүвәггәти мүдир олараг Мәһәммәдәли Сидиги көстәрилмишиди.

Бу надисәнин һәгиги сәбәбләрни мүхтәлифdir, лакин бизим зәннимизчә, буна әсас сәбәб Чәлил Мәммәдгулузадәнин шәхси һәјатында олан дәјишилек олмушдур. 1907-чи илдә јенидән (үчүнчү дәфә) евләнән Ч. Мәммәдгулузадә тез-тез Тифлисип галмагаллы һәјатыны бурахыб, Гарабага, өз гадынынын мүлкүнө кедирди. Һәјатында бу јенилек Чәлил Мәммәдгулузадәнин өз журналына сојутмаға башлады вә нә-хајәт, 1910-чу илдә ону узун мүддәтә журналдан айырды. Шубәһесиз, Мәммәдгулузадәнин сојумасына иртичанын артмасы, мүбаризәнин шиддәтләнмәси, чар һөкүмәти тәзҗигинин кәскинләшмәси вә бир сырға бу кимни ичтиман вә сијаси надисәләр дә, бәлкә рүни бир јорғулуг да сәбәб ола биләрди. Һәр налда дөрд илдән берін халг, мәдәнијјәт, азадлыг јолунда мүбаризә бајрагынын галхызын вә бајгушлар јувасыны дағытмаға чалышан Чәлил Мәммәдгулузадә журналыны бурахараг, 1910-чу илдин пајыз вә гышының кәнддә кечирирди.

Журналын иккичи рәһбәри олан Өмәр Фанг дә хәстә олдугу үчүн, Ахысханын јанындақы өз кәнднә көчәрәк, тәсәрүүфатла мәшгүл олмушду.

• «Молла Нәсрәддин» журналынын әсас дирәји олан бу икى

мүшкіндердің өз баласындан ал чөкиб, онун талејини о заман чох кәнч вә тәрчүбесиз олан Мәһәммәдәли Сидгијә тапшырышылар. Илии сонунадақ журналда Чәлил Мәммәдгулузаденин бир фелдегенде белә тәсадуф етмәк олмаз.

Бүнларын һамысы журналын мәзмүн чәһәтдән зәйфләмәсина сәбәб олмушду ки, бу да Сабирин јарадычылыгына тә'сир етмәја билмәзди. Дөгрүдур, артыг журналын Сабирдән башга да гүввәтли шаирләри вар или (Әли Нәзми, М. Ы. Зејналов, Элингулу Нәчаев Гәмкүсар вә с.), лакин бунунда белә Сабирин ше'рләренде бамбашыга бир тәравәт, хүсуси бир кәскинлик варды.

Бу илде Сабир журнала аңчаг август аյынадәк ше'р көндәрмишди. Мә'лум олдуғу үзрә, бу заман Сабир мүәллимлијә назырлашырды вә пајыздан е'тибарән Бакыя көчүб, орада Балаханы кәнд мәктәбинде шәрнәт. Азәрбајҹан вә фарс дили мүәллими олмушду. Мүәллимликла бәрабәр Сабир Бакыда Һашым бәј Вәзировун мәтбәасинде корректорлуг едири вә Оручовларын нәшир етдији гәзетләрә тазҗанәләр язырыды. Бәлкә дә бу мәгалләр онун «Молла Нәсрәддин» ше'р язмагына мәне олмушдур.

Беләликлә, журналын рәһбәрлијини тәшкил едән, ону рүйландыран, ону сијаси вә ичтиман мүбәризәдә кәскин силана чевиран үч бөйүк гүввә--Чәлил Мәммәдгулузадә, Өмәр Фанғ вә Сабир бирдан-бирә журналдан узаглашыр вә ону демәк олар ки, башсыз бурахырлар. Журналын кәлачәк тарихчиләри вә бу үч нафәр молланәсрәддинчинин биографлары, албаттә, ваҳтилә бу мәсәлә илә марагланачаг вә бунун дөгру сәбәбләрини арајыб тапачаглар.

Бу илни әрзиндә август аյынадәк Сабир «Молла Нәсрәддин» журналына «Ағлар қүләјән», «Мәчлисдә олан», «Багбан» имзалары илә вә һабелә имза әвәзинә алты-једди нөгтә илә имзаланмыш 20 ше'р көндәрмишdir ки, бүнларын сырасында ан көркемли вә гүввәлиләри бүнлардыр: «Зәһид өлмәкдән габаг мәғеудинә чатмаг диләр», «Ким нә дејир биздә олан гејрәт», «Бир бөлүк бошбогазыг, нејвәрәлик адәтимиз», «Балаји-фәргә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр еjlә», «Гач, оғлан, гач, ат басды, миllәт көлир», «Бир дәстә күл» вә саирә.

* * *

1910-чу илдә яздығы сатирапарында Сабир әксәрийјәтла үмүмнә ичтиман мәсәләләре тохунмушдур. Бело ки, ийирми сатирадән он дөрдү бу барәдә язылышындыр. Ирәлники сатирапарына иисбәтән бу сатирапарда даһа кәскин, даһа кениш мәсәләләр гојулмушдур. Сабирин ялныз «Сабир еjlә» вә «Гач оғлан!» сатирапары буна ан гүввәтли бир иебатдыр.

«Сабр еjlә» сатирасында Сабир амәкчи халғын фәлакәтли һалына жанараг, ону сәбр етмәјә, бош вә сүст олмаға, дания рәзәләтлә јашамага вә буна бир чарә ахтармамага ҹагырыр, јәни Сабирин сатира дилини, чидди дилә тәрчүмә етсак, үсјана, мұбариизәјә, ингилаба ҹагырыр.

Јетәркән залимин зұлыму саны, дөврү-гәзәдән бил,
Чатаркән амирин зәчри,—ону сери-сәмадән бил,
Әзүн өз иңшаша банс олуркән массовадән бил,
Бу мәш'умијәти биканәдән көр, эшинадан бил,
Әзил, памал ол, ахтарма буна бир чарә, сәбр еjlә!
Бәләји-фәргә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр еjlә!

Бу сәтирләри ила Сабир мәзлүм Шәрг халгларынын е'ти-разсыз олараг, гәзаја табе олмаларының, онларын зәрәрли фатализмии, «аллаһ тәвәккүл», «һәр кәсип талеji алыша յазылмышдыр», «әчәлдән гачмаг олмаз» вә бир соҳ бу кими дүшүничәләрини ифша еди, бу халгларын ачилијина онларын өзләрнине банс олдуғуну көстәрир.

Вә жаҳуд:

Фогэт бир иш дә кермәк иетәр исан көр мұсаиман тәк,
Тәһәммүл еjә чөври-мұлқадара, ишәң һејваң тәк,
Чалыш, эк, бич, апарсын бај, евин галсын дајирман тәк,
Аյылма, һатының ганима, қабәрدار олма, инсан тәк,
Дарылма, иничима, таб еjә һәр азарә, сабр еjә!
Бәләји-фәргә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр еjә!

—сәтирләри ила Сабир өз ше'рине гүввәтли сијаси бир шитибаһ-намә хасијәти верир. Тәңкә қәлмиш, өзүнә вә бүтүн амәкчи халга гаршы едилән, јера-која сыйышмаз һағсызлыгдан усаныш шашр бурада, нәһајет, һајгырмада, даңа дөгрүсу, өз оху-чусуну һајгыртмада, бу зұлм вә асарәт дүнјасына гаршы онда шиддәтән әдәвәт, мұбариизә үчүн полад ирадә ѡаратмада чалышыр:

«Гач, оғлан, гач, ат баесды, милләт қөлир» мәтлә'ли сатирасында исә Сабир Авропа империалистләринин истисмар вә зұлму алтында зарылдајан империалист мүстәмләкә сијасати-ниң бәлқа дә ән јазыг гурбаны олан мәзлүм Шәрг халгларындан бәһс ачараг, онларын на ғәдәр пис һалла олдуғуну аша-ғыдакы сәтирләрлә көстәрир:

Бујур, гыл да дүнијајә этфи-нәзәр.
Мұсаиман кими ким олур бәхтәвәр?
Бу Иран, о Түркијә—һәп бихәтәр.
Әвеәт, башла Фәсдән Хәтајә ғәдәр
Бахылдығыча гәлбә мәсәррәт қалып!
Гач, оғлан, гач, ат баесды, милләт қөлир!

* * *

«Молла Нәсрәлдин» журналы 1911-чи ил мартаң 16-дәк (№ 11) Мәһәммәдәли Сидгинин мұвәggәти редакторлугу

ила чыхырды. Җәлил Мәммәдгулузадә дә журнала аз-аз фелјетонлар көндәрирди, лакин ше'р чөһәтиндән журналын сәһиfalәри занкин иди. Сабирдән башга, Әлигулу Гәмкүсар вә бир сыра башга шаирләр дә бу арада журнала мүнтәзәм суратлә ше'р көндәрирдиләр.

Журналын онунчы нөмрәсинәдәк (9 март) Сабирин 15 ше'ри дәрч едилемишdir ки, бунларын чоху гыса тазијанә вә гырманчлардыр.

Хәстә Сабири мұаиличә етмәк үчүн «Молла Нәсрәddin» журналының редактору Җәлил Мәммәдгулузада Тифлисә чырымышды. 1911-чи илни әvvәlinidә Сабир Тифлисә кәлиб. «Молла Нәсрәddin» идарәсіндә мәнзил етмиш вә бурада өзүнә алач ахтармага башламышды, лакин Тифлисни тәбибләри ону өлүмлән гүртартмагда ачыз олмуш, ону гәт үмид етмиш вә кери, айләсінин жаңына кетмәjи мәсләhәт көрмүшдүләр.

Сабир Тифлисдә бир неча аj галлы. Онун сон күнләри чох фалакәтән иди. Хәстәханадан јенә резаксија жекәндән сопра о кечаләр сајыглайыр вә вүчудуну инчидән арзуларыны чох нахт иәзм илә ifадә едиреди.

Бу заман Сабир даңа жарада билмируди. Онун «Молла Нәсрәddin»-е јаздыгы сон ше'рләри журналын 9 март тарихли 10-чу нөмрәсіндә дәрч едилемишdir. Бу ше'рләрдән дөрдү тысяча, икиси вә үч бейтлик ше'р, бири дә «Вагиеji-жубилејкарана-адлы узун ше'рdir.

1911-чи илда, Сабирин һәјатынын сон илләндә, онун «Молла Нәсрәddin» журналында чыхан ше'рләри әксерийјәтлә ичтиман хасијјәтдә олуб, жалныз икиси сијаси мәниjjәт дашыјыр Бунлардан бири Әбдүлhәмид илә Мәhәmmәdәlinин сон вәзијәтини, бири дә Мәhәmmәdәlinин Авропада ешгбазлыгыны көстәрир.

Ичтиман хасијјәт дашыјан ше'рләrinдән ән аhәmijjәtli-си, зәкнимизчә, «Чох да демә сәрвәту саманлыјам!» мәтлә'ли ше'ри вә новруз бајрамы һатғында јаздығы икиси гит'әdir. Бу гит'әләрдә Сабир буржуа-милләтчи шаир вә јазычылара рәгман, новруз бајрамынын ичтиман мәниjjәтини изаһ еди, бу бајрамда пуллу, тачир, молла вә әғнијаларын севиндијини, фәгиrlәrini исә өвладындан хәсалат чәкдијини көстәрир.

9 март тарихли нөмрәдә чыхан беш ше'риндан сонра «Молла Нәсрәddin» журналинида Сабирдән һен бир хәбәр-әтәр олмур. Бу заман өлүмчүл сурәтдә хәстә олан бөjүк халг шанри Шамахыда, ону тәһигир вә бојкот едән мәшәди вә кәрбәла-јилар мүһитинде өз сон күнләrinни кечирирди. Арадан аj жарым кечмиш, 23 апрел тарихли 15-чи нөмрәда «Молла Нәсрәddin» идарәсі тәрәфиндән «Охучуларымыза» сәрлөвһәли мүрациәтнамә чап олунур.

Бу мұрачиәтнамәдә редаксија бөјүк шарипи хәстәлијини мәлumat верәрәк, охучулары шарипи мұаличәсін үчүн ианә иерчәјә дә'вәт едирди.

Бу е'лгі журналын 1 мај тарихли 16-чы нөмрәсіндә дә тәкірар олуңур вә сонраки нөмрәдән е'тибарән Сабирин достлары ианә жығыб, журнала қөндәрмәйә башлајырлар. Кениш охучу күтласи хәста шарипи Сабир олдуғуну билмиридисә, лаки мәтбугат аләмнә вә хүсусила «Молла Нәсрәддин» журналина жаһын олан зијалылар Сабирин хәстә вә мадди јардым амәнтач олдуғуну билир вә она јардым етмәја чалышырылар.

Пәк дәфә 8 мај тарихли 17-чи нөмрәдә Гурбанәли Шәрифзода васитасына Җұлфада ојианылап театр тәмашасындан 25 манат, Горидә Фиридуң бәй Қөчәрлидән 5 манат вә Леки станицасында Эли Һачы Моллаевдән 3 мачат ианә кәлдији хәбәр верилір.

15 мај тарихли 18-чи нөмрәдә Ләнкәранда «Зија» мәктәбинин мүэллими Ichag Мөһесүнзәдәдән 3 манат вә Ашгабадда Салман Эскәров (Мұмтаз) васитасында 12 нафәрдән жығымыш 50 манат алындығы; 22 мај тарихли 19-чу нөмрәдә јенә Ашгабадда Салман Эскәров васитасында 15 нафәрдән жығымыш 20 манат алындығы; 29 мај тарихли 20-чи нөмрәдә Кијев дарылғұнуну мүсәлман тәләбәләріндән Юсуф Вәзиров (Чамәнзәмінили) васитасында жығымыш 10 манат, Мәрвден Баба Һизыјевдән 5 манат вә Рза Рәбијевдән 10 манат алындығы; 5 июн тарихли 21-чи нөмрәдә јенә Ашгабадда Салман Эскәров васитасында 11 нафәрдән жығымыш 27 манат вә Гочанды Әләкбербәj Гәдимбәјовдан 3 манат алындығы; 14 июн тарихли 22-чи нөмрәдә, 21 июн тарихли 23-чу нөмрәдә Җұлфада Гурбанәли Шәрифзаде тәрәфшилән 28 нафәрдән топланымыш 153 манатын Шамахыда Һачы Әбдүррағим Сәмәдова қөндәрілмәсі (бы сијаһыда нәзәр-диггәти өзбек едән Александр Агрян, Лев Финикелштејн, Наум Межебовски, Абрам Абрамов, Томас Оганесјан, Аршаг Сафарјан кими фамилжаларын олмасылдыры, бу да Сабирин мұхтәлиф миңләттәр ичинде шәһрәт газанымыш олдуғуну көстәрір); 3 июл тарихли 24-чу нөмрәдә Қәнчәдә Абдулла Мәһәммәдзәда васитасында мәдрасә мүэллимләріндән жығылан 7 манат, 16 нафәрдән 14 манат 50 гәпик, Теймурханшурала Мәммәдханһүсеңи Әсәдовдан 3 манат, Нулада Молла Һәсән Тайирзәдәдән бир манат алындығы вә ишәјет, 10 июл тарихли 25-чи нөмрәдә Батумидә Јәһія Һачызала васитасында 3 нафәрдән 18 манат алындығы сөзан едилмишидир.

Беләликлә, ики айын мүддәтинде «Молла Нәсрәддин» васитасында Сабирә 352 манат 50 гәпик жығымышыды. Бу һал соҳ мә'налы һалдыр, бундан әһәмијјетли хұласасәләр чыхармаг олар. Халғын бөјүк шарипи өлүмчүл һалда хәстоләниди заман онларла миңлончусу, жүзләрлә зәпкүн мүлкәдар вә

тачири олан Азэрбајҹан хырым-хырда наңәдән артыг пул топлаја билмәмишди. Буна да сәбәб Сабирин пуллу, варлы-карлы чәнаблара гарши мүбаризәси, накимијәт едән буржуа-феодал синифләrin гарши чарышмасы, халгы, јохсул ва әмәкчи күтләни мұдағиә етмәси сәбәб олмушдур.

Сабирә наңә јығылмасы нағында јухарыда вердијимиз мүфәсәл ма'лумат әһәмијәтесиз дејилдир, чүнки бу мәлумат наңсы синифләrin Сабирә јардым етдијини, јәни Сабирин наңсы синифләр тәрәфиндән севиљдијини көстәрир. 50 гәпикдән тутмуш 10 манатадәк наңә верәнләр, әлбеттә, на милјончы иди, на бөјүк тачир иди, на мүлкәдар иди, на дә гарныјогун молла вә мәрсүјәхан иди.

Сабирә наңә верәнләр вә өз кичик јардымы илә Сабирә гарши өз мәһіббәтини изһар едәнләр әксәријәт е'тибары илә зәһмәткеш зијалылар, мүәллимләр, маарифпәрвәр тачирләр, кичик алверчиләр вә шәһәр әмәкчиләре олмушдур. Бунлар Ашгабаддан вә Батумидән, Чулфа вә Төјмурханшурадан, Кәнчә вә Кијевдән, Нуха вә Ләкидән, Гочан вә Мәрвдан, бир бириндән соң узаг олан јөрләрдән Сабирә јардым әлини узатышды. Бу да Сабирин һәлә јашадығы заман кениш шөһрәт газандығыны көстәрир.

Нә «Молла Нәсрәддин» редаксијасынын мүрачиәтнамәсн, на дә о заман әдәбијјат вә матбуат аләминде из-чох шөһрәт вә нүүфузлу олан Фирудин Көчәрләниң чагырышы (22 мај тарихли 19-чу нөмрәдә дәрч едилмишди) вә бу чагырышдағы тәһмәтли сөзләр феодал чәмијәтиниң шайра јардым етмәјә мәнбүр едә биләрди.

Көчәрли Сабирә гарши көстәрилән е'тинасызлығын наðән доғдуғуну билмирди, буна көрә дә феодал-буржуа чәмијәтини «биһиммәт вә бигејрәт» олмагда мүттәһим едирди, һалбуки Сабирин јохсулаугуна сәбәб онун бу чамијәтә гарши мүбаризәси олмушду. Сабир феодал чәмијәтинин зөвгүңү охшајыб, һаким синифләре хидмәтдән болуп гачырмасајды, бу чамијәт бәлкә дә ону јашадарды. Мәсәләјә «Молла Нәсрәддин» журналының өзү даһа дөгрү јанашмыш вә Сабирин тәк галмасынын сәбәбини дөгрү тә'жин етмишди.

29 мај тарихли 20-чи нөмрәдә журнал хәстә Сабирин јорғандәшәкдә вә онун этрафында бир неча молла вә көһиәпәрәстин (феодал чәмијәтинин мүмәссилләре) шәклини чәкиб вә бурадача Сабирин мәшһүр «Зәнид өлмәкдән габаг мәгсүдин» чатмаг диләр» мәтлә'ли ше'рини дарч едib, шәклин алтында моллалар вә көһиәпәрәстләр дедији сөзләри јазмышды:

Бела динсиз сөзләри јаздығы үчүн аллаһын ғозаби ту-туб на!...

Журналда дәрч едилмиш бу шәкил илә «Молла Нәсрәдин» Сабирин синфи вә ичтимаи маһијјет вә әһәмиијјетиниң да-
ха дүзкүн ифадә етмишиди.

Нәһајәт, «Молла Нәсрәдин» журналынын 20 июл 1911-чи
ил тарихли 26-чы нөмрәси Сабирин вәфатыны гара рамка ичә-
рисинде бу сатирләр илә хәбәр веририди:

«Е'с.

Мөһәтәрәм охучуларымыза мә'lум олсун ки, бу июл аյы-
нын 12-чи күнүндә Шамахы шәһәриндә, әзиз олан «Сабир»
тахәллүслү шәримиз, Мәшәди Әләкбәр Тәһирзадә чәнаблары
вәфат едиб әлимиздән кетди.

Ноңноң, Әбүнәер Шејбани вә бундан савај гејри-имзалар
ва имзасыз ләzzәтли шे'рләри мәчмүәмиздә охумага әдәт
едән охучуларымыз билирләр ки, бир белә вүчүдүн юх олма-
сы маариф достлары үчүн ән бөյүк дәрддир. Лакин истәкли
јолдашымызын әгрәбасына башсағлығы веририк вә биз дә
буңунла тәсәлли таптырыг ки, өлүмүн габагында кәда да, сул-
тан да ачиздырләр.

Нәэмий нөмрәнин сон сәһифәсинде дә јенә гара рамка ичә-
рисинде журналын рәссамы Роттер тәрәфиндән чәкилмиш
Сабирин расми вә алтында «Бу июл айынын 12-синдә вәфат
едән шәримиз Сабир» сөзләри верилмишиди.

Беләликлә, Азәрбајҹан вә бүтүн Яхын Шәрг әмәкчи халг-
ларынын шаири, аз бир мүддәт ичәрисинде сатиralары илә
өзүнә миниләрчә дүшмән вә милjonларча дост газанмыш Са-
бир, Азәрбајҹан мәтбуат вә әдәбијаты тарихинде јени бир
јол ачан, јени бир чәрәjan јарадаи, зәңкни вә мараглы бир
дөвр тәшкүл едән журналын гијмәтли вә мисилсиз сәнәткары
көзләрини дайми олараг јумду.

Илни ахырынадәк бөյүк Сабирин ады журнальда икى дә-
фа гејд едилмишиди. Бир дәфә (1 октjabр, № 34) Нахчыван-
дан Гурбанәли Шәрифзадәнин васитасила Сабирин оғлуна
гәләм нулу олараг 12 пәфәрдән 23 манат јыгылтыб Шамахыја
көндәрилмәси мұнасибәтилә, иккинчи дафә дә (11 декабр,
№ 44) Мәшәди Сижимгулунун ил гүрттармасына аид јаздығы
ше'риндә ашагыдақы парча илә:

Бу ил биздан зирмалди истәкли Сабир.
Бизи гојду гөмкян о гијметли шаир.
Фәрәгијә гылды пәришан-хатир.
Сәһајиф галыб бош, шиккәт олду хама.

Бу тарихдән узүн илләр кечди. Бир чох Шәрг мәмләкәтлә-
риндә јени ингилаблар олду. Русијада Октjabр социалист и-

гылабы галиб көлди, Азәрбајчанда пролетар диктатурасы гүрулду. Азәрбајчан халғы чәһаләт вә мөвхуматдан, зұлм вә истибдаддан гүртарды, Коммунист партиясының рәhbәрлиші алтында социализм әмижіеті гурулду. Ирәлики Азәрбајчан илә, феодал Азәрбајчаны илә индикі Азәрбајчанын, социалист Азәрбајчанын арасында кечилмәз учурумлар узанды вә Сабирин јарадычылығы жени рәнк алды, күнәш кими парлады, милjonлардан ибарат әмәкчи зиялдыларын вә зијалы әмәкчилерин малы олду.

Феодал Азәрбајчанында ачындан өлдүрүлән, мұсават Азәрбајчанында мұвәффәгијәтсиз оларәг, зор илә дар мілләтчи либасына кејиндирилән Сабир жалызы Совет Азәрбајчанында, бир вахт дәрд вә еһтијачларыны тәрәйнүм етдији ишчи вә әмәкчиләrin һакимијәти дөврүндә өзүнүн аспа жерин тутмаға наил олду.

МИР ЧӘЛАЛ

САБИР ШЕ'РИ ҺАГГЫНДА

Сабирин әдәби инкишаф јолу мұасиrlәrinинн чохундан фәрглидиr. Бу әсрин шаирләри арасында онун гәдәр орижинал инкишаф јолу кечән јох кимидир. О, өмрүнүн сонларына, 43—44 јашларына гәдәр көһиә үсулда, гәзәл, гасидә үслубунда. Шәрг классизмини тәглидән ше'рләр јазмышдыr. Устады вә мүәллими Сеид Әзимин Сабира бөйүк тә'сири олмушудур. Лакин һәлә Сеид Әзимин тәнгид етдиши, бәjәнмәдиши бу јол Сабирин өзүнү дә тә'мини етмириди. Іалныз дил, ифадә тәрзи, сурәтләри көһиә, чеңнәмиш олмасы дејил, һәм дә мөвзузунун, мәзмунун, фикрин мәһдудлугу шаирни наразы салырды. О, на исә јени бир сөз демәк, јени бир фикир сөjәmәк һәвәснинде иди. Үелә бир јенилик үчүн диван әдәбијаты үслубу, бәдик сәнәти јарамырды. Јени ифадә шәкли ахтармалы, тапмалы иди.

Көһиә ше'р үслубундакы бүтүн үсуллар шаирин нәээринде өз тәраватини итириши, јоручу олмушуду.

Бу заман Сабир һәм мадди, һәм мә'кәви еһтијач, сыйхынты ичиндә иди. О, һәјатдан, ичтимай гурулушдан, һәм вәтәндашларынын, һәм дә өзүнүн вәзијјәтиндән олдугча наразы иди. Онун исте'дадыны, зеһинидә гығылчым кими доғуб парламаг истәjән фикир вә дујғуларыны феодал мұнасибәтләри вә тәфәkkүр тәрзи гара бир пәрдә кими өртүб баңырмаг истәjирди. Шаирин иjамы зәничиrlәимиш гартал кими ганәдлаимаг, јүксәлмак имканындан мәһрум иди.

Нәмни бу заманларда 1905-чи ил ингилабы башланды. Бүтүн Русијада, елачә дә Азәрбајҹанда башланан күтләви инициалиби һәрәкат, азадлыг далғалары, истибдада гарыш кин вә гәзәбин әчыг-ачығына ифадәси имканы бүтүн ачыг фикирли

зијалылар үчүн, еләчә дә Мирзә Әләкбәр Сабир үчүн иштегендер бир илһам фанары жандырыды.

Сабир Азәрбајҹанда биринчи дәфә олараг јашадыгыны, дујуб-дүшүндүйүнү, ичтимаи һәјат, мөниәт мәсаләләрини кешиш жазмагы, «Фәзаларда», «Хәјалат, мәһәббәт аләмнидә» долашан шे'ри ан адди, һәгиги һәјат проблемләринә еидирмаји, жаҳуд бу проблемләри ше'р сәвијјәсина јүксәлтмәји бачараң бөјүк єинилекчи бир шаир кими мејдана чыхды.

Сабир шүүруп мејдана атдығы, инсаны дүшүндүрән һәр бир мәсаләни, бөјүк, кичик, көһнә, тәза олсуун—һәр бир факты, надисени әдәбијатын, бәзин тәфәккүрүн малы етди. О, күчәдә кәзән диләнчи ушаглан, «бабасынын чул-чуңасыны битләјән» мәһкүм мүсәлман галынындан, ағыз-ағыза верән «һәпәндәлардан, һәгигәта көзүнү бәрәлдән охучулардан тутмуш «марфашины габлајан» Мир Һашым, Зилли-Султан, Мәһәммәдән шаһа, чөлләдән Әбдүлхәмидә гәдәр көһнә дүнија адамларындан; «өзүнү инсан јеринә гојмаг иддиасына» дүшүн фәhlәдән, бәй гапысына халишә калон ва сонра аллаха үсҗан едан «нејлардин, иләни?»—дејән әкинчидән тутмуш Сәтархана гәдәр мүбәризәјә галхан зәһимәткеш адамлардан енни гүдәрт ве мәһәратла жаза билирди.

Бу әнкинилик вә әһатә габилийјәти шаирин ингилабдан илһам алмасы, билиji, һәјат таңрүбәси, инчә вә дәрин мүшәнидәси, истәдады сајәсийәди иди. Мүасир ичтимаи һәјат, азатлыг һәрәкаты онун бәдии јарадычылыг материалы иди.

Сабир бу мүрәккәб, зәниккүн һәјатын фотосуну, пассив аксенин вермамишdir. О, бурада дәрши, сөлигәли, тәдгиги бир сечки апарырды Шаир бүтүн көрүб ешилтикләрини, дујуб јашадыгыны илһам фанары илә ишыгандырымыш, сөнгөт лабораторијасындан кечирмишdir. Һалисәләрин, варлығын заһирини, формасыны јох, мәһз мәнијјәтини голәмә алмышдыр. Ичтимаи варлығын, мүбәризәләрин истигамәтләндирничи тарәфи ону руһландырымыш, инкишафа мәнс олан әнкәлләри исәттәб, инфрат логурмушидур.

Сабир Азәрбајҹан ше'ринде тамамина жени бир мәктабин, ингилаби сатира үслубунун бинасыны гојду. Йүз илләр бою инзамилләре, насимилләре, физилләре тәсвир жолу илә јазылган, токки спигонатудан ишлүл кетмәји, көһнәлмиш, ичтимаи заминиесини, тәравәтини, ләzzәттини итирмиши гәзәл әдәбијатыны гарышы Сабирин жени мәзмунлуу, реалист, сатирик ше'ри парлаг бир гызынч кими кәсәрли олду. Мүаллими Сејид Эзим әдел әдәбијатыны јекунлаширан, классицизм мәктабинин соң бөјүк шаири слууса, шакирди Сабир жени ингилаби мүбәризә ше'ринин писонери, ичтимаи-сијаси сатира мәктәбинин бајрагдар шаири олду.

* * *

Лириканың өзү Сабир гәләминдә узун инишаф мәрһәләси кечмишди. Бунуң илк, бир аз да ибтидан нұмұнәләрі шанрии илк гәзәлләриди.

Сабирин гәзәлләрең һәм мәзмүн, һәм шәкли е'тибары илә кечмиш гәзәл әдәбијатындан айрылмыр. Бурала бир јенилик, оржиналлыг ахтармаг чотинидир Мәшүгәје хитабла дејилчиш: «Мәфтүни-сәри-зүлғұнә гүллаб қарәкмәз» мисрасы илә башланан, «чак еjlәрәм, хак еjlәрәм», «ашиги-наланын вар-чиңдә мин чаным вар» кими галыб һалына дүшмүш ифада, тағијә, рәдиф ила битән, тәгрәб зүлф, иәркис, шам, пәрвана, күj, рәғиб, дәһан, хәттү хал, вәсл...» кими сурэт вә тәсвиrlәри илә зәңкни олар бу әсәрләрин һамысында Сабир көһиңа шे-рин, гәзәл әдәбијатының дәвамчысыдыр. Бу әсәрләрдә бир јенилик олmasа да, сәнәт вә сәнәткарлыг варды.

Бүнлары габилијәтсиз, мијана бир гәләм саһиби јазма-мышдыр. Һәтта айры-айры мисрәлар вә бейтләрдән сечилир ки, шаңр һасас, инача зөвг, бәдни тәфәккүр саһибидир. Давамлы вә мүнтаzәм бир бәдни мантиг бу ше'рләрин, демәк олар, һамысында һәкимдир:

Нетосан көнілүң кими зүлғи-паришан олмасын,
О! гәдәр чөвр ет мәнә, ал етмәк изекан олмасын.

Жаҳуд:

Гојма ағјар еjlәсии күйинде чөвлән, ej пари,
Әһриңендер малики-мұлқи-Сүлејман олмасын.
Атәшии рүзинде ағ'и тәк жатыб кејсуләрни,
Түрға чадуздур ки, чар атәшәз сузан олмасын.

Бу тәзәлләрдән Фұзулы ше'р мактәбинин хош сәласы кәлип. Ашиг ма'шүгәје өз мәһәббәт һиссенин мәһіз инача, мәчазлы вә бәдни бир дил ила ифада едир:

Мұбтәләви-лардя-ешгәм, ал көтүр мәндән, тәбиб,
Еjәс бир тәдбиr ким, бу дәрдә дәрман олмасын.

Бу тәзадды мәчаз еjnилә Фұзулинин: «Гыл мәні бу дәрдә артыңраг кирифтәр, ej һәким!» хитабына бәнзәјир.

Үмумијәтлә Сабирин бу дәврдәки гәзәлләри классик тә-сирдән узаг дејилдир. «Шәкібаји» сәрлөвхәли он дөрд мисрасынан гәзәлиндә Сабир бу рүндән әл чәкмиш, матаңат, вүгар вә ифтихар һиссенин тәрәннүм етмишидир. Шаңр бу гәзәлинин маз-муниу Хагани Ширванинин:

Ченан истадәдәм пишү пәси-та'и
Ки, истадә әлифтаје-әтә'нә!—

бейтиндән иғтибас етдијини јазыр. Догрудур, бурада да жардан, дилди-шејдадан, ашиги-риевадан данышылыр; анчаг әсәрин мәзмуну көһнә мөвзү чәрчиwәсини вуруб дағыдыр. Шаир ичтимаи мә'нада өз һәсби-һалыны ифәдә едир. Гарән-лыг, чансыхычы мүһитин ағыр тәэжигинидән безәрәк, илк мүганимәт, е'тираз һиссени, дахили мәнилкү гүдрәтини, мә'нәвү бөjүклүjүнү тәрәниум едир:

Сеjли-тә'и ejлә тәmәвдүчлә алыб дәврү бөrim.
Бәнзәрәм бир гочаман дағә ки, дәрjадә дурап.
Дөjсә дә чаними минләрчә мәламәт ләпәси,
Зөвраги-һимметим аввалки тәмәннадә дурап!
Нә гәм, уғоатса да бир күи мәни иғизә заман,
Мән кедәрсәмсә мәрамым жена дүнjадә дурап!
Дурмушам пишү пәси-тә'ида, Сабир, иеча ким,
О элифләр ки, пәсү пиши-«этә'на»! да дурап!

Бу сәпкидә јазылмыш ичтимаи лирика, вәтәндашлыг лирикасы Сабир жарадычылығынын сонракы дәврләриндә сатира илә жанаши дәвам етмишdir. «Рұhим!», «Тәранәji-шанранә», «Нетигбал үчүн», «Чочуг», «Аналар бәзәји», «Тәрбүjә», «Әнин» ше'рләри белә әсәрләрдәндир.

Шаир мүһитә гарши өз сәнәт, мәнилкү гүдрәтини ифада илә галымыр; көниә адәт вә гајдаларын һөкм сүрдүjү бир заманда һәссес адамларын, мүтәфәккирләрин чәкдији ичтимаи истираб вә кәдәри дә тәрәниум едир.

Мәһәммәд Һадинин «Шүкуфеji-маариф» ше'ринә нәзиrә олараг јаздыры «Мөһитачи-мәсариф» адлы ше'риндә гәфләт, чәhаләтдә боғулан кәнич нәслин һалына жанаң бөjүк бир гәлб чырпыныр. Шаир күчәдә сәфиyl һалда көрдүjү ушага ади диләчи кими бахмыр. Тачирләр, бәjlәр, мүлкәдарлар, «гарни тохлар, әжни галынлар» кими онун жапындан икраh илә өтуб-кечмиr; һәмин ушагда вәтән өвладыны, кәләчәк нәсли, вәтәнин бөjүк кәләчәjини көрүр. Чәмиijәтии үмиди олан бу јениjetмәләрин вәзиijәти шаипи һәddинидән артыг кәдәрләндирir:

Иисан кимя билинең иди гәрдү гијматин,—
Личиши олурду мактәби-милли чәмәэтин.
Дәрк етмәк истамир һәлә бу феjзи миаләтин,
Галесии инhан өвлиәji-фитри мәhэротин,
Еj сәтишәми-миләтти талан олан чочуг!
Еj дәрбәдәр кәзib, үрәjі ган олан чочуг!

Сабирин лирикасы јалиныз кәдәр, тәэссеүf вә арзудан ибәрәт деjиллdir. О, зәманәсеннини бир сыра хырда буржua шаирләри кими һадисени көрмәк вә бүндан төрәjен дәрдләри һес-

1 Эрәб әлифбасында ата'на белә јазылышы: أطعنا. Бу сөзү көкү олан «тә'и» һәр ики тарафда әлифлә анато олумышшур.

тәрмәклә қифајәтләнми. Шаир һајатын, чәмијјетин дүзәлмәсни, халгын истиемар кирдабындан, өчәләт үзәрәтдан хилас едилемесин дүшүнүр. Сабирин лирикасында ичтиман фәаллыг, вәтәндашлыг чырлынышлары вардыр. Сабир, халгынын бир мұтәфәккири вә мұбаризи, кими, ичтиман хәстәликтәре дүшүнүр, бунларын мұғаличесинә өткөзгө.

Һәлә илк ичтиман-лирик әсәрләриндән олан «Бејнәлмиләл» ше'ринде шаир зәмәнәнин ән зәрури, халгын хиласы үчүн ән вачиб олан бир мәсәләни, халглар гардашлығы мәсәләсінни гојур. Бу ше'р 1905-чи илдә Азәрбајчанда чар һөкүмәтинин гызыштырылғы мишли гыргын заманында жазылышыдыр. Бу ела бир заман иди ки, јерли милләтчиләр, буржуа зијалылар да чар һөкүмәтинин иблис фитнәсінә ғошулмушаду. Халглар арасында әдәвәт тохуму сәпән, дүшмәнчилік тәблүг өдән чар иекәрләри һәр икى милләт зәһмәткешләриңе милләтчилік һисси ашыламаг истајырдиләр. Бу даһшатлы фитнәжә гәрши ҹы-хан вә бунун әксингилиаби мәһијјетини һәнгиги бир мәрдликә ифша өдән илк шаирләрдән бири Сабир олду.

«Бејнәлмиләл» ше'риндә Сабир «мұсәлман вә ермәннән вәтән-дашларымыза» хитабы илә ҹыхыш едәрәк халгы гардашлыға, әмәкдашлыға, сајыглыға, фитнәкарларын, шејтанларын, мүс-тәмләкәчиларин, «буланлыг суда балыг тутанларын» һијләсінни ачмаға ҹагырды. О, ермәннән вә азәрбајчанлылар арасында әерләр бою жаһајыб мөһәммәнән «дин айры гардашлығы», достылуғу хатырладараг, «фитнеји-иблиси-мәл'үн» үзүндән тә-рәјән әдәвәти ифша вә рәдд етди. Зијалылар, халгын габаг-чыл адамларыны, халгы дөгрү ѡюла лә'вәт үчүн са'ј етмәјә ҹагырды. Бу ше'риндә Сабир халгы бејнәлмиләл иттифага ҹагыран мұбариз бир шаир иди.

Шаирин бу әсәрини охујантар һәмин һадисәләр мұнаси-бети илә Максим Горкинин Бакы мәтбуатына жаздыры тарихи мектубу хатырлајылар; Сабир ше'ринин Горкинин фикри илә нә ғәдәр һәмәһәнк олдуғын көрүрләр. һәр икى хитабы мүәллифләр бир-бириндән хәбәрсиз жазмышылар. һәр икى жазычы ежин бир фитнәни ежин гүдрәтлә ифша едир, халгы са-јыглыға ҹагырырды.

Сабирин чидди, ингилаби руһлу әсәрләри арасында «Сәттарханә» сәрлөвһәсі илә жазылан ше'р хүсуси јер тутур. Бу әсәр мәшінүр Тәбриз ингилабы гәһрәмәнән Сәттарханын шәра-финә һәср олунмушадур. Шаир Сәттарханы—халг вә азаддлыг гәһрәмәнаны алғышлајыр, онун фәалијјети илә фәхр едир. севинир; бу һадисәдән—Тәбриз ингилабындан дәрин севинич илә вәчдә кәлдијини дејир:

Бейнәтим, ејшім, сүрурим, вәчдим әһәрәрапәдир.
Афаринни һүммәти-вәлаји-Сәттарханодир!

Бұ үшір жаңыз бир тәһрәманин тә'риф вә төвсифи дејпидір. Бурада чошгүн бир һисе, риторик дил илә дә олса, Тәбріз шигилабынын гыса, лакин шәрәфли тарихчеси данышылыры. Сәттарханың «али-Гачара» неча зарбә вурдуғу, тәбризлиләрін бәйжүк вәтәннәрвәрлік нұмұнасан көстәрәрәк дүнијада шәрәфлиләр де жоғдуглары фәхр илә сөйләнір.

Сабир Сәттарханың ингилаби мұбаризәсінин жаңыз бир Тәбріз, жаңыз бир Иран талеzi угрұнда апарылан иш кимінен жох, бәйжүк тарихи бир иш кими гијмәтләндірір. Шаирин Сәттархан һадисәсіндән алдығы севинч вә ифтихар о гәдәр күч-зат иши ки, о, жаңыз бир үшір илә кишајатләнмәмишdir, Сәттарханың дүшмәнләрінә бир нечә кәсәрли сатира жазмыштыр («Мир Һашым», «Иран нијә виран олду?», «Еїнүлдәвле-ниң исте'фасы», «Әрзи-наль» ва с.).

Сабир соңralар, ингилаб илләріндә гәзәл ше'рләріндән үзаглашараг, лирика үстәсы кими жох, гүvvәтли бир ингилаби сатирик кими, еңтираслы, мұбариз бир шаир кими танынчлаға башлады.

Чох заман әдәбијјат тарихчиләре Сабирин мәтбушата чыхмасыны, жени үсууда, жени ищтиман дөврүн дили илә сәсләнма-сіни 1905-чи илә азд едиrlәр, «Бейналмиләл» ше'ри, жаҳуд «Молла Нәсрәddин» дә иәшр олунан «Милләт нечә тараф олур олусун» һәчви илә әләгәләндірірләр. Аңчаг һәғигәтдә Сабир бу ше'рләrin һәр икисіндән сох аввал, һәлә 1903-чү илә мат-буат зәмениә чыхмыш, жени руһда илк ше'рия «Шәрги-Рус» гәзетинде чап етдиришишdir. О заман Сабири неч ким танымырды. Ләкин Сабир тарәтгипәрәстлик, маариғпәрвәрлік руһы илә жаһајыр, өз вәтәнинде олан жениликләри, мәктаб ачылмасыны, гәзет нәшр олумасыны бәйжүк бир севинчла гар-шылајырды. Одур ки, 1903-чү илә ана дилиндә «Мұсалман» гәзетинин иәшрә башланмасына бәйжүк мә'на вериб хүсуси бир ше'р итбаф етмишан. Һәмми ше'ри ىдарә ашагыдақы гејдә чап етмишди: «Шамахылы Әли Эзимов бәрадәримизин идара-мизә көндәрдији лејрханаңа мәктубунун ләғишидәki Сабир таҳаллүслү бир шаирин көламыдыр»!

Сабир бу ше'ринде гәзетин нашрини алғышлајыр вә она үмид баслајыр:

Шүр әмпләді ки, ағитаби-сүхән,
Шәрги-ча'низдән олду қәһрәнүчә...

«Молла Нәсрәddин» журналынын иәшри бәйжүк шаирин ил-һамына гүvvәт верәрәк онуш жарадычылығыны мүэjjән дәрәчә

•Шәрги-Рус» гәзети, 27 июн 1903-чү ил. № 37.

истигаматладырди. Журналын руhy Сабирин дэ шаир табиэтине тамам мұвағиғ иди. Ч. Мәммәдгулузадәни дүшүндүрән ичтиман-сијаси мәсәләләр Сабир да ejni дәрәчә мәшгүл едириди. Сабир журналда ингилаби шे'р трибунасы таңыры кичи, журнал да Сабирин симасында касарлы сатира устасыны тапты.

Сабирдә ушаглыгдан мә'налы бир күлүш габилийжети вар иди. Инди шаир бу күлүшә ингилаби мәзмүн, верди ва буидан ити бир силәһ кими истифадә етмәjә башлады. О. јәгин етди ки, jени ва хошбәхт бир чәмиjjәт гурмаг үчүн мүтләг көһнә чәмиjjәтти јыхмаг лазымдыр. Адамларын зеһинни jени, ингилаби мубаризә илә, маариф нуру ита, мәдәниjjәт илә ишыгланырмаг, чәмиjjәттин бөjүк бир гисмиини руhyна чыкан чәһалати, наданлығы тезликтә арадан галдырмаг лазымдыр. Ватән торпагында jени һәјат, «кулзары-сәзәт» салмаг үчүн бу торпагында вәhши алаfijjатдан, зұлматдан, һәр чүр зир-зибидән тәмнәзләмәк лазымдыр. Бұна көра да Сабир өз голәми үчүн бадии, ичтиман сатираны, өлдүрүчү күлүшү сечди, буну жаралығы үчүн аесе истигамат тә'жин етди.

Сабирдан габаг да бизим ше'римизда сатира олмуштур. Аңчаг Сабирдәки кими кәсқин сијаси истигаматли, ингилаби мәзмүнлу ичтиман-сатирик үслуб жарнамамышды.

Сабир сатирасы мұасир ичтиман гурулушу--зұлм ва ичтимары, дөвләт идарәләріндән, дипломатия аләминдән, матбуатдан, зиялтылардан тутмуш авамлыға, чәһалате, дин ва мөвھумата, мәншәттін ая конкрет ва хырда мәсәләларина тәдәр, демәк олар, бүтүн ичтиман аләми һәдәф кетүрмүшшүр.

Сабир мүтләгиijәти, шаһлығы бир өлүм, истиббад системи кими чәсарәтле гамчылајырды. «Гануни-асаси», дөвләт думасы, мәшрутта «күзәштіләри» едіб ингилаби һәрәкаты бөгмәға чалышан шаһлар, Рувијада зәһмәткешләри алладан иккінчи Николај, Иранда ингилаби сәркәрде Сәттархан ила үз-үзә қалан Мәһаммәдәли шаһ. Түркиjәде чәлләд Әбдулhәмид Сабирин кәсқин ингилаби сатира сүнкүсүнә һәдәф олмушду. Сабир чаплы, һәјати һадисе ва мисаллардан истифада илә, халғын соҳ севдиji, соҳ инандығы бәдии күлүш васитасында заманының зұлм вә ишкенчаларини лөjүрдү.

Әлкәдә һөкм сүраи иртича әлеjинә данышмаг ва јазмаг Сабирин заманында өлүм баһасына тамам олан бир чәсарәт иди. Чар жандармасы мүтәрәгги мәтбуаты та'гиб едириди, вәтәнпәрәст, һүрриjәтпәрәст адамлар һабе ва сүркүн олунурлуду. Бұна баһмајараг, Сабир хүсуси бир сә'j вә чәсарәтлә ингилаби сатираны күндән-күнә кәсқинләширирди.

Сабир сатирасының хүсусијөтләри иәдән ибарәтди?

Мөвзү даирәсинин кенишилиji. Аиләдәп, ушаглы анатын гевинч вә қадәрләриндән тутмуш бейнәлхалг сијасәтә, дөвләт һәјатына, дүнија сијаси һадисаләринә гәдәр, дума сечкиләриңе, мәшрутә мәсәләсичә, империализм һијлаәләринә гәдәр дөврүн бүтүн бөйүк вә кичик мәсәләләри Сабирин сатира қүзкүүидә бу вә ја гејри дәрәчәдә экස олуимушдур. 1905-чи ил ингилабындан баштамыш иртича дөврүн, шаирин вәфатына гәдәр, демәк олар ки, бүтүн сијаси һадисаләрә даир «Хөнгөнчамә»дә ја хүсуси ше'р, яхуд ишарә тапмаг олар.

Әлбәтта, Сабир гәзетчи дејилди. Сијасәти, журналист, я-публицист дејилди. О камил бир сәнәткар иди. Сијаси мөвзулардакы јазы, чысал вә ишарәләриниң һамысы јүксәк бәдии шакилдә ифадә едилемиш ичтимай фикирләрдир. Һәмми бу мөвзү кенишилиниң көрә «Молла Нәсрәддин» журналы мүәјҗән дәрәчәдә Сабирә борчлудур.

Идея чәһәтдән азадлыға, демократијаја, халга әсасланмасы. Сабир заманынин ан кезү ачыт вә ирәлијә баҳан зиялыштарындан иди. Мә'лумдур ки, сатира, мүәллифинин сатираја тутулан һәдәфдән соң јүксәкдә дурмагыны тәләб едир. Тәнгиди күлүш о заман мүвәффәгијәттән сәсләнир ки, күлән адам мә'нәви чәһәтдән јүксәкдә дуреун, күлүш һәләфи исә мә'нәви чәһәт өн алчаг адамлар олеулар.

Бу мұнасибәт Сабир ше'риндә вар иди. Сабирин өз һәдәфине мұнасибәти белә иди. Бу јүксәклик, һөр шејдән өзвәл, идея јүксәклиji иди. Тәсадүфи дејил ки, Сабирин күлүшү һирдән-бирә милjonларын күлүшү олду. Іалныз савадлылар дејил, һәтта авамлар, мәданијәтлән, сијасәтдән узаг адамлар да шаирин дузлу сезләрина мәфтүн олур, ону өзбәрдән токрак едир, бу јол илә ичтимай-сијаси һәјата вә мүбәризәжә ошуулур, түфеслиләрә күлүрдүләр.

Вәтәндашлыг чәсарәти. Сабир сатирасынин эсае хүсусијәтләrinde бири дә будур. Чәсарәт гәзүнү биз Сабирдә јалның дөвләтә, ҹар үсули-идарасына гарышы мүбәризә илә мәңдүд сајмырыг. Бу өзү соң мүһим бир аддымдыр. Лакин буну тәкчә Сабирдә јох, башта шаир вә әлибләримиздә дә көрмәк олар. Шаир Сабирин чәсарәти сәнәттин, ше'рин башлыча проблемләри нәгтиji-нәзәриндән дә марагалыдыр. Сабир бир сыра мөвзулары биринчи дәфа әдәбијатта катирдији кими (фәһіла, рәиңбәр, пул еңтирасы вә с.), көниә һәјата, бир сыра ичтимай һадисаләре биринчи дәфа олараг истихза илә јанашмагын да лузумину ирәли сүрдү. Мәнәлан, көниә ше'рин станларт һалдушмыш, чөйнәмиш сурәтләрине вә ифадә хүсусијәтләрине илә мәһәрәтлә күлдү ки, бу ше'рин мүәллифләrinde һеч бири Сабир күлүшүн гарышынча чыха билмәди.

«Дилбэр» адлы ше'рийдә Сабир «әски шанрләрин» јаздыгылары көзәлләрин тәсвири--дејә бир сурат чанланырыр. Бүтүн мәчаз вә ифадәләрдә шаир классик әдәбијат нормасынумиәләрини алыр, бу нұмумиәләр асасында көзәлини тәсвирии верир. Бу сурәтләрле вәсф олунан көзәл пәнниң адана охшамыр, һәтта әчајиб бир мәхлуг шәклини дүшүр:

Еј алиши әј, үзүн күнәш, еј гашларын кәман,
Чөјран көзүн, гарышга хатин, какылни илән,
Алма чәнин, чәнендиң занәхәдан дәрпин тују.
Киприкләриң гамыш, додағын бал, төнниң көтән...

Бу үсул илә тәсвири давам етдирарак шаир асарини белә бир истеңзалы хитаб илә битирир:

...Гән-гән, гәрәбә күлмәлисән ханиман ҳараб!..

Бу мәчаз вә сурәтләрини чоху әсрләр боју әдәбијатымыздың инчәлиңи нұмумиәләри кими ишләнмишләр. Бүнларын гејри һәјати олдуғыны, күлүңч шәклә дүшдүйүнү биринчи дәфә Сабир көрүб көстәрмишdir.

Сабирин күлүшү ичтимай, тәнгиди күлүшдүр. Бу күлүш дүшмәнләрә гаршы, чәналәти, көнәләні жаңынан ишләндирилмишләр. Сабирин мүбәризәси гејри-мүсави гүввәләри мүбәризәсендир. Сабир вә онун чәбәси из гәдәр јени, һәигигәт-нарест олса да, истибдад вә чәналәт гаршысында о заман һәле заңғири иди. Бу зәйфлиji арадан галдырмаг үчүн Сабир күлүш үсулуни сечмишидир.

Истибдадын күчүнү, чәналәти, наданлығын һөкм сүрдүйүнү көрүб шаир буна гаршы бүтүн дүйғу вә һәјәчанларыны ишфрәт вә гәзебини ифғәдә едири.

Адатән сатира ахмагларын вә алчагларын агалығы шәрәнтиндә һакимләрә гаршы чеврилдикдә даһа гүввәтли олур. Сабир Мәһоммәдәли шаһ. Султан Әбдүлхәмид, Столынин, бәј.хан, фырылдагчылар, оғрулар дәвран сүрдүйү бир заманда яшамышдыр. Бүтүн бу адамларын чиркни симасы, чинајтләри, пис әмәлләри шаир зәнкүн сатира материалы олмушдур. Шаирин бүтүн зәрбәләри һәдәфа дәјмишди. Она көрә Сабир сатирасы һәтта мүтләгијәтин һөкм сүрдүйү бир заманда да сох гүввәтли вә тә'сирли иди.

Бу сатираны јүксөлдән чөннеләрдән бири дә Сабирин ше'р сәнгатинде сәрбаст вә јени ѡлларла кетмаси иди.

Дөгрүдур, Сабир әрүз илә јазмышдыр, асәрләринде мин илден бири ма'лум вә дәбдә олак бәдин васитәләр дә ишләтмишидир. Аңчаг материалыннан јенилиji, әлванлығы шаирин бәдии тәффәккүрүнү, бәдин васитәләрини өзүнә сох бөйүк тә'сир бағышламышдыр. Шаир классицизм нормаларыны вурууб да-

гытмыш, јени ше'ра јени-јени бәдии васитәләр кәтирмишди. Сабирин гошмасы, мүрәббеси, мүхәммәси гәтийjән көһиәләре охшамыр. Бу жаирлар Сабирда јени мәзмүнла јанаши јени рәни, мүасир шәкил алмышдыр.

Мәсәлән, марш шәклини алаг. Мә'лумдур ки, бу, лирик, гәһи-рәмәнлыг жанрыдыр. Бу шәкилдә инсаның руһ јүксәклиji, һәрәкәт, әзм, сабат дүјгүлары тәрәниүм едилмәлиди. Бурада бир адамын јох, колективин, бә'зән бүтүн чәмијәтин фикир ва дүјгүлары ифадә олуниур. Аңчаг Сабирин «Гочалар маршы» адлы ше'ринде иеникни јүксәк дүјғу вә һәјечан тәрәниүм олуимур, һәтта мүсәлман гочаларының чиркин адәт вә иштә-насы чох маһарәтла, бүтүн күчү илә сатирик күзкүдә көстә-рилир:

Бир гочајаң, чаг илә киши јашараң,
Дәрәд арвадиc бир-бирине гошараң,
Бир иләдә үч дәрәдүн алыб башараң,
Гоча киши јалғыз јатмаз...

Бармагыма алыг үзүк тахарам,
Сагголымга фын чох һәниң јалараң
Иләр ярда бир арвад көрсәм баҳарам,
Гоча киши јалғыз јатмаз...

Бу ше'рин марш жанры илә нә гәдәр әлагәдар олуб, олма-
дығы аյдындыр.

Еләчә дә һәмми гочапын һәгиги инсанни һиссләрлә нә дәрә-
чәдә әлагәси вәрдый? Маршын мәзмүнундан бу аյдын
көрүнүр.

Сабир сатирасындакы јени вә көзәл үсуллардан бирни ти-
пин, чаһил адамын өзүнү динидирмәк үсулудур. Молла, бәj.
гоча, шали, авам гадын бу үсүл илә ифша олуниур.

Бу адамлар өз чаһил вә кернәдә галмыш фикирләрини бир
һәгигәт кими ғәләмә вермәјә чалышырлар; она көрә дә қү-
лүнч көрүнүрләр. Мәсәлән, бир звам, чаһил гадынын китаб
илә, јазы илә мәшүүл олмага бөйүк гәбәнәт, бәдбәхтлик кими
баҳмасы. Бу гадын тәзәк јапмағы, агасының чул-чухасыны
битләмәји гәшәнк мөшшәт гајдасты билир, маариф аләминдән
ијрәнир вә она көрә дә қүлүнч көрүнүр:

Но билдирик илә җәһирмәздә китаб!
Биң олан сөдә һаңын вәрдә китаб?
Бүсбүтүн күт киси инесандар идик.
Но мүэллиң илә дәрс зиллар идик.
Дафтариң инаңра галмыш сөзүү.
Ешиңдіб көрмөнин илек үзүү.

Тип, өз сөзләри илә өзүнү ифшиа еди. Тинин сөзү шашр
үчүн бир хасијәтнәмә васитәсендир. «Ах, нечә кеф чәкмәли әј-
јам иди», «Пул», «Әкинчи», «Фәhlә», «Сатырам», «Гој сөјесү»

ушагдыр ушағым «Охутмурам, ал чәкин!» вә с. бир сыра мәшіншүр ше'рләр дә маһз бу үсулла жазылмышдыр.

Кинаја вә истеңза илә тәсвири. Інәдәф бурада этрафлы тәсвир олунур, анчаг бу тәсвири мұстәгим мә'налы сөзләрдә жох, мәчази нифадәләрлә, кинаја вә мұбалиғә илә верилир. Нифаданни гурулушундан, рәнкіндән мә'лумдур ки, шашр мұрачай-эт етдиңи адамлара, һадисәләрә құлұр:

Вәгта ки, сәнә халығ едәр лутф бир өвлад.
Олсун үројин шад!

— бәнди илә башланған ше'риндә Сабир ҹанил бир мүсәлман гадынына мұрачинет едир, онун авам, мәһідуд вә күлүнч тәрбијә гајдаларыны кинаја илә тә'рифләйір. «Жат, гал дала, лај-лај» ше'ри дә ejni үсул илә жазылмышдыр:

Тәрпәнчә, әмандыр бала, гәфләтдән аյылма.
Ачма қөзүнү, хаби-чөнәләтдән айылма!
Лај-лај, бала, лај-лај!
Жат, гал дала, лај-лај!

Бурада да истеңза жолу илә тәнбәллијин, гәфләтии неча һөкм сүрдүйү көстәрлилир.

«Гач оғлан! Гач! Ат баңды, милләт қәлир!» ше'ринда феодал, буржуа зијалыларынын, милләт адындан данишсан, лақин иш көрмәжән охумушларыны фәалийјети «мәдін» олунур.

«Тө'меји-наһар» ше'риндә варлылар, мұлкәдарлардан көмәк уман ач қәндилләрин ағыр вәзијјети кинаја үсулу илә тәсвири олунур. Җәмијјети-хејријјәләрин, мәшрутә вә'дләринин, дөвләтліләрин ачлара наңа топламаг вә'дләринин биш вә пәтичәсиз сөһбәт олдуғуну көстәрәрәк Сабир қәндилләре ач тојуга бәнзәдир; онларын ширин хәјалларына гаршы истибадын амансызылғыны бела көстарир:

Цығырма, жат, аж ач тојуг, јухунда чохчә дары көр!
Сүс, ej жазыг фазадәкін үгаби-чапшыкәры көр!..
Ининніда дадаланма чох, һојатла дә доланма чох,
Дијәндәкі пычага баҳ, о тиги-абдәри көр!..

Бу ше'рдә қәндли илә мұлкәдарын вәзијјети мұгајиса олунур. Қәндли хәјал аләминдәдир; мұлкәдар исә кеф аләминдә. Қәндли ачдыры, мұлкәдар плов вә гајганға жемәклә мәшғулдур. Қәндли наңа қөзләйір, мұлкәдар шәхси мәнафеји илә мәшғулдур. Беләлиқтә, шашр охучусуну сајыг салмаг истәйір. жалан вә'дләрдән узаглашдырмаға чалышыр.

Авропа ше'ринде епиграмма дејилән, бизим ше'римизә исә анчаг Сабир тәрәфиндән кәтирилән тазијанәләр қозәл сатира нұмұнәсидир.

Тазијанәдә мүәjjән һәдәфә гаршы бир бәнд, дөрд мисра дејилир. Лакин бүнлар ән кәсқин вә һөкм һалында дејилән мисралардыр. Мәзмүнү е'тибары илә бу ше'ри рүбән илә мүгәјисә етмәк олар. Рүбәндә фәлсәфи мә'на ифадә едилирсә бурада ачы құлұш, тәңгиди бир фикир ифәдә едилир. «Дәрҗада гәрг олан инсанларын жетимләриңә тасәлли» сәрлөвхәсі илә јаздығы тазијанәдә шаир белә дејир:

Ики јүз гәрг олан иранлыларын,
Гүйметин биг ди әчәб консулуныз!
Истәди «Меркури» даңи јүз гырх мин,
Ай жетимләр, севиния, вәр пулунуз!

Бә'зан тазијанәләр гит'а шәклиндә, алты вә даһа чох мисрадан ибарәт олур. Мұсалманларын әхәләттә галмасыны көстәрапә Сабир ашағылакы мисаллары јазыр:

Диндирир аэр бизи. динмајириз,
Атылан топтара дикенни мајириз,
Әчинбін сејрә балоиларла чыхыр,
Биз һәлә автомобил минмајириз.
Гуш кими көјдә учур јердәкіләр,
Бизни көмдү јерә мәнбәрдәкіләр.

Бурада нә изаһ, нә мисал, нә үнван, нә тарих вар. Мисраларын һәр бири гәти вә күчлү бир һөкм шәклиндәдир.

Түркіјә илә Балкан дәвлатини вүрушдуран вә бундан ис-тифада едәп Авропа империалистләrinә гаршы шаир белә бир тазијанә јазыр:

Күрд чалдыгча бору чипкәнә ојнвар, дерләр—
Бир мисалыр ки, дәниши Түркіјә из'анылары,
Бир туғаф чалғы илә ојнәдымјор авропалы
Инан јүнанлы илә бир сүрү османлылары.

Балача, чанлы һәјати сәһнәчикләр јаратмаг да Сабир си-тирасынын көзәл бир үсүллудур. «Жени вә көһнәнин сөһбәти». «Ики һәпәнд» ше'рләри бу үсүл илә јазылышыдыр:

— Нә хабәр вар, мәшәди?
— Саглығын!
— Аз-choх да јено?
— Газет алмыш һачы Әһмәд да...
— Ба! Оғлан нәмәнә?...
Бу исә пәс о ләннин дә ишн гуллабыдыр,
Дини, шамын даңыбы, ѡлдан азыбыдыр, бабыдыр!

Бүргәдә бир авамын гәзетә вә гәзет охујанлара гаршы ифрати чох көзәл ифадә едилишdir. Шаир елә бир көзәл вә-

зијјат јаратмышдыр ки, сөһбәт едән ики һәпәндүн ахмаглығы өз-өзүнә ашкар олур. Бунлары тәсвири үчүн мүкалима чох мұнасиб бәдии формадыр.

Чидди ше'рдә, чидди планда күлүш. Мә'лумдур ки, сатира һәр шејдән өввәл, истеңза вә кинајәжә эсасланыр. Дүшмәнниң алчаг вә ән чиркін хасијәти кинајасиз тасвири едилсә, сатира әмәлә қалмаз; анчаг мәзәммәт, шифрәт һисси верилә биләр. Бела асәрләрдә мүәллиф мұстәгим сөзләрдән вә ифадәләрдән истифадә едир. Сабир ше'ринде ела бир гүввәт вардыр ки, бә'зән чидди ше'рин өзүндә дә гүввәтли сатира үнсүр кими иштирак едир. Мәсәлән, шанрин «Нә јазым» ше'рини алаг Бу ше'р белә башланыр:

Шанрәм, чүниң вәзиғәм будур әш'ар јазым,
Көрдүйүч инкү белә еңләймә изһәр јазым.

Бу шанрин вәзиғәси һәттүнде тамамилә чидди планда јазылмыши көзәл бир ше'рдир. Һәммиң бу мисраларын далынча шанр ифадәсинин аһәпкүниң дәјишәрәк сатираја кечир:

Нијә бес бөйлө бәрәлдирсән, а тәре, көзүшү.
Докса ту айнәдә әрі көрүрсән вәзүү?

Бу ики мисра плә көзүмүз гаршысында ше'рдән, шанрдан, газетден горхан мәнфи, қөниңпәрәст бир тип чанланыр. Шанр бу типпин кениш тәсвирини вермәмийдир. Хасијәтнамәси дә биңзә мә'лүм дејилдир. Нә заһири, нә фикри вәзијәтнин билирик. Шанр биңзә онун анчаг «көзүнү бәрәлдәмәйин» сөjlәйир. Бу бәдии, сатирик бир чыккыдир. Һәммиң аламәтлә мәнфи типпин портрети хајалымызыда чанланмыш олур. Бу ела бир типпандыр ки, мұасир ше'рин вә мәтбуатын тәнгид һәдәфи ола биләр. О, вәзүнү тәнгид күзкүсүнде көрмәкдән гәзәбләнир, көзү биရәлир.

Һәммиң үсулу биз шанрин өз һәмјерлиләринә, ширванлылар хитабән јәздигы мәшһүр ше'ринде дә көрә билирик:

Әшhәдү билгән-әлијүл-әзиз,
Сәхиби-имамәм, а ширванлылар!
Дөң жени бир динә јегиним мәнним,
Көнбаң мүсәлманач, а ширванлылар!

Бурада шанр өз һәмјерлиләриндән көрдүйү ғиһәрмәтлик вә писликләри сајыр.

Ширванын вә үмумијәттә мүсәлман дүнjaсының фанатикләри бүтүн мүнәввәр фикирләре гаршы, о чүмләдән Сабирә гаршы чох вәһши рәфтәр едирдиләр. Сабирин халг арасында һәрмәтдән салмаг үчүн ону мүсәлманлығдан чыхмыш, дин-

сөз, мүртәл адтандырылдылар Сабир фанатикләриң өз авамлыгына, тәфеккүр тәрзинә әсасланарга бу һүчумун хасијәтнамасини верир. О көстәрир ки, мән мүсәлмәнам, аңчаг фанатик дејиләм. Сабир фанатизмни Азәрбајҹанда тәрәтдији чиркин фачиәләри сајыр. Ше'рин үмуми мәзмунундан мә’лум олур ки, Сабир, һәр шејдән әввәл, бир мұасир инсан, бир вәтәндашдыр; өзү до чох бөյүк вәтәндашдыр. Онун һәр мисрасында, ифадасында халғын, вәтәнин һәјат вә инкишафы урнуда чырпышан бөйүк бир тәләб көрүнүр. Мұасирләrinин чоху исә һалә буну дәрк едә билгемешdir. Одур ки, бу ше'рдә биз һәм шикајетли, тәссесүфлү бир лирика, һәм да күчлү вә әзәмәтли бир ичитимай сатира руһу көрүрүк.

Сабир сатирасының сәчијәви чәһәтләриндән бири халг мисалларындан, данышыг дили зәнкүнилкәриндән истифадәдир. О, тәнгид һәдәфиң һүчум етмәк истајандә халғы, јуз миннәрлә олучу күтләснине далынча апарыр вә она архалалырды. Халғ зәкасының силәні илә силәланыр, һамыја аյдан олан сөз, ифада вә сурәтлөрлә данышыр:

Огул жәнимдир экәр, охутмурам, ал чекин!
Ежәмәйшін дәнкәсәр, охутмурам, ал чекин!

Бу ше'рдә халис Азәрбајҹан чанлы данышыг дилинин сөздәри ишләдилмишdir.

Данышыг дилинин зәнкүни, әтвән ифадәләри ше'рә бириңчи дәфә Сабир тәрәфиндән кеңиш өлчүдә ва чәсарәтлә кәтирилмишdir. Сабир ше'риндәки дил садәлиji, ифада конкретлиji һеч вахт мәзмун дајазлыгындан ирәли кәлмир; әксинә, идеяның үмүмхалғ идеясы олмасындан, фикрин јуз миннәрлә чамаата догма, аjdын олмасындан ирәли кәлир. Сабир бәдии дил садәлиjини айры-айры сөзләрдә вермир. Онун ифада хүсусијәти беләдир; үслубу, ше'р дили беләдир:

Нә сөзлүсән араја, а башы била ша фәнә!
Нә чары, илә олубасы белә паданы, фәнә!

Бурадаки сөз, ифада, тәркибләrin һамысы чанлы данышыг дилиндән алынышдыр.

Сабирга һәдәр һеч бир шаирдә чанлы халг дилинин бу гүдәтини тапмаг мүмкүн дејилdir. Адамларын, әсасен керидә галмыш, тәнгид һәдәфи олай типтарин зейнинә, мә’нәви аләмине иүфуз етмәк, бу алами әјаниләшdirмәк вә бу васитә илә охучуда күлүш, иифрат вә гәзаб һиссеге дөгүрмаг шаирин чох сөвидији вә ишләтдији үсүллардандыг. Адәтән белә һалларда шаир өз тәнгид һәдәфини, мә’нифи тәһрәманыны линдирир, онун шүүр сәвијәенини сатира һәдәфина чевирир:

Фәһтә, өзүнү сән дә бир инсанмы сапырсан?
Лағ-лағ данышыб башлама фәрјада, әкиничи!
Дүшдү кено гәзетләр гијмәтдән, ај чан, ај чан!
Ах, неча кеф чәкмәли әйјам иди,
Онда ки, өвлади-ватән хам иди!
Нара кедир бу ушаглар бу бојда, бу бојда!
На јаман јатди бу оғлан, өлүбә!..

Бу кими хитаблары охујанда охучу дәрһал көзү гаршысында чанлы бир тип көрүр. Сабирин тәсвири нә гәдәр јығчам да олса, тиң бүтүн заһири ва дахили аләми илә чапланыр. Шаир бу адамын нә гијафасини, нә тәрчүмеји-һалыны, нә дә чиркин әмәлләрини сајыр. О, јализы бу типин мараглы вә гәриба мүһакимәләрини, мұлаһизәләрини бүтүн сәрбәстлији илә ачыб данышыр. Мәдәнијјәтә, инсанлыға јад бир типин, көһнә дүнјада түфејли, чаһиң һәјат сүрән мүлкәдар, ахунд, авам во ја тачириң бүтүн мәнәвін аләми сатирада тәчәссүм етмиш олур.

Шаирин бир сыра мәшһүр әсәрлари («Сатырам!», «Гојма, кәлди», «Үшагдыр ушагым» вә с.) бу сәпкидә јарадылышыдым.

Сабирин ше'римиздә бөјүк хидмәтләриндән бири дә данышыг дили илә китаб дили арасындағы айрылығы вуруб јыхмагдан ибарат олмушшур Сабирә гәдәр қағыза, јазыя дүшмәк үчүн ән сох гәлил ифадәләр сечиләрди. Бөјүк шаирин бу мејли рәдд етмеси, данышыг дилини чесарәтлә ше'рә кәтири-маси әдабијатда бөјүк бир кәшф олду.

Бу хүсусијәт шаирә јүз миннәрлә чамаата мүрачинат етмәк, өз халғынын кениш күтләләри илә дилләшмәк имканин верди. Охучулар бу ше'рда өз арзу вә истәкләрини тапдыйған кими Сабирин кәскин иштәдад вә илһамы да халг дили хәзинисинде өз зәнкүн бәдии васитәләрини талды.

* * *

Азәрбајҹан классик ше'ринин јарадычылыг тәчрүбәләри зәнкүнлирсә, нәзәри хәзинәси нисбәтән жохсуладур. Жәни ән бөјүк шаирләрин дә сәнәт вә ше'р нәзәријәснә аид хүсуси әсәрләри јохдор вә јох кимидир. Элбеттә, бунуң сәбәби вардыр.

Кечмишлә Шәрг аләминдә нәзм, гафијәли јазы асас ифадә үсүлу олмушшур¹. Азәрбајҹан классик шаирләри сәнәтин тәч-

¹ Натта араб на фарс мәктәбләриңдә сон аера гәдәр дәрс китаблары, лүгәтләр дә нәзм илә тәртиб олумушшаду («Тәрәссеүл-нисаб» вә с.).

рұбасини нәзәрийәсіндән аյырмамышлар. Іа'ни бунун һәр икисінің бир тәфәккүр кими алмышлар. Ше'р вә сәнәт һағындақы мұлаһизеләрini мәзмунуны ше'ра, нәзмә чәкмишләр. Биз ше'р, әдәбијат және мәсәләләрiniң аид гијматтың фикир вә һөкмләре дә сәнәткарларының бәдии әсәрләріндә, ше'р вә поемаларында дағы чох көрүүк. Жени әдәбијатта гәдәр жаһајыб жаралан бүтүн бәйжүйе шашылар (Низами, Нәсими, Фүзулі вә б.) әсәрләріндә сәнәт вә ше'р нәзәрийәсінде аид һөкмләр вардырын, бу һөкмләр мүәллифләрiniң сәнәтиниң нәзәри әсасларыны тәшкіл етмаклада. Гәдимдә, әдәбијат вә сәнәт елминин лазымынча инициаф етмәди және заманда һәр бир ше'ра өзөлүүндә һөм да пазары мұдделалар чәһәтиндән жанашиларды.

Сабирин зәманасы белә дејилди. XX əсриниң эввәлләріндә Рузијада, Ауропада олдуғу кими. Азәрбајҹанда да әдәби тәнгид, нәзәрийә мәсәләләре чанланмагда иди. Әгеримизниң эввәлләріндә Ф. Кечәрли, Үзејир Һачыбәев, Әлибәј Һүсейнзада, Аббас Сәһнәт, Абдулла Төвфиг вә башта мүәллифләрниң бир сыра мәгаләләре ше'ра вә әдәбијатта олан бахышының дәјишилдини вә һәр кә чүр олурса-олесүи ше'рдә жениллик тәләб олундуктуны көнчыгарыр. Бу жениллик һисе чох мүәллифләрдә вар иди, анчаг мәнијјетиң бир-бириңдан айры иди.

Сабир жени ше'р сәтиячының һамыдан көзәл дујдуғу үчүн гозалдан астайып сатира жекешүүди. Сабирин ше'рэ вә сәнәти әлан тәләбини, һәр ше'дән эввәл, жүн өз ше'рләріндән өјрәнмәк олар. Ҳүсусын «На языме», «Шәкибай», «Тәранеји-шашран»... Сөз ше'рләріндә шашыр, демәк олар ки, бәдии дил иле өз бахышларының, ше'ра вә шашырлијә олан мұнасибатини, мұхтәсәр дә олса, чох айдын ифадә етмишdir.

Шашырларының жаңдығы қозғалларин тасвири: геиди ила-верилән «Дилбарт» әсәриндән Сабирин көнінә ше'р үслубуна күлдүй вә бу үслубу вактын кечмиш несаб едиг писләдији мәдүмдүр. Бурада Сабирин бәйжөнмәди және чәһәт иәдид? Իәр ше'дән эввәл, һәјатдан, һәнгигәтдән узаглыгыр.

Пазары чәһәтдән реализмни тәләбләрiniң балқа да Сабир жаҳши билирди. Аның өз жарадычылығының тәбиати вә истиғаматындадан чыхараг дујурду ки, схоластик Шәрг ше'ри өлмүш бир үслубдур; бу күнкү һәјат вә мұбаризаләре хејир јох, зәрәр верап бир үслубдур. Сабирин ше'рэ олан тәләбләре Җәлил-Мәммәдгулуздәнниң реализма талабы на бахышларына тамамлаша уйгундур.

Демәнди, Сабир ше'рдә реализмни, һәнгигәтпәрәстлијин тәррафдарын түр. Вагиф да реализмни үтүн тутмуш, тәблинг етмишdir. Онун да тәсвиirlәрни чох јердә һәнгиги, тәбидидир. Аның Сабир ше'ри күнүн сијаси мәсәләләре сәвиijjәсінә галдырымагы, ше'рдә иззәдлүг һәрәкатының тәрәниумын тәләб едир.

О, ең бир һәигигәт тәсвирини севир ки, тәсвиридән халг, ичтиман аләм, азадлыг үчүн чырпышанлар хејир көрсүн. Бунун үчүн дә Сабир ше'рә варлығын, ичтиман һәјатын «күзкүсү» кими баҳыр.

Сабирин фикринчә шаир варлыбы, һәјаты, һадисәләри дүзкүн, објектив вә чәсарәтлә тәсвир етмәлидир. Шаирин ән бөйүк вәзиғасы һеч бир шејдән горхуб чәкинмәмәк, көрдүү «нику бәди изһар еләмәк»дир.

Сабирә көрә, шаир һәр шејдән әввәл ичтиман хадимдир. О, халгын көрән көзү, ешидән гулағы, данышан дилидир. Онын аյыг тәнгиди һәр бир тәнгиддән күчлү вә тә'сирлидир. Бу нөгтөји-нәзәрдән шаир, бөйүк мүтәфаккир Ахундовун тәнгид һагындакы мұлдаһизеләрина ғошулур. Ахундов да әдәбијатда бәдни тәнгидә чох бөйүк мәңға верәрәк ону башга үсуллардан монизәдән, насиһәтдән, дидактикадан үстүн тутур, әдәбијаты бир «ибрәт күзкүсү» сајырды.

Сабирин ше'р, әдәбијат аләминидә ән гәзаблә јад етдији адамлар «рија» шигирләри, варлылары јалтагчасына тә'риф едән, беләликлә, јалпызы өзләрини дејил, ше'ри вә сәнәти алчалтмага чалышан һөрмәтдән салан шаирләрдир. Сабир «пулдан өтрут јалан мәдније жазан»лара нифрәт едир, өзүнүн бу гисем гәләм саһибләриндән үзаг олдуғыну ифтихарла сөјләјир:

Ше'р бир көвһөри-јекланеји-зигијмәтләр,
Сәлмәрәм вәсфи-дүруг илә буны гијмәтдәи,
Дөјәрең һачив, союз дөргү, кәлеммән ширии.
Әхли-зөвгө верәрәм кашә бу хош шәрбәтдән

Сабир «Тәранеји-шаирләнә» адлы мәснәвисинин асасын ше'рә, шаирлик сәнәтини вәефинә һәср етмишdir. Бурада шаирин сәнәткарлыға нечә бөйүк гијмәт вердији көрүнүр. Шаирлик, Сабирин фикринчә, ән јүксәк вәтәнпәрвәрликдир; халга хидмат, һәигигәт чарчысы олмаг, адамлары әдаләттән дөгрү жолуна чағырмагдир. Бу, јүксәк вә мүгәддәс мәсләк жолудур. Бу јолда өлүм дә, фәлакәт дә хошдур. Чүнки шаир «кедәрсә дә, мәрами јенә дүнијада жашар». Бу јолуң һәигиги јолчусы ән бөйүк халг вә бәшәр хадимидир. Сабир шаирлија мәһз белә јүксәк мәсләк иши кими баҳмыш, өзү дә бүтүн фәалијјети илә бөйүк мәсләк адамы олмушдур. Бөйүк шаир зәманәсисинин јаланчы, мәнфәтиәрәст, сатгын шаирләрини нифрәтлә јад етмишdir. Йәмин мәснәвисинин мүһүм бир һиссесинде белә «чајиззекү» шаирләри тәнгидини верир, онлары һәјасыз адамлар, сәнәт аләминә тамам јад олан үнсүрләр сајыр. Шаирин ejni фикирләрини «Сөз» адлы мәснәвисинде дә кәрмәк олар.

Сөз Азәрбајҹан әдәбијатында бүтүн бөйүк шаирләриң мөвзусу олмушдур. Онлар сөзү көвһәр, дүрр кими јүксәк

Гијмәтләндирмиш, јалныз ше'рдә дөјил. һәр јердә вә һәр заман сөзүн һөрмәтини вачиб билмишләр.

Сөзүн дә су кими латифати вар,
Іәр сөзү аз дечәк даһа хош олар! (Низами)

Артыран сөз гәдрини, зәбәтта, гәдрин артырап.
Ким иш мигдар элсә. аһлини ејәр ол мигдар сөз! (Фүзюли)

Сабир дә ejni јол илә кедәрәк сөзә «хуршиди-сәмават» (којләрин күнәши) дейир. Камал саһибләринин көзүнә ишыг верән, күлшәни-насута фејзләр верән һәгигәт нуру» сөздүр. Элбатта ки, Сабир бурада дөгрү сөздән, хүсуси илә ше'рдәки сөздән, сәнәт сөзүндән данышыр:

Саркәшләри һәп таато чачбур едијорсан,
Тә'спири-иффузулла арир санки чамадат.
Нөв'и-башара тәрбијә баҳш олдуғын учүн.
Кар денес сөздәүр сәне үммүл-әләбијјат...
Вичдану дили-Сабир ишшәр ейлә фүзүзин.
Та ким, бита көңлүндо рәјаһини-кәмалат..

Сөз бәшәрийјәтә зөвг, тәрбијә, фејз верән, инсанлығы данма јүксөлемәјә чагыран бир гүввәт вә гүдәтди. Онун јара-дыхылары, онун саһибкарлары һәр кәсдән аввәл шәнрләр, бәдни идрак усталарыдыр. Одур ки, сөзүн јүкәк мә'на вә мөвгәйини көзләмәјән гәләм саһибләринге нәниги шәнрләк ады, һәттә инсанлығ ады белә јара羞ыр.

Сабир дә Фүзүли кими оғру шәнрләрдән шикајтләнмишdir. Ше'ри, сәнәти шөһрәтә сатанлары, мә'нәвијјатын пак вә саф симасыны ләкәләїнләри Сабир дәрини нифрәтлә јад ег-мишадир. Ше'р оғруларына гаршы јаздығы бир гит'әдә о, мәшһүр бир кәламы тәkrar едир:

Сиргәти-ше'р едәнә тат'и-зәбан лазымдыр.
(Ше'р оғрусупун, сөз оғрусунун дили кәсилемәлидир)

Сабир јализы һәјатда, мәктәбда, педагоги фаалийјәтиндә јох, ше'рләри, јарадычылығы илә дә бир мүәллим олмушишдур. Мәктәб, тә'лим-тәрбијә, ушагларын талеji, аиләдә ушаша гајғы, валидејнин вәзиғеси онун ше'рләриндә мүһүм мәнзулардан олмушилур. Сабир дөнә-дөнә бу мөвзулара гајтмышадыр. О, бу мөвзулары эсасән иккүчүләрдән: сатира илә, лирика илә.

Сабир сатирасында көһнә аилајә гаршы чевриләп тәнгид о вахтдан Азәрбајчанда һеч бир заман вә һеч бир шәнрин јарадычылығында бу гәдәр кәскин вә долғун мәзмунлу олма-

мышдыр. Шаирин «Ол күн ки, сөнә халиғ сәр аутф бир өвлад, олсун үрајин шад» мисрасы илә башланган ше'ри көнө мұсалман айләсінин авамалтығыны, өвлада, әмлака олан мұнасибет кими бир әлагә бәсләндіжіниң тәнгіл едір. «Охутмұрам, әл чекин!», «Ваһ, бу ушаглар неча бәззатлылар!», «Бән-ри-тәвили», «Нара кедир бу ушаглар бу бојда, бу бојда», «Көнінә вә тәзә», «Оғлум», «Учителләр», «Усулни-чәдид», «Гојма, кәлді!», «Диланчи», «Нодамат вә шикајат», «Бу амалдән учаларсан», «Ушагдыр» ви с. бир соң сатирик шे'рләрде көнінә аила, мәншөт, өвлада, көнч наслә олан вичдансыз мұнасибет бүтүн парлагтығы ила ренкин вә зәнкин бојалар-ла тәсвир олуимушшур.

Бу асәрләрі охујанда гаршымызды чаңыл, надан олдугу гәдәр дә амансыз вә мұтәсениң олан кәрбәлајылар, мәшәдиләр, «қапенділәр», «ханбачылар», «Сәнәм халалар», «көніндер» иjрәнч сималары илә чанланырылар. Қохдан өлүб кетмиш бу аләмин һәтта вахты илә бир һәғигет өлдүгүнә белә чәтиң инаимагыныз көлир Дәррин дүшүннәндә исә Сабирин вә Сабир кими бир соң шаир вә ичтимай хадимләрин һәмин бу аләмдә чалышмаға мәчбүр өлдүгүнү вә она көрә дә ағлат-кәлмәз чәтинилік вә фәлакатләре дүчар өлдүгларыны көрүрүк. Сабирин тәсвир етдиң көнінә аләмдә, көнінә айләдә ушаг да гадын кими жазыгдыр, бәлбәхтдир, талесиз вә мәһкүмдүр. О, қаһалетин гурбанылыры.

«Күчәдә, базарда өз гәсдинә игдам едәрәк, һәр күнү бајрам едәрәк, күнләри ахшам едәрәк, хошлалығын тәк долапынб, кәзмәјина разы олуб, мән сәни бир сән'етә дә тојмамышам, һәр кечә, һәр јердә гонаг галмагыны, зөвгү сөфа алмағыны, зурна-гавал чалмағыны хошламышам, өз башына бошламышам, һәмд худаја ки, олубсан белә гүввәтли, мәнба-бәтли, шұчаәтли чаван, шири-жајан, бабри-бәјан, вәйт о замандыр дәхін бундан белә бир ад чыхарыб, иш бачарыб, илхы говуб, мал апарыб, дәһрә гијамәт гопарыб, ѡллары мас-дуд елојиб... сән мәни хошиңд еләјиб, адәти-гүлдүр оласан, јол вұрасан, ел гырасан...».

Бөйүк ифтихарла өвлад бөйүдән чаңыл атасын «тәрбије» үсууллары беләдир. О, жалныз пулуну, малыны, вахтыны де-жил, һәтта «иманыны, инесағыны, вичданыны» да сәрф едіб бәсләдіji оғлуну гүлдүр, јол касен, голчомаг, гочу, чәллад еләмәк истәјири. Бу кишиини арвады да өзү мәсләкдәдир. О да бир ана оларға өвладыны сөјүш-савашла бөյүтмәк истәјири:

Нә әдәб вахтыдыр, тој сөјсүн, ушагдыр ушагым!

Мұсалман аләминин көнч наслә һазырладығы тале, ағибәт белә иди. Белә валидејиниң бөйүтдүйү ушаг, әлбәт ки,

гуллур вә ja гочу олачагдыр. Белә аиләдән чыхан ушашы мәктәб, тәшкүләт, яхуд ичтимаи һәјатын дүзәлтмәји чох чатын олурду. Буна көрә дә тамамилә буны нәзәрә алараң. Сабир тәрбијә мәсәләләрини мәһіз аиләдән, аңа гучагында-ча дөгру истигаматда башламағы вачиб билир. Мәктәбдән, дәрсдән габаг көнч нәсли гаранлыг аиләләрин тә'сириндән көнінә фикирли ата-ананың әлиндән хилас етмәк лазыныр Шаир јени, саглам, көзүачыг, мәдәни инсанлар јетиштирмәк ишинә мәне олан әнкәлләри, аиләдән тутмуш мөвнүмат очагларына ғәдәр бир-бир көстәрмиш, бу әнкәлләрин төрәтдији фәлакәтләри сајмышдыр.

Чиди лирик эсәрләриндә шаир ичтимаи тәрбијәнин кәлачай, халг талејинә нә ғәдәр бөյүк тә'сир бағышладыгыны көстәрир, ата-аналары бу ѡолда чалышмаға ҹагырыр.

Сабир тәрбијә ишинә бөйүк халг вә вәтән иши кими бәз-мышшдыр. Дөврүнүң дөзүлмәз ганун-гајдаларындан кәдәрләп шаир ишиглы кәләчәјә үмид бағламыш вә кәләчәјин идеаллары илә јашамышдыр:

Үммәтин рәһиүмасы тәрбијәнәр!
Милләтиш пишвасы тәрбијәдир!
Тәрбијәтлә кечир үмүри-чаһан,
Нәр ишин ибтиәсү тәрбијәдир!

Сабирә көрә, халгын ән бөйүк иши кәләчәк нәсли јени зәмана, мұасирик рүһүнда јетирмәкдир. Бүтүн дөвләт, әдо-бијјат вә елм хадимләринин бөйүк идеаллары, вәтәнин кәләчәк инкишафы һәр кәсдән аввәл кәниләрдән асылыдыр.

Сабирин бу һәкмләрі әбәс жера дејилди. Минләрчә фәһла вә кәндли ушагларының савадсыз, гајғысыз, тәшкүлатсыз, саһибсиз, пәракәндә бөйүдүкләрини көрән шаир әсриң ирәни сүрдүй бөйүк интибаһ, инкишаф вәзиғфәләрини дүшүнүр, бүнләрүн ичрасы үчүн охумуш, зијалы вә һиммәтли кәнч-ләр ордусуна нә ғәдәр бөйүк еһтијаç өлдүгүнү дујурду.

Гадынларын чадрадан хилас олмасы, ичтимаи-мәдәни иш-ләрдә фәэл иштиракы мәсәләсиси» тәрафдар олан вә гадын әсаретина гарышы атәшин шे'рләр јазан шаир бурада да тәр-бијә мәсәләсиси мүһүм амил сајырды. Сабирин фикринча, елмли, көзүачыг аңа һеч вахт тәрбијәсиз өвлад бөյүтмәј-чәкдир. Гадын анадыр! Аңа исә халгын мүрәббийәси, кәләчәк нәслин мүәллимидир! «Елмли вә елмсиз ана» ше'ринде шаир бу фикри еһтирасла тәблиг едир

Сабир бүтүн аналары елма, маарифә, мәдәнијәтә ҹагырыр. Бүтүн зәр-зигәри, гызыл-күмүшү, зәһири бәзәкләри, чаваһираты рәдд едәрәк, әсриң, зәманәнин әсил бәзәјини тә'-рифләјир. Шаир ачыг дејир ки, бу әсриң әсил бәзәји әдәб-ли, ағыллы, камаллы, савадлы өвлад бөйүтмәкдир:

Бозек-бозак ки, дејирләр, чөвәнират дејил!
Чөвәнират бу күп зијнәти-һәјат дејил!
Надән чөвәниро фәхр ејласин қарак писсан?
Чәмада фәхр исә шајани-үмүннәт дејил?
Һәгиги валидәниң он шәрәфли бир бәзәји.
Әзәбен, услу чочуглур, төчәммүләт дејил?

Сабир бу мәсәләни ајры-ајры Фәрдләрини ишч гајмыр Сабир ушагларыны тә'лим-тәрбијәсина үмүмхалғ иши, бөյүк сијаси-ичтиман вә бәшәри иш кими баҳыр.

«Чочуг» адлы ше'ринде сәркәрдан кәзән, гапы-гапы әл ачыб диләнән јетим, јурдсуз ушагы көрәндә шаирин үраји јанир, дарин бир тәәссеүфлә ушаглар һағында олан гаје-сызығы, јетимләр, саһибсизләр мәктәбинин олмамасының көстәрир. Сабир арзу едири ки, һәр шаһәрдә, һәр кәндә јетимләр, јохсууллар үчүн мәктәб олсун, балалар бәсләненин, үхусун, елм-сәнәт вә һүнәр саһиби олсунлар.

Иди, совет дөврүндә һәр кәс үчүн ади бир имкан олан, һәр кәсә мүјәссәр, һәтта мәчбури олан тәһсил иши Сабирин вахтында, һәтта Сабир кими шаирлар үчүн идеал иди.

Сабир мәктәблиләр үчүн, мәктәб һәјатыны, маарифи, елми тәблиг едән, әмәји, зәһмәт мәшгелләрини тәрәниүм едән бир чох шәрги вә маһиылар, ғәмсилләр дә јазмышдыр («Мәктәб шәргиси», «Тәргиби-әтфали-мәктәб», «Елма тәр-гиби», «Чүтчү», «Ушаг вә буз», «Агачларын бәһене» вә с. Үшаглар үчүн јазылан бу әсәрләрдә Сабир садалијә, чүмлә вә ифадәләрни конкрет, бәсит шәкилдә, дәниышыг дилниң язынын бир үслубда гурулмасына сә'ј етмишdir.

М. Э. Сабир тәмсилләриндә Крылов кими мұхтәсәр, иб-рәтли, тутарлы, мәзмүнлу лөвһәләр чәкмишdir. Ушаг руhy вә зеһинни охшајан нұмунәләрин һәмисы әхлаги нәтичә ила битир, ики мисра илә әсәрә јекун вүрүлүр («Ушаг вә буз»). Сабир Крыловун тәмсилләрини дингтәлә охујуб өүрәнири. Һатта онларын тәрчүмәсінни лазыны вә бөйүк әдәбијат, ма-дәнијәт иши сајырды. Әдәбијатда вә үсүсән шे'рда баш-лансовма, өзинасыз тәрчүмәјә бөйүк бир ичтиман чинајат, сабакат кими баҳырды. Онун белә һәркәтләри барк гамчы-ладығы мә'lумдур («Итлар вә јолчулар»).

Ушаглар үчүн јаздығы ше'рләrin үслубу шаирин баши-лирик, сатирик әсәрләrinдәki үслубдан фарғләнир. Экәр о әсәрләрдә шаир фикрин, һиссиян кәсипин, гаты вә әлван лөв-һәләрлә ифадәсінне чалышыреа, бурада һәр шејдән әввәл, ушагларын тәбии, һәјати зөвг вә марагыны охшајан сөһи-ләри илк иланда чанланырымaga чалышыр. Тәбиинир ки, бурада насиһәт, дидактика, тәрбијә шәртләри нәзәрдә туту-лур. Шаирин бу әсәрләрини охујанда истәр-истәмәз устады олан Сеид Әзимин оғлунна насиһати вә башиң әхлаги мән-

зумаләри, Сә'динин ибрәтли һекајә вә гит'әләри јада дүшүр.

«Мәктәб үшагларына төһіфә» оларға жаздығы кичик хитаб-ларында Сабир ата-ана мәһәббәти вә хидмәттиниң төссијә едир. Ата-ана өвләд үчүн чәкдији зәһмәтләри, өвладын бүниүн мүгабиәннәдә нә гәдәр миннәттар олдуғуну хатырлада-раг, шандың үшаглары валидејнә мәһәббәт вә итаатә чагырыр. Ейни насында дили илә шандың кәңч иасилендә әмәјә олан һиссен, һәвәси тәблиғ едир.

Соадат анчаг амәкдәдир. Чалышанлар хошбәхт олурлар. Ислам дининин мөвхими еңкәмьина зидд олан, һәјат вә мұбара-риза тәблиғ едан бу фикри Сабир садә, айдын, мараглы вә үшаг зөвгүнә уйғун бир дил илә тәрәннүм едир:

Еj үшаглар, үшаглыг айжами—
Көлөн әйжамиң ондалыр камы.
Ким ки, гејрәтле зәһмәтә алышар.
Кәсби-ирфаңа рүзү шәб чалышар.
Зәһмәті мәјісті-сөздәт олар.
Жашадыгча һәмиша раһнұт олар.
Ким ки, тәибеләніје мәһәббәт едәр,
Даим әjlәнчеләрлә үлфәт едәр,
Кечирәр вахтның өзбәләт илә,
Бүтүн өңрү кечәр сағаләт илә!

Үшаглар үчүн жазылған бу шे'рләрин аһәнки сәлис, муси-гүсән ойнаг, вәзниң гыса вә јүнкүлдүр. «Үшаг вә буз», «Жаз қүн-ләри» мәнзүмәләри тамам нағыллардақы ел мәнзүмәләрини хатырладан мұхтасәр, жығчам әһвалатда дәринг мәэмүн вә унудулмаз бир һынмат ифадә едән, иници дә бүтүн үшагла-рын дилинин әзбәри олан ибрәтли ше'рләрдир.

Сабир, үмүмән ше'римизда олдуғу кими, бәдии дилимиз-дә дә мүәјжән мә'нада ингилаб жаратмышыр. Бириңчи дәфә көһнә қлассицизм ше'р үслубын рәдд едәк, әрчиңәләрини чәсарәттә гырыбы дағыдан, илһамын истиғамәти, ифадә ѡл-ларында сәрбәстлиji үстүн тутан, фикри, дүйнүк вәзнә, га-фијәје дејил, вәзни, гафијәни мәзмұна табе тутан шандың Сабир олмуштур. О, жени мөвзулары, жени масәләләри һәјат вә мәнишәтин о вахта гәдәр гәләмә алымамыш һәғиги лөвхәлә-рини бәдии әдәбијатын кәтириди кими, жени ифадә, тәркиб вә сөзләри дә бәдии ышла кәтиришишди. О, ше'рин мөвзү вә мәэмүн даңрастанни кенишләндирди кими, ше'р дилинин зи-нәтләрини, бәдии васитәләрини дә зәнкүнләшдирмишди. Халғ дили вә чанлы данышыг һеч бир шандың Сабирдәки гә-дәр күчлү вә һаким олмамышыдыр.

Ваһ, бу ишиш дарсан-үсули-чадид?
Јох, јох оғул, мәктәби-үсәнди бу!..
Дүр гачаг, оғлум, баш-ајаг ганды бу!

Вә ja:

Зиллә-Султан, бұра сај дејдүрүб алдыгларыны,
Сојұб алдыгларыны, сојдурубы алдыгларыны!

Жаҳуд:

Нэ сохулмусан арајэ, а башы бәлалы, фә'лә!
Нэ хәјал илә олубсан, белә иддиәтә, фә'лә!

Тачирин, кәндлиниң вә капиталистин дилиндән дејилән бу бејтләр һәм данышыг дилидир (мүкалимә), һәм ше'рдир, һәм дә һәмми тиپләрни әһвали-руһијјәсими вә алдығы вәзијәттөн тәсвир едән бир бәдии лөвһәдир.

«Ваһ, бу имиш!», «Бура сај!», «Нэ сохулмусан арајэ». «Ай баракаллаһ сәнә!» вә с. бу кими ифадәләр тамам чанлы дилда, данышыгда ишләдилән, Сабирә гәдәр јазыја јад саялан, китаба дүшмәјән сөзләрдир. Сабир бүллары чәсарәттә ше'рә салмышдыр. Биринчи парчаны охујан кими, јени мәктәбдән икраһ едән, ушағыны голундан тутуб керија чәкән, ағзына вә ағлына қалон пис сөзү мүәллимләрә дејән мүтәасисиб мүсәлман тачири көзүмүз өнүндә чапланыры. Иккинчи бејт зүлм вә ишкәпчәләрдән, ағыр веркиләрдән чана дојмуш Иран кәндилләринин ингилаб вә иитибаһ сајасинда Зилли-Султандан һагг-хесаб истәмәләрнин көзәл верир. Үчүнчү бејт исә, тиپик бир Бакы варлысы, мә'dән, паразод саһибинин фәһлә һәрәкатына, фәһләләрни һаглға тәләбләринә гарышы нечә газаб:ю јанашдығыны көстәрир.

Бу ифадәләр бәзәк, «инчалик», аһәнк чәһәтдән, бәлкә дә, тәнгид олуна биләр. Аячаг бу ифадәләрни һеч бирини тәбнилик, һәтигилек, һәјатнилик, күчлү вә биткىн лөвһә вермаси нәгтөји-нәзәриндән тәнгид етмәк олмаз. Эксинә, шаирин эчбүт көстәрдији ичтиман дөврләрин дүзкүн, там ифадаси үчүн, сатиранын кәскинлиji, тә'сири вә инандырычылығы чәһәтиндән бүллардан уйгун вә долғун ифзәдә вә сөз тапыб ишләтмәк чох чотиндир, бәлкә дә мүмкүн дејилдир.

Сабир ше'ринин сөз еһтијаты да чох зәнкнидир. Бу еһтијат бир тәрафдән шаирин халг дилини, чанлы дили көзәл билмәсindән, иккинчи тәрафдән классик әдәбијаты мүкәммәл билмәсindән, үчүнчү тәрафдән фарс-эрәб дилләrinә вә ше'ринә жаҳшы баләдлијиндән кәлир. Бу мәнбәләр башгабашгадырса да, чох гәдим Азәрбајҹан шаирләrinдә олдуғу кими, Сабир ше'риндә дә бирләшир, ујушур, мүәјјән аһәнк вә сима алыр. Шаирин ба'зи ше'рләrinдә бу мәнбәләрдән биринин, яңа иккичиенин үстүнлүк касб етдији һаллары вардыр. Шаирин илк јарадычылыг дөврүндә гәзәл дили, ибарә вә тәркiblәri үстүн идисе (рәјаһини-кәмалат, хуршиди-сәмават, афәти-дөвран, лә'ли-ләб, фитнеји-аләм, әгрәби-зүлф, таби-вәсл, зүлфи-паришан; атәшин рујинда аф'и тәк жатак ҝејеу. «куйини хунабеji-чешмимлә наәниак ejlәrәm...» вә с.л. әрбәча вә фаречадан тәрчүмәләрнида вә дини мөвзәулу эсәрләrinдә расми дил тә'сири сечилирдисә (ачызү мүзтәр, мә-

тәрр, шүкри-пә'мати-нас, шакирани-вәсанл, «тапшырма сирини мәкәр әһли-қарымләре, әһли-қарым янында галыр сирр дәрхәфа...» ва с.). Сатирик әсәрләриңдә анчаг чанлы, мұасир халг дили қүчлү ва һакимдир Шаирин еле сатирик әсәри јохдур ки, орада өзхлү халғ ифадәләри, халғ руһунда тәш бөйләр, истиарәләр, мұбалиғәләр тапылмасын:

Вердији ларен ушага јаңдырыр.
Іүччә демир, ішрәмәни аздырыр.
Каһ охудур, каһ чылгарыб қаздирир.
Бир демир өллади-мұсәлманды бу!
Дур гачат, оғлум, баш-ајаг ганды бу!

Бир дә көрүрсән ки, олуб һејвәра,
Әлли ушаг башлады бирдәп-бира,
Дәрс демә, құлмәли бир мәсхәра.

Бу мисралар қәндлиниң, һәр һансы бир авам атанын дилиндә ишләнән вә ишләпә билән һәгиги, фактик сөз, ифадәләрдән әмәлә қалмышидир. Бу ифадәләр ше'рдә еле усталығла ишләдилмишидир ки, биз буны һәгигетәп олмуш бир мұкалимә кимік, дөгрудан да һансы чайыл ата тәрәфинидән дејилмиш вә соңра гәләмә алынмыш кими дүшүнә биләрік.

Нигилаба ғәдәрки ше'римиздә Сабир ғәдәр чанлы дилә, халг һәјатына յаҳын олар шаир јохдур Шаирин бир чох ше'рләри мәһіз чанлы дилдән, халг ифадәләриндән յарандышды:

Адәмин алән еңләјен парадыр,
Парасыз адәмин үзу ғарадыр!

Сөјлә қөрүн, евә піш, евәләниңін?

Кеңеш мұсәлманом, а ширвакіллар!

Гач оғлан, гач, ат басды, миалет қолыр!

Даіш ғалбын шисекләр! нејләрдің, қолиң!

Үх, неча кеф чокмалы әйјам иди!

Рәдә ол гападан, аглама җар-җар, диләнен!

Һарда мұсәлман қөрүрам, ғорхурам!

Дұшдау кеноң ғазетлор гијметден, аң чан, аң чан!

Сабир дилиниң асият тәбиети беләдир

«Молла Нәсрәтдин» журналының сечдији, руғи вердији бу дил наәрдә үстүнлүк вә шөһрәт газандығы кими, Сабир ғолами васитәси илә ше'рдә јеня аләм, јени истиғамат әңдым, бөјүк бир үслуб олду.

Сабир ше'риндә, әлбәт ки, дил нөгсанлары ахтармаг олар вә вардыр да: Ба'зан гафијә хатиринә дәхли олмајан сезлорин ишләдилмәси («...Молла дејил, мәсхәрәчүнбанды бу!» Авам адамын дилиндә «мәсхәрәчүнбан» сезү анчаг әввәлки мисрадакы «ған» сезү иле һәм гафијә олмаг үчүн ишләнмиш дир), вәэнни тәләбинә көрә сезләрин эсил һалындан чыхыб узун вә ја гыса олмасы, «Молла дајы» әвәзинә «Молдајы» жазылмасы вә с. Ба'зан кәлмәләрип ифадә шәкли дәјишдирилир.

Сашма әздикчә фәләк бизләри, виранлыг олур,
Ун томоннасы иле бугда дәирманлыг олур.

Жахуд.

Көрмә! — Баш үстө, юмарам көзләрүм,
Бир сез ешитмә! — Гулагым бағларым.

Ба'зан лүзүмсуз олраг әчинәби сезләр ишләдилер:

Баш тутду мүәллимләрип ичласи-сијезди,
Ей вәј, учительләр јена дәркәр олачагдым!
Күңәү үч кагызы, беш көлҗани имза едәрек...

Жухарыда көстәрилән мисаллардакы кәлмә, ифадә хәтальары готијән шаирин үмуми үслубуна, сәлис ше'рин күчүнә хәләл кәтирмир вә көтира билмәз. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, сатира күлкү жаңрыдыр. Бу жанрда айры-айры кәлмәләр, ифадәләр јох, ше'рин өзү, тәгдим едилән күлүнч сәһнә, лөв-һә, тип әсас алышамалыдыр. Сабир дә бу сурәтләри бир тамаша шәклинде тәғдим етмәк үчүн, анлашылан, сәлис, рәван, үмуми бир дил тапмалы иди вә тапмышдыр. Бу дил көһиба истиараләрлә бәзәнмнш бир гәзалин дилиндән гат-гат чанлыдыр, ширинидир, аjdындыр вә јүз миннәрлә охучуја дөгмадыр. Бәдии дилин дә күчү мәһәз бунда, милjonлара аждын олмасыннадыр.

* * *

Сабир дә Низами, Фүзулү кими Азәрбајҹан әдәбијјатында бөјүк вә әсрләрчә јашаја билән бир әдәби мәктәб, мәрхәлә јаратыштыр. Бу мәктәбин мәгсәди, идеалы да, јолу, үсүлү, мүбаризә васитәләри дә шаирин «Һөнәрнамә»сүндән биže ма'лумдур. Інә шаирин саглығында јалныз Азәрбајҹанда дејил, Иран, Түркүјә, Мисир, Орта Асијада шаирә чох нәзириләр јазан шаирләр вар иди. Чох чәкмәди ки, Сабир мәктәбинши көркәмли нұмајәндәләри, бөјүк шаирин башлағы иши давам етдиран сатирик шаирләр силсиләси мејдана чыхады.

Машәди Сижимгулу тәхәллүсү иле јазан Эли Нәзми, Гәм-

күсар, жаҳуд Құвәллағы тәхәллүсү илә жазан Әлигулу Нәчәфов, һәрдәмхәјал тәхәллүсү илә жазан М. С. Ордумади, Җәнибүи Азәрбајҹаның гүвәтли сатирикләриндән Мирзә Әли Мө'чүз, һабелә Җафәр Җаббарлы, Абдулла Шәиг, Әлиага Вәһид, Ибраһим Тәһир вә башгалары ја бүтүн јарадычылыглары бојунча, жаҳуд гисмән Сабир мәктәбинин давамчылары олмушлар. Бунлардан Әли Нәзми, Гәмкүсар, М. Ә. Мө'чүз бир шаир вә сәнәткар олараг әсасән Сабирин сатира јолу илә кетмиш, өз бөјүк устадлары илә фәхр етмишләр.

Сабир Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихинде чох бөјүк хидмәтләри олан, ше'rimizdә тамам јени бир дөвр аchan, миллијонларын гәлбинни охшајан вә фәтхі едән әсил халг шаиридир. Онун өлмәз сатиralары инди дә охучуларын зөһинндә јашајыр, совет адамларынын јени дүнија, јени һәјат уярунда фәал мүбәризәсиндә кәсәрли силаһ ролуну ојнајыр. Сабир ше'ри һәмишә, һәр јердә зөһни ачыг, тәрәггипарвәр адамларыш азадлыг вә сәадәт уярунда, мүбәризә јолунда сөймәз бир мајак кими јаныр вә нур сачыр.

НӘБИБУЛЛА СӘМӘДЗАДӘ

САБИР БИР ПУБЛИСИСТ КИМИ

М. Э. Сабирин мәгаләләри чох дејилдир. Шаир 1906-чы ил августун 31-дән башлајараг 1910-чу ил ијулун 25-нә кимми, чөмиси 15 мәгалә¹ јазмышдыр ки, «Һәјат» гәзетинде бир, «Иршад» гәзетинде алты, «Тәзә һәјат»да алты, «Һәғигәт» гәзетинде икى мәгаләси нәшр олунмушдур.

Бу мәгаләләрдә мүәллиф халгының һәјат вә мәишәт чәтишлекләриндән, ичтимаи-сијаси дәрдләриндән үрек јаңғысы илә данишыр, халғы мәишәтдәки етәләт алејине ҹагырыр. са'ј вә тәшәббүскарлыға, үсјана, ингилаба тәһрик едир, охучулары әсрин тәләбләри вә һөкмү илә ташыш едир, онлары әски һәјат тәрзиндей узаглашмаға дә'вәт едир. Шаир охучунын шүүруна чатдырмаг истәјир ки, инди мәдәнијәт, елм, үрфаи вә ингилаб әсридир. Бу вахта гәдәр һәр һансы мәһрумијәтләре дөзмүш халг индикى әсрдә өз инсанни harr-һүгүгүнү әлдә етмәк имканына маликдир. Сабир «Заман нә истәјир?» сәрлөвәхәли мәгаләсендә бу хүсусда јазыр: «Һәр бир дәрдни, илләтин ҹарәсина баҳмаг заманы јетиши. Әчәба. бизиз дә дәрдимизин ҹарәсн вармы?

Бәли, бәли. Билирмисән ҹарәмиз нәдири? Бәли, ҹарәмиз, эн бәјүк ҹарәмиз мәктәбди. Мәктаб, јенә мәктәб! Һәр шәһәрдә, бачардыгыча һәр кәнддә иштијаг илә, иттифаг илә мәктәб ачмалы... Өвләдий-вәтәни тәрәггијә, мәдәнијәтә ис'ал етмәли».

Халг һәјатында баш верән һәр һансы кичиңчик бир мәдәни һәрәкәт Сабир руһланырмыш, севиндиришилди. 1906-чы илдә Шамахы маарифпәрвәрләrinин тәшәббүсү илә Шама-

¹ «Тәзә һәјат» гәзети, 6 мај 1908-чи ил.

хыда реалны мектебинин ачылмасына изи верилди. Шаир бу һадисе¹дән руһланарағ «Пршад» газетинде кичик бир мәтаба² ишшір етдирир ки, бундан да мәсәлә бу шад хәбәри халға чаттырмаг вә халғын балаларыны мектеба тәрғиб етмәкди. Шанрин һәдесиз севиүччини һәмин мәгаләнин ашағыдақы био чүмлесинде дујмаг мүмкүндүр: «Өтәдән бері арзусунда ол-дугумуз реалны ушколаның изине вә шүүрүнә мұвәффәгијәттимиздән маәда, әнгәриб заманда рус ва мұсәлман ушкода тәшиклиниң дәхи наилийтимизә мұтмәнин олдугумыз: үчүн чамаатымызын, әләлхұсус маарифмәндәнларымызын фөвғал³ада чәсәррәттөрлиңдән наши иечә бир әһәмијәттли амрии ичрасына һиммат едилиб гејрәт көстәрилмәкәдәдир.

Бөյүк маарифпәрвәр шаир севиндириән иккинчи һадисе, жена һәмин илда Шамахыда ачылмагда олзан китабхана вә басмакханадыр. Бу һадисәләр һәр бириси шаирә мә'нәви гүй вәт верир, оны јеви асәрләр язмага сөвг едир. Һәмин мәга-ләнин сопуңда мүаллиф мазриф хәдимләрінә мұрачиатта: «Әкәрчи индик һалда бөјлә бинакүзарлыглар шајани-тәг-дир исә лә, лакин үмидвар олурут ки, милят пишрафтиң вәсилеји-ничат олан үрәфаларымыз заңға бунлара гәна-ж етмәјиб, һәр чөһатла эн керіда галмыш чамаатымызы вә маарифсизликден хәраба зарә дөнән вәтәннимизи чилдән шәрәф-ләндирәрәк, әл'ан мәртәбеји-әсли-камала ләхи исал етдириб, истиғбалымыз үчүн даңа парлаг вәсиленәр иитихаб етмәкка бәрабәр, һәм өвләл вә әһфадларымызин бәнтијараң яшамаларына сәбәб олачаглар».—деје онлары мәдәнијәт саһи-синде даңа бөйүк мұвәффәгијәтләр әлдә етмәјә, даңа бөйүк амәлләр ардынча гошмага дә'вәт едир. Мүаллифда гәти бир иман вәрдүр ки, белә бөйүк арзуулар иттиғагла әлдә елил-бүләр. О, бу мәгаласинде парлаг бир истиғбал әлдә етмәйин бир юлуну да иттиғагда көрүр.

Кәтирдијимиз мисалдан көрүндүйү үзра, мәгалә саһиб-жалныз маарифлә, мәктаблә, жаҳуд китабхана илә кифајәт-ләнијир. О, мектебин вә маарифин үалға верә биләчәйи хош-бахтлыгларын «даңа парлаг вәсиленәри һаггында, каләчек ңасиалләрин -бәхтијар яшајачаглары» һаггында вә арзууларыны да билдирир.

Сабирин гијметли мәгалоләриңдән бири да «Тәзә һәјат» газетинин 1908-чи ил 6 мај тарихли нөмрәсіндә дәрч олунан «Шамахыдан» сарлөвхали бөйүк мәгаласидир. Мәгаләдә Ша-махы шәһәринин иттисади вәзијәттиндән, «камфүрсәт мөһтә-

¹ Пршад: газе и. 9 оңайабр 1906-чы ил.
- Лек-эрала.

кирләрин наинсафана тичарәтләриндән наши» шәһәр база
рында гијмәтләрин галдырылмасы үзүндән јохсул әналиниң
ачлыгы мәйкүм олмасы јаныглы бир диллә тәсвири олуңур.
Јохсул шәһәрли вә қәндилләри ачлыгдан хилас етмәк мәгсә-
ди илә јараимыш «өвнијјә ширкәти»ни мүбәллиф алгышлаја-
раг јазыр: «Шәһәрли олсун, қәндли олсун, һәр һәфтә азуга
алмагдан ётрү һәftä күнләrinde зәһмат ила газаниб вә го-
наэт илә јыгдыглары пулу бир әлинә дәғарчыгларны алыб,
үрәк парчалајан бир һали-изтирад илә эллафлар дүкәнла-
рыны габагында вә гапан күнчләrinde бојун-бојуна чатыб
дурмагларны пәзәри-диггәтә алаи гејрәтмандани-вәтәнни
һәмијјәти-фүгәрапәрвәранәләри чүнбүшә калиб, бир өвнијја
(көмәклик) ширкәти тәшкүл етмәк тәшаббүсүндә булуңма-
ла, ийирми нафәрдән ибарат зәвати-кирам саккыз мин манат-
дан артыг бир сармајә чәмләјиб, шәһәрин өзүндә вә әтра-
фында олган анбарлардан вә саир шәһәрләрдән артыг гијма-
та тахыл алдырыб, халварда саккыз-доггүз манат зарарин
һәфтәдә бир дәфә олараг чұма күнүндә жүз пүтдан артыг сат-
магла фүгәраji-касибиң көмәклик етмәкдәирләр».

Бу мәгаләдә халғын јохсул вә заваллы һәјатының сәбай-
лариндан данышылыр. Мөлтәкирләрдән бәйс едисирсә да,
ишил мәгсәд бу дејилдир. Мәгсад јохсуллара јардым тәшки-
латыны кенишләндирмәк, ону даһа фајдалы, ишкүзар бир
вәзијјәтә тојмағын јолуну көстәрмәкдир. Ачындан күчеләр-
төкүлән фәгир-фүгәраја тә'чили јардымын бир шәклинни да-
мүәллиф «өвнијјә ширкәти»ндә, јохсуллара јардым чәмиј-
јетиндә көрмәклә иди.

Сабир мәгаләсендә јохсуллара јардым тәшкилатындан,
онун иш вә вәзиғаләриндән тәғсилаты ила данышыр вә јери
кәлдикчә бу тәшкилатын чатышмајан ҹәһәтләrinни гејд еда-
рәк чох ағыллы масләнәтләр верир. Бу мәгала мәвзусу е'ти-
бары ила иккى һиссәдән ибаратдир. Биринчи һиссәдә мүәллиф
халғын јохсул һәјатындан, онларын мадди маһрумийјәтлә-
риндан бәйс едирсе, иккинчи һиссәдә онларын «еһтијачати-ру-
һанијјәләриндан», мәләнијјәтә олан еһтијачларындан да-
нышыр. «Бураја гәдәр јазлыгларым вәтәнимизин фүгәрај-
касибасинин еһтијачати-чисманијјаси раф'шиа даир олуб,
үмдә мәгсәдим исә буидан даһа әһәмм вә әлзәм олан өвлә-
ди-вәтәнни билкүллијә еһтијачати-руһанијјәләринә аид бир
нече кәлмә мөһтәрәм вәтәндешларыма әрз етмәкдән ибарат
олаңагдыр».

Сабири һәр ан дүшүнаүрән халғынын мадди вә мә'нәви
еһтијачы олмушшудур. Онун һәјаты да, јарадычылығы да бу
мадди вә мә'нәви еһтијачлары докуран иғтисади, иңтиман
сәбәбләрлә мүбәризәје һәер олуңмушшудур. Сабири севдиရ

дә бүдур, јашадан да будур. Бу аловлу вәтәнпәрвәри ел, бир мәгаләси јохдур ки, орда «вәтән», «өвләди-вәтән» сөзләри мұхтәлиф шәкилдә, тә'јин вә сифатләри ила бирлікдә дәфаләрла тәқрәр едилмәсни. О заманы мәтбуатда бир чох мұхәррирләр бу сөзләри әсәрләриндә ишләтмәкдән ҹакинирдиләр. Сабир бу сөзләри тез-тез ишләтмәклә, вәтәнни вә фүгрәји-касибәниң һаңындан сый-сый бәһс етмәктә охучуларын гәлбиндә бүнлара гаршы мәһәббәт мәш'әли аловландырыр, халгын дүшмәнләринә гаршы иифрәт һиссени ојадыры. Бу мәһәббәт вә иифрәт һиссләринин күтләни мұбаризәје тәшвиг етмәк ишинде ојнадығы ролу Сабир јаңши әрк етмишди. Эсил сәнәткарлығ да бу һиссләри тәшкит етмәкдә вә истиғамтәләндірмәкдә иди.

Сабир халгынын, вәтәнни һәр һансы ағыр вәзијјетиндән бәһс етди жи заман мұтләг онларын дүшмәнләринә ачығдан-ачығамы, јаҳуд ејнамла ишара едәчәк вә бу вәзијјетин баси олан мұлкәдарлыға, буржуазияга, руhaniлијә вә саирәје тәрәф охучусунун диггәт нәзәрини чевирәчәкдір. Гејд олунан бу нөгтә үмумијјеттә Сабир јарадычылығы үчүн сәчијјәви үзүсүијјетдір.

Сабир елмә, маариға гаршы дүшмән мұнасибәт бәсләјән варлы синиғләрдә һеч бир бәшәри сифат вә ләјагәт көрмәлиji үчүн онлардан сәрфи-нәзәр едир; онлары инсағсызылығы, вичдансызылығда, худпасәндликдә иттиham едир. Ниди мөнним кисә достларына дејәчәк һеч бир сөзүм јохдур. Гој онлар бу ләнәт ила мұнағизә етдикләри кисәләрини гәбрләрингә апарсынлар. Гој онлар милят өвләдүни дејил, өз өвләлдерини да охутмасынлар» дејә иифрәтлә варлылардан үз чевирир, охучуларының гәлбиндә һаким синиғләрә гаршы кин һиссени аловландырыр.

Варлылардан үз чевириән мұаллиф кимә мұрацият етди жи ни белә изаһ едир: «Мәниим бир тәвәғгәм, бир хәнишим варса о да инсаннан жәдри, миляттә, јәни маариғ дәрәчәсі таныјан гејрәтмәндән-вәтәннімиздәндір». Сабир үмидини анчаг халгы вә вәтәни севәнләре баглајыр вә онларын вичдани мәс'улијјетләриндән данышыр.

Бу илләрдә қәнч исәслин вәзијјети, онун қаләчәји шарипи чох дүшүндүрмүшдүр. Јени мәктәби, јени тәрбијәни тәшвиг едән, көниә тәрбијә үсуаларыны тәңгид едән сатиralарын, демек олар ки, чоху 1908—1909-чу илләрдә јазылышдыры.

Сабир өз сатиralарында ким исә, публисист мәгаләләриндә дә одур. Шайрин публисист, јарадычылығы чидди бир елмә-тәдигигата мөһтачдір.

ЭКРЭМ ЧӘФӘР
САБИР ШЕ'РИНИН ВӘЗНИ

Азәрбајҹан шаирләrinин онларын јарадычылыглaryнда тәтbiг етdiкләri вәзи чәһәtinдән үч grupsa белә биләrik: биринчиси, jaлинz һечä вәзniнде јәratмыш oланлар, икиничиси, jaлинz эruz вәзniнни iшlätmiш oланлар, үчүнчүсү, az вә ja чох дәrәchәdә hәр ики вәзniндә istifadә etmiш oланлар. Бөjүк халг шaири Эләkбәr Сабир үчүnчү grupsa дахиl oланлардандыр. Buна bахmajaраг, биз, Сабири икиничи grupsa da сала биләrik, чүnki онун шe'р јарадычылығында эsas вәzi эruz вәzni олмушdур. Bu, o гәdәr бariз шәkiлдә көрүнүр ki, бә'зi әdәbijjatчylar Сабирин hәtta һечä вәзniнде jazmыш oлduгуни тамamилә инкар eдиrlәr. Buнun ики сәbabи вардыr. Biринчи сәbab бу алиmlәrin эruz вәzni ганунларыны dәggigliklә mәnimsejib, Сабир шe'rlәrinin o ганулар эsасында tәgtiә (белүмләmәjә) salmadыglarıdyr. Икиничи сәbab Сабирин һечä вәзniндә son дәrәchә az jazmыш олmasыдыr. Bu икиничи сәbabә bىz тәbii bir һal kimi bахmalыjыr.

Сабир Азәrbaјchanын va Jaxыn Шәргин klassik шe'ri ilә tәrbijәlәnniши Шirvan шaирләrinин әdәbi әn'әnәlәri ilә daňa jaxыndan бағly oлmuş. Sejид Эзim әdәbi мәktәbinin әn iste'dadly bir шu'majәndesi, onun jenni ryh va үstübda jenni ixtimai mәzmuna davamchысы oлmuşdур. Нетэр Jaxыn Шәrg шe'rinde, нетэрсә Azәrbaјchan va o чүмләdәn Shirvan шaирләrinini aсәrlәrinde һечä вәzni az tәtbiг eдилимиш, bu шaирләr үчүn эsas вәzi эruz вәzni олмушdур. Сабир дә bu вәзиijәti өз јарадычылығында bir сыra jeniliklәri, iчадлары ilә eks etdirmiшdir.

Bu мәgalәnin mәgsәlli Сабир шe'rinin вәzniни va onunu хүсусијәtlәrinin изaһ etmәklidir. Tәdgигат «Honlionpnamәnnin

беші нашри—1914, 1922, 1934 (бұттың әсәрләре). 1948 және 1954-чү ил нашрләренин мұғајисә јолу илә бирләширилмәсі әсәрләринде апарылмышды.

Сабирда һема вәзни

Бөйүк халг шарипиниң бу күнә гәдәр биңе мәлум олан 350-жылдың гәдәр ше'ри арасында һема вәзни илә жазылмыш жалның дөрд ше'рини көрүүрүк. Бунларын үчүн он бир һечалының үчбөлүмлү ($4+4+3$) шәклиндә, бириси једди һечалының икى белүмлү ($4+3$) шәклиндә жазылмышдыр¹:

Көрүндүйү кими, бу ше'рләрин һема вәзнинде олмасына шүбхә етмәк мүмкүн дејилдир. Бунлар әрүз вәзнинни һеч бир

Чаван

(1908-чы ил)

Ейлонымыш Некәрләрин	учадыр; хочадыр.
Нечин мәңде Мәниим нарам	дүрмурсан? гочадыр?

4 3

Jox, йазмарам!

(1909-чы ил)

Молла дајы. Башымсысан Баһарынан	чох бәрк дашиш һәр юмушдан көрүнмәйир	газаныш, азаныш, хәзаныш...
4	4	3

Гочалар марша

(1910-чы ил)

Бир гочајаш, Лөрд арнаезды Бир наада үч	чаг нәр кими бәр-бирина -тәрдүн алаб	жашарам, гошарал, бошарал...
4	4	3

Гурбан бајрамы

(1910-чы ил)

Бајрам олчаг Дөвәтатлиләр, Тир бојунаәр. Гурбан кәсір	шәпкәгидиләр пұллұлар, ишіл шіш тарыналар, Хәлілұлалы	шапалалар, шонгаллар, чанилалар ешкениш...
4	4	3

¹ Дигиттә шағында ки. Сабир адабият мектебинин ән бөйүк шүмәјенде ләрнелден бири олар Мирза Эли Мәчүзүп да күзлијатында һема вәзнинде жалнаш үч ше'р вар. Әсәрләри. Бакы, 1954, с. 130, 186, 238.

бәһрина вә баһрләрин һеч бир гәлибинә уйғун кәлмиш. Сүбүт: биринчи ше'рдән илк иккى мисранын биринчи бөлүмләрини алаг. Биринчи мисранын илк бөлүмүнүн биринчи вә сонунчы һечасы гапалы (еј, мыз), орта һечалар ачыг (ва, ны); иккичи мисранын илк бөлүмүнүн биринчи вә үчүнчү һечасы ачыг гыса (иө, лә), иккичи вә дөрдүнчү һечалары гапалы (кәр, рим). Эрузда белә һал јохдур.

Иккичи ше'рдән иккичи вә үчүнчү мисраларын иккичи бөлүмләрини гарышлашдыраг. Иккичи мисранын иккичи бөлүмүнүн илк һечасы гапалы (һәр), үчүнчү мисранын иккичи бөлүмүнүн илк һечасы ачыг гыса (кө). Эруза зидд вә-ијјәтди.

Үчүнчү ше'рдән биринчи вә иккичи мисраларын иккичи бөлүмләрини тутгушудураг. Биринчидә эввәл иккى гапалы һече (чаг, нәр), сонра иккى ачыг гыса һече (ки, ми), иккичидә биринчи һече гапалы (бир), галан үч һече јаңјана ачыг гыса (би, ри, нә). Эруза бүсбүтүн мүгајир бир гурулушдур.

Дөрдүнчү ше'рдән ялныз орта бөлүмләрин үчүнү алый вәзинин юхласаг, бүнләрдә әрузун үч мүхтәлиф бәһринин тәф'илләрини көрәрек: шөвкәтәлиләр—мүстәф'илүү (рәчәз бәһри), шиши гарыклар—фә'илАтүү (рәмәл бәһри), Хәлилуллаһ—мәфә'илүү (һәзәч бәһри). Бүнләрдин үчү дә дөрднә-талыдыр; һамысында һечаларын үчү узун, бири гысадыр. Такин биринчиесинде гыса һече үчүнчү јердә, иккичисинде гыса һече иккичи јердә, үчүнчүсүндә гыса һече биринчи јердә дуур. Бу ше'р әруз вәзинидә јазылсаады, бу бөлүмләр сүни өлчүдә вә гыса һечалары да ейни јердә олмалы иди. Ейни мөвгөт бөлүмләриндә һечаларын тәртибиндә белә низам-сыйзылыг анчаг һече вәзинидә ола биләр. Эрузда бүтүн бәһрләрдин бүтүн өлчүләриндә бир-биринин мугабилинде дуран бөлүмләрин һечалары һам тәртиб, һәм дә гурулушча бир-биринә уйғун кәлтир: гапалы вә јаҳуд узун ачыг һече гарышында гапалы, јаҳуд узун ачыг һече, гыса ачыг гарышында гыса ачыг һече дуур. Бела олмаса, ше'рдә вәзин позулмуш лар.

Сабирдә аруз вәзин

Мә'лум олдуку үзәр, әруз вәзин јазылыш әдәбијатымызын илк әсәрләрниндән башлајараг бу күпә гәләр ше'рдә тәтбиг дүлиб кәлмишдир. Биздә бу вәзинин узун бир токымыл тарихи вардыр. Бу тарих бир һече мәрһәләјә аյрылышыр. Һәр мәрһәлә вәзине көрә көйфијәт вә комијјатчә мә'жәјжән хүсусијјәт-ярә маликдир.

Сабир ше'ринин вәзин Азәрбајҹан әрузунун иккىшафы тарихниндә Нәсими вә Фүзули мәрһәләләрниндән сонра үчүн-

чү мәрһәләни тәшкىл едир. Сабир Азәрбајҹан классик әдебијатынын, классик ше'ринин идея мәзмунуны јүксәк бир зирвәјә галдырыкты кими, онун шәклиниң, о чүмләдән вазнинни иикишаф вә тәкамүлүндә дә өз бөյүклүјүнү исбат етмишидир.

Шұбәсиз, Сабир бу јүксәк сәвијјәэ бирдән-бира галхамышлыры. Диң вә үслуб саһесинде олан кими, вәзи саһесинде да Сабирда көрдүйүмүз јениликләр, мұваффәғијәтләр тәдричән әдә едилмишидир. 1905—1907-чи илләр ингилабынын жаратдығы мүбәризә вә гүртүлүш идејалары, қәмијәтдә төрөтдији жени һәјат сәһшәләри Сабирин жарадычылығына, жени мәзмун ва мүндәрича көтиришиді. Бүнлары ифадә етмак үчүн шаир жени бәдии формалар, жени тәсвир вә ифадә васитәләрін ахтармага чалышмышилыры. Бу ахтарышларда онун илк дөврә, тәбии ки, нөгезилары да олмушудур. 1905-чи илдә Сабирин «Бейнәлмилә» адлы ше'рини иңшр едән «Һәјат» гәзетинин редаксијасы шаирә мүрачиәтлә жазырды: «Идарәдән: ше'ринизда түркчәјә (азәрбајҹанча — ред.) мухалиф ба’зи әлфаз вә чүмләләрә бәрәбәр, гәванди-әруза дәхі мүғајир ба’зи мисралар вә кәзә мұтәэддид ималоләре раст қалдыжимизден тасиһә лүзүм көрдүк»¹.

Сабирин «Һәјат» идарәсина вердији «Бейнәлмилә» ше'ринин алјазмасы бизә чатмыш олсаңды, редаксијанын Сабирә бу биләдиришиңде нә дәрәчәдә обьектив олдуғуну өјрәнә биләрдик. Бу имкан биздә юх икән, шаирин әрзүзү һансы тајдаларына вә неча мүғајир олдуғу һаттында фикир сөјләмак мүмкүн дејилдир. «Мұтәэддиг ималоләре» көлинича, бу нөгсан Азәрбајҹан ше'ринде һәсәноғлудан Һүсеин Чавидә гәләр, демек олар ки, бүтүн шаирләримиздә бу вә ја башта дәрәчәдә олмушлур. Лакин Сабирда бу нөгсан соҳи азалмышилыры. Бүндан әlavә, Сабир, ашагыда көрәчәјик ки, ималәдән мұваффәғијәтлә истифадә етмишидир.

Азәрбајҹан әрзүнда он бир бәһр вардыр. Эрз вәзили бүтүн поэзијамыз бу он бир бәһрдә жарадылмышдыр. Лакин бүнларның һамысының өз жарадычылығында тәтбиг «тмиш бир шаир һәдела бизә мә’лум дејилдир. Сабир бүнлардан он бәһри вә онларын иңирми дерд иөвүнү ше'рләрниң тәтбиг етмишидир. Соҳи мараглыдыры ки, бу чәһәтдән о, Фұзули ила, лемәк олар, бир сәвијјәдә дүрмагдадыр. Бу ики бөйүк шаирин арасында фәрг јалның бир нөвләдидир: Фұзулида 25, Сабирда 24 вәзи певү вардыр. Бу, әлбәттә, қәмијәт көстәричинидир.

Вәзи нөвләри, јаҳуд гәлибләри Азәрбајҹан әрзүнда гырх бешидир (рүбан вәзиңләри бу саја дахил дејилдир). Бүтүн

¹ «Һәјат» гәзети, 1 июл 1905-чи ил, № 19.

шашырларымиз бу гырх беш нөвдән бәјәндикләрини сечмишләр. онлары ишләтмешләр. Фүзали ила Сабир јарадычылыглары мәзмүни ва шакил, сәчијә вә рүһ, мөизү вә үслуб, диг вә эда е'тибары ила мұхталиф олдуглары кими, бу икни даһи шашырии сечиб ишләтдикләри вәзи нөвләри дә мұхтәлифдир. Бүнларны араларында мүштәрәк, үмуми чәһәтләр дә вардыр, алма фәргләр даһа сәчијәвидир. Чүкни вәзи ше'рин мөвзусу, жаңыры, үслубу, гајасы ва башта хүсусијәтләри илъсих сураттә әлагәдердәр. Хүсусан Сабир јарадычылығында бу чәһәт өзүнү даһа бариз көстәрир.

Сабирдәки бу хүсусијәт илк дәфә Абдулла Шаңг диггәт јетирмишdir. О, «Әдәбијатымыз һәтгында» сәрлевәен ила 1927-чи илдә «Маариф ишчиси» журналында нәшр етдирилди мәғаләләринин биринде Сабирин јарадычылығындан бәйсәдәркән языры ки: «Сабирин әдәби гијметләриндән бири дә мөаззуя көра вәзи ва шакил тә'жин еда билмәсендир»¹.

Сабирдә һәзән бәһри. Азәрбајҹан әruzunun биринчи бәһри һәзәнди. Бу бәһрин Азәрбајҹан поэзијасында он нөвү тәтбиг едилмишdir. Сабир бүнлардан једисини ишләтмишdir. Бу једди нөвдә о, һәштад сәккиз ше'р язмышдыр.

Іләзәчин биринчи нөвүнүн гәлиби дәрл мәфА'Илүн өлчүсүндәdir. Сабирин бу өлчүдә дөггүз ше'ри вардыр:

Инсанлар

Сиралән бир Нәмир дүнија	—әлән шеңтан -ны тутмуш ел	деңир инсан -иңләр, ирфан	-лар, инсанлар? -лар, инсанлар?
мәфА'Илүн	— — — —	мәфА'Илүн — — — —	мәфА'Илүн — — — —

Иккичи мисрада үчүнчү белүүчүн илк һечасы язылышда јалныз бир самит һәрфдән—«м» һәрфиндән ибарате дә, тәләфүздә бурада «м» ила «л» арасында бир гыса нејтрал сант (кор һече санти) калып, о, тәф'иләнин илк һечасында-кы «ә» сантини әвәз едир, беләликтә белүм үч һечалы дејил, тәф'иләсі кими дөрд һечалы олур вә мисранын вәзиннә хәләр калмый.

Сабр елә!

Балаји-Фәг Үзүн олду	—ре дүшдүн, ра -са кәр күләфет	-зи ол, биңа -жапшыза та	-ре, сабр елә! ра, сабр елә!
-------------------------	-----------------------------------	-----------------------------	---------------------------------

¹ «Маариф ишчиси», 1927, саы 4, саһ. 50.

² Бурада вә ашагыда һәр јердә тәф'иләрин ортасына бөйжүк А. У. Н. бу сөсләрин узунлугуну билдирир.

³ Бурада вә ашагыда һәр јердә «» (јарымданра) гыса һечаны, «—» (дүз чызыг) узүн һечаны билдирир.

Истигбал бязымдир

Жетер, чанам, чакыл кет, етма сох тәбхирі-һүррийіт!
Бязым газғанды һаркис ојнамас қағжарі-һүррийіт!

Истигбалымыз лағланғышы

Ишанчам, сөйлеме артыг ки, фејзабад олур алам,
Догар хүршиди-һүррийіт, бүтүн әзәд олур алам!

Әтвали-Һикметті

Көңүл, ол талиби-һикмет, о һикмет ким, һәғигетті.
Һәғигі һикмет аңғар һүсні-спираттән ибаратті, ша с

Бу ше'рләрин истәр мөвзусуну, истәрсә алимана вә философанә мәзмұнуны нәзәрә алсағ, көрәрік ки, шашр бүнлар үчүн әрүз вәзинин тәмкініли, ағыр аһәнкли бир гәлибини сечмәкдә бөйүк бир усталығ көстәрмиштір. Бу гәлиб Сабирин сатирик, «јүңкүлвари» мөвзулар үчүн сечдији ојнаг, истеңзалы гәлибләрдән аһәнкә чидди сурәтдә фәргләнмәк дәдір.

Нәзәчин икничи нөвү ики мәфА'Илүн илә бир фә'Улүн өлчүсүндәдір. Сабир бу өлчүдә дөрд ше'р жазмышдыр:

Чанын чыхсын!

Чанын чыхсын	көзүндән гән	-мајајлан!
Ганыб да һәр	иши оддаи	-мајајдан!

мәфА'Илүн

Нәвас

Нәвас сөвг е	-лар ишсаны	һәјата,
әталәт қа	-б едәр ишсан	чәкнат.

Садә тәгтидән көрүндүјү кими, бу бејти имла нормалары үзәр дејил, вәзин тәләби үзәр жазмалы олсағ, белә олачаг: «һәвәссөвгө ләринесаны һајатә—аталатчәл бедәршәхси мәмат». Бу о демәкдір ки, мисранын жазылышында көрүнән имла вәнилдәрі онун гәлибини ташкил едән вәзи вәнилдәрни. јо'ни тәф'изләрә сох заман мұтабиг олмур. Би'зән бүнлар мұтабиг олсалар да, бу, шарт дејилдір.

Жұхарылакы бејтә оң имла вәниди вар: 1) һәвәс, 2) сөвг, 3) еjlәр, 4) ишсаны, 5) һәјата, 6) әталәт, 7) чәлб, 8) едәр, 9) шәхси, 10) мәматә; лакин бүрада вәзи вәнилдәрі исә алтындыры: дөрд мәфА'Илүн, ики фә'Улүн. Бејтин вәзинчә дүзкүн охунмасы үчүн биз ону охујарқан, оң парчаја дејил, алты парчаја бөлмәлийик. Һәтта бурада да биз вәзи дәғиглијини поза биләрик. Бөлүмләри мұстәғил вәнилдәр кими бир-бираңдән аյырсағ, араларына тәләффүздә дурғу ишарәләри

гојан кими охусаг, ше'ри көзәллијиндән, табиилијиндән чы-
хара биләрик. Чүнки ше'рин вәзи вәниди бөлүмләр дејил,
мисрадыр. Буна көра дә ше'р сөјләнәркән бөлүмләр ара-
сындакы айрылыглар, дурагчылар дујулмамалыдыр. Дујул-
са да, онлар ејни сырада далбадал ахан далғалар кими бир-
биринә бағла, битишк олмалыдыр

Ешиданә иесиңет

Чаванкән фәгрдән етмә шикајет.
Чаванлыгдан бөйжүң бир сөрәт олмаз.
мәфА'Илүп мәфА'Илүп, фә'Улүп!

Нәзәчин үчүнчү нөвү ики мәфА'Илүп өлчүсүндәдир Са-
бириңи бу өлчүдә бирчә ше'ри мә'лумдур

Бојну јогун

Гәмү иесиңет	фұзун олду,
Сәбәб бојну	јогун олду
мәфА'Илүп	мәфА'Илүп
Әлифләр дән	-ду нун олду,
Сәбәб бојнү	јогун олду.

Бу ше'рда гыса чүмләләр, гыса мисраларла едилән кас-
кин сатирик тәнгид һәдәфә нә гәдәр тә'сирли, нә гәдәр дүз-
күн вүрүр! Бу ше'рин тәгтисини бир аз даңа аjdынлашдыр-
саг, белә жаза биләрик

Гәмү	иесиңет	фұзун	-нолду
Сәбәб	бојну	јогун	-нолду
мәфА	'Илүп	мәфА	'Илүп
Әлиф	ләрден	-ду нун	-нолду...

Бу тәгтида эн мүһүм нәгтә фұзун, јогун, нун сөзләrinда-
ки «Ү»ларын узадылмасыны тә'мин етмәк үчүн онларын га-
бағында дуран «н»ләрни көкләрindән айрылмасы, бөлүмүн
икинчи һиссәсинә кечәрәк, «олду»ларла бирләшмәсindir. «Ү»
ларын узадылмасы вәзи үчүн зәруридиr, чүнки бунлар тәғ'и-
линиң узун «А» сәсинә мүтәбәни дурур вә кәмијјатча она бәра-
бәр олмалыдыр

Бурада даңа мараглы бир чәһәт вардыр ки, о да мәһи-
Сабирин поетикасына андидир: «јогун» сөзүндәки «у» Азәр
бајчан дилинин али гыса «у» сәсидир. Бу ше'рда һәмнин гыса
сәс, «фұзун» ва «нун» сөзләrinдәки узун «Ү»лара уяраг

¹ Сабирин бу гәлибдә јазылмыш дөрдүнчү осори «Ноннона»нин ии-
гилбадан соңракы нашрләрнида иерилгизмеш «Дуа» эдән бир ше'ринди-
Б а х: «Ноннона», Бакы, 1914, сол 305

узаныр, ја'ни өз табии чарчивасиндән чыхыр. Бу һадисәјә Іахын Шәрг, о чүмләдән түрк поетикаларында «ималә» дејилир ва белә һал дилли норматив фонетикасы нәгтєи-нәзәрәннән ше'рдә мәнфи һадисә кими гијмәтләндирлир. Һалбuki Сабир бурала бу мәнфи һадисәдән мәһәратлә истифадә едир: ше'рин мөвзусу өз мәғсәди илә ән чох вә ән յахындан бағланан ифада мәліз «боюн јофун» тәркиби. Бөյүк шашр «јофун» сөзүнү хүсусиә ва гәедән гејд етмәк истамиш, оны һәддиндән артыг узатмаг жолу илә даңа гүвватла нәзәрә чарпдырышыдь. «Боюн јофун» ифадәси ади суратдә, гыса сантларла сүр'атлича дејилиб кечилсәди, шүбһәсиз ки, истәнилән тә'сир ва иатичә әлдә едилә билмәзди. Беләликлә, айдын көрүрүк ки, Сабир, мөвзусуна мұнасаб аручун чүәй-жөн вәзилярини сечиб ишиләтмәкден башга, вәзи ичинде айры-ајры сөзләрии айры-ајры сәсләриндән дә мәғсәди үчүн истифада едир.

Нәзәчин дөрдүнчү иөвүнүн гәлиби дөрд дәфә мәфА'илүн өлчүсүндәдир. Сабир бу өлчүдә дә тәкчә бир ше'р жазмышылышыр.

Чыгырма, јат!

Чыгырма, јат,	ај ач тојуг,	Јухунда чох	-ча дары көр!
Сүс, ај јазыг,	фазадәки	үтаби-чаш	-шикары көр!
мәфА'илүн	мәфА'илүн	мәфА'илүн	мәфА'илүн

Сабирин «Тө'меји-нәһәр» ады илә дә мәшһур олан бу көзәл из мә'налы ше'риндә мөвзү из мазмун илә вәзи арасында там уйгуналуг вардыр. Бурала охучу 1905—1907-чи илләр ингилабынын мәғлубијәттәндән соңракы иртича илләриндә азадлыға үмидини итирәнләри ва ингилаб далгаларынын јатмасыны көрүб, онлара шашрии бешик јыргаладығыны вә ја ушаг кими далларына вуруб лај-лај чалдығыны ше'рин вәзиннән ешилән кими олур. Лакин јенә вәзи чәнаттәндән бу ше'рин бир мисрасында кобуд бир позуглууг вардыр:

Бу интелигентларин сөзүн кәтирмә һеч аралыға...

Бу мисраны тәгти етсәк, белә олачагдыр: мәфА'илүн—бу интелик—мәфА'илүн-ләрин сөзүн — мәфА'илүн — кәтирмә һеч—мәфА'илүн—аралыға. Бурада биз вәзинн таләбинә әсасланараң «интелигентләринг» сөзүн «интеликләринг» етдик; беләликлә, көстәрилән вәзи позуглуу арадан галдырылды. Фәгат буну биз етмәдик, шашр өзү белә јазмышылышыр. Ше'рин ингилабдан габагы нәшрләриндә «интелигентләринг» дејил, «интеликләринг»дир. «Нөнөпопнамә»нин соңракы нәшрләриндә Сабирин јаздығы тәһриф едилмиш вә ше'рин вәзи дә позулмушдур.

Бурада гејд етмәк лазымдыр ки, бөйүк шаир, «интеллигент» сөзүнү билмәдииндән, жаҳуд биләрәк вәзинин хатирина «тәһриф» етмәмишdir. Бунда да Сабир сатира силалындан усталыгla истифадә етмәји дүшүнмүшдүр: онун «интелликләр» адландырығы адамлар мүсбәт мә'нада интеллигентләр, зијалылар дејил, бәлкә да иши-күчү шәраб ичмәк, гумар ојнамагдан ибарат олан позгун «зијалылар» олмуши дүр. Беләләрини кинаја вә тә'риз илә гамчыламаг үчүн Сабир бу сөзү јарымчыг, истеңзали бир шәкилдә ишлатмишdir.

Һәзәч бәһринин бешинчи иевүндә, јәни мағА'илүн мәфA'-илүн өлчүсүндә Сабир әсәр јазмамышдыр.

Алтынчы иев мәф'Улү мәфA'Илү мәфA'Илү фә'Улүн өлчүсүндәдир. Бу, һәзәч бәһринин ән фәал иевүдүр. Бу өлчүдә Сабир алтмыш бир шे'р јазмамышдыр.

Нә ишин вар?!

Миллат иечә	тарач олур олсун,	нә ишин вар?!
Дүшмәнәләрә мәф'Улү	мөһәтән олур олең,	нә ишин вар?!

Бакы фә'яләринә

Бу чәрхн-	фәләк тәрси	-нә дөвран е	-дир имди,
Фә'зә дә мәф'Улү	еңүн дахи мағA'Илү	-ли-инсан е мәфA'Илү	фә'Улүн

Инсанмы санырсан?!

Фә'лә, өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?!

Пулез киши, инсанлыгы асасы санырсан?!

Әкинчи

Бәсdir, бу гәдәр башлама фәрјадә, әкинчи!

Гојма өзүнү түлкүлүјә, идә, әкинчи!

Диләнчи

Рәдд ол гапыдан, аглама зар-зар, диләнчи!

Вәттүлдама бајгуш кими, идбар диләнчи!

Мәним тәк

Сәд шүкүр ки, јох инди бу саатда мәним тәк

Бир мә'мини-пакизә бизим кәтдә мәним тәк!

Бу ше'рләрдә ришхәнд вә истеңза гамчылары алтына салынан мүртәче буржуазијанын, истисемарчы мүлкәдарларыны вә онларла бир чәбнәдә олар мүфтәхор руhaniләрин башы-

бошлуғу, мәфкура сезилиши, ичтимай шүурча жохсуллуғу, ағыл вә дүшүнчә јүнкүлдігү һәмни ше'рләриң өлчүсүндәки јүнкүллүк вә мүәйжән ојнаглыгla һәмәнәпкелдир. Јенә бу өлчүләрдан «Аһ еjlәдијим..», «Нәдән бәс?», «Бакы гочуларына», «Еj вaj!», «Мәтләби андырмаг олурму?», «Дәбистан» да гәнанды», «Мүәллимләр гүрултајы», «Ванз», «Көтүрүлдү», «Тәһессүр», «Маһи-рәмәзандыр» ва б. ше'рләриң мәзмүнләрина диггәт етсәк, һамысында үмуми бир әивали-рунијә, на мысында мухтәлиф рәнкләрдә ежни бир идејанын олдугуну көрәрик. Шаир бу групп мөвзү үчүн ежни мұваффиг вәзи вә өлчүнү сечмәкдә чох сәнаткарана һөрәкәт етмишdir

Нәзачин алтынчы нөвүндә јазылмыш бу алтмыш бир ше'рин он үчү мүстәзадләидыр. Жухарылакы ше'рләрдә Сабир јухары табәгәләриң түфејлиликләрини ифша етдији һалда, бүнларда орта табәгәнин авамлығыны, чәналәт вә мөвнүмат пәнчесинде кор јашадығыны, мүртәче руһанилек зәничириңтә эсир олдуғуны көстәрир, һәр икى групп ше'рдә үмуми әивали-рунијә ежни вәзи илә, јәни нәзачин алтынчы нөвү илә вериллирсә дә, иккинчи групп ше'рләрдә мөвзү алынан ичтимай объектдә мүәйжән фәрг олдуғу үчүн, Сабир ше'рин өлчү вә әһәнкиндә дә бу фәрги акс етдириմәк истәмнишdir

Ај башы бәланы

Ол күп ки, сана халиг едәр дүтф бир өвләд.
мәф'Улү мағА'Илү мәф'Улү фә'Улү
Олсун үрәјин шәд.
мәф'Улү фә'Улү

Тә'жин елә чиндары ки, етсии ока имлај.
Га дајылја һәмзәд.

Мыртылда ләмадам

Билмәм ша көрүбдүр бигизм оғлан охумагдан?!

Дәңк олду гулагим
Журнал, газетә, һәрзәвү һәдјен охумагдан
Ничәлән ушагым

Фүзүлиә пазира

Тәһесли-ұлым етма ки, елм афәти чападир.
Іәм әглә зиңзиңдир

Сабирин бу тип мөвзү вә мәзмүнда олан «Ал, гал даля», «Әфесе гочалдым», «Вермә пулу алдан», «Әр зүлмү јемантыры», «Мадамлара» ва с бу кими ше'рләрини дә һәмни өлчүләр жаңасы, шүбхәсиз, тәсалуғи дејиlidir. Ајдаидыр ки, Сабир ше'рин мүндәричәси илә өлчүсү арасында сәнаткарана

бир рабитә вә мүнасибәт јаратмаг мәгсәдиниң күдмүшдүр.
Һәзәчиниң једдинчи нөвүндә, јәни мәф'үлү мәфА'Илүн
мәф'үлү мәфА'Илүн өлчүсүндә дә јухарыда көстәрдијимнәз
«һөнгөнамә» пәшрләршидә Сабирин ше'ри јохдур. Бу өлчү-
нүн тән јарысына бәрабәр олан мәф'үлү мәфА'Илүн өлчүсүн-
дә, јәни һәзәчиниң сәккизинчи нөвүндә Сабирин тәк бир ше'ри
вар:

Бәнзәтма

Сөвдаји-мәвәддәтдән
мәф'үлү мәфА'Илүн
Хали көрүнүр башлар;
Биканә билир жекәр
Гардашлар гадашлар.

Һәзәчиниң дөггүзүнчү пәвүндә дә Сабир ше'р јазмамышдыр.
Һәзәчиниң опунчы нөвү мәф'үлү мәфА'плүн фә'үлүн өлчү-
сүндәдир. Бу өлчүдә Сабирин он ики ше'ри вар:

Оглум

Еј зәвле	тимин зәва	-лы, оглум!
мәф'үлү	мәфА'илүн	фә'үлүн

Еј башы ағыр болалы оглум!
Еј мөктәбү дәрсин ашынасы!
Еј ришеји-елм мұбталасы!

Гејд етмәк лазымдыр ки, Фүзули дә «Лејли вә Мачнун»-
да атасының Мочнұна наенінәтиші һәмниң вәзіндә вермишdir.

Гырманч

Еј пуллауларын сәфасы новруз!
Таңирләрнән ашынасы новруз!
Бир шилдә ејд икан, иәдән бәс—
Олдуң фүрәра әзасы, новруз?!

Елмли вә елмсиз ана

Көр олса иисадә елму прфан,
Өвләда едар о ѡлда им'ән.
Еңтәрбәйәликлә тифли-ма'сум
Атырда олур сафибу мәш'үм.

Бүнлар вә «Гафиланә хаб ет», «Вагнеји-јубилејкаранә»,
«Елсан» вә с. бу кими наенінәтамиз ше'рләр үчүн Сабир бу
өлчүнү шүүрлү вә гәсдан сечмишdir. Бурада ики бәйүк шай-
римизини—Сабирин вә Фүзулинин мөвзү вә вәзи рабитәсінде
зөвлөләри бирләшdir.

Рәмәл бәһри. Азәрбајҹан әruzunup иккىнчи бәйүк бәһри
рәмәлдир. Бу бәһрин дә Азәрбајҹан әruzу системинде он ие-

вү вардыр. Сабир асэрларинде бүнчарын бешини тәтбиг етмишdir. Рәмәлни бу беш иевүндө о, јүз ийрми једди ше'р жазмышдыр.

Рәмәл бәһринин биринчи иевү дөрд фА'илАтүн өлчүсүн дәдир. Бу иевдә Сабир ше'р жазмамышдыр. Үмумијјәтлә бу өлчү ше'римиздә рәмәлни пассив иевләриндәнлир.

Рәмәл бәһринин иккинчи иевү үч фА'илАтүн, бир фА'илүн өлчүсүндәдир. Бу өлчүдә Сабирин гырх үч ше'ри вардыр.

Еj пул

Нүри-чешма фА'илАтүн	-нызымысан, ej фА'илАтүн	пүли, ja ча фА'илАтүн	-нызымысан? фА'илүн
-------------------------	-----------------------------	--------------------------	------------------------

Немәтим, намусум, ирзим, гејратим, ганызымысан?

Бу мисалда биринчи мисрата ималә вар. Ималә өзлүүжүн дө ше'р дилинда, јухарыда «бојну јогун» ше'ринин вәзинидән бәлес едәркән дедијимиз кими, мәнифи һадисә икән, дили тәбии айынкиндән чыхараи, гыса сәси, һечаны мә'насыз јердә узатмаг нөгсансы икән, Сабир ондан усталыгla истифадә едир, ону мүсебат поетик васитәје чевирир. Бурада «пул» сөзү хөјли узадылыр. Нәттә «пул» сөзүндән соңра бир «кә» сөзү да әлавә едилсә, вәзн јенә позулмаз, амма онда «пул-сөзү гыса дејилмәлиди. Лакин Сабир буну етмир: «кә пул ва ja чаныммысан» демир. Чүнки онун мәгәеди «пул» сөзүнү «пүүүл» кими охутмаг, бунула да пулпәраст, хәсис, ачкөз типин пула сиаташини габарыг бир шәкилдә ифадә етмәдир. «Пүүл» демәк ималәдир, амма бу чох мә'налы, мәгәедөүгүн, лазымылышы ифада тәрзидир

Еj дәд бидад, Эрдәбия!

Алтыш иллик өмрүн олду санды бәрбад. Эрдәбия!
Бир до намардам экәр етсәм сани јад, Эрдәбия!

Бу мисалда да «бәрбад» (habela «јад») сөзү тәхминән јухарыдақы «пул» сөзү кими ишләдилмишdir. Бурада «бәрбад» сөзү «бәрбаад» кими охунмалылдыр ки, шаңрин бу нөгүәдә әдасы дујулуб аплашылсын. Нәттә бу мисраны тәгти «тәмәли одсаг, јад» сәсини (һөрфини) өз көкүндөн аյырыб айынкчә «Эрдәбия» сөзү ила бирләшшилрәмәлийик:

Алтышизлик фА'илАтүн	өмрүн олду фА'илАтүн	санды бәрбад фА'илАтүн	-д, Эрдәбия! фА'илүн
-------------------------	-------------------------	---------------------------	-------------------------

¹ Бу мисранын учунчүй бөлүүндө «пул» сөзүнү үстүндө кичик тиң кор һече сантидир. Бөлүндө дәрә һече олмалылдыр, лакин жазысында үчдүр бу кор һече сантى жазылышыр. амма воззин тәләби илэ тәләффүз едиллир

Ейни һал бу шे'рин һәр мүхәммәсинин сон икى мисрасында сахланылмалыдыр. Бүтүн бу кими «нөгсанлар» васитәсилә исте'дадлы шаир ше'рин вәзининә шапранә, мә'налы бир мусиги дә әлавә етмишdir.

Бејнәлмиләл

Әсримиз хәниш еларкән иттифагы иттиһад,
Бернимизда јох икән бир күнә әсбаби-жазад.
Бу вәтән өвләдина ариз олуб бүгзү ишәд.
Фитнеңи-иблиси-мәл'үн олду накән ашикәр ..

Бу мисалын сон мисрасында «накәһ» сөзү вәзинчә јайлыш олараг бир сыра нашрләрдә (1948, 1954 вә с.) «накәһ» шәклиндә кетмишdir: фА'илАтүн» олду накәһ (кәһ, түн) олмалы; «олду накәһ—фА'илАтүн»дыр. Йалбуки Азәрбајҹан әрузунда практики олараг белә тәф'илә јохдур. Сабир дә бүнү ишләтмәз вә ишләтмәмишdir.

Һалал олсун сәна

Догрудан да, Мәмдәли, гејрәт һалал олсун сәна!
Вердијин мәшрутей-милләт һалал олсун сәна!.

Бу ше'ләрә вә «Ілонһөпнамә-нин һәмин өлчүдә јазылмыш «Амма, милләт а...», «Һәр нә версән, вер», «Бундан со-ра», «Гејрәт вәгтидир», Бөјлә ләззәтли һәјат», «Сәттар ха-на», «Дөрд мә'на», «Мәмдәли вә Һәмид», «Балача фелјетон», «Зәнидин хүлјасы», «Тәэссүратым» вә саир бу кими ше'ләрринә диггәт едилса, аյдан көрмәк олар ки, бунларын һамысында мүхтәлиф тәрзләрдә башлыча олараг икى мотив—ши-кајәт вә тәэссүф мотивләри ифадә олунур. Бу мотивләр бәзән мүстәгим тәрздә, бәзән дә кинајә вә тә'риз јолу илә ифадә едилir.

Мүстәгим диллә, садә үслубла ифадә едиләнләр «Бејнәлмиләл», «Сәттар хана», «Зәнидин хүлјасы», «Балача фелјетон», кинаја вә тә'риз (сарказм) илә ифадә едиләнләр о бири ше'ләрдир. Һәр икى груп ше'ләррин бу икى мүхтәлиф үслубла јарадылмасы онларын асас мәфкурәви сәчијјаси илә бәдни көфийјәти арасында дахили рабитәјә һеч бир хәләт кәтирмир.

Мәнијјәт е'тибары илә һәмчине олан бу ше'ләрә Сабир чох ујғын бир вәзи сечмишdir. Рәмәлин бу ағыр вә јоргун аһәникли көрүнөн нөвү шикајәт, тәэссүф, гилемән дә һәерәт вә пешиманлыг кими рүни һалларын ифадәси үчүн һәгигатән эә мұвағиғ бир өлчүдүр.

Рәмәлин үчүнчү иөвү фА'илАтүн фА'илАтүн фА'илүн өлчүсүндәдир. Бу өлчүдә Сабирин «Рәмәзән сөһбәти» сәрлөв-һәли икى гит'ә ше'ри вар.

Бизим һачы дејир:

Әл'еман ар фА'илАтүн	— —	-тыг оручлан фА'илАтүн	— —	әл'еман фА'илүн	— —
-------------------------	-----	---------------------------	-----	--------------------	-----

Гојмады тағат сруч мәндә, инан

Оруч дејир:

Еj һачы, мәндән шикајет еjlәмә,
Мән сәни илләрчә көрмәк истәмәм.

Сабир јарадычылығында ән фәал ше'r өлчүсү рәмәлин алтынчы нөвүдүр. Бу нөвүн Азәрбајчан әрүзүнде дөрд варианты вардыр:

- I вариант—фә'илАтүн фә'илАтүн фә'илАтүн фә'илүн
- II вариант—фә'илАтүн фә'илАтүн фә'илАтүн фә'илүн
- III вариант—фА'илАтүн фА'илАтүн фА'илАтүн фә'илүн
- IV вариант—фА'илАтүн фА'илАтүн фА'илАтүн фә'илүн.

Биринчи вариант ейни заманда нөвдүр. Рәмәлин алтынчы нөвү дедикдә, Азәрбајчан әрүзүнде һәммин бу үч фә'илАтүн бир фә'илүндән ибарәт олан вәэн гәлиби нәзәрдә тутулур. О бири вариантлар бу өлчүдә олан ше'rләрин айры-айры мисраларының гәлибләриди. Бу өлчүдә Сабир алтынш једди ше'r јазмышдыр:

Өлүбә!

Па атошан, фә'илАтүн	— —	иә ағыр жат фә'илАтүн	— —	-лы бу оғлан, фә'илАтүн	— —	өлүбә! фә'илүн	— —
-------------------------	-----	--------------------------	-----	----------------------------	-----	-------------------	-----

Нә зә тәрпәнмәјир үстүнәкі јорған, өлүбә!

Ушагдыр

Аj башы даңды киши, әнимә, ушагдыр ушагым!
Нә әдәб вахтыны, гој сөјсүн, уфагдыр ушағым!..

Бу бејтин биринчи мисрасынын илк бөлүмү «Аj башы даң» фА'илАтүн вәзииндә, јәни бу мисра нөвүн үчүнчү вариантында јазылмышдыр.

Aj һарај!

Aj һарај, бир ича шашр, ича шашр күмишләр
Гојмајын дөндәрәләр Кәнчәјә Ширванымызы!

Бу бејтин һәр ики мисрасы нөвүн үчүнчү варианты өлчүсүндәдир.

Булвар ме'минләри

Ятмишсан, Молла эму, күрчүләр ичрә һәмә сән.
Нә олар та бу мүсалманлыгы да бир қөләсән

На јазым

Шанрәм, чүники вәзиғам будур ши'ар јазым.
Көрдүйүм инкү бәди еյәзәни изәпар, јазым.
Писи пас, ајрини ајри, дүзү һәмвар јазым

Бу үч мисраның биринчи вә иккىнчици, набелә бунун үсүндәки бејтиң биринчи мисрасы нөвүн јенә үчүнчү варианты өлчүсүндә јазылышырыр. Бунун әламәти мисраларының илк һечасының гапалы, яхуд узун олмасыдыр: јат, шА, көр.

Бу мисраларда көрдүйүмүз рүли вә кејфијјәтдә олан «Бизэ на?», «Верәрәм... вермәрәм...», «Уму-кусы», «Фисинчан», «Жетим Мәмдәлү», «Бура сај», «Қондчи вә әхүнд», «Тазэ вә көннә», «Әвам олмалызыз», «Букүн», «Занидә тәклиф», «Бошбогазыг», «Ики мә'на», «Чејф-кејф», «Ики һәпәнд», «Ишрат-мүсибәт», «Жекә тазијана», набела «Гырманч вә тазијана»ләр» серијасының бир нечә шे'ри дә бу өлчүдә јазылышырыр. Сабирини бу ше'рләрини башга ше'рләриндән фәрзәндирән әсас хүсусијјәтләр ашагыда кыларлыры: а) аһәлиниң әзам тәбәгәләрнәнде һәјат вә мәншәттән бир сыра јени һадисәләрниң гарышы күчлү «тираз; б) бәзи ичтимай тәбәгәләрдә чанланан демократик никбинник; в) көннәликлә мүбаризә зпармага чалышан зијалыларда фәэл ичтимай тәнгид һәркәттә. Бу һәркәттә табии олараг дөгөн чанлы ифадә, мүбәризә вә снержи һамин ше'рләрин вәзиннәнде вә аһәнкиндә экседилмәли иди вә едилмишидир.

Бу ше'рләр үчүн Сабирин сечдији вәзи-рәмәлин алтынчы нөвү—бу нөвүн гывраглыгы вә аһәнкдарлыгы чөһәттәндән, һигигәтән, чох мұвағиғидир. Мәзмұна шәкил арасында там уйгуулуг вә аһәнк жаратмаг үчүн Сабир әрүзүн бу өлчүсүндең мәһәрәтлә истифадә етмишидир.

Рәмәлин једдинчи нөвү фә'илАтүн фә'илАтүн фә'илүн өлчүсүндәдир. Рәмәлин алтынчы нөвү кими, бунун да Азәрбајҹан әрүзүнде дөрд варианттывардыр:

- I—фә'илАтүн фә'илАтүн фә'илүн
- II—фә'илАтүн фә'илАтүн фә'илүн
- III—фә'илАтүн фә'илАтүн фә'илүн
- IV—фә'илАтүн фә'илАтүн фә'илүн.

Принцип еїнидир, јәлнәз бу нөвүн гәлибләрнә бир тәғи илә (фә'илАтүн) аздырыр. Бу нөвдә (һәмчиник алтынчы нөвдә) јазылан ше'рләрни мисраларында илк һече гыса олса, бирин-

чи вә икинчи вариант әмәлә қәлир, гапалы вә ја узүн олса, үчүнчү вә дөрдүнчү вариант әмәлә қәлир. Һабелә мисрасын сок белүмү үч нечалы (фә'илүн) олса, биринчи вә үчүнчү вариант, икинчи нечалы (фә'лүн) олса. Икинчи вә дөрдүнчү вариант әмәлә қәлир.

Сабир рамәл бәһринин једдинчи нөвүндә он дөрд ше'р вә тазијанә јазмышдыр. Бүллардан:

Көзәлим!

Соня, еј ала	-бәри-наки	-зәэда,
фА илАтүн	фә илАтүн	фә илүн

Сәнә бу Нагди бәйни чаны фәда!
Сөјле, ая, күнәһим болду мәним.
Ел бүтүн олду букуп тә'изәннім?..

Бу мисалын үчүнчү мисрасында «күнәһим» сөзү ба'зи нашрләрдә (1948, 1954 ва с.) «күнәһым» шәклиндә кетмишdir ки, вәзинчә јанлышдыр:

Сөј-ло-а-ја-кү-пә-һим-пол-ду-мә-им
фЛ-'и-лА-түн-фа-'и-лА-түн-фә-'и-лүн.

Көрүндүjү кими, «күнәһим» сөзүнүн вәзини «фә'илАт»дыр, биринчи вә икинчи нечалар гыса, үчүнчү неча гапалы - -узундур. «Күнәһим» сөзүндә исә икинчи неча узундур, вәзини галиби илә уйғун дејилдир. «Күнәһим» әвәзинә «күнәһым» јазмаг Сабир ше'ринин вәзинин поэмаг демәкдир.

Сатырам, ај алан!..

Молдајы, сал	- мады ел әл	боғаза,
фА илАтүн	фә илАтүн	фә илүн

Ейбі јох, кәрчи гојулдук лөғаза,
Јаз бу е'ланымы да бир кагаза.
Ачмышам Рейдо кепиш бир мағаза,
Чох учүз гијматта һөр шеј сатырам,
Ај алан, мәмләкәти-Рей сатырам!

Нәдамәт вә шикајэт

Чатлајыр. Хашбачы, гәмдән үрајым.
Гавышыб лап ачыгымдаи күрәјим.
Нола бир евдә гојајым гарабаш.
Вермәјіздіз мәни бу эбләһо, каш!

Ачыг көрүнүр ки, бу ше'рләрдә данышан типләр јамана јахши, јахшија јаман дејән («Нәдамәт вә шикајэт»), ел тә'иесинә һәдәф олан («Көзәлим») бошбејин, ағылсыз («Саты-

рам...») түпләрдир. Ше'рләрин өлчүсүндәки јүнкүллүк да бу түпләрин шүүрча јүнкүл, рүһчә мискин олдугларына тамамилә уйғун кәлир.

Рәмәлин дөггүзүнчү нөвү фә'илАтү фА'илАтүн фә'илАтү фА'илАтүн өлчүсүндәдир. Сабирин бу өлчүдә иккى ше'ри вардыр.

А башы белалы фә'ла

Но сохулму	сан зраја,	а башы ба	-лалы фә'ла?
фә'илАтү	фА'илАтүн	фә'илАтү	фА'илАтүн!

На хәјел ила олубсан бөлә идиалиы фә'ла?!

Сәнә динмәдикчә, абләһ, азыхыб јолун чашырсан,
Гапыда дајаңмајыб да тала дөгрү дырмаширсан,
Гара фә'ла олдуғунда бәйж ханаң чулашырсан,
Баја биңдә көрмәйирсан бу гәзәр чалалы, фә'ла?

Ағлатма

На рәвәдүр әғнијаләр баха ач галана, яраб!
Бу иә сез ки, ач галана олукна изна, яраб!
Чыха чаны ач галапын көзүнүг бәбәкәриндан,
Пәсүр әғнијаја хејри оларын јемәкләриндән?

На рәвә ба	-хам фәгира	үрәјим бу	-лана, я рәб!
фә'илАтү	фА'илАтүн	фә'илАтү	фА'илАтүн!

Бу ше'рләрин мөвзулары мүхтәлиф олса да, мәфкура вә ичтимай мәншәчә бир-биринә сыйх суратдә бағылышыр. Һәр икисинде чәмијәт түфејлиләринин эмәкчиләре, фәһиләрә вә јохеуллара гансыз, раһимсиз элагәләре, инсаннан жетдән қаңар арсызлыглары, һәтта инфрәтләре ифадә олуныр. Ше'рин өлчүсүндәки динамика бу түфејлиләрин вичдан вә һәјадан мәһрум тәбиэтиндәки гызығын темпераменто чох мұтабиг сәсләнир. Варлыларын һаким вәзијәтиндән дөған сыртыглыг вә тудурғанлыг бу ше'рләрин дәф кими сәсләнән вәзиндән дә дүйлүр.

Рәчәз бәһри. Азәрбајҹан әruzүнүн үчүнчү бәһирү рәчәз бәһиринди. Рәчәзини Азәрбајҹан әрузу системинде дөрд нөвү вардыр. Сабир бүнларын үчүнү--икинчи, үчүнчү вә дөрдүнчү нөвләрини жарадычылығында төтбиг етмиш, бу бәһирда соккиз ше'р жазмыштыр. Рәчәзин икинчи нөвү иккى мүстәфийлүк өлчүсүндәдир. Сабирин бу өлчүдә иккى ше'ри вардыр:

1 Марғум проф. М. Рафили јапыши оларас бу ше'рий әмәлин иккичи нөвү (ғанплататун ғанплататун ғанлатун) ғәлибиндә олдугуну көтөрмешдир. «Әдәбијјат көзәријјәсшә кириш», Бакы, 1953, с. 202

Кал мана! – Калмәнәм!..

Роһим ет мана, чан мадмазел!
мұстәғілүү мұстәғілүү

Көңілүү олуб гап, мадмазел.
Бир баш Әдесдин калмишом-
Ардымча, чанак мадмазел!..

Ja дыл'әчаб

Јараб, кәлтир билкем сәбәб.
Жох көзләйен ирзу әдаб,
Моллалар олмуш пұатәләб,
Ja лип'әчаб, ja лип'әчаб!

Рәчәзин үчүнчү нөвү мұфтә'илүү мәфә'илүү мұфтә'илүү
мәфә'илүү өлчүсүндәдир. Сабирик бу өлчүдә дөрд ше'ри
вәрдүр.

Мән дејән олду, олмады?

іа, де көрүм	иә олду бас,	ај балам, ид	-диңдарын?
мұфтә'илүү	мәфә'илүү	мұфтә'илүү	мәфә'илүү

Тутмуш иди јери-көй жаңаларин, нағзларын,
Жохса ганыбы да ейинни бошламысан әдалдары?
Пәрә очылды нақәнәш. мән дејән олду, олмады?

Сән дејән олмајыб һәзә

Повалашыб, а көрчәмиш, сох да белә фирыладама!
Тәрбијесиз ушаг кимни бош-бошуна һырылаама!
Динмо, дәңышма, ят балам, сән дејән олмајыб һәлә!..

Бир белә

Төһмат едир газетчиләр мо'шәри-насы бир белә!
Өзләртүннин, иван ки, жох фәйнү зәкасы бир белә!

Бу гәлибдә бир-биринә сох охшајан ики тип тәф'илә вар:
мұфтә'илүү вә мәфә'илүү. Бунларын икиси да дөрднечалы-
дыр. Икисинин дә иккичи һиссәсі ејнидир: 'илүү. Фәрг јал-
ныз бунларын биринчи һиссәсіндәдир: биринчинин илк һе-
часы гапгали (үзүн)—«мұф», иккичи һечасы гыса ачыг—
«тә»; иккичинин, акениә, илк һечасы гыса ачыг—«мә», иккичи һечасы узун—«фә».

Бу инчә фәрги ше'рләрдә айдын сурэтдә көрмөк асандыр:

Төһ-мә-т-с-ди-р-гә-зет-чи-лә-р-мә-'ш-а-ри-на-сы-б-ир-б-е-л-ә
Өз-л-ә-р-и-ни-и-нан-ки-жох-фә-х-м-ү-з-э-ка-сы-б-ир-б-е-л-ә
мұф-та-'и-лү-и-мә-ф-А-'и-лү-и-мұф-та-'и-лү-и-мә-ф-л-'и-лү-и

Диггээт өдилсә көрүнәчәк ки, һәр иккى мисрада бүтүн һечалар узун узуңла, гыса гыса илә гарыш-гарышыја дурмушдуру. ше'рлә гәлиб арасында там уйғуилуг, аһәнкдарлыг вардыр. Мисраларын сон һечасының ачыглығы илә («лә» илә) гәлибин сон һечасының гапалылығы («лүн») бурада рол оjnамыр. Хатырламаг лазымдыр ки, гәлибин сону вәзиңчә нејтрал олур. Бу һал, јәни сон һечашын нејтраллығы, орада вәсл олмаса, јәни белүмләр бир-биринә еҗан һечә илә бағланмаса, һетта тәф'иләләрин сонуна да айлдир.

Рәчәзин дөрдүнчү нөвү үүфтә'илүн мәфА'илүн өлчүсүн-дәдир, јәни үчүнчү нөвүн гыса шаклидир. Сабирин бу өлчүдә иккى шे'ри вардыр:

Гојмајын

Сәс үчәлаш	-ды, гојмајын!
үүфтә'илүн	мәфА'илүн

Милләг ојашды, гојмајын!
Риштеји-дәрсә, мәктәбә
Чүмлә долашды, гојмајын!
Иш јавалашды, гојмајын!

Ата ва огул

А т а

Күчәлә түл	-ләи, ај огул,
үүфтә'илүн	мәфА'илүн

Сән'етин олмур, олмасын!
Сән'етә, дәрсә, мәктәбә
Рәгбетин олмур, олмасын!

Оғул

Кәсбино кетмәјә, ата,
Фүрсәтин олмур, олмасын.
Күнә бир арвад ал, боша,
Гејратин олмур, олмасын!

Рәчәз бәһринде јазылмыш бүтүн бу ше'рләрин вәзиңнә олан ојнаглыг вә фәаллиг, сатирик майны мелодијасы шандәки никбипликләр әлагәдардыр. Мадмазелин Мәмдәлини рәдд етмәси, онун јалварышларына вә «е'лани-ешгина» туңурмәси, ону мәрдуд. Шаддад. Нәмруд, шаһи-мәзалим адлан-дымасы, элбәттә, шанды севиндирән һалдыр. О бирн мұнагашәли ше'рләрдә шанды өзүнү һаглы вә галиб көрмәсі, өзөвләдән демиши олдугу сезләринин доғру чыхмасы онун никбиплигинә әсасдыр. «Бир белә» ше'ринде газетчиләрин вә маарифчиләрин чәһаләтә вә фанатизмә һүчуму шанды ичтиман вә милли арзуларына мүтабигидир. Бу ше'рә рәссам

Әзим Әзимзәдәнин чәкдији шәкилдә һәпәндик симасында көрдүйүмүз кәдәр ва гүссе дә долајысы илә шанрии севинчиң дәлил олмалыдыр. Нәгајет, «Ата вә оғул»да оғлун, јәни кәңч наслин көһиепәраст атана кәскин тәнгид вә ифша етмәси дә һәмчинин шанра руһ јүкесәклиji кәтирән һалиса-зәрдәндир. Бу чүре бир әһвали-рухијјинин ифадәси үчүн Сабирин рачәз бәһринин үчүнчү ва дөрдүнчү нөвләри кими фәал, дир, сирајатедици ше'р өлчүләрини сечмәси, шүбна-сиз, тәсадүфи дејилдир.

Мүтәгариб бәһри. Азәрбајҹан әruzunun дөрдүнчү бәһри олан мүтәгарибин поэзијамызда дөрд нөвү ишләнмишdir. Бүлларын да эн чох ишләнени ва мәгбул сајыланы иккичи нөвдүр. Бу нөв үч фә'үлүн бир фә'үл яхуд фә'үл өлчүсүндәдир. Бу өлчүдә Сабирин дөрд асәри вар: икиси орижиналдыр. үчүнчүсүнү шанр өзү «Фирдовсинин «Шәһнамә»сеннә нәзири» адландырыр: дөрдүнчү исә Сабирин «Шәһнамә»дән өтдији мәшһүр тәрчүмәсилнir.

Гач, ат басы!

Гач оғлан,	гач, ат бас	-ты, чыллат	хәлир!
фә'үлүн	фә'үлүн	фә'үлүн	фә'үл

Өтүшдән чыхан бир чомаэт калир!
Едиб чүмлә агвама сәбгат, калир!
Беріб һәр коса дарсан-ибрәт, калир!

Дөрдүнчү тағ'иләси фә'үл олан бу галиб мүтәгариб бәһринин иккичи нөвүнүн биринчи, асас вариантыдыр. чүники бурада мисранын сон һечасы гыса сантлидир. Сабирин һәмин ше'ринде бу нөвүн иккичи варианты гәлибиндә, јәни дөрдүнчү тағ'иләси фә'үл олан, јәни мисранын сон һечасы узун сантли олан бәндләр дә вардыр. Мәсәлән:

Нечә ас	-ра-зир ин	-зи бил'ең	-тимам
Гојуб на	-ми-миллиј	-затан сәң	-тирам,
Гонаг ал	-зәшиб, чар	-пышыбың сүб	-бү шам
фә'үлүн	фә'үлүн	фә'үлүн	фә'үл

Бу галибин сон тағ'иләснин формуласындақы «-» ишәрәси әрәб типли икигат узун һечаны билдирир. Бу мисраларда сон һечча тапалы олмагдан әлавә, ejni заманда, узун сантлидир; демәк, гејри-ади узун һечадыр. она көрә лә хүсуси ишарә илә ишарәләннir.

Чибим долмајыр

Нечин мәк	-таба рәғ	-бәтим ол	-мајыр?—
фә'үлүн	фә'үлүн	фә'үлүн	фә'үл

Чибим долмајыр, долмајыр, долмајыр!

Мұтәгариб бәһри өз аһәнки вә тарихдә ишләнмәсі е'ти-
бары илә дејүш-вүруш мөвзуларына чох уйғуи олан био
бәһрдиң. Фирдовсийнин «Шаһнамә»си, Низаминин «Искәндәр-
намә»си вә башга бу чинсән олан әсәрләр һәмин бәһрдә жа-
зылышадыр.

Сабирин дә бу ики ше'ри, башга әсәрләриндән фәргли
оларға вүруш-саяш мотивләри илә сечилир. Биринчисинде
бу кејфијәт даһа күчлү, иккىнчисинде нисбәтән зәнфидир.
Такин һәр һаңда бу ше'рләрин вәзин онларын руһуна мұта-
бигдир. Хусусида биринчи ше'рин мұтәгариб бәһриндән чы-
хан аһәнки атларын чапышына чох уйғундур.

Мұзари бәһри. Азәрбајҹан әрзуунун бешинчи бәһри мұз-
ри адланыр. Бу бәһрин поэзијамызда дөрд нөвү вардыр. Эл-
фәалы вә чох ишләнәни биринчи нөв, нисбәтән аз ишләнәни
иккинчи нөвдүр. Үчүнчү нөв ше'римиздә сејрәк, дәрдүнчү нөв
ондан да аз ишләнди.

Сабир мұзари бәһринде ијирми ики ше'р жазмышадыр.
Бунларын он алтысы биринчи нөвдә, алтысы иккинчи нөвдә-
дир. Биринчи нөв мәф'үлү фА'илАтү мәфа'илү фА'илүн өл-
чу сүндәдидир.

Мөһтаци-масариф

Еј дәрбә	-әр кәзіб	ү-рәји ган о	-лан чоңүр!
мәф'үлү	фА'илАтү	мәфа'илү	фА'илүн

Бир дөгма наң үчүн көзү кирјан олан чоңүр!
Башсыз галыб аյзглара үфтән олан чоңүр!

Мұзаринин бу нөвүнүн иккинчи тип тәгтии:

Еј әму!

Алданнарам	ки, дөгрүдүр а	-жинни, еј әму!
мәф'үлү фА	илАтү мәфа	Илү фА илүн

Кәссин әкени

иагиги исә

динни, еј әму!

Іманнана гәсемчә чапырсан чәмаәти,

Гулдуруңдуң түфәнкиминдиң зияни, еј әму?..

Тазијана

Бир әзмәдә сабат едәмәз аһли-еhtiјаč,
Пул гарненсында ачыз олур фәргү мәскәнәт;
Такин бу еhtiјаčы јыхарса јыхар о ким,—
Сәрмәјеји-һәјяты ола елмү мәрніфет.

Мұһәррирләре

Тә'зиме дәнүр олду жазылыш мәғәләләр,
Зәни етмо, мұлтәһиб оларға ҳалғы јахмоярыр.
Дөх, дөх, чәмаәт ақтачыш оларни мәзірјетин,
Әмма, на чарә, далдақы мәл'үни бурахмайыр.

Газэл

Сабирин, сабирин, сабирин биссан - билмәсн!
Мөхәттәзәлийе ярыйе јат, шәнә билмәсн!

Көрдүйүмүз кими, Сабирин бу өлчүдә јазмыш олдуру
жәрләр онун жарадычылыгына хас олан ичтиман сатирадан
истеңиз вә тә'ризләрдөн узагдыр. О бунларда ја ичтиман
тәбапатләрә гарыш гүссәләрини ифадә едир, биринчи вә иккүн
чи мисалларда вә шаирин «Усаммадын», «Чочуг». Еј нафс
сөрлөвінәли ше'рләрнинде олан кими, ја һәкимана вә алимана
бир тәрзәдә чидди мұлдашыләрини тәблүг едир, үчүячү вә
дәрдүнчү мисалларда олан кими, ја да гәзел әдәбијатын
үчүн типик өлчүләрдән бири сајылан бу өлчүдә гәзәл јазыр.

Сабирин биринчи мұзарини белә мәвзуларда вә бу чүрә
үслубда ишлатмәснинин сәбаби аждындыры: биринчи мұзары
аһәпкі е'тибары ила нә биринчи һәзәч вә биринчи рәмәл ки-
ми ағыр вә сүр'атсыздыр, нә да рәчәз, алтынчы һәзәч вә ал-
тынчы рәмәл кими темпераментли вә чошгундур. Бу өлчү
әрзүн мәтәдил әһәнкلى нөвләрнәндәнди. Бу е'тидалына ке-
ра дә онун өз мәвзулары, өз мәзмүн хүсусијәтләре вардыр
Сабир, јүксәк исте'дадлы бир шаир кими, бу өлчүдән уста-
лыгла истифадә етмишди.

Мұзары баһиринин иккүнчү мәф'үлү фА'илАтүн мәф'-
үлү фА'илАтүн өлчүсүндәнди.

Ај чан! ај чан!

Дүшдү бү	-түн гәзетләр	гијматлән	ај чан! ај! чан!
мәф'үлү	фА'илАтүн	мәф'үлү	фА'илАтүн

Халыны чаны гутарды төйматдан, ај чан! ај чан!
Јазмаз дахын јазавылар бил'атдан, ај чан! ај чан!

Мұзаринин бу нөвүнүн иккүнчү тип тәгти:

Хәнәд шод ашнара

Асуудәлик	бу сәэт	јердән көјә	чаһәнда
мәф'үлү фА	ИлАтүн	мәф'үлү фА	иilАтүн

Вар исә пардыр элчег Пранда һәр мәканда
Тәбриздә, Сәрабда, Халықда, Ханичобанда,
Төхранда, әңчүмәндә, кабиетда, парламанда,
Ишлөр бүтүн һәиггәт, сөзләр бүтүн үнвара...

Милләт шәргиси

Геирот едиб чалышдын, дүшдүп габага, милләт!
Ини бир из да динчәл, баш гој јатана, милләт!

Үйгуда икән аләм. әфрадыны ојатдын.
Чүмәл миңләп ичинде өз шә'ниши учалтдын,
Һөрмәтли ад газандын, али мәғамы чатдын,
Әһсән, сәд әһсән, әһсән бу тәмтәрага, миңләт!

Бурада ајдын көрүрүк ки, Сабирин мөвзусу вә она уйгун олараг яраадычылыг мизачы дајишилиркән, ше'ринин вәзини дә дәјишилир. Шаир мұхтәлиф мәсәд вә гајә үчүн ейни мұзары бәһиринин мұхтәлиф гәлибләрини иша салыр. Бу бәһирини бириңчи нөвүндәки мәтәдиллиji шаир өз кәдәрли һуманизмини ифадә етмөјә нә гәдәр усталыгla аләт етмишсө, иккىчи нөвүндәки јүнкүллүjү, ојнаглыгы да иртичадан нәш'әланы, рүhiу кифли, башы бош молланы мәсхәрәja гојмаг үчүн о гәдәр бачарыгla васита етмишdir.

Мүчтәс бәһри. Азәрбајҹан әruzunun алтынчы бәһри мүчтәс адланыры. Бу бәһирин биңдә ики нөвү вардыр. Бириңчи нөз мәфА'илүн фә'илАтүн, мәфА'илүн фә'илАтүн өлчүсүндәdir. Бу өлчүдә Сабир үч ше'р язмышдыр.

На дарс олајды...

Нә дәрс олај мәфА'илүн	-зы, иш мектәб, фә'илАтүн	иң елеу сән мәфА'илүн	-эт олајды фә'илАтүн
Нә дәрсә мәк	-тебә, елма	филанә ба	-чет олајды.

Нә мәдрәсә, нә мүэллим, нә бу үсули-чәдиә
Вә нә ушаглорымызда бу габилијет олајды.

Бу бојда, бу бојда

Нәдири олур мәфА'илүн	бу чочуглар фә'илАтүн	әјен бу бој мәфА'илүн	-да, бу бојда? фә'илАтүн
--------------------------	--------------------------	--------------------------	-----------------------------

Інара кедир бу языглар, аман, бу бојда, бу бојда?
Амзиңи, гојиңиевладының эзыб чыха јолдан!
Ола бу яхшы вәләдләр јаман бу бојда, бу бојда!

Сәјаһетнамәдән: бир иәбза

Әчәнбаты шу дары-чәндиң көрмәли имши,
Тәчарифаты көзин һәр чәндиң көрмәли имши.
Револвери, точуну Бадкубә мәмләкәтиндә,
Узунбурун миңжи Салжандың көрмәли имши.
Гумарханәләри Құрләмидә көрмүсүз, әмма
Шәрабханәләри Ләнкәранда көрмәли имши..

Бу ше'рләrin психология тә'сириндә мүэjjәn бир һүзин вә аләм һисс олунур. Бу аләм бир тәрәфдән ичтиман тәрәggиниң көрүб гүссәләнән мүртәчеләрдә, иккىчи тәрәфдән, мүһиттән дәки чиркинликләри көрмәк истәмәjән, лакин көрмәjә мәч-бур олан шаирин рүhiундадыр. Бу чүр бир әһвали-рүhiijjәни

ифадә етмәк үчүн Сабир Азәрбајҹан әрузу системинин эң узун нөвләриндән олан биринчи мүчтәси ишләdir. Белә дујгулары ифадә етмәjә бу тәрздә ағыр-ағыр синиб галхан вә галхыб енәи јоргунвары бир аһәнк һәгигәтән чох мұвағиғидир.

Мүчтәсии икинчи нөвү мәфA'илүн фә'илАтүн мәфA'илүн фә'илүн өлчүсүндәdir. Истәр кејфијјәт, истәрсә кәмијјәтті е'тибарила бу өлчү музары бәһриини биринчи нөвүнә соң дәрәчә җаҳындыр. Буна кәрә дә әруза лазымынча баләд олмајан адамлар мәфA'илүн фә'илАтүн мәфA'илүн фә'илүн өлчүсү ила мәфA'илүн фә'илАтүн мәфA'илүн фә'илүн өлчүсүнү ше'рдә бир-бириндән сечмәjә чох заман чәтиилик чәкирләр. Бу вәзијјәти нәзәрә алдыгда биз Сабирин әрузу ишләтмәк-дәki јүксәк мәһәрәтини, һәмчинис вәзнләрлә һәмчинис мөвзулар арасында, һәмчинис фикирләр вә һиссләрлә һәмчинис өлчүләр вә аһәнкләрин арасында там ујгуналуг јаратмагда уста олдуғуни бир даңа ајдын көрүрүк.

Мүчтәсии икинчи нөвүндә Сабир беш ше'р јазмышдыр:

Аналар бәзәји

Бәзәк, бәзәк мәфA'илүн	— — —	ки, дејирләр, фә'илАтүн	— — —	чәвәнира мәфA'илүн	— — —	-т деји,
---------------------------	-------------	----------------------------	-------------	-----------------------	-------------	----------

Чәвәнират бу күн эијнәти-һәјат деји.
Іагиги валидәциин эн шәрафити бир бәзәји
Әдәбш. усбу чочутгудур. тәчәммүттәт деји...

Тазијәнә

Көрүнчә шәх мәфA'илүн	- — —	- бир әрба фә'илАтүн -сәм олан бир	— — —	-би-сәрвәтин мәфA'илүн ләзметин	— — —	үзүнү, фә'илүн үзүнү.
--------------------------	-------------	--	-------------	---------------------------------------	-------------	-----------------------------

Көзүм агарасын әкәр јүзә, миңдо, миңжонда—
Көрүрсә өлкәдә бир әхли-һиммәтин үзүнү.

Таранеji-шәириә

Сүлүки шәирин ейнән сәфа деји дә, нәдир?
Вәтәнпәрәстә бу мәсләк рәвә деји дә, нәдир?
Валејк чаизачулугла вәсфку шәири
Шу масләкиндә юнуңчы қода деји дә, нәдир?
Тәмәллүгатә յакышын тәбнәти-шәири.
Бу шиша мәсләки-әхли-рия деји дә, нәдир?

Бу ше'рләр һәм мәэмүн, һәм үслубча биринчи музары нөвүнде јазылаплардан фәргләнмәjән кимидир. Ейни заманда буиларын өлчүсү шәириң ришхәндләр, истеңзаларла долу сатирик эсәрләринин өлчүләриндән бүсбүтүн сечилир. Бу

шे'рләрдәки садә үслуб, мұстәгим ифадәләр вә нәсиһәтамиз фикирләрлә онларын мәтәдил аһәнкли, орта сүр'етли вәзни арасында там бир уйгулуг көз өңүндәдир.

Мүнсәриң бәһри. Азәрбајчан әruzунун једдинчи бәһри мүнсәриңидир. Бу бәһрини поезијамызда үч нөвү вардыр. Биринчи нөв бир чох шаирләр тәрәфииндән шашәнмишdir. Иккinci нөв икн-үч шаирдә тәсадүф олунур. Учынчү нөвү исә жалныз Фүзулидә көрүргүк.

Сабир бу бәһрини биринчи нөвүндә једди, иккinci нөвүндә икн-үч јазмышдыр. Биринчи нөв мүфтә'илүн фА'илүн мүфтә'илүн фА'илүн өлчүсүндәдир.

Баракаллаһ!

Сән беласән	-чиш балаз,	ај баракал	-лаһ! сәнә!
мүфтә'илүн	фА'илүн	мүфтә'илүн	фА'илүн
Фисег ишин әм	-риш тамам,	ај баракал	-лаһ сәнә!

Догру ишиш, шаирин олмаз ишиш мәзһеби.
Кағиң олтурмуш бүтүн мирәләрни әғләби,
Шүглү гәзет, телграм, ај баракаллаһ сәнә!

Охутмурам, әл чәкин!

Огул мәниимдир экәр, охутмурам, әл чәкин!
мүфтә'илүн фА'илүн мүфтә'илүн фА'илүн
Еjlәмәјин дәнкәсәр, охутмурам, ал чәкин!
Динә зәрәрдир, зарәр, охутмурам, әл чәкин!

Сабирин гырх сәккиз мисрадан ибәрәт олан бу ше'риндә мүнсәриң бәһринин дөрд нөвү татбыг едилмишdir. Биринчи мисра:

Огул	мәниим	-дир экәр	охут	-мурам	әл чәкин!
мәфл	'илүн	фА'илүн	мәфА	'илүн	фА'илүн

Гәлибинидәдир. Он сәккизничи мисра:

У шәг	мәниим	-дир, баба,	дахи	нацир	сизәрә
мәфА	'илүн	фА'илүн	мүфтә	'илүн	фА'илүн

Гәлибинидәдир.

Иккinci мисра илә бүтүн мүсәммәт бейтләр. ј'ни бешлик ләрин (мұхәммәсләрин) сон бейтләри, мәсәлән:

Бир ка	-ра чан	мұхтасәр	охут	-мурам	әл чәкин
Ејә	-иәјин	дәнкәсәр	охут	-мурам	әл чәкин

Галап ииерми алты мисра исә јухарыда көстәрдијимиз

өлчүдэ, ја'ни Азэрбајҹан мүнсәриһинин биринчи нөвүндө јазылышы:

Фикрим көрмәм абәс сиз кими наданлара,
Сөвг еласиз оглуму бир пары һәдҗаилара,
мүфтә'илүн фА'илүн мүфтә'илүн фА'илүн

Бу ше'рин асас вәзи дә будур. О бири нөвләр Азэрбајҹан әрүзүнда ишләнмәмишdir.

Бәхтәвәр

Оглумуз, ај Хансәнәм, бир јекә пәлеван имиш!
Бәхтәвәр олсун башын, бәхтимиз оғлан имиш!

Мүнсәриһ бәһри гәзәл жанры үчүн тәчиijәви дејилсә дә, Сабирин бу өлчүдэ бир гәзәли дә вар:

Гојма көлә, сагија, лаһиди мејханәјә,
Дөймәјә мејханәмиз мәсниди-виранәјә!

Бу мәнишәт мөвзуларындан башга, Сабир мүнсәриһ бәһриндә «Төһмәт», «Нечин вермәјир?» кими сијаси сатиralар да јазмышдыр:

Биңә бу мәшүргәни шаһ нечин вермәјир?
Каһ верир, филемәсәл, каһ нечин вермәјир?

Лакин жанр мүхтәлифлијиндән асыялы олмајараг, бу бәһрин бүтүн ше'рләrinдәki ejбәчәр һәдәфләре гарши Сабирин сатирик мұнасибәти ejни хасиijәтдәди. Бурада шаир ачыришхәндләре илә чаһиилләре вә чөһаләтә, наданлыға вә иртичаја өлдүрүчү зәрбәләр вүрүр. Ше'рләrin вәзи дә шаирин истеңзали руhy илә бирләшәрәк, мәнфи, ejбәчәр типләре мәсхәрә илә ојнадыр. Вәзи Сабирин сатира силаһыны даһа да кәсқинләшдирир.

Мүнсәриһин иккичи нөвү биринчи нөвүн иккіjә бөлүнмүш шәклини—мүфтә'илүн фА'илүн өлчүсүндәди.

Ушаг вә буз

Дәрсә кедән	bir ушаг
мүфтә'илүн	фА'илүн
— ◻ ◻ —	
Чыкды буз үстө гочаг;	
Сүрүшдү бирдән-бирә ² ,	
Дүшилү үз үстө јера.	

¹ Марғалидыр ки, Фүзулинин дә бу бәһрдә тәкчө бир гәзәли вардыр:
Кимсәдә рүхсарыны тәгәти-нәззәрә јох,

Ашиги өлдүрдү шөвг, бир нәззәрә чары јох...

² Бу мисранын биринчи бөлүмү вәэнчо гүсурлудур: тәф'иләнини биринчи нечеси гапалыдыр. Бөлүмүн дә биринчи нечеси ја гапалы, ја узун олмалыдыр.

Бу өлчү бәсит жанрлар үчүн, хүсусаң ушаг әдабијаты үчүн чох јаарлы бир өлчүдүр.

Хәфиф бәһри. Сабир шे'рләриндәки әruzда мұнасәри-дән соңра хәфиф бәһри кәлир. Бу бәһр Азәрбајҹан поезијасында эн чох јајылмыш вә садә бәһрләрдәнди. Демәк олар ки, әruz бәһрләриндән Азәрбајҹан дилинин тәбиатинә эн јахын олары хәфиф бәһридир. Бунун биздә анчаг ики нөвү вардыр. Иккىни нөвү јалныз Фүзүли ишләтмишdir. Сабир бу бәһрини биринчи, фәал иөвүндә отуз ики ше'р јазмышдыр. Бу бәһр фә'илАтүн мәфА'илүн фә'илүн өлчүсүндәдир¹

Парадыр

Адәми а фА'илАтүн	-дән еїләрән мәфА'илүн	пәрадыр, фә'илүн
Парасыз а фә'илАтүн	-дәнин үзү мәфА'илүн	гарадыр, фә'илүн

Руһум

Руһум, еї ша фА'илАтүн	-ибаш-ч-л ма ! А'илүн	-вијет, фа'илүн
Иншатим тәк	фазалә пар	-ваз ет.

Тәрбијә

Үммәтиң раһиңмасы тәрбијәдир.
Милләтиң пешасы тәрбијәдир...

Гарға вә гүлкү

Пендир ағзында бир гарға гарға
Учараг гонду бир уча будаға.

Көрүнүр ки, хәфиф бәһри на сатира, нә һәрбчу мөвзулар, на фалсәфи мәнзүмәләр бәһридир. Бу бәһр, башлыча олараг епик, әхлаги-тәрбијәви ше'рләр, тәмсилләр вә с. бунун кимчесәрләре даһа чох јарајан бир бәһридир.

Сабир хәфиф бәһринде јухарылакылардан башга «Дүхү». Һәсән бәй Зәрдабинин вафатына јазылмыш «Эни», «Тәбиб вә хәстә», «Гоча бағбан», «Гарынчаз», «Молла Нәсрәддинин јорғаны», «Некәндәр вә фәгири», «Азарлы кәндчи», «Јаланчы чобан», «Чамуш вә сел», «Ушаг вә пул», «Артыг алым экен

¹ Тәтбигатда биринчи тәф'илә еңи ше'рдә фА'илатүн, үшүнчү тәф'илә фә'илүн өлчүсүндә дә олур.

сатан тачир» сәрлөвінде ше'рләрини, мәктәб шакирдләрине итһаф етдији әсәрләрини вә бир нечә тазијанә јазмышдыр.

Сәри бәһри. Сабирин иисбәтән чох мүрачиәт етдији әruz бәһрләриндән бири дә сәридир. Бу, Азәрбајҹан әрузуунун эң мараглы, ојнат вә јүнкүл бәһрләриндәндир. Сәринин бизде јалныз бир нөвү вардыр. Сабир сатирик мизачына чох уј-ғун көләп бу бәһрдә иириң дөрд ше'р јазмышдыр. Јалныз ики ше'р («Чүтчү» вә «Ағачларын бәһене») мүстәсна олмаг үзрә, демек олар ки, бу ше'рләрин һамысы Сабирин тә'сирли, каскын сатирасынын эң көзәл нұмұнәләридир. Бу көзәллији о ше'рләрин гәлиби олан сәри бәһриндән аյырмаг мүмкүн дејилдир. Охучу бүнлары охујаркән дүшүнүр ки, бу бәһр һемин ше'рләрин чаны, мусигиси, руһудур. Сәри бәһри ики мүфтә'илүн бир фA'илүн өлчүсүндәдир.

Парта-парта

Азәтимиз мүфтә'илүн	даш иши дә мүфтә'илүн	-ва құшу фA'илүн
Тұлларыңың	алла сапан	гыжна-ғыж

Тәк сәбир

Тә кәлирик мүфтә'илүн	биз дә бир аз	аипајаг,
Мәһзәри-ир	мүфтә'илүн -фандада вүрүр	фA'илүн тәк сәбир.

Горхурам

Паји-пијада дүшүрәм өзелләре,
Нәрда мүсәлман көрүрәм, горхурам.

Ұсули-чәдиid

Ва!.. Бу иниш дәрси-ұсули-чәдиid?
Јох, јох, оғул, мәктәби-үсөнәнда бу!

Зәһид-зара

Ач дилени, јум көзүүү, зәһида.
мүфтә'илүн мүфтә'илүн фA'илүн
Вирд оху, неч аiplама мәнәссыны

Гејретимиз бәллидир

Ким па дејир биңдә олан гејрата?
Гејретимиз бәллидир һәр миllәтә?

Ұч арвадлы

Ах, бу ушаглар печә бәдзэтдыштар!
Лаш дејәсән чин кимни бир затанлар!

Сабирин «А..х!», «Мир һашым тәбризи», «Билмирәм», «Банламарам», «Суал-чаваб», «Мәсләһәт», «Баггал киши», «Нејләјим, аллаң», «Дәјиши сөһбәти», «Жат, киши» сөрлөвһәли ше'рләри дә һәмми бәһрдә язылмышдыр. Бу әсәрләрдә биз бөյүк шаирин мүһитиндәки чиркни һадисәләрә үз-үзә чарпындығыны, гара гүвиәләрлә әлбәјаха олдуғуну, ачы-ачы құлғышләрлә қошдуғуну, фанатикләри, тәрбијәсизләри, мұфтахорлары кинаја вә тә'ризләриниң иjnәләри ила гәлбләринә гәдәр санчығыны көзүмүзлә қөрүб гулғымызыла ешидәп кимијик. Бурада биз, ejни заманда, шаирин бу мұбаризәсіндәки фәлләтгәла ше'рләrinин вәзинидәki оjнаглығын бир-бирини нечә тамамладығыны да көрүрүк.

Бу вәзиңә бу ше'рләрин ичтиман вә бәдии тә'сири о гәдәр күчлү вә сирајәтедицидир ки, диггәтли охучу фикирләшири: Сабир һәмин ше'рләри әрүзүн башга бәһрләри ила язсаңы, истәдиңинә бу гәдәр мұваффәтиjәтлә чата биләрдими? Һәнгәтән, мөвзү вә мәгсадинә мұваффиг вәзиң сечиб тапмагда Сабир, әсәрләrinин хүсусен бу гисминдә чох бөйүк бир маһарәт көстәрмишидир.

Рубан. Сабир јарадычылығынын вәзинидә онунчу жері рұбай тутур Рұбан Іахын Шәрг поэзијасынын мұхтәлиф классик шәкилләри системинде өзүнә мәхсус бир мөвгејә ма-ликлар. Азәрбајҹанын бөйүк шаирләри арасында рұбай язмамыш оланлар аздыр. Лакин рұбай мәсәләси, бир поетик истиләһ кими, бу күнә гәдәр әдәбијатшүаслығымызыда ҹавабсыз галан бир сырға суаллар алтынадыр. Бурада биз бу суаллара тохуммаг истәмирик. Мәгсадимиз јалныз Сабирин рұбайләри һағында вәзиң планында гысача мә'лumat вермәкдир.

Нәсимијә, Кишвәријә, Фүзулија, Сејид Әзимә, Нәбатијә ишебәтән Сабир рұбай шәклини аз тәтбиг етмишидир. Онун биңә аңчаг б рұбансы мә'лумдур. Лакин мүндәричә е'тибары ила Сабирин рұбайләри өзүндән габагкы шаирләrin рұбайлориндан чидли сурәтдә фәргләнир.

Рұбаниннан вәзиң ритм вә аһәнк чәһәтдән һәзәч бәһринин алтынчы нөвүнә чох йаҳындырып. Бүнү һәзәрә алан ба'зи филологиялар рұбанини «һәзәчи-мәгсүр» адландырырлар. Һәзәчин алтынчы нөвү, јухарыда көстәрилдији кими, мәф'үлү мәф'А-'Илү мәф'А-'Илү фә'үлүн өлчүсүндәдир.

Һәнгәтән, әрүзүн бүтүн вози нөвләриндә рұбан вәзининә ән уйғын оланы будур. Лакин рұбан вәзинин, Іахын Шәрг поетикаларында гәбул едилији кими, иириши дөрд нөвү нардыр. Биз буна он иккى нөвүн иириши дөрд варианты дејирик.

Рұбан вәзілдеріндән Азәрбајҹан ше'риндә үмумијјәтлә жедди нөвү (јаҳуд он дәрл варианты) ишиләмишdir.

Сабирин рұбайларында Азәрбајҹан рұбанынни он дәрл вәзи вариантындан алтысы татбиг едилмишdir. Мисаллар:

1) Зәһид иә	дејир? дејир	ки, гарныи дол	-сүн
мәф'Улүг	мәфА'Илүн	мәфА'Илүн	фә'
2) Ираныи	да, османлы	да бәрбад ол	-сүн
мәф'Улүг	мәфА'Илү	мәфА'Илүн	фә'
3) Зәни еткә	ки, зәпкә, сөч	-дејә даzlма	-т үңүн
мәф'Улүг	мәфА'Илүн	мәфА'Илү	фә'з
4) Зәһид йү	-йүрүр мәсчи	-да әр азма	-т үңүн
мәф'Улүг	мәфА'Илү	мәфА'Илү	фә'з
5) Ніш молла	-азарындыр ки,	чалсын, чап	-сын
мәф'Улүг	мәфА'Илүн	мәф'Улүн	фә'
6) Іатсын, дур	-сүн, гүсли-	чәнабет јаш	-сын
мәф'Улүн	мәф'Улүг	мәфА'Илүн	фә'

Көрүндүйү кими, бу вәзи вариантылары бир-биринә сох жаһындыр. Буна көрә дә онлар вариант адланырылып. Пакин тәгтиә диггәт едилса, бунларын хүсусијјәтләри ачыг сурәтдә көзә чаршар. Бунлары јалныз бөлүмләр үзәре дејил, һечалар үзәре вә ја башга үсуулла да тәгти етсак, фәргләрини даһа да айдын көрәrik. Мәсәлән:

Ариф	чалышыр ки,	миллә	-т аза	-д олсун
мәф'У	лү мәфА'И	лүн мә	фА'И	лүн фә'
Зәһид	чығырыр ки,	мәсчи	-л аба	-л олсун.

Һансы шәкилдә вә үсуулда тәгти едилирсә едилсөн, вәзини бүтүн чүзвләри илә ше'рин чүзвләри һәм кәмијјәт, һәм кеј-фијјәтчә бир-биринә там мұтабиг олачагдыр. Мәсәлә мисрашын вәзинин дүзкүн тә'жин етмәкдә, јәни онун вә тәлибини тапмагдадыр.

Инди Сабирин рұбайларында вәзілә мөвзү вә мәзмун арасындақы рабитә мәсәләсінә кечәк.

Жухарыда дејилди ки, рұбан вәзинини ритми вә аһәнки һәзәч бәһринин алтынчы нөвүнә сох жаһындыр. Инди бу өлчү ғоһумлугуну мәзмун ғоһумлугунда да көстәрмәк ла-зымыдыр.

Нәзек VI

Миллат иечо тараң олур олсун иә ишім вар?
Мән салим олум чүмлә чаһап батса да батсын.

Рұбан

Ираныи дејир ки, эдл илә дад олсун,
Османлы дејир ки, миллат азад олсун,

Зәңид на дејир? дејир ки, гарныи долсун.
Иранлы да, османлы да бәрбад олсун.

Нәзәч VI

Өврадимиз, әзкарымыз әфсанеји-әндири.
Әфсанеји-зәңи нурн-дишү рүни-бәдәндир.

Рұбан

Сөз бојигурагхмалытарындыр ки, дејир.
Бир мадмазел олсун ки, пәризәд олсун.

Нәзәч VII

Әлжөвм уруслашмаг ишә эшшәрәфиқ биз.
Өз ғовымүзүн башына әнкәлкәләфиқ биз.

Рұбан

Журнал, газета чыхыр ки, міллат охүсүн.
Русча охумышлара бу иш ар көлир.

Нәзәч VIII

Тачирләрни шиди дајиниң тијнати јекчә:
Нә молла пајы вар, иш гонаглыг, нә мүсәмма.

Рұбан

Тачир арајыр ки, бир тичарат јапсын.
Иш моллаларындыр ки, чалсун, чапсын.

Нәзәч IX

Бу молланұчелар десәләр: биңдә вар шман,
Дөх, жох, оңа топтамајын, аллаһы сөвәрсіз?

Рұбан

Зәни етма ки, зикрә, саңдајә дамлаг үчүн:
Зәңид жүйүрүп мәснида әчр алмаг үчүн...

Бу аjdын мисалларын мә'насыны изаһ етмәјә еһтијај җох-
дур. Бу мисалларла бүнлардан габаг кәтириләнләрни ара-
сындақы фәрг бундан ибарәтдири ки, жухарыларда биң ејни
шे'рдә, жаҳуд ејни вәзишли ше'рләрдә мәзмүнла вәзи работасынни
көстәрмишдик, бурада исә һәмчинс вәзишли ше'рләрдә
мөвзү вә мәзмүнүн да һәмчинслийни көстәрмиш олуруг.
Вәзиниң фәргинә қолинчә, бүнларын арасында жалныз бир не-
чададыр. Алтынчы һәзәчин сон һечасы атылса, о, рұбан вәз-
ниңе чевриләчәк. Рұбанин бүтүн тәф'иләринин һәзәч бәһ-

ривин тәф'иләләрниң алымыш олмасыны нәзәре алсаг, бу һәмчинслијин сәбәби дә анлашылачагдыр.

Сабир ше'ринин вәзниндә олан бә'зи башга хүсусијәтләр

Дејиләнләрә јекун вурмадан ики чөйәти дә гејд етмәлийк. Бүнларын бири Сабир ше'ринидә көрдүйүмүз мұхтәлиф тиши мүстәзад вә аяглардан ибаратдир. «Сабирдә һәзәч баһри» баһисиндә буна бир-ники мисал вердијимизә баҳмајараг, бурада һәмин мәсәләни изаһ етмәк дејил, жалызы гејд едиб кечирик; чүккى мүстәзадлар вә аяглар мәсәләси ше'рин вәзниң аид дејил, шәклиниң аид бир мәсәләдир. Бу мөвзү «Сабир ше'ринин шәкли» ады илә аյрыча тәдгигата мөһтәчдидыр.

Иккинчи мәсәлә бә'зән Сабирин гәсдән өз ше'ринин вәзни позмасыдыр. Бела һадисә «Һонһоппамә»дә үч јердә тәсадүф олунур. Бүнларын бири «Көзәлім» сәрлөвхәли ше'рдәдидир. Он бәндән ибарат олан бу ше'рин ики бәндидә Сабир вәзни позур. Рәмәл баһринин јединичи нөвү өлчүсүндә олан бу ше'рин үчүнчү вә бешинчи бәндләрниң һәрәсина алты дағә тәкәрәр олунан «ол» сөзү вәзни гәлибинә дахил олмур. Сабир языр:

Та дедин табен-фәрмән ол, олдум

Ше'рин вәзниң көрә бу:

«Дедин, ол табен-фәрмән! олдум» ..

— өлчүсүндә олмалылыр.

Әкәр белә бир һадиса шаирин һеч олмаса бирчә ше'ринде ардычыл олараг тәтбиг едилсәјди, онда буну биз Азәрбајҹан әruzunda Сабирин кәтиридији бир јенилик кими гәбул едиб гијметләндирә биләрдик.

Иккинчи тәсадүф «Горхурам» башлыглы ше'рин сон ики бәндидәдидир. Сәри бәһриндә язылмыш бу ше'рдә мүфтә'илүү мүфтә'илүү фә'илүү өлчүсүнә риајэт етдији һалда, ашагыдан алтынчы мисрада «Ај дадаш, валлаһы, биллаһы, таллаһы» вә сон мисрада «Горхурам, горхурам, горхурам» һеч бир вәзне, яхуд бәһри табе олмур.

Үчүнчү тәсадүф јено сәри бәһриндә язылмыш «Билми-рәм» башлыглы ше'рин ахырдан иккинчи мисрасыдыр: «Һә, балам, дөгрүсу, ај дадаш, мән дәхү». Эслинә баханда бу һеч мисра да дејилдир.

Мараттлыдыр ки, бу һадисәләр Сабирин аңчаг сатирик ше'рләрниңдәдир. Чох күмән ки, шаирин вәзндән кәнәр чых-

масы, вәзиниң үмуми нормаларының позмасы мүәјжән, орижинал еффект жаратмағ үчүн бир ифадә үсулу дур.

Кичик бир мүгајисә

Нәһајәт, мөвзумузун нәзәри чөһәтини тәшкил едән бир мәсәләни дә гејд етмәк лазыымдыр. Бу да ше'рдә мөвзуз вә мәзмұнала вәзиниң гарышылыглы мұнасибәтинин айры-айры шаирләрдә мұхтәлиф шәқииләрдә олмасыдыр. Биз бурада бу проблеми жалның Сабир жарадычылығы эсасында изан-етдик. Буну башга шаирләримизин жарадычылығы үзәре тәд-дигиг етсөйдик, шүбінасиз, башга мұнасибәтләр, башга изан-лар вә башга иәтичәләрлә гарышлашачагдыг. Мәсәләнин бу тәрәфини гысача оларға ишыгланырмаг үчүн бурада мараг-лы бир мүгајисә жауаптын еткендік. Бирн Сабирин «Үрәфә маршы» адлы ше'риндерин, дикәри Чавидин «Хөјјам» пјесиниң дән ики мисал көтүрек:

Сабир—Интелигентик, кәзырлук наз ила.
Чавид—Бадә кәзәлдири, мәза һәп наз ола.
Сабир—Іңафтадә бир дилбәри-тәнназ наз.
Чавид—Сагијо дилбаз ола, тәнназ ола.
Сабир—Өмр едәрік нәш'еңи-дамсаз наз.
Чавид—Неј чошарағ онлара дамсаз ола.

Ики сәнэткарын асәринде иә гәдәр мараглы бир сәс-ләшмә вә уйғунылуг вар. Жалның вәзиниң вә аһәнкін дејил, га-фијәләрин дә бир-бириңе мұтабиг олмасы нәзәри ше'ршү-наслығ үчүн соҳ мүһим бир мәсәләдір. Лакин бу ики асәр-дә мөвзуз бирдірми? Хејр. Сабирда иңтиман сатира ила бур-жуа зиялыштарына истиңза едилір, Чавиддә исә һәјата вә кәзәллијә мәһаббәт вә никбишлик ифадә олунур.

Жухарыда ирәли сүрүлән фикир вә мұлаһизәләре јекүн вүрмаг үчүн бу кичик мүгајисәдән бир иәтичә чыхармалы-лығы: ejni вәзидән мұхтәлиф шаирләр мұхтәлиф мәгсәд вә мөвзуз үчүн истиңфада едә биләрләр. Бу, о демәкдири ки, ше'р-да мәзмұнла вәзиниң мұнасибәти мәсәләсінни һәләл етмәк ишиңдә һәр шаирин жарадычылығына конкрет жана шашмаг ла-зымдыр. Бурада бүтүн шаирләр үчүн үмуми бир жол вә өлчү тәклиф етмәк дөгрү олмаз. Бу, һәр шаирин әдәби шахсијәті, дүнյакөрүшү вә үслубу ила әлагәдәр бир мәсәләдір. Лакин һансы шаир олурса-олсун, ше'р сәнэтинде мәзмұнла шәкил, мөвзуз ила вәзиң арасында мүәјжән ганунаујғунлуг зә-руридидир.

Вәзин дүзүкүн тә'жин етмәйин, онун аһәнкі ила ше'рин мәз-мұну арасындағы бағылышы дәгиг мүәјжән едә билмәйин ин-шад (бәдни оху) сәнәти үчүн дә бөјүк әһәмијәті вардыр. Ше'.

рин вәзин илә онун иншады ејни һадисәнин бир-бираңдән айрылмаз иккى чәһәтидир. Биздә иншад сәнәти чох зәиғ бир вә, зијјәтдәдир. Жалныз орта дејил, али мәктәбләримиздә, һәттә актյорларымызын арасында да Азәрбајҹан ше'рини лајигинчә дүэзкүн иншад едә биләнләр аздыр. Ше'римизин вәзинин јашы өјрәнмәк иншад сәнәтина јијәләнмәјин әи мүһүм шәртләриндән бирىдир. Биз бурада бу мәсәләни Сабирин јарадычылығында арашдырдыг вә көстәрдик. Мұасир шаирләримиз бөјүк Сабирин сәнәтиндәки бу мәһарәти, бу устадлығы өјрәнмәли, мәнимсәмәли, ондан истифадә етмәлидиләр.

МИРЗАҒА ГУЛУЗАДЭ

САБИР ВӘ ФҮЗУЛИ ИРСИ

Эдэби ән'әнәләр вә тә'сир проблеми үмумијјэтлә совет әдәбијјатшүнаслыгында, хүсусилә Азәрбајҹан филологија өлминдә кифајэт гәдәр ишләнмәнишdir. Низами, Фүзули, М. Ф. Ахундов кими бөјүк сималарын бәдии мәденијјэтнимизин тарихинә вә башга халгларын әдәбијјатына кәтирдикләри наиллијјэтләр, онларын давамы вә инкишафы мәсәләләрина даир аյрыча тәдгигат әсәрләри һәлә јарадылмашышдыр.

Лакин буна баҳмајараг айры-айры сәнаткарларын әдеби тә'сирни, һамчини Сабирни Фүзули ирен илә әлагасини өјәрәнимәк вә изаһ етмәк сәһәсиндә ба'зи гијматли тәшаббүсләр олмушдур ки, бунлар ичәрисиндә Эзиз Мир Әһмәдовун «Сабир» монографијасы хүсусилә диггәти чәлб едир. Бурада мүәллиф «Сабир реализмının идеја-бәдии мәнбәләри вә тарихи кекләри» адлы фәсилдә Сабирин классик әдеби ире мұнасибатини, онун бәдии јарадычылыг тәчрүбәсиндән сәмәрәли сурәтдә истифадә етмәсини вә һамчини Фүзули шे'рини идеја мотивләриндән, сәнаткарлыг мә'зијјэтләриндән иечә тә'сирләнидијини аյдыналашдырышышдыр. Хүсусилә мүәллифин бу фикри чох доғрудур ки. «Сабир дүшүндүјү бир сыра мөвзулары билавасында Фүзулиjanә ишләмиш, «Бағдал бүлбүлүүү» сөзләринә жени мәзмун, жени тәравәт вә көзәллик вермишdir. Сабирин «Лејли вә Мәчиүн», «Бакы паһливаниларына», «Аһ еjlәдијим» вә с. ше'рләри бу фикри тәсдиг едә биләр».¹ Фүзули сәнатинин Сабир үзәриндәки бөјүк вә фајдалы тә'сирини изаһ етдикдән соңра мүәллиф бу тә'сирин әсил идеја мәэмнуна вә дахили сәбабинә тәмас едорәк ja-

¹ Эзиз Мир Әһмәдов. Сабир Азәрбајҹан ССР ЕЛ Нәшријаты, Бакы, 1958, сәh. 57.

зыр ки, «Фүзули поезијасында Сабирин тәгdir вә габул етдији эсас чөһатлар «Лејли вә Мәчиун», «Шикајетнамә» мүаллифинин бир иисанпәрвәр сәнэткар олараг, јүксәк башшори идеаллар вә дүјгулар тәрәниум етмәси, онун «аситаны да ган ичәл» зәманәдән одлу шикајет ва етиразлары, Фүзулијә мәхсус камил бәдии сөз усталыгы вә саир бу кими чөһәтләрdir¹. Эсаринин башга фәсилләринде дә мүәллиф Сабирин Фүзули јарадычылығы илә әлагәләринин мүәjjән тәзәхүрләрини бә'зи конкрет мисалларла гејд етмиш, ингилабчы шаирин шариат хадимләrinни, ријакар, фырылдагчы руһанилари ифша едән сатиralарында да Фүзули эп'әнәләрини давам вә иикишаф етдириjини көстәрмишdir.

Беләнкә, Сабирин Фүзули эп'әнәләри илә әлагәси бурада хүсуси олараг кениш ишыгандырылmasa да, бу әлагәнин эсас ана хәтти, идея истигамәти ва машиjәти тамамилә дөргү тә'жин едилемишdir.

Бу эсәрдән бир гәдәр сонра да Фүзулинин Сабир јарадычылығына тә'сир ишәләссиндән бә'зи мәгаләләрдә бәһе олумышдаур. Мәрһум профессор Чәфәр Хәндан «Фүзули вә XX әер Азәрбајҹан әдәбијаты»² адлы мәгаләссиндә бу дөврде Фүзулинин тәглид едән енигөнчү гәзәл шаирләrinnin класик ирсә доғру мұнасибәт басләмәдикләrinни гејд едәрек көстәрир ки, «Фүзулидән јарадычы ѡолла истифадә етмәјин јаҳшы нұмунәләрини M. Ә. Сабир вермишdir. Биз дә мүәллифин бу фикринә шәрник ки, «M. Ә. Сабир ионики гәзәлләrinde, həttä сијаси, ичтимай ва ингилаби сатиralарында да Фүзулидән мәһәрәтлә истифадә етмәји бачарырыдь»³. Мәгаләдә, башлыча олараг, Сабирин Фүзули гәзәлләrinә јаздығы пародијалардан бир нечәси haggында сөһбәт кедир. Элбәттә, бу мәгалә үмуми характер дашидығы учун Сабирин Фүзули поэзијасы илә идея, бәдии әлагәләринин дикәр мәсаләләри вә формалары шәрh едилемешdir. Фүзули әдәби ирениннин зәниккүн хәзинәссиндән сәнэткарлыг, образлылыг, сөзләр гәзаёт, онлары чилаламағ үсулларыны өјрәнмәк Сабирин јарадычылығы иикишафында элбәттә фајдалы рол ојнамышлыр ки, мүәллиф дә бицим диггәтимизи башлыча олараг бу мәсаләнин айырмалыкка чәлб едир.

Бу мәвзуја həсer олумыш «Фүзули вә Сабир»⁴ адлы мәгаләссиндә А. Заманов бөјүк ингилабчы сатирикни јаратдығы замамыла жени вә орижинал әдәби мәктәб илә Фүзули сәнәти

¹ Эзиз Мир Эһмәаов. Сабир Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1958, сәh. 57.

² «Azәrbaјҹan» журнали, Бакы, 1958, № 12, сәh. 66—74.

³ Іена орада, сәh. 70.

⁴ С. М. Киров зәнина АДУ-нун «Елми әсәрләре» (Нумавитар серија), Бакы, 1958, № 2, сәh. 21—23.

арасында бирләшән вә жаҳылашан чәһәтләрин олдуғуну сөйләјір. Сабирин өз жарадычылығының һәм биринчи, һәм дә икinci дәврүнде Фұзули поэзијасындан истифадә етмәсі, 1905-чи ил иңгилабы гә'сириндән соңра бу әлагәнни мәзмунча дәйишишмәсі һагында да мүәллифин фикри тамамилә доғрудур. Лакин о да Сабирин Фұзули ән'әнәләрі илә әлагәсіни бащыла олараг «Лејли вә Мәчинун», «Мәнде ар олсајды», «Бакы пәһливанларына», «Аһ еjlәдијим...», «Тәһисили-жум» вә с. бу кими Фұзули гәзәлләри формаларында жазылыш сатирапарында көрүр вә бу шे'рләrin тәһлили илә кифајәтләнір. Һәгигәтдә исә, Сабир Фұзули ирсін илә жаҳылашдыра чәһәтләрі жалызы онуш гәзәлләріндә вә ja нәзи्रә вә пародијаларында ахтармагла кифајәтләнімәк дөгрү олмаз. Сабир Фұзули поэзијасында XX әсрин һәјаты илә соҳ аһәнкдар суратдә сәсләшән тәрәғгипәрвәр идејалары, классик ән'әнәләрин ән сајыг вә исте'дадлы вариси кими инкишаф етдирмишdir. Чүнки Сабир бир тәрәфдән өз әдәби тәһисилинде, гәләм төчрүбәләринде, жарадычылығының формалашмасында вә инкишафында Фұзули ирсіндән камил бир бәдии сәнәткарлыг мәктаби кими истифадә етмишсә. дикәр тәрәфдән ону поэзијасында һәлә да жашајан вә XX әсрдә дә өз актуаллығыны итирмәјіб зәманәнни руһы илә сәсләнін идејалары инкишаф етдирмишdir. Бу әлагәнни изләрини исә Сабирин бүтүн әсарләринде, хүсуси илә онун реалист сатирапарында ахтармаг лазыымдыр.

XX әср Азәрбајҹан әдәбијатында Фұзули ән'әнәләринин давамы вә инкишафы кечмиш аердән соҳ фәргли олмушшудур. Догрудур, бу дәврдә да Фұзули бәдии сөз сәнәтинин камил устады кими мұхтәлиф ичтимаи-әдәби группалар тәрәфиидән гијмәтләндирилмиш, шәрһ едилмишdir. О дәврүн, демәк олар, бүтүн көркәмли жазычылары Фұзули әдәби ирсінин бөյүк тарихи әһәмијәттіни баша дүшмәјә чалышмышлар. Фұзулијә истәр буржуа мәтбуаты, истәрсә дә либерал вә һәмчинин ингилаби-демократик мәтбуат да мұрачиәт етмиш, әсәрләрин-лән нұмунәләр вермишdir.

XX әср Азәрбајҹан әдәбијатында мұхтәлиф ичтимаи-әдәби группаларын Фұзулија мұнасибети хүсуси тәдгигат тәләб едән әһәмијәтли бир мәсәләдір. Биз бурада бу вәзиғенні јеринә жетирмәји гаршымыза гојмамышыг. Жалызы ону гејд етмәк истајирик ки, бу дәврдә мұхтәлиф ичтимаи группалар Фұзулинин бөйүк сәнаттар кими гијмәтләндирмәкдә вә севмәкдә бирләшсәләр дә, ону айламагда, әдәби ирсіндән истифадә етмәкдә бир-биринден принципнал суратдә фәргләнирләр. Мәсәлән, буржуа мәтбуаты органы олар «Шалалә» журналы сәнифәләринде Фұзули ешгинин дәрин фәлсәфи-ичтимаи мә-

насы тамамилә мистикләшдирилир, «бир афат, дәрді-бизман» кими гәләмә верилүр. Фүзүли исә јалныз аглајан, сызлајан, дәрд, қадәр, һичран шири кими көстәрилирди. Бела-ликлә дә буржуа мәтбуаты Фүзүли јарадычылығындакы бөјүк тәрәгги-пәрвәр идејалары, зұлма, әдаләтсизлијә, фанатизма вә нағанлыға кәсеки етиразлары, дәрин инсанләрвәрлији пардәләмәјә чалышырыды. «Шәлалә»¹дә дәрч олунмуш «Фүзүлији-зар» башлыгы бир мәгаләдә охујуруг: «Фүзүли сызламыш, иничимиш, агламыш, чүки бутүн мөвчудијјәтинин гидасы бу! О, мүтәэллүм олмадығы заманлар һәјаты көрмәмиш, һәјаты аилајамамышдыр. Бунун үчүндүр ки, он һосеас, он әбәди шаирди»². Фүзүлиниң бөјүклүйүнү вә әбәдилијини онун сызламасында, агламасында көрмәк бөјүк сәнэт-кара типик буржуа-естетчи мұнасибәтилердір.

Нигилаби-демократик мәтбуатын вә бириңчи нөвбәдә молланәсерәддиниңләрин Фүзүли пренең мұнасибәти исә бу фикирдан тамамилә фәргли иди. XX әсрин реалист вә тәрәгги-пәрвәр јазычылары буржуа мәтбуатының там әксине оларға Фүзүли јарадычылығына аյыг вә сагlam мұнасибәт баслајыр, шаирин һуманист ән-әнәләрини давам етдириәрәк ичтиман иегсанлары, керилүи вә көннәлиji, мөвнүмат вә хурафаты тәнгид етмәк үчүн ондан истифадә едириләр. Сонрапар, совет һакимијјәти илләриңде «Молла Нәсрәддин»-ын баш мәгаласында јазырыды: «...раһметлик Фүзүли «Молла Нәсрәддин»-ын бириңчи нөмрәсіндән башлајыб бу күнә гәдәр мачмуумизда шиширак етмиш вә шे'рләр јазмышдыр... «Молла Нәсрәддин» мәчмүәсінин 20 иллијини төкүнүз габагыныз... көрәчәкенииз ки, онда Фүзүлидән бир дүз вардыры. Бизим түрк әрүз шаирләримиз дә ше'ри јазанды Фүзүли қалиб дүрүр көзүнүн габагында. Дејир ки, өлсән дә мәним тә-сиримдән чыха билмәјәчәксан. Молладан јазмаг истәсән јазмышам, варлыдан јазмышам, рүшвәтхордан јазмышам, «бу күп кет, сабаң кол-дән, я'ни «савтра, завтра»» јазмышам. Бүтүн ишини, күчүнү, дәрснин бурахыб ше'р јазандардан јазмышам. Мұхтәсәр, һәр шеји әнната еләмишем... «Молла Нәсрәддин» сөзүнү гүрттарыбыз дејир ки, Фүзүли диридир Фүзүли ше'р дөврүнүң һазырладығы јенилијә мәглуб олма, бир гүввәдир»².

Чесарәтле демәк олар ки, «Молла Нәсрәддин»-ын бу мәга-ласынә гәдәр, һәттә бундан да хејли соңра Фүзүли јарадычылығының бөјүк тарихи, ичтиман вә әдәби әһәмијјәти бу

¹ «Шәлалә». 1913, № 45, сәh. 4

² «Молла Нәсрәддин», 23 мај 1925-чи ил, баш мәгалә.

гәдәр дөгру, парлаг вә мүкәммәл көстәрилмәмишdir. Дөгрүдан да бу дөврдә Фүзули ше'ринин габагчыл эн'энәләри јашајыр вә әдәби-иңтина һәјатда фајдалы иш көрүрдү. Бејүк халг шаирин Сабирин Фүзули әдәби ирсина дәрин мәһаббәти вә рәғбәти бу тарихи һәнгәти әкс етдиrmәси чәһәтдән дә сох әһәмијјәтлидir. Низами, Хагани, Фүзули кими гүлрәтли сәнәткарларын әсәрләrinә мүкәммәл бәләд олан Сабирин ше'р исте'дады Азәрбајҹан вә Ѝаҳын Шәргий классик ше'р мәдәнијјәти хәзинәсендән, онун габагчыл наилүйјәтлориндән гүввәт вә гида алмышдыр. О, Азәрбајҹан ше'ри тарихиндә эн ингилаби, эн демократик бир әдәби мәктәб јарадан новатор сәнәткар олмагла бәрабәр, кечмишин әдәби тәчрүбәсини дәриндән ојрәнмиш, она тәнгиди вә јарадычы мұнасибәт бәсләмәји чох јаҳши бачармышдыр.

Сабирин әсәрләrinдә Фүзули ирси илә әлагәнин изләри хүсусила нәзәрә чарпыр. Бунуң сәбәбини биринчи нөвбәдә «Молла Нәсрәддин» журналынын Фүзули јарадычылығына вердији јухарыдақы гијмәтдә ахтармаг лазымдыр. Һәмми сәтирләрдә даһи сәнәткарын ирсина ejini заманда Сабир мұнасибәтинин дә ифадә олғандуғуну иддия етмәк һеч да сәһи олмаз.

Сабирин Фүзули ирсина мұнасибәти донмуш, дурғун вәзијјәтдә олмамыш, шаирин өз јарадычылығы јүксәлиши илә үзүн сурәтдә әлагәдар ләјишиб инкишаф етмишdir. Мүрәк кәб вә зиддијјәтли јарадычылығы инкишафы кечмиши олан Сабир, еһтимал ки, даһа сох илә дөврләрдә Фүзулинин Мәһәммәд пејгәмбәра јаздығы ғозалләрин тә'сири илә «Едимәвлуди-иаби» кими ше'рлар јазарал дини һиссәләри тәрәннүм етмишdir¹. Бу ше'рдә Мәһәммәдин шәрият јолуны тә'гиб етмәклә өзүңү «зәлалаттән» хилас етмәк истәјән Фүзули кими Сабир дә «сигд илә һәэрәти-хәјрүлбәшәрин» (ја'ни Мәһәммәд пејгәмбәрин) этәјиндән тутмагы арзу едир. «Тәес-сүратым» адлы дикәр ше'риндә дә Сабир Мәһәммәд пејгәмбәрә хитабән мүсәлманларын һәффән, һәнгәтән, ихлас вә сәдагәтдән үз дөндәриб заһирпәраст олмагларындан, чаһилянда наданларын бүләнд, ағыл вә һүшіярларын исә алчалдылмагларындан шикајет едир. Бурада Сабир дини һиссәләр фоңунда чәмијјәтдә олан чаһилат вә наданлыға, һагсызлыға, вәһишилија гарышы е'тираз сәси учалтмышдыр. Фүзулинин «Дүст бипәрва, фәләк бирәлім, дөвран бисүкүн» гәзалиндеки мотивләрин бу ше'рлә мүәйјән әкссәдасы да шаирин зәманәдән, дөврдән шикајетләри илә бағлыдыр. Сабирин «Чаһилю

¹ М. Э. Сабир. «Любопытно», Бакы, 1922, сәh. 300. Фүзулија назири олар бу дини ше'рдә диггәти илә даға Энз Мир Әһмәдов чәлб етмишdir. «Сабир», Бакы, 1958, сәh. 254.

надан бүләндү агилу һушјар паст» сөзләри илә Фүзулинин «Дуст биләрва...» газелиндәки «Рұтбейи-идбар али, пајеит-тәдбир дүн» мисрасы бир-бiri илә чох көзәл сәсләшир. «Сидгү сәдагәт әһлиниң тәкдир едилмасында», «сидгии кизба, мәһрин бүгз вә кинә тә'бир едилдиңидән» изтираблар чәкән шаир:

Дәстин-ғәлбәшкән часуру паји-һүммәт кәмгәрар,
Кары-батыл һәкмфәрия, чешми-һәгбин пүрхүмар.
Бәхт тирә, јар сада, җәркән көч, ел һијләкар.
Әдер изәрәд, әһән бисел, амр мүшкүл, елм хар.
Тири-сүн-зәңкә салеңләр иншән олмагададыр.
Күл көнүлләр гөңчалар тәк багры ган олмагададыр!¹

— дејә о заманкы чәмијјәтдә һәкм сүрән ичтиман јаралардан, зүлм вә әдалегизликтән фәрјада кәлир. Бу ше'рдә Фүзули газелиниң һәм фикир, мәзмун, һәм дә бәдии ифадә васитәләри вә интонасија чәһәтдән тә'сири инкаренилмәз һагигтадыр:

Әтә дүн һүммәт, сәдәји-тә'иза јер-јердән бүләнд,
Бәхт һәмшәфгәт, бәлаји-ешгү күн-күнделен фүзүн...
Шайлан-чагасәд иәвәји-чәник тәк пәрдәнишин
Сабори-ишрат һүбәби-сафи-саһба тәк инкун²...

Лакин Сабирин «Тәэссүратым» ше'ринде дини һиссләр јалның башланғычда вә сонда өзүнү көстәрир, инсанлардакы мә'нәви дүшкүйлүкдән, дүниядакы фәлакәт вә мүсебәтләрдән, «батыл ишләрин» һәкм сүрүб «һәнгигәт көрән көзләрин» јухуда олмасындан шикајет исә әсас јер тутур.

Беләликлә, көрүрүк ки, илк вахтлар Сабир һәтта Фүзули јарадычылыгындакы бә'зи динни мотивләри дә тәкраг етмәкдән чәкинмәмишдир.

Сабир илк јарадычылыг дөврүндә, јәни 1905-чи ил инглибыйна гәдәр, бәдии иштә'дадының формалашдығы илләрдә классик әдәби ән-әнәләрлә даһа чох бағлы олмушшур. Бу дөврдә яздығы эсәрләрдә һәлә наинки кечмиш әдәби формаларын, бәдии үслубун, һәтта мөвзү вә мотивләрин дә тә'сири чох эшкан нәзәрә чарпыш ки, буну «Еди-мөвлүди-иәби» вә «Тәэссүратым» ше'рләри да сүбүт етмәкдәдир. Сабирин 1902, 1903-чу илләрдә һәсәнбәй Зәрдабијә вә «Шәрги-Рус» гәзетинин нәшрияна итһаф етдији ше'рләрдә дә дил вә үслубда, тәркиб вә ифадәләрда көнәлил һисс олуунур. «Шәрги-Рус» итһаф едил-

¹ М. Э. Сабир. «Honhonnamä», Бакы, 1922, сәh. 303.

² Мәһәммәд Фүзули. Эсәрләри, I чилд, тәртиб едәни вә редактору Н. Араслы, Бакы, 1958, сәh. 261. Бундан соңра бу китабын адыны ихтисарла берәчөйик.

³ М. Э. Сабир. Honhonnamä, Бакы, 1948, сәh. 273, 278.

миш ше'рдэ Фүзулинин Әмир Сејид Мәһәммәд Газинин мәд-хинә һәср етдији гәсидәнин¹ мәэмүнча олмаса да, формача тә'сири нәзәрә чарпыр. Бу тә'сир, албеттә, Сабир ше'ринин јал-ныз Фүзули гәсидәсін вәзниндә јазылmasындан ибарат дејил-дир; ше'рин үмумијјәтлә аһәнкиндә, интонасијасында вә лек-сиконунда Фүзули сәнәтинин һавасы дујулур:

Шүкүр лилаш ки, афитаби-сүхән
Шәрги-мә'надән олду чөһрәнүма.

Чыхды бир күн ки, тәл'әтиндән едә
Мәшригү мәғриб әһли кәсби-зија.

Олду бир нур сате'ү ләмә!
Она рөвшән бу нур илә дүнија.

О ки, дәркаһи-һәғгә илләр илә
Кечә-куңдүз еләрдик истилдә

Әңсәнүлөвәчі илә мүјәссәр олуб
Шүкүр ким, шамиял олду лутфи-худа².

Бурада көрдүйүмүз мүбалигәли бәнзәтмә вә мугајисаләр жаратмаг үсулу («мә'на Шәргиндин сез күнәши үзүнү көстәрді», «елә бир күн чыхды ки, мәшриг вә мәғриб әһли ишыг-ланды» вә и. а.), бәдии суратләр, «чөһрәнүма», «кәсби-зија», «лутфи-худа», «руйбәхшү зөвг-әфза», «кәләмати-мүфидү мустәјкәм», «сүндүгү сәфа», «сүббүт мәса», «әхтәрп-игбал» кими ифадә вә тәркибләр һәлә ингилабчы сатирик Сабирә дејил, кечмиш әдәби ән'әнәләрә, һәмчинин Фүзули сәнәтинә хас олан үслуб кејфијјәтләри иди.

Анчаг, хүсусилә 1905-чи ил ингилабындан сонра реализм вә ингилаби сатира юлу илә сүр'әтлә иинкишаф едән Сабир дини-мистик мејлләрдән сүр'әтлә узаглашараң әдаләтсиз ич-тиңи түрүлүш, зәһмәткеш халгын дүшмәнләри олан гара гүвиәләр. һәмчинин мөвнүмат вә хурафат әлејинә мүбаризәјә гошулдугда классик ән'әнәләрдән дә бу мәгәделәр үчүн истигадә етмишdir.

Сабирин бизә чәми 10—15 гәзәли мә'лумдур. Бу гәзәлләр бөյүк ингилабчы сатирикни јарадычылығында нәзәрә чарпачаг дәрәчадә әһәмијјәтли јер тутмаса да, онун классик әдәби ирс илә, һәмчинин Фүзули лирикасы илә јахын әлагәсини көстәрдији үчүн мараглыдыры. Дүниәви мәһәббәтин вә инсан көзәллијинин тәрәннүмүнә һәср олумыш бу гәзәлләрдән айдын көрүнүр ки, Сабир Фүзули лирикасынын сәнәткарлыг

¹ Мәһәммәд Фүзули. Әсәрләри, IV чилд, тәртиб едәни Н. Араслы, редакторлары: Н. Араслы, Н. Мәммәзәдә, Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријаты, Бакы, 1961, саh. 155—158.

² М. Ә. Сабир. Һөнгөннамә, Бакы, 1948, саh. 277.

үсулларындан өјрәништір. Сабириң гәзәлләриндәki фәдакар, чафакеш, вәфалы ашиг, һәмчинин фүсункар, мәгрүр вә гајғызыз сөвкни суратлары Фүзули ше'рини хатырлады:

Күйини хүнабеји-чешмимлә нәмиак ејләрәм.
Кирпайымлә аситанән кәрдини пак ејләрәм.
Та ки, көрдүм сагәри-сәнбадә экси-суратни,
Өмрләрдир ким, чәңанды хилмети-так ејләрәм.
Ешигини зсан билүрдим, чәкди иш рүсваъыга,
Шымди рүсваъи-чәңан олдум, нәден бак ејләрәм!

Бу мисралардакы пак вә сөмими мәһәббәт, лирик гәһрәманын ешг юлунида бүтүн варлығындан кечмәси Фүзули ше'ринин мотивләренә вә бәдии кејфијјәтләринә чох јахындыр. «Хүнабеји-чешм илә јарын күйини ислатмаг», «кирпикләрдә онун аситанәсиини тозуну тәмизләмәк», «ешг илә рүсваъи-чәлан олмаг», «рә'на дилбәрни торнага салдыры сајәжә сәчдә етмәк» вә с. суратлар. бәдии тәсвири үсүлү Фүзули лирикасын үчүн дә чох сәчијјәвидир. Сабириң өз гәзәлләриндә Фүзули әнәнәләрини давам етдирмәсии хүсусијә бу мисалда айдан көрмәк олар:

Истәрәм көнлүм кими зұлғи пәришан олмасын,
Ол гәдер чөвр ет мәнә, ал етмәк имкан олмасын.
Дәрд-ешигни гәсди-чан етдиса, мән һәм шашырам,
Истәрәм чысмимдә дәрд олсун, дәхли чан олмасын.
Гојың ағјәр ејаәсни күйинде чөвлән, еј пәри,
Әһимәнләр малики мүлки-Сүлејман олмасын!

Сабириң гәзәлләриндәки мөвзу, дүнҗәви рүһ, тәсвири вә инфадә үсуллары, суратлар вә епитетләр Фүзули лирикасынын тә'сирини акс етдирмәкдәдир.

Кәтириджимиз мисаллар да гәтијјәтлә көстәрик ки, Сабир Азәрбајҹан классик ше'рине мүкәммәл бәләд олмуш, лакин онуң гәнзаатләнмәјиб ирәлијә дөгрү кетмиш, өзүнә јени ярадычылыг юлу таимышдыр. Бөјүк халг шанириниң Фүзули әнәнәләринә әслијәт ярадычы мүнасибәти дә гәзәлләриндә дејил, онун реалист ингилаби сатирапарында өзүнү көстәрмишdir ки, XX әср әдәби иинишафы үчүн бу чәһәт хүсусијә әһәмијјәтлидir.

Сабириң Фүзули ирсина дәрин мәһәббәтинин әсас сәбәләриндән бирни дә дахи сәнәткарын ше'ләрарнда ичтимай нөгсантарын, зұлм вә әдаләтсизлијин тәнгидинә кениш јер вәрилмәсендир. Фүзули истәр «Шикајәтнамо», «Ринду Зәнид» вә «Әнисүл гәлб» кими асәрләриндә, истәрсә дә лирикасында

1 М. Ә. Сәбир Խօնխանә, тәртиб едәни Ի. Сәмәлзәде. Бакы, 1948. с. 311.

фесдал чәмијјәтниндәки өзбашыналиғы, инсанларын рифаһ вә сәәдәтина, мә'нәви азадлығына әнкал олан көниәлиji ва јарамаз чөһәтләри чесарәтлә тәңгид етмишdir. Онын ше'рләриндә ибтидан һалда олса да, сатирик үнсүрләр нәзәрә чарпыш. «Шикајетнамә» мүәллифинин јарадычылығында Г. Закир, Сеид Эзим тәрәфиндән инкишаф етдирилмиш. XX әсрдә исә Сабирин јарадычылығында тамамилә јени ичтимай мәзмунда ишләнмишdir.

Чесарәтлә демәк олар ки, XIX әсерә гәдәркii Азәрбајҹан әдәбијјатында инсанлары мә'нәви эсарәтә маһкум едән ибадәт вә ријазәт бил'әтләрине гарши ән ардычыл вә гүввәтли е'тираз сәси учалдан сәнәткарлардан бири дә Фүзули олмушдур. «Ринди Зәнид» әсәри мүстәсна едиләрсә (бурада Зәнид сурәтине тәнгиди мүнасибәт олмагла бәрабәр иифрат вә инкар јохдур) шаини, демәк олар ки, бүтүн ше'рләриндә заһидләр, ванзләр, шејхләр, фәгиһләр, насеһләр мәнфи сурәтләр кими верилнир. Фүзули фарсча бир гәзәлиндә ванзләре гарши өз иифратини ифадә едәрәк јазыр:

Чәһаниномдан верир ашигләре һәр күп хабәр ванз,
Чанаңда көрмәнишдир башга јер мутләг мәкәр ванз?
Бу гәмдән чак едир мәсчидда мәнраб өз кирибанын
Ки, һөрмәтәң салибдәр минбәри ол һијләкәр ванз.
Мәни сәккиз гапы бағи-беңишта күйн-дилбәрдән
Нә дают ејләнир, я рәб ки, дүшесү дәрбәдәр ванз¹.

Фүзули ванзә она көра дүшмәнәндиr ки, ванз дүнҗөви мәһәббәти инкар едир, ашигләри, шаирләri «чәһениәм ээзыбы» ила горхудур, јаланчы вә һијләкәр олдуғу үчүн мәсчидде минбәри һөрмәтдән салыр, гур'аны гәләт тәфсир едир. Бүнларын һамысындан да писи одур ки, ванз ашигги севкилисингән айрыыб чөннәтә чағырыр. Шаир ванзи ешг дүшмәни, көзәллик вә һәјат дүшмәни кими рәdd едир.

Азәрбајҹан классикләри Фүзулидән соңра да һәмишә шәриәт еңкамларынын эсарәти элејине чыхмыш, диндән шәхсек мәнфаәт вә газанч аләти кими истифада едәнләри тәнгид вә ифша етмишләр. М. Ф. Ахундовдан соңра әдәбијјатда тамамилә јени мәзмүн қәсб едәрәк гүввәтләйниш олан бу мубаризә М. Э. Сабирин јарадычылығында инкишаф едәрәк јүксәк мәрһәләја галхымышдыр. Фанатизми вә мөвһуматы аловландырыб ондан халғын азадлыг угрунда мубаризасини боғмаг үчүн истифада едән иртичачы гүввәләрә сатирик атәш

¹ Мәһәммәд Фүзули. Эсәрләри, III чилд, тәртиб едәни һ. Араслы, редакторлары: Ә. Вәнид, һ. Араслы, һ. Мәммәзәдә, Бакы, 1958, с. 237.

ачмаг Сабир жарадычылығында чох мүнгүм сијаси-ичтиман мәсәләрә жөнүлдөрүлгөн. Сабирин ше'рләринде заһидләрин тәкрап-тәкрап кәсқын суратта тәнгид вә ифша едилмәси әһамијјетли мөвзулардан бири олмагла бәрабәр Фүзули әнәләрү илә дә сых суратта бағылышты. Бү у чөлөтдөн Сабирин ашагыдағы гәзэли диггәти чөлб едир:

Заһид алмәкден габаг мәгсудина чатмаг диләр,
Чәниетә уйгу ипилә бир көмәнд атмаг диләр.
Е'тигадыңча жатар-жатмаз гучар гылмашлары.
Ол сәбәбдәндир иемиз үстүндө дә жатмаг диләр.
Әбләшиш фикринчә чәниет бир Бухара шөнризири.
Бечә тәк гылмашлары булдугча ојнатмаг диләр.
Мәгсәди сөвмү сәлатындан бу имишкан, языг
Нәм хұданы, Нәм дә мәхлүгети алдатмаг диләр.
Үйгуда ахтардынын заһирде, ярәб, тапмасын.
Дохса налик таатин бир јоллуға сатмаг диләр.
Риндү рүсса көрдүүн заһид көрәрсө, шүбһәсиз,
Сәбісси, соччадасын зөнд илә фырлатмаг диләр.
Күфруи иксир олдугүн заһид, амандаир, билмасын,
Дохса бир зарра булууб иманына гатмаг диләр¹.

Бу ше'р нәнинки форма, һәтта мәзмун е'тибары илә дә қласик әнәләрлә әлагәдарды. Гәзәл тәрзинде язылмыш олан бу әсәр әввәлдән ахыра кими бир мөвзуя һәср едилмишdir. Демәли, форманын өзүнә дә Сабир мүстәгил јанашмышды. Фүзули лирикасында олдуғу кими, Сабир дә заһидин чәниет һағындақы хам хәјалларына күлүр, о да заһиди е'тигадында саҳтакар, јаланчы вә тамаһкар адландырыр. Ашағыдақы ше'рнинде иң Сабир ванз суретини ичтиман өзінде да да ғүввәтләндирir:

Ванз, гәләм әбдан жено тәкфир еләјирсән!
Еј әбрин-сүјән, иури из тәстир еләјирсән?
Ел чүмә дөңүб олса да кағири ишин олмаз,
Тәэвирини ким ки дуя, тәқдир еләјирсән!
Лә'н еләјэрәк гасиба мәхлүгү сојурсән,
Фани дејәрәк аләми тә'мир еләјирсән!²

Бурадакы бәдии тәзадлар ванзин һәр чүр тәрәггијә, инсан азадлығына дүшмән олдуғуну чох көзәл сәчиijәләндирir. Ванз суретинин бу ичтиман мәзмуну Фүзулидә јохдур. Бизә мә'лумдур ки, Сабирин жашадығы дөврдә дә динни мөвхумат вә фанатизм бөйүк бир ичтиман фәлакот кими халғын азадлығында үшбәхт һәјат уәрүнда мүбәризәсінә мане олур, зәһмәткеш күтләләрди дүшмән гарышында тәркислаң етмәја чалышырды. Белә бир шәрантда бу мөвзунун бүтүн

¹ М. О. Сабир. Һөнгөншама, Бакы, 1918, сәх. 172.

² Женә орада, сәх. 163.

кәсқинлиji илә Сабир гарышында дурмасы чох тәбии иди. «Вә'з етдијини инанды, сән амма инанмадын» ше'ринде Сабир халғын шүүруну зәһәрләјән, ону дири-дири өлдүрмәjә чалышан руhаниләрнү рүсваj едир; шаир күр сәслә охучуларына дејир ки, «ел фәргә уградыгча» «ваизин» сәрвәти шишир», «миллат арыгладыгча, о көкәлир», «рүшвәт нарамдыр» дејир, лакин өзү рүшвәт алыр, «дүнијајә чиfә дејир, аңчаг мали-чана-ны топарлајыр». Беләниккә, Сабир хурафат тәблигатчыларының «әба-гәбасыны» галдырараг онларын әсил еjбәчәр симасыны халга танытдырыр. Ваизләrin Сабир сатирасында ифша олунан сәчиijәви сиfэтләри XX аср Азәрбајҹан ше'ринде тамамилә jени кејфиjjәтләрдир. Фүзүли лирикасында бәдии һәллини ташан мөвзулары Сабир jени дәврүн ичтимай-сијаси тәләбләрни сәвиijәсийнә бөйүк бәдии үмүмиләш-дирмә гүвваси илә, реалист планда инкишаф етдирмишdir. Экәр Фүзүли XVI әсрдә ваизин инсанлары гәфләt јухусуна вердијини ифадә едәрәk:

Ваиз сөзүн тутма гулаг, гафиl олма ким,
Гәфләt јухусуну сәбәби ол фәсәнәdir!

— дејирсә, Сабир еjни һәгигәти:

Јатдыгча хаби-гәфләt илә миллатин сәнин.
Вәгәf олду лајла сәјлемәjо хидматин сәнин!²

— дејә даһа кәсқин ифадә едәрәk ифшачы, өлдүрүчү сатирашын атәши илә дүшмәнина һүчум едир:

Вә'з етдијини инанды, сән амма инанмадын!
Ja лил-әчәб, мәкәр јорулуб бир усаммадын!³

Сабирин јаратдыгы заһид сурәтләри бә'зи дикәр хүсусиј-јатләри илә дә Фүзүли лирикасындакы сурәтләре чох бәнзәјир. Сабир:

Гоjма кәлә, сагија, заһиди меjхәнәјә,
Дөнмәjо меjхәпәниz масциди-виранәj!⁴

— дедији заман санки Фүзүлини сәсниә сәс вериr, бу үмуми дүшмәni әлеjиниң мүбаризәdә онунла бир чәбнәdә бирләширди. Лакин бу бәнзәjишлә бәрабәр Фүзүлидән фәргли олараг. Сабирин тәнгидинде гүввәтли кинәjә ва истеhза вардыр. Экәр Фүзүли даһа чох заһидин ешгә, көзәllijә, һәjат севинчинин рәмзи олан шәраба дүшмәni олдуғуну көstәрмәjә чалишырса,

1 М. Фүзүли. Эсәрләри, 1 чилд, сөh. 123.

2 М. Э. Сабир. Һонhоннама. Бакы, 1948, сөh. 191.

3 Јенә орада.

4 Јенә овада. сөh. 307.

Сабир онун даңа чох ичтиман симасыны, түфејли һәјатыны, саҳтакар вә икниұллұйғын нәзәрә чатдырыр. Сабирдәки вәиз вичданыны, наимесуи, етигадыны пула сатан, ишыг, тәрәғги, азадлыг дүшмәнидир. Һијләкәр вә ријакардыр. Сабирин јаратдығы сурәт ифішачы, реалист сурәтдир. Онун әсия новаторлугу да бундадыр.

Ингилабчы халғ шаиринин дүніјакөрүшүндәки вә јарадычылығындакы бәзи зиддијәтләр башлыча олараг онун тарихи-ичтиман дөврүндән гидаланмагла бәрабәр, ejni заманда классик адәби ән-әнәләрлә дә бағлыштыр. Масәлән, Сабир зәһиди гаты тәессүбкеш, халғы гәфләт јухусуна ҹагыран гаракүруғчы кими рүсвај етмәкlasses бәрабәр, бәзән дә Нәсими, Фүзүли лирикасындакы көрүшләре јахынлашараг заһидә пантегизм чәбіненден атәш ачыр, онун ибадәт, ријазәт һәғгындағы ријакар тәблигатыны рәдд етмәк үчүн бу ѡолдан да истиғазә етмәк истәјир.

Бахма бир ибратта бүтүн алама,
Көрмә һәғгин нури-тәчәлласыны!
Хүшк ибадәттә, гуру зөһілде
Анлама сән ешг мұғымасыны,
Зәһиду өйүб еләмә инкарн-ешг
Шахс булур ешг ила мөвласыны.
Гәјесә әбә верма чүнүн намыны
Көрмәјәрок сурати-Лејласыны.
Күшеји-хәлвәтдә отурма киши,
Биләмә һәғгин күшәдә чә'васыны.
Гәсдин-әкәр яр исә, кол көстәрим.
Варса көзүн, ејла тәмашасыны.
Сәнәтә бах, сәнениң пеј апар,
Дәрк еле қөјфијүти-иниасыны¹.

Бу мисраларда Сабир заһиди аләмә ибрат көзү илә бах-мага вә орада һәғгин, јәни аллаһын «нури-тәчәлласыны» көрмәјә ҹагырыр вә дејир ки, гуру зөһіл вә ибадәттә «ешг мұғымасыны» анламаг олмаз, инсан өз мөвласыны јалныз ешг илә тата биләр. Бурада классик ше'рдә, һәмчинин Фүзүлидә көрлүйүмүз пантегизм: «аллаһын нури-тәчәлласыны» дүніјада, табиэтдә көрмәк, ону ибадәт, зөһід, чәһеннәм горхусу илә дејил, ешг илә ахтармаг мотивләри өз ифадәсими талмыштыр. Она көрә дә Сабир «кушеји-хәлвәтдә» отурмағы, аллаһы јалныз о күшәдә ахтармағы рәдд едир. Заһиди «сәнәтә бахыб сәнениң пеј апармаға» ҹагырыр. Кечмиш адәби ән-әнәләрлә бағыт олан бу мистик-пантенест көрүшләри Сабир шәриәт еңкәмасына, етигад формализмине гарши гојурду. XX асрда дә, динни фанатизмын, мәһәррәмлик, оручлуг хурафатынын шиддәттә һөкм сүрдүйү бир дөврдә дә һәммин мистик-

¹ М. Э. Сабир Խөнһөниамә. Бакы, 1948, с. 219.

пантенст мотивләр мәсчид, ибадәт, зәһд әлејниң чөврилдији үчүн мүэjjән прогрессив әһәмийјәтә малик олмушудур.

Әз ше'рләриндә фикир һүррийјәтни, е'тигад сәрбәстлијини, елми, маарифи тәрәннүм едән мүтәфаккир шаир Фүзули асил һәгиги динни е'тигады әхлаги-мә'нави тәмизликдә, догруулугда көрүр, мәсчидләрдә издиham төрәдән јаланчы, саҳтакар ибадотиәрастләри рәдд едири. Бунун үчүн да о, намаз әһли-на уянлары, мүэzzин наләси динләjәнләри, «бурија тәк мәсчид» дөшәнәнләри гәфләт јухусундан аյылтмаға, инсанлары омакдән, елмдән, ше'р вә сәнәтдән зөвг алмаға сәсләйирді. Шаирин әсәрләриндә мәсчиддән, онун јаланчы хәтибиндән икрайла үз дөндермәк мотивләри да бу мәсәлә илә бағлы-дыр. О:

Еј Фүзули, вәре' әһли рәни-мәсчид тутмуш,
Сөн рәни-чеjкәдә тут, уйма бу күмраһләр!

- дејәрәк бөйүк бир чәсарәтлә һәгигәти, азад фикри тәблиг едири. Тәрәггиңәрвәр классик ай'әнәләрин ән яхши варици олан Сабир бу фикирләри мисилсиз бәдии гүввәтлә, асил вәтән-дашлыг еңтирасы илә XX әср Азәрбајҹан ше'риндә давам вә инкишаф етдирмишdir. Сабирин јарадычылыгында бу мөвзулар конкрет тарихи-ичтимаи дөврүн ирәли сурдују актуал мәсәләләр кими өз реалист һәллени тапмышдыр. Бөйүк инсаннәрвәрлек идеялары илә руһланган ингилабчы шаир зүлмүн, әдәлатсизлијин сәбәбини «гәзавү гәдәрдә» ахтарыб һәр дәрәдә сабр ејләjән зәһимәткеш күтләләри ојанмага, сијаси чәhәтдән шүурланмага, досту илә дүшмәнини танымага, итаати рәдд етмәjә чагырырды. Сабир халгы һәмишә «сәбүр олмага, шаир олмага, мусәлман олмага» тәблиг едән руһаниләри каскын сатира атәшине тутараq ифша еди, «һәр ахмағы, хамы гузу чылдиндә сојан, һагг сөз дејәнни чанын алыш, чешмини ојан»¹ фитиекар моллалары, шеjхләри русвај еди, «иманына гәсәмилә чәмаати чапан, дини гүллурчулуг түфәнкинә» дөндерән руһани чылдинә кирмиш чинаjәткарларын чиркни амәллорини ачыб көстәрирди.

*, *

Мә'лум олдугу үзrә, сатиранын бир нөвү олан пародијада мәшінур бир јазычынын јарадычылыгында вә ja һәр һансы тапыкымыш әдәби әсәрдә олан нөгсанлы, күлүнч вә ejбәчәр чәhәтләр тәнгид едилир. Бурада ба'зи тәнгид едилан јазычынын јарадычылыг тәрзиндә, үслуб хүсусијjәтләриндәки заныри әлмәтләр, ифадә үсууллары тәнгид олунараг мүбали-

¹ М. Фүзули. Әсәрләри, I чиlла, сәh. 292.

² М. Ә. Сабир. Йондоцама, Бакы, 1948, сәh. 83.

тәнгидә истиғазаја гојулур, бәзәи да јазычылар мәшінур бир асәрин вә ja ше'рии формасындан, вәзи вә гафијә системиндән истифадә едиб орада өз јарадычылыгларына хас олар јени мәзмун верирләр. Сабирин пародијалары тамамилә хүсуси маңијјет дашыјыр. О, башга мәшнур шаирләrin кениш јајылмыш асәрләrinин, башлыча олараг форма вә бәдии ифада васиталәrinдән истифадә едәрәк о шаирләrin дејил, өз тәнгид һәдәфләrinин элејинә чыхыр.

Сабир Фүзүли лирикасынын форма вә үслуб кејфијјетләрмәндән истифадә едәрәк гүввәтли сатирик пародијалар јарадышыр. Иигилабчы сатирикин бу мәсәләдә Фүзүлијә даһа чох мүрачиәт етмәснин әсас сабаби Фүзүли ше'рләrinин халг ичәрисинде даһа кениш јајылмасы, даһа чох танымасы, мәзмун вә форма чәһәтдән мүкәммәллиji, бәдии үслуб көзәллиji, аһәнкдарлыгы илә күтләләр арасында бөյүк рәғбәт газанмасы иди. Сабирин тә'сири илә бу чүр пародијалар биринчи нөвбәдә XX әср Ләрбајчан матбуатында, хүсусен «Молла Нәсрәддин», «Бабаји-Әмир» вә с. журналларда кениш јајылмашылышыр.

Сабир өз пародијаларыны мүхтәлиф тәрз вә үсулларда, мөвзусунун вә тәнгид һәдәфинин характеристикаларында асылы олараг рәнкарәнк шәкилләрдә јарадыр. Мәсалән, онун «Еј алнын ај, үзүн күнәш, ej гашларын кәман!» мисрасы илә башлајан мәшнур пародијасы һеч дә үмумијјетлә класик гәзәл алејинин дејил, XX әсрдә, јени иигилаби-демократик мубаризәләр шәрәнтиңда лөврүн тәләбләрнин узаглашараг кечмиш гајыдан, кәнигәнниш, вахты кечмиш әдәби формалары механики сурәтдә, кор-коранә тәкrap едан, әдәби эй-әнәләрә мејмун кими тәглидчи мұнасабәт бәсләјән, реализмә зиддә јол тутан гәзәл шаирләри әлејинә чөврилмишиди. Бу ше'р иигилабчы, реалист Сабирин естетик программынын онун мүасирлик, актуаллыг, һәјатиilik вә реализм угрунда тутдуғу мөһкәм, принципиал мөвгејин көзәл бәдии ифадәсі иди.

Илк бахышда пародијалар јарадычылыгдан узаг, оригинал бәдии кејфијјатләрдән мәһрүм тәнгид-тәблиги фел-јетонлар кими гијмәтләндирилә биләр. Белә пародијалара доғрудан да XX әср мәтбуатында чох раст кәлмәк олар. Лакин Сабирин пародијалары дәррин ичтимай мәзмуну, мөвзү чәһәтдән чох актуаллығы, сатирик қаскинилиji, үслуб чәһәтдән парлаг, мәлаһәтли, һәм дә салә ва айдын олмасы илә диггәти чалб едир. О, даһа комик сурәтләр, вәзијјетләр јаratmag, сатира атәшини шиддәтләндирмәк, тәнгид етдији адамтары даһа күлүнч вәзијјетә салмаг учун классик әдәби формалардан, онун бүллурлашмыш бәдии сурәт вә ифадало-риндән мәһарәтлә истифадә етмишdir. Сабирин Фүзүли га-

зәлләринә јаздыры пародијалар мөвзү чөннөтдән дә бу жаңын үчүн чох элверишилдири. Бу пародијаларда шаир чөннөт вә наданлығы, кечә-күпдүз мәнфәэт ардынча гачан ачкөз, тамаһкар моллалары, бүтүн өмрү бою оғурлуг, өзбашыналыг, басыбы-касмәклә мәшгүл олан гудурған гочулатыры, әхлаг вә мәнишәт позгүнлүгү мәрәзинә тутулмуш тачирләрни, зәһимәткешләрни несабына гајгысыз, авара һәјат ке-чириәнләрни, Иран шаһынын халга дүшмән, разил симасынын чох мазоли вә ачы құлышлә ифша едири. Бунлардан «Тәһиси-ли-елм» адлы ше'р Фүзулинин «Лејли вә Мәчинүн» поемасында Мәчинүнүн атасынын дилиндән сөјләннилмиш мәшнүр «Чан вермә ғоми-ешгә ки, ешг афәти-чандыр» гәзәлини мүстәзад шәклиндә јазылыш пародијадыр. Сабир Фүзүли гәзәлини форма хүсусијәтләринән истифада едәрек мүасир мөвзуда тамамила јени бир ше'р јаратмышадыр. О, Фүзүли гәзәлини вәзинин сахламагла бәрабәр тәк-тәк һалларда онун бә'зи мисраларыны, чох вахт исә мүәйҗән ифадә вә тәркибләрни тәкрап едири. Мәсалән, Фүзулинин: «Ешг афәти-чан олдуғу мәшнүри-чаһандыр» мисрасында јалныз «ешги» «елм» илә әвзәд едири; «Ешг ичро әзаб олдуғун ондан билирам ким» мисрасында јалныз үч әввалки сөз әвзинә «Елм ичрә хәта...» јазыб галанларыны олдуғу кимни сахлајыр. Белә мисраларын сајы бүтүн ше'рдә бир вә ја иккән артыг дејилдири. Бунлардан да шаирин әсас мәғсәди комик вәзијәт јаратмаг, истеңза вә құлыш ғүввәтләндирмәкдири.

Сабир сатирик пародија јаратмаг үчүн Фүзүли гәзәлини јалныз формасы дејил, бә'зән мәзмуну илә дә паралелләр дүзәлтмәјә фикир вермишдири. Мәсалән, Фүзулидә Мәчинүнүн атасы өз оғлunu «ешг бәләсүндән» узаглашырмаг үчүн она нәсиһәт верири. Сабирдә исә чанил ата оғлunu елмәдән, тәһисләнән узаглашырмага чалышыр. Бу аналогија өзү дә, сатирик сурәт јаратмаға вә құлыш, истеңза докурмаға хидмәт үчүндүр. Шаир өз пародијаларында тамамилә јени мөвзүлар, јени идејалар вермәклә бәрабәр форма чөннөтдән дә Фүзулини садәчә тәкрап етмәклә кифајәтланмәјиб орижинал бадии пријомтара әл атыр. Мәсалән, «Тәһиси-ли-елм» Сабир Фүзулинин вәзинин сахламышса да, газәл дејил, мүстәзад јаратмышадыр. Аңчаг бу мүстәзад өзү дә Сабирә мәхсүсдүр. Бурада һәр мисрадән сонракы јарыммисралар өзүн-дән әввалки мисра илә гафијәләнири.

Фүзулинин «Аң ейләдијим сәрви-хұрамаңын үчүндүр» гәзәлини јазылыш пародија да комик планда јарадышын сатирик суратләре илә диггати чөлб едири. Сабирин бу гәзәлә дә мүрачинәти тасадүғи дејилдири. Фүзулидә лирик гәһрәман көзәл севкилисисинин ешги вә һәсрәти илә фәрјад едири. Са-

бирдэ нээ сатирик гэхрэмэн ешгдэн, мэхэббэтдэн бир шеј авламајан, һёјатын мэнасыны газанчда вэ јемэк-ичмэктэ көрөн вайзди:

Ан ejлэдийн пэш'еji-гэлжанын үчүндүр.
Ган аглагыгын гүйсэji-финчжанын үчүндүр.
Нээв ejлэдийн һаджэвүү өнсжандан анчаг
Үмдэ гарэзим кисевүү һэмжанын үчүндүр.
Сэргэштэлийн хирмэн-бүгдэлэр учундан.
Ашигтэлийн сарвэту саманын үчүндүр.¹

Катириджийн мэдээлэлдээ бийтэй тэлээрдэн дэ аялзашылдыгы үзрэ, Сабир дүшмэнини—ваизи ифшиа етмэк үчүн чох тутарлы суратлэр, тэшбиһ ва епитетлэр тавмышдыр. Догруудур, бүнларын бир гиесмини о, назыр шэкилдэ Фүзүлидэн көтүрүр. Бунуул барабаар, Фүзүлидэн таныб сечдижи нифадэ вэ суратлэр дэ сатирик гэхрэмэнны сэчиижэвн чөлөтлөрний, онуу ријакарлыгыны, хабислийнин, ачкөзлүүжүү вэ гарынгуулуулгууну сэчиижэлантийн мэдээлэлдээн үчүн чох мүнасибдир. Ваиз һэлийжээндээ мөвзизэ өдийн чыхырса, эсил мэгсэдий өзүнү залуулжидир. О, сарвэту саман үчүн ашүфтэдир, таамаа учундан синэсчини варлыларын гэдэмлэрийнэ дөшэжир, чөннэтини нэ'мэлтэлэрийндаа дашашандадаа јалиыз бошигблар дахь гарын көзлүү фисинччан» һаггында дүшүнүр вэ и. а. Бүгүн бу бэдии тэсвир вэ нифадэ васитэлэри ваизин чиркин симасыны, иисан лэјагатгиндэн узаг сифэтлөрний көстэрмэк үчүн чох јериндэ ишлэдилтшидир. Үмумијжэтла пародијада олдугу кими, Сабир да Фүзүли ше'рийн бэ'зэн мисралар, јэрымминалар, тэркиб вэ нифадэлэр көтүрүр; анчаг онларын идеја чөбнэсийн мэ'чаландырыр.

Дикэр пародијаларында да Сабир өз ингилаби-сатирик идејаларыны дахаа парлаг ифадэ етмэк үчүн Фүзүли сөнэтини көмөж чагырыр, дүшмэнилэрийнэ дахаа сэррааст, кэскин зэрбэлээр вурмаг мэгсэдий илэ онун лирикасындакы камил форма үнсүрлэрийндаа, бүлгүрлашмыш бэдии тэсвир васитэлэрийндаа истифадаа едир; санки дүшмэнлэри әлејхинэ дејүшэ кирмэк үчүн өз бөйжүү сэлэфииний дэ чөббэханаасындан бэ'зи силаһлар алыр, Фүзүли илэ мүттэфиг олур. Истэр сатирик паролијэлэр јарадаркэн Фүзүлидэн көтүрдүүжүү форма, бэдии ифала васитэлэрийндаа, истэрсээ дэ онун лирикасындакы ба'зи эн'энэлэри давам вэ инкишаф етдирдикдэ Сабир бэдии-ичтиман фикир тарихинэ јени һэгигэллэр, јени суратлэр катирэн новатор сэнэткар оларааг галыр. Онун бэдии јарадычылыг тэчрүбасинда классик ирсэ, һэмчиний Фүзүли эн'энэлэрийн мүстэгил, јарадычны мүнасибэти XX эср Азэрбајчан ше'ри тарихинде јени мэрхэлэ ачмасы үчүн дэ чох энэмижжетли олмуушдур.

¹ М. Э. Сабир. Һөнгөннама. Бакы, 1948, сэх 19.

ШЫХӘЛИ ГУРБАНОВ

М. Э. САБИР РУС ДИЛИНДӘ

Чохмилләтли совет әдәбијаты өлкәмизин мәдәни тәјиина көркәмли јер тутур. Иди бәдии әдәбијатла марагланмајан бир айләж белә раст кәлмәк чәтиндир.

Совет әдәбијаты гардаш әдәбијатларын ән көзәл нүмүнәләри несабына кетдикчә даһа да зәнкинләшир. Әдәбијатымызда кедән гаршылыглы алагә вә гаршылыглы тә'сир процесси онун даһа сәмәрәли инкишафы үчүн реал зәмин жаралыр. Бу процессин ејни заманда милли әдәбијатларын инкишафында да бөյүк рол ојнадыгыны геjd етмәк лазымдыр.

Назырда «...коммунизм гурчулуғунун кениш вүс'ети вә коммунизм идеолокијасынын жени галәбәләри ССРН халгларынын мәзмүнча социалист, формача милли мәдәнијәттини зәнкинләшиднir. Милләтләрин вә халгларын идеја бирлиji, ойларын мәдәнијәтләринин бир-биринә жахынлашмасы күчләнир»¹. Мәһз буна көрә дә hәр бир милләтин «мәдәнијәт хәзиңеси бејнәлмиләд мәнијүәт алан әсәрләрлә кетдикчә даһа артыг зәнкинләшир»².

Халгларымыз арасында сарсылмаз досттуг бир-бирини даһа жахындан танымаг еһтияачы докурур; милли мәдәнијәтләрә, о чүмләдән милли әдәбијатлара олан марағы даһа да артырыр. Бу, тәсадүфи дејилдир. Бөйүк рус тәнгидчи-си В. Г. Белинский бәдии әдәбијатын әһәмијәттиндән данишмаркән ону сәнәт үчүн докулмуш адамларын мәисүб олдуглары халгын тәјиатыны, ону дүшүндүрән эн инчә мотләблари белә бөйүк мәһәрәтлә тәсвири едән әсәрләрин мәчмусу алландырылды³.

¹ Совет Иттифагы Коммунист партиясынын программа. Бакы, 1961. сәh. 112

² Жена орада.

³ В. Г. Белинский. Собрание сочинений в трех томах, ОГИЗ, М., 1948, сәh. 12.

ССРН халгларынын бир-биринин әдәбијаты илә јахындан таныш олмасы ишнинде рус дилинин мүстөсна ролу вардыр. Бу дилин васитесиңде милли әдәбијатларын эн јахшы асәрләри милжонларла совет охучусунун гәлбинә ѡол тапыр, дүнија мигјасына чыхыр. Бу дилин сајесинде Азәрбајҹан јазычыларынын асәрлари Совет һакимијәти илләрниңде кениш охучу күтләснин малы олмушадур. Низами, Фүзули, Вагиф, Ахундов, Сабир, Іагвердиев, Мәммәдгүлүзадә вә башга көркәмли классикләримиздин асәрләри дәфәләрлә рус вә башга гардаш халгларын дилинә тәрчүмә едилемишdir.

Совет охучусу мұасир Азәрбајҹан әдәбијатынын наилүйәтләри илә дә јахындан танышдыр. Рус совет әдәбијатынын исте'дадлы нұмајәндәләри Ч. Җаббарлынын, С. Вурғұпун, С. Рустамин, М. Ибраһимовун, С. Рәһимовун, Мәһли Ыүсеинин, Р. Рзанин, М. Раһимин, Мир Җәлалын, Сабит Рәһманын, Эли Вәлиевин, Э. Мәммәдханлынын вә башга јазычыларымызын асәрләрини рус дилинә сөвә-сөвә тәрчүмә етмишләр. Онларын бу фәдакар әмәji халгларымыз арасында әдәби әлагәләрин даһа кениш мигјасда инкишаф тапма-сына хидмат едир.

Бәдии тәрчүмәни·әсил јарадычылыг иши несаб едән, ону халгларын гарышылыглы мәдәни әлагәләринин инкишафында әсас амилләрдән бири кими гијметлөндиրән В. Г. Белинский јазырды: «Халгларын бир-бiri илә танышлығы, идејаларын гарышылыглы јајымасы, бурадан да әдәбијатларын чичәкләнмәсі вә әгли инкишаф һәм дә бир халгын асәрләринин башка бир халгын дилинә едилемиш тәрчүмәләрине әсас лаңыр...»¹

Бу мәгаләдән мәгсәд бөյүк ингилабчы сатирик М. Э. Сабирин асәрләринин рус дилинә едилемиш тәрчүмәләри һагтында бәзин мұлдаузеләр сөјлемәкдир.

* * *

Дөврүнү, мүһитиниң өз јарадычылығында күзкү кими аке етдиран Сабир халг ичәрсисинде кенини јајымыш, үрәкләрда јәшајан, дилләрдә долашан бир сәнәткардыр. Сабир әдәбијатымызын үмуми инкишафында мисенлиз рол ојнамыш, зәлкин, рәнкарәнк јарадычылығы илә hec кәси тәкrap етмәдән сөзүн һәгиги мәнасында јени әдәби бир мәктәбнин асасыны гојмушадур. Сабир јарадычылығынна јүксәк гијмат веरән тәкчә Азәрбајҹан әдәбијатшынаслығы дејилдир. «Јарадычылыгларында јени реалиzm илејаларынан вә ингиләби романтиканын бүтүн парлаглығы вә дәгиглији илә өз ак-

¹ В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, 13-я ч. М., с. 163.

сии тәнмыш јазычылар сырасына Українада И. Франко..., Латвијада Ј. Рајнис..., Литвада Ј. Јанонис, Естонијада Ч. Вилде, Азәрбајчанда Сабир вә Җ. Мәммәдгулузадә, Ермәнистанда Ширванзадә дахилдири¹.

Сабир кими бир шаирн башга бир халга тәгдим етмәк тәрчүмәчиидән хүсуси бачарыг, сәбр вә бөйүк һәссаслыг тәләб еди. Бу ҹәһәтдән шаир-тәрчүмәчи Павел Панченконун иши әлбәттә тәгдирә лајигдир. О, Сабирә олан дәрин мәһәббәти-ни ишдә сүбүт етмәјә чалышмышдыры². О, ҹәһд етмишдир ки. Сабир рус дилиндә данышанды да Сабир олараг галеси, халғдан сөһбәт кедәндә сонсуз мәһәббәтлә данышсын, онун дүшмәнләrinдән баһс едәндә амансыз вә барышмаз олсун. Панченко набелә Сабир ше'ринин формасыны да сахамаг үчүн узун-узады јарадычылыг ахтарышлары апармышдыры³.

П. Панченконун М. Э. Сабирдән етдији тәрчүмәләр Азәрбајчан вә үмумиттифәг мәтбуатында дәфәләрлә нәшр едилмишдир⁴.

П. Панченко бу саңәдә 1937-чи илдән чалышыр. Бу мүлдәт әрзинда о, Сабирин 130-а гәдәр ше'р вә гәзәлинин, З бәһри-тавишини, 20-ә гәдәр тәмсилини вә ушаглар үчүн јаздығы ше'ринин рус дилинә тәрчүмә етмишдир. Бунларын ичәрисинде истәр мәмүн, истәрсә дә форма е'тибары илә мүваффәгијјәтли тәрчүмалар аз дејилдир. Белә тәрчүмәләрдә Сабир, дөгрүдан да «Сабир олараг галыры», рус охучусуну бу әсәрләри јеткин, долгүн сәнәт әсәри кими гарышлајағы һеч бир шүбһә догурмур. Мәсалән, Сабирин «Даш гәлбли инсанлары нејләрдин, илаһи?!» мисрасы илә башланган ше'ринин тәрчүмәси бу ҹәһәтдөн сәчијјәвидир.

Даш гәлбли инсанлары нејләрдин, илаһи?!
Биздә бу сојуг ганлары нејләрдин, илаһи?!

Тәрчүмәси:

Из камня высеченный род на что, тебе, аллах?
Сердца холодные, как лед, на что тебе, аллах?

¹ К. Зелинский. Литература народов СССР. Госиздат худ. лит.-ры. М., 1957, сән. 27.

² Сабир. Стихотворения. Б., Детюниздат. Б а х: От переводчика, сән. 3.

³ Жена орода.

⁴ Б а х: Антология азербайджанской поэзии, Госиздат худ. лит.-ры. М., 1939; Сабир. Избранные сочинения. Азернешр, Б., 1946; Сабир. Стихотворения, Детюниздат, Б., 1949; Сабир. Сатира и лирика. Госиздат, худ. лит.-ры. М., 1945 г.; Антология азербайджанской поэзии в трех томах. 1 чилд, Госиздат худ. лит.-ры. М., 1960.

Яхуд:

Некм сүлөжәкмиш бүтүн аләмдә чәһаләт,
Дилдадеји-ирфаилары нејлардин, иланы?!

Гарчумаси:

Когда над миром темнота владычицей стоит,
Тот, кто страдальцам свет несет, на что тебе, эллах?

Бу нұмұнәләрдән айдан көрүнүр ки, мұтәрчим шаирік бејүк үрәк ағрысы илә дедиңі сөзләрін дәрін ичтіман мә'насыны дуя билмиш вә ону тәрчүмәдә сахламаға наил ол-мушшур. «Жашадыгча хәрабә Ширванда...», «Ііәвәс сөвг ежләр ишсаны һәјатә...», «Тәрпәнімә, амандыр, бала, гәфләтдән аյылма...», «Милләт нечә тараң олур олсун, нә ишим вар?!» мисралары илә башланған вә бир сира башга шे'рләрін тәр-чүмәси дә бу габиілдәндір.

П. Панченко Сабириин бәһри-тәвиілләринн дә хүсуси бача-
рыгыла тәрчүмә етмишdir. О, бәһри-тәвиілләрин мәзмуну илә-
јанаши онлара мәхсус форманы да сахламаға чалышмыш-
дыр. «Оләман, саркәш олуб...», «Еj әзизим, хәләфим...» бәһ-
ри-тәвиілләринни тәрчүмәсі диггәтті даһа чох чәлб едир. Фик-
римизиң сүбүт етмәк үчүн бу тәрчүмәләрдән бә'зи нұмуналәр
веририк:

«Эл'еман, сәркәш олуб, күндә бир әһвәлә дүшән дөври-
гәзаның бу дилазәр, чәфакар, мұхалиф әмәлийдән ки, жақын
аләми кара, гојуб аварә, хүсусән мәни-бичара қа, һәмвара жа-
ныб шеј кими одларә, белә чушу хүруши еjlәјирәм, санки са-
маварә дөнән голбимә минләрчә шәрәрә вүрүлуб, әшики-тарим
чары олур касеји-чешмимдән, аман бары худаја...» («Эл'еман,
сәркәш олуб...» баһри-тәвилийдән).

Тарчумәси: «Ай, аман, ой, горе нам от гнетущих, сердце рвущих дел изменчивой судьбы, что подвергнув нас ударам, обрекает мир пожаром беспощадна к малым, старым, а особенно ко мне: я, в огне сгорая даром, как свирель в усердье яром, только стоны издаю, будто стал я самаваром и во мне исходит жаром много тысяч угольков, а из чашек глаз моих льются слезы, пышут жаром, ай аллах...»

Жаҳуд: «...чүмлә гонум-гоншу дејил, ел дә билир ки, сәнәвәгф ејләјиб, шаму сәһәр, hәр нә гәдәр рәпичу кәдәр, хејру за-рәр, фитиеву шәр сәндәи өтәр дөври-гәдәрдән јетишиблирса мәнә, чанымда мишиятла гәбул етмишәм, анчаг аталыг hагги-мын ифасы үчүн...» (<Еј әзизим, ҳаләфим...> бәһри-тәвилини-дән).

Тәрчүмасы: «...и не только все соседи, безусловно, весь народ знает, что не первый год, дни и ночи на пролет, потер-

яв убытком счет, много всяческих забот и уроков и невзгод испытал я на себе, делая добро и зло, ибо все для сыно шло...»

Бу парчалардан көрүндүјү кими, мұтәрчим бәһри-тәвилиләрә мәхсус дахили айәнки белә сахламаға чәһд етмишdir.

П. Паниченко М. Э. Сабирин ушаглар үчүн жаздыры ше'рләрин тәрчүмәсіндә даһа соҳ мүвәффәг олмушdur. Бу тәрчүмеләрин садә дили, онлар үчүн сечилмиш ојнаг форма илк нөвбәдә диггәти чәлб едир:

Дәрсә кедәп бир ушаг
Чынды буз үстү гочаг,
Сүрүшдү бирдән-бира,
Дәјди үз үстә јерә.

(«Ушаг вә буз»)

В школу мальчуган идет
Вот он храбро стал на лед
Шаг—и вмиг попал в беду,
Он лежит ничком на льду.

Вә jaхуд:

Кәл, кәл, а жаз күнләри!
Илиң әзиз күнләри!

(«Жаз күнләри»)

Мчитесь, мчитесь, дни весны
Хороши, теплы, ясны!

Сабирин «Ушаг вә пул», «Гарға вә түлкү», «Тәбиб илә хәстә», «Молла Нәсрәддин вә оғру», «Өрүмчәк вә ипәк гурду» вә с. ше'рләри дә усталыгla тәрчүмә едилмишdir.

Аjdын мәсәләдир ки, Сабир сатирасының эсас хүсусијәтләриндән бири дә онун форма е'тибары илә сон дәрәчә оригинал олмасыдыр. Тәрчүмәчини Сабир ше'ри үчүн форма ахтарышлары апармаға сөвг едән дә мәніз будур. Гејл етмәлийк ки, о, өз тәрчүмәләри үчүн мүнасиб формалар тапыр. «Тәһсили-елм» ше'ринин тәрчүмәси үчүн сечилмиш форманы нәзәрдән кечирәк:

Тәһсили-үлум етмә ки, елм афати-чандыр.
Һәм әгле зијандыр;
Елм афати-чан олдугу мәшүүри-чанандыр;
Мә'руфи-замандыр;

Бу мисраларын тәрчү мәси белә верилмишdir:

Брось науку! Ведь она страшнее ада
И душнее чада;
Всем известно что она ядовитей яда—
Подтверждать не надо!

Лакин бу иккى парчанын мұғајисасындән айдын олур ки, тәрчүмәнни формасы Сабир шे'ринә нә гәдәр жаҳынырез. мәзмуну бир о гәдәр узагдыр.

П. Паниченконун тәрчүмәләриндә нәзәрә чарпан нөгсанлардан, ујгуңисулут вә аилашылмазлыглардан бәһе етмәздән әввәл бүнларын көкүн ахтармаг лазымдыр.

П. Паниченконун М. Э. Сабирдән етдији бүтүн тәрчүмәләри диггәтлә, орижиналларла мұғајисәли шәкилдә нәзәрдән кечирдикдән соңра биз белә бир гәнаэтә кәлирик ки, тәсадүф етдијимиз нағис чәһәтләрini көкү эсасан бир мәсәла илә багыйдыр.

Жүхарыда гејд етдијимиз кими Паниченко бир чох һалларда гәнаэтбәши тәрчүмәләр етмиш, Сабир ше'ринин һәм мәзмунину, һәм дә формасыны саҳламага мұваффәт олмушдур. Бүнлар нә мәзмунда ше'рләрdir? Бүнлар эсасен шаирин (ба'зи ше'рләр мұстәсіпа олмаг шәрти илә) мәзмун е'тибары илә чох садә ше'рләридир. Шаирин дәрин мә'налы, һәјат фәлсәфеси илә долу ше'рләrinin тәрчүмәсінә кәлдикдә исә, биз тамамилә башга бир вәзијјәтлә растилашырыг.

Онларла матинн тәрчүма илә мұғајисәси көстәрик ки. Сабир сатирасы тәрчүмәдә гарышылығыны тапмадығындан хејли зәнфләмиш вә өз тәраветини итиришdir. Дүздүр, бу гәбидән олан ше'рләrin тәрчүмәсіндә дә мұтәрчим чох заман орижинала жаҳын формалар ахтарыб тапмаг принципине садиг ғалмага чалышыр. Амма Бу ахтарыш биртәрәфли олдугу үчүн истәнилән иәтичәни вермир. Әлбәттә, Низами Кәнчөвлинин дедији кими, башга елмләрдән фәргли олараг, ше'р көзали өз либасыны дәјишиңдә тәбиилијини дә гилемән итирир:

Эгерим шикаст да олса, о тобин бир көзәлдиr,
Ширәмин па хылтам варса, јенә да о нүши-чандыр.
Јени аләм ачды шивәм, она иисбәтән из варса.
Гәза сез да олса һәр каһ о бир аски ластандыр!

Лакин бу, өз өңдәсина Сабири рус охучусуна тәгдим етмәк кими чох чәтии бир вәзиғә көтүрмүш мұтәрчимин мас'улiliktiини азалтырыр.

М. Э. Сабир әдәбијјат тарихинә зәнкин јарадычылығы илә бүтүн бир дөврү өзүнә мәхсус сәнәткарлыгыла әкс едән өлмәз шаир-сатирик кими дахил олмушдур. Кәләчәкдә бу

¹ Б а х: Низами Кәнчави. Лирик ше'рләр. Бакы, Азәриэш, 1927, с. 78.

көркемли сөз устасынын бөйүк рус халгынын дилиндә даһа мәңалы, даһа рәван сәсләмәси бизим арзумуздур. Мәңз буна көрә дә йөрмәтли мұтәрчимин Сабирдән етдији тәрчүмәләре аның бә'зи негсанлар үзәринде дајанмағы лазым билдик.

* * *

Ма'лумдур ки, мөвхүмата, эталетә, наданлыға гарши мұбариә Сабир јарадычылығында әесе мотивләрдәндир. Бу руһда жазылмыш шे'рләр Сабир ирсиядә мүһүм жер тутур. Бүнләрдің бөйүк бир гисми шаирин мүхтәлиф илләрдә рус дилиндә нәшр едилмиш «Сечилминиң әсәрләре»нә дахиlldиr. Бу ше'рләрдә Сабир сатирасы бүтүн парлаглығы илә нәзәрә чарпмагдадыр. Шаирин «Ол күн ки, сәнә халиг едәр лутф бир өвлад», «Тәңисили-ұлум етмә...», «Бәсdir, еј оғул...», «Сән беләсәниши, балам, ај бәракаллаң сәнә!», «Ај нәнә, бир гырмызы сағгал киши!», «Хандосту, аманды, гојма кәлди!», «Зәнид өлмәкдән габаг...», «Дениллир, елм охујун сөзләри, һәр анда бизә», «Ач дилини, јум көзүнү, зәнида!» мисралары илә башланан вә бир сыра башга ше'рләри буны сүбүт едир.

П. Панченко Сабир јарадычылығы үчүн сачиijәви олан белә әсәрләrin тәрчүмәси үзәринде узун мүддәт ишләмиш, шаирин жени нәшрләри илә әлагәдар олараг дәнә-дәнә оиларын үзәрнә гајытмышдыр. Бунуңلا белә һәмниң ше'рләrin тәрчүмәси жена дә мүәjжән гүсурлардан азад дејилдир. «Ол күн ки, сәнә халиг едәр лутф бир өвлад» мисрасы илә башланан ше'рин тәрчүмәсинә мүрачиәт едәк.

Билдијимиз кимни, Сабир бу ше'ринде мөвхүмат вә наданлыг ичәрисинде бօгулан бир айлонини фачиасини вермишдир. Һәчм е'тибары илә сох да бөйүк олмајан бу әсәрдә шаир тәрбијә вә маиншат мәсәләләри илә жанаши, ичтимай мүһитин бир сыра чиркинликләрини ачыб көстәрир, айланни учурума, мүфлисијо эшарыб чыхарән сәбәбләрни көкүнү үзә чыхарыр. Әсәрин сүжети сох мараглыдыр. Шаир женичә дүнjaја кәлмиш ушағын өз атасынын «хејир-дуасы» илә кечдији «һәјат жолуны» (анадан олан күндән һабсә алынана гәдәр) бөйүк мәһәрәтле вермишдир. Ше'р шаирин атаја мүрачиәти илә битир:

Галдыгда огулсуз дәхли тез башла сұалы,

Ал визү вәбали,
Тап ризги-һәләли.
Ај башы бәләли,
Жығ дојиши, кали,
Олмаз охумагдан
Тәпмаг бу чәләли.

Көрүнүр, мүтәрчим ше'ри бүтүн инчәлији илә гавраја билмәмиш, она көрә дә бу мисраларын тәрчүмәсини белә вермишди:

Вот взмездье: иши и нац, ты берешься за суму!

Путь? Твой путь ведет в тьму... (?)
Горемычный, почему (?)
Вел дела не по уму? (?)
С просвещением не дойти
До такого-никому!¹

Көрүплүјү кими, мүтәрчим орижиналдан хејли узаглашмышдыр. Сабирин атаја мүрачинатлә дедији сөзләр мүтәрчим тәрәфиндән кифајэт гәдәр дүзкүн энлашылмамышдыр. Белә анлышылмазлыглар бә'зән шаирин бүтүн јарадычылыры үчүн хас олан әдәби пријомлары мүтәрчимин тута билмасындән ирәни кәлир.

Сабир бә'зән аглајыр, бә'зән күлүр, бә'зән күләрәк агла-дыр. Элбәттә, гөһгәһәләр ичәрисинде көз јашларыны сезмәк, шаирин үрөк агрыларыны дујмаг бир о гәдәр дә асан дејилдир. Мисал үчүн ба'зи ше'рләри тәрчүмәсинә мүрачинәт едәк. «Мәһи-Қән'анын батыб, ej пири-Қән'ан, гәм јемә!» мисрасы илә башланган ше'рдә Сабир мүлкәдарын дили илә рәйјәтә мүрачинат едир:

Ишлә, гој гәддин букулсун, ишлә, алнын төрләсии.
Ишлә, оч гал, ач боңајым тәк әյвлын чәрләсии,
Зұлмдән фәрјаду дәдә гој дилин эзбәрләсии,
Гарәт етсии рузуну молла вә бәј, хән, гәм јемә!

Тәрчүмәсін:

Трудись, хоть сгорбится спина, трудись, хоть
линием хлынет пот!
Трудись, хоть с голоду семья твоя иссохнет,
перемерт!
Трудись, хоть поминутно с губ слетает
жалоба из гнезда!
Ограблен ты рукой моллы иль, скажем,
хана—не грусти!²

¹ Сабирин 1949-чу ил нәшринде (Бакы, Ушагкәинчишр) сон дәрд сәгрин тәрчүмәсі беләнди:

Горемычный, почему
Столько благ в вашем дому?
С просвещением не дойти
До такого-никому!

² 1954-чу ил нәшринде (Москва, Госиздат худ. лит.-ры) сон ики мисра белә кетмишди:

С просвещением не дойти
До богатства никому!

² Бу ше'р Сабирин 1954-чу ил нәшринде (Москва) дахил едилемнишдири

Тәрчүмәнин орижиналын руһундан иә гәдәр узаглашдырыны тәсәввүр етмәк үчүн онун Азәрбајҹан дилинә һәрфи тәрчүмәсини нәзәрдән кечирәк:

Белин гоз ояса да, тәр сөни јујуб апарса да. ишилә!
Анлән ачындан гаха дөңүб өлсә да, ишилә!
Додагларындан зүлмә гарши һәр дәғигә шикајәт
говса да, ишилә!
Сен молланыным элијлә сојулмуссан, я да дејок ки,
ханини, иш фәрги, гәм јемә!

Мүгајисәдән көрүндүјү кими, мүтәрчинын «гој» сөзүнү «хөттө» кими («пустъ» әвәзиши) тәрчүмә етмәси ше'рин рус дилиндә чох зәнф вә тә'сирсиз чыхмасына сабәп олмушдур. Тәрчүмәчинин бир чох һалларда орижиналдакы фикри һәрфән вермәјә чөйд етмәси да тәрчүмәләрдә мә'на касыблырына, бә'зән мәнтигесизлија апарыб чыхарыр. «Экинчи» ше'ринин тәрчүмәси бу чөйтәндән чох сәчиijәвидир.

Сез ачма мәнә чох чалышыб, аз јемәјиндән.
Чаянын бачаһашнам ки, өлүрсөн, демәјиндән!
Мон көзләмәнәм, бугда чыхар, вер бәбәјиндән!
Чалтык да кәтир, арза да, буғда да экиничи!
Лохса сојарам лап дарини, азә экиничи!

Тәрчүмәси:

Что работал ты много, но нечего есть—не тверди!
Если правда, что ты умираешь, то к черту иди!
Нет пшеницы—из глаз доставай! Мне плевать на дожди!
Добывай мне пшеницу любою ценой, экиничи!
А не то разочтешься своею спиной, экиничи!

Фикримиз аյдын олмаг үчүн һәмин мисраларын рус дилинә һәрфи тәрчүмәсиин верәк:

Не говори мне о том, (или же зубы мне не заговариваћ)
Что работаешь много, еши мало
Мне наплевать, что ты умираешь!
Я ждать не стану, достань пшеницу хоть из земли ока!
И чалтык принеси и ячмень, и пшеницу.
Не то я шкуру твою спущу!

¹ Антология Азербайджанской поэзии. Москва, 1939, с. 171. Гејх Сабирни 1954-чү иш нәшрийәттә сөнүттөн тәрчүмәси беләдир.

Нет пшеницы? Достань хоть из глаз! Мне
плевать на дожди!
Добывай мне пшеницу любою ценой, земледељ!
А не то—разочтешься своею спиной, земледељ!

Ше'рин ады исә «Пахарь кетнишдир.

Нәмин тәрчүмә һаггында даһа кениш тәсәввүрә малик ол-
маг үчүн бир мисал да көтирәк:

Чүтчү бабасан, буғданы вер, дары јејәрсән,
Су олмаса, гышда эридиг гары јејәрсән,
Дашдан јумушаг зәһір наедир, мәры јејәрсән.
Өјрәпмәсисән эт-јага дүниадә, әкинчи!
Нејван кими өмр еjlәмисән садә, әкинчи!

Бу сөтирлөрин тәрчүмәсінә мұрачинәт едәк:

Мие ишеницу подай и, как скромник пишено ты глотай! (?)
Слышишь, лед растопи и как будто вино ты глотай!
Я—не камень, мой друг, и змею заодно ты глотай! (?)
Не исчешь ты к мясу привычку дурной экинчи!
Как животное жил и живешь ты, дрянной экинчи!

Нәр ики мәтинни мұгајисәси көстәрир ки, тәрчүмәчи Сабир
шә'ринин нәбзини тута билмәмешін вә она көрә дә тәрчүмә чох
бајағы вә құлунч чыхмышшыр. Жұхарыдақы мисраларын
АЗәрбајҹан дилинә сәтри тәрчүмәсінни версәк фикримиз бир
гәдер дә аյдыналашар:

Мәнә бугда бер, өзүн-садачијәз дары уд! (?)
Ешиңдирсәнми, бузу арит ва ҹахыр кими уд! (?)
Зәһөр даш дејіл, мәним достум, иланы да слә бир
дәфәлик уд! (?)
Әтә өјрәпмәмисән ахмаг, әкинчи!
Өмрүн боју һејван кими јашамысан вә јашајырсан зибіл
әкинчи!²

¹ Антология азербайджанской поэзии, М., 1939, с. 79. Г е ј д: Баш-
га ишрләрдә биринчи үч мисраларын тәрчүмәси беләди:

1945-чи ил нашри:

Эй! Из проса чурек ты, как вленик работы, глотай!
В стужу лед растопи и без всякой заботы глотай!
Я—не камень, мой друг.—и змею заодно ты глотай!

1949-чу ил нашри:

Эй! Из проса чурек ты устав от работы, глотай!
Жаждешь? Лед растопи и без заботы глотай!
Я—не камень, мой друг.—и змею заодно ты глотай!

1954-чу ва 1960-чы ил нашрләри:

Эй из проса чурек ты, устав от работы глотай!
Жаждешь? Лед растопи и без заботы глотай!
Выпив яду змеи, и змею заодно ты глотай!

² Мұгајисә ачын «Әкинчи» шә'ринин, һаггында даныштынызыз мисраларының рус дилинә көрфи тәрчүмәсінни веририк:

Ты ведь пахарь, отдай пшеницу, обойдешься и просом
Зимою не будет воды, не бела, снег растопишь и обойдешься.
Мягче камня не то что яд, ты и змею съешь.
Не привык ты с роду к маслу и мясу, пахарь!
Жил всегда как скотина ты, пахарь!

М. Ә Сабирин иртича илләриндә јаздығы ше'рләр ичәри-
сендә «Фисинчан» ше'ри һәмmin илләрин бир сырь сијаси-ич-
тиман мәсәләләрини тохунур. Ингилабын мәғлубијәти шан-
ри руһдан салмыр, ону тутдуру мүбәризә јолундан чәкинди-
мир. О, өлкәни ағзына алмыш мұртәче гүвәләрини артыг
ајылмагда олан халғы мүбәризә мејданындан тамамилә сы-
хышдырыб чыхармага ғадир олмадығына ғәти инам бәс-
ләйир:

Санма әздикчә фәләк бизләри виранлыг олур...

Шаир ағыр мүбәризә илләринни, чохларыны танымагда,
халгын көзүнү ачмагда ојнадығы ролу көзәл баша дүшүр:

Гарышынгдыр һәләлик милләтин исте'дады,—
Әләнирсо, сағы бир јан, тозу бир јанаңыг олур.
Чөлхаландыгча, буландыгча заман неһро кимн
Јагы јағ үстө чыхыр, айраны айранлыг олур.

Вахтилә «халғ», «милләт» дејә бар-бар бағыран «гәһ-
ремәнларын» халгын, милләтин ағыр күнүндә гачыб кизлән-
дијине ишарә илә шаир белә дејир:

Тапырың биз сизи артыг, демә, һај, биз беләјик!
Тапырып ол киши ким, тутдугу мејданылыг олур.

Тәессүфла гејд етмәлијик ки, мұтәрчим бу ше'рин руһуну
тута билмәдијиндән тәрчүмә чох сөнүк чыхмыш, шаирин фик-
ри охучуя чатмамышдыр.

Санма әздикчә фәләк бизләри виранлыг олур,
Үи тәмәниесен илә бүгә дәјирманилыг олур.

Бу сәтириләр тәрчүмәдә белә сәсләнир:

Когда судьба раздавит нас, ни думай: все на слом идет
Когда на мельницу пора, крестьянин за мешком идет!

Бу мисраларда фикир тәһириф едилмишdir. Һалбуки һә-
мин мисраларын сәтири тәрчүмәси Сабирин демәк истәдији
фикри сахламағын мүмкүн олдуғуну көстәрир:

Если судьба давит из нас, не думай что наступает разорение.
Нет! Чтобы из пшеницы получить муку ее следует пропустить
через мельницу.

Мә'лумдур ки, чар һәкүмәти ингилаба гаршы ...тәкчә
чаза тәдбиirlәри васитасылә дејил, ислаһатлар васитасылә

¹ Бу ше'рин тәрчүмәси илк дәфа Сабирин 1945-чи ил нашриида верни-
шишdir Г.е. й.л. Соңракы нашрләрдә мисал көтириджимиз бәйничи
мисрасы беләди:

Когда раздавлен ты судьбой не думай, что мир на слом идет.

дә мұбаризә едирди. 1905-чи ил декабрын 11-дә, Москвада силаһлы үејашын ән гызыны вахтында, Дөвләт думасына сечкиләр һағындағануи верилди. Чаризм күтләләр арасында белә бир хүлја яјмаға чалышырды ки, куја күтләләр динч јолла... өз тәләбләринин јеринә јетирилмәсінә наил ола биләрләр¹. М. Э. Сабир әлиганды چарын бу вә'дләринә мәңз хүлја кими дә баһыр, опларын халғ күтләләрини мұбариза жолундан қәкиндирмәк үчүн ујдурулдуғуну габагчадан көрүрдү. Бөյүк шаир һаглы иди. Ингилабын зәйфләмәсіндән истифадә едән чаризм фәһлә вә қандилләрә амансыз диван тутмага башлады. 1907-чи илни орталарында ингилаби мұбаризәнин миннеләрә иштиракчысы е'дам едилмиш, он миннелә адам каторга өзасына мәнкүм едилмишди. Бүтүн өлкәни Столыпин иртичасы ағзына алмышды. Халға бөйүк азадлыглар вә'д едән 2-чи Дөвләт думасы 1907-чи ил ијүнүн 3-де артыг ғовулмушшуду. Шаир өзүнүн бу думаја мұнасибәтини онун ғовулмасындан хејли әvvәл билдириши:

Сән демәдимни, думада раф олур еңтијачымыз?
Мән демәдиччи, сох јемә, тез позулар мазачымыз?
Гара булудлар ојнашыр, иди иәдир элачымыз?
Чулағалајыр бизи думан, мән дејән олду, олмады?

Сән о дејилмидин, дедин: вар бизим иттиһадымыз?
Мән дә, јадында вар, дедим: јох буна е'тимадым...
Бүгээ, инфәгәдир бизим гејрәти иттиһадымыз...
Парда ачылды накәнан, мән дејән олду, олмады?

Сабир халға бөйүк вә'дләр верән чар һөкүмәтинин ингилабын зәйфләмәсіндән истифадә едәрек, иртичаны даһа да күчләндирмәсінин «Ејлә билдири» ки, дахи сүбһи олуб...» мисрасы илә башлајан қынч бир шे'риндә² бөйүк усталыгla вермишди. Шаир бу ше'рдә гара иртича гүвшәләрини «өвчи-фәзада» учан, харабазарлар ахтаран «бајгушлара», гәфләтән һүчума кечиб, элинә дүшәнни дидиб парчалајан «чалағаплар» бәнзәянирди. Шубәнсиз, белә бир ше'ри, Сабирии гәлемә алдығы дөврү мүкәммәл билмәдән, һәр һансы бир дилә тәрчүмә етмәк сох чатынди. Іәмин ше'рии рус дилинә едилмиш тәрчүмәсіндәки негесиңлар асасен бу мәсәләдән дөгүр.

Орижиналла тәрчүмәнин мұғајисәси дә буны сүбүт едир:

Ејлә билдири ки, дахи сүбһи олуб
Мүрги-саһәр тәк бир ағыз бапладым.

¹ Совет Иттифагы Коммунист партиясынын тарихи. Азориәшр, Бакы, 1960 сән. 116.

² Бу ше'р «Молла Нәсрәддин» журналынын 1-чи номрасында (6 јанвар, 1907) «Top-top» имзасы иле чап өзүйимушшуду

Тәрчүмәси:

Мне показалось, что рассвет звалел —
Как птица утра, я вскричал наугад!

Оригиналда олмајан «наугад» сөзүнүң тәрчүмәдә ишлә-
дилмәси бу мисралара тамам башга мәнә верир, башламағын
тәвәккүли, көртәбни бир һадисә олдуғуна дәлаләт едир.
Һалбуки бу мисралардан шириң мәсәди хорузун вахтсыз
башламасыны вермәк дејилди. Һәмин мисраларын тәрчүмә-
си белә олмалы иди:

Я подумал, что уже рассвело
Подобно утренней птице закукарекал разок²

Вә жаҳуд:

Өвчин-фазадә көрәрök бајгушу
Сәһидә гаггылдајырам инди мән.

Тәрчүмәси:

Теперь, увидя в небесах ястреба,
К себе во дворик я бегу поскорей³.

Аյдын масәләдир ки, Сабир јухарыдақы бејтдә сәмада
бајгушун учмағындан бәһс едир. Тәрчүмәдә нәдәнсә «бај-
гуш» «ястреб» сөзү илә әвәз едилмишdir. Иккинчи мисрада
исә шаир көйдә бајгуш көрәркән һәјәтә гачмагдан жох. («Во
дворик я бегу») һәјәтдә гаггылданагдан («Сәһидә гаггыл-
дајырам») данышыр. Бу мисраларын сәтрин тәрчүмәси бе-
ләдир:

Теперь, увидя в небесах сову
Во дворике кудахтать вынужден я.

Башга бир бејтин тәрчүмәсинә мұрачиат едәк:

Бир дә мәни вурма, аман, сәнжиди,
Рәһим ела, пыгылдајырам инди мән.

Тәрчүмәси:

¹ Антология азербайджанской поэзии, М., 1939, с. 188. Г е ж д: 1945—
1949-чу илләрниң нәшрләринде иккинчи мисрәдақы «вскричал» «запел» сөзү
иля әвәз едилмишdir. 1954-чу ил нәшринде иккинчи мисрә белә перелимиш-
dir.

Закукарекал я вовсю наугад

² Іағфи тәрчүмәдир.

³ Бүтүн нәшрләрдә беләдир.

О камень, больше, не леги ты в меня
Хоть за цыплячий голосок пожалей!.

Көрүндүйү кими, шаирин даш үрэклиләрэ («сәнкдиң») мүрачиәти даша мүрачиәти илә («О камень...») эвәз едилмишидир. Ыалбуки ше'рдә дашдан јох, дашүрэклиләрдән сөһбәт кедир. Бу мисраларын тәрчүмәси әслиндә белә олмалы иди:

Не бей меня больше, бессердечный
Пожалей, гогочу я теперь...²

Ингилабын зәйфләмәсниңдән истифадә едән гара гүввәләрин јепидән баш галдырачағына ишәрә едән шаир јазырды:

Ай чалаганлар, мони горхутмајын,
Мән сизә тарк еүләмишем ләнәни!
Сеир еләјиз, өвчи-һөвәдә учуз,
Мән дә кәзим сәһижеи-ханәни.

Әлбәттә, бу «сәһижеи-ханәјә» чәкилмәк, «өвчи-һаваны» «чалаганлара» «тәрк етмәк» дәйими дејилди. Тәәссүф ки, тәрчүмәчи буңу әсрләр боју давам едәчәк бир һал кими баша дүшмүшидүр:

О ястреба, зачем пугать взам меня?
Парите в облачном своем серебре!
Насек я представил вам небеса, (?)
А я гуляю у себе во дворе!

Тәрчүмә көстәрир ки, шаирин «Ілар гаранлыг кечәгин» бир сәһәри дә олур» демәк истәмәси мүтәрчимә чатмамышдыр. Елә буна көрәдир ки, «Парите в облачном своем серебре...» (?) кими орижиналла һеч бир әлагәси олмајан мисралар мејдана чыхмышдыр.

Сабир тутдугу мүбаризә јолундан сон нәфәсинә гәдәр деңмәјен бир сәнәткар иди. Өз фикирләрини јарадычы шәкүлдә ишкешаф етдиရән шаир бә'зән дәнә-дәна онларын үзәрина гајытмалы олур. Мисал үчүн һаггында данышдығымыз ше'рни сон бәндидәкі фикри көтүрәк:

Банламанагдыр сизә әһдим мәним,
Сөјләмирам: анламарам бир даңа!

¹ Антология азербайджанской поэзии. М., 1939, с. 188. Г е ѡ д: 1951-чү ил нашрияда 2-чи мисра беләдир.

<Я как цепленок, лишь пишу... пожалей!?

² Гәрчүмә сәттриди

³ Антология азербайджанской поэзии, М., 1939, с. 188. Г е ѡ д: Бүтүн галан нашрләрдә 4-чү мисрадакы <я> сөзү «сам» сөзү илә эвәз едилмишидир.

Енни фикри сонралар Сабир башга бир ше'риндә даһа барыз шәкилдә верир:

- Көрмә!.. Баш үстө, јумарам көзләрим.
- Динимә!.. Мұтнәм, касәрәм сөзләрим.
- Бир сөз ешитмә!.. Гулагым бағларам.
- Ганыя!.. — Бачармам!..

Тәэссүф ки, тәрчүмәчи Сабир јарадычылыгына хас олан бу инчәликләри кифајет гәдәр гавраја билмәмишdir.

М. Э. Сабири өз дөврүнүң көзүчагы сәнәткары кими Иран вә Түркىјә зәһмәткешләринин вәзијәти, тарихи мүгәддәраты да чох марагландырырды. Шаирин «Османлылар, алданмајын, аллаһы севәрсиз!», «Иран өзүмүндүр», «Гәму мәһиәт фүзүн олду...», «Молдајы, салмады ел дил боғаза», «Бирчә бу мәшрутәни шаң нечин вермәйир?» мисралары илә башлајан вә бир сырға башга ше'рләри буна мисал ола биләр. Бу ше'рләрдән М. Э. Сабири Иран вә Түркىјәнин һаким дәиравләринә дүшмән мұнасибетини, бу өлкәләрин әмәкчи күтләләрдинә бәсләдији рәғбәти аյдын көрмәк олур. Шаирин 1908-чи илдә «Османлылар, алданмајын, аллаһы севәрсиз!»—дејә мүрәзиәт етмәси тәсадүфи дејиади. Бу хәбәрдарлығы едән шаир вә'дләрә уймагын нә илә нәтичәләндәйдін артыг көрмүшдү.

Бу рүңда олан ше'рләри башга бир дилә тәрчүмә етмәк үчүн онларын мејдана кәлдији ичтимай-тарихи шәрапти, бу дөврдә баш вермиши һадисәләри билмәклә јанаши, шаирин һәммиң һадисәләре мұнасибәтини дә билмәк тәләб олунур. Тәрчүмәчи бу ҹәһоти нәзәрә алмадығындан бу гәбилдән олан ше'рләрни чоху тәрчүмәдә хејли зәніф сәсләнир.

«Гәму мәһиәт фүзүн олду» мисрасы илә башлајан ше'рда шаир Иран парламаныны топа тутмуш Мәһәммәдәли шаһыны тәрәтдији вәһшилликләрдән, «мәшрутәни бағламасындан», «биксиаһ гапларын төкүлмәсина» сәбәб олан «одлу фәрмандарын верилмәсіндән», «адигләрни зиндана атылмасындан», «натигләрни суудурулмасындан» данышыр. Бу ше'рдә феодал-патриархал мұнасибәтләрini пәйічесинде бөгулан Иранның вәзијәти бөјүк усталыгla тәсвири олунмушдур. П. Панченко һәммиң ше'рин тәрчүмәсін үзәрилә ишләркән Сабири Мәһәммәдәли шаһа бәсләдији мұнасибәти даһа габарыг вермәје ҹәһд едәрәк бир сырға шәрhlәрә, әlavә вә дүзәлишләрә јол вермишлір ки, бүллар да тәрчүмәнин орижиналдан хејли узаглашмасына сәбәб олмушлур. Фикримизи сүбүт ет-

мәк үчүн ше'рин бә'зи парчалары илә тәрчүмәнин мұгајисасынә мұрағнат едәк:

Нәдән олду ики дилли,
Үрәкләр галды иискилли,
Дагылды мәчлиси-милли,
Әләмләр сәрникүп олду?
Сабәб бојиу јоғун олду!

Тәрчүмәсі:

Друг друга сняются понять. (?)
Сердца чего-то ждут опять. (?)
А где меджлис? Не разыскать!
Все заглушил собачий лай,—
Виной-дубина, так и знай!!

Інәмин мисраларын сәтри тәрчүмәсінни верәк:

Бир-бирини ияламаға чәнд саирләр. (?)
Үрәкләр нағи исә көзлејир,
Бас мөчлис һарададыр? Тапыласы дејил;
Итин һүрмәји һәр шеңи батырды,
Бил ки, тахсыр топпуздадыр!

Сәтри тәрчүмәдән айдан олур ки, мүтәрчим орижиналдақы Мәһәммәдәли шаһыны икіншілү, икі дилли олдуруну көстәрән «Нәдән олду ики дилли» мисрасыны јерсиз оларат «Друг друга сняются понять» мисрасы илә, «Үрәкләр галды иискилли» мисрасыны «Сердца чего-то ждут опять» мисрасы илә, «Әмәлләр сәрникүп олду» мисрасыны «Все заглушил собачий лай» мисрасы илә әвәз етмәкә шаирин фикирләрини тәһриф етмишdir.

Вә жаҳуд:

Гәсәм етди, инандырды,
Нечин рајиин доландырды,
Өзүн дүнија аидырды,
Мүтии-нәфси-дун олду?
Сабаб бојиу јотуң олду!

¹ Сабир, Избранное, Б., Азернешр, 1945, с. 130. Гејд: Сонракы нашрләрдә бу мисраларын тәрчүмәсі беләдир:

Друг друга сняются понять,
Сердца чего-то ждут опять.
Меджлис разогнал, не сыскать!
Повсюду слышен лай шальной —
Дубина, знать, тому виной!

Тәрчүмәсни:

Он клятвами уверил всех!
Но не его ль мы слышим смех?
Так почему же без помех
Плюет в лицо нам негодяй? (?)
Виной дубина, так и знай!.

Бу мисраларда М. Э. Сабир Мәһәммәдәли шаһын халг гаршысында јалаидан анд ичмасындан, сонрадан андындан дөнәрәк өзүнү бүтүн дүијада биабыр еләмәснәндән, һәр шеji өз алчаг иәфсинә гурбан вермәснәндән данышылыры. Мұтәрчим исә Мәһәммәдәли шаһын һәр јери бүрүмүш күлүшләриндән, онун һеч бир манеәјә раст кәлмәдән халғын үзүнә түпүрмәснәндән(?) баһс едир.

Чох ваҳт мұтәрчимин гафијә вә вәзи хатириңә лүзумсуз әлавәләрә мұрачиәт етмаси, фикирләри бәситләшдиրмәси тәрчүмәләрни кејфијәттің бејүк хәләл кәтирир. Мисал үчүн М. Э. Сабирин 1908-чи илдә јаздығы «Шаирәм, чүнки вәзи-фәм будур әш'ар јазым» мисрасы илә башлајан мәшһүр ше-ринин рус дилинә едилмиш тәрчүмәсінин соң мисраларыны нәзәрдән кечирәк:

Как я не могу и трети-аллах сокраин! (?) — писать,
Десятую долю (?) правды боятся они писать. (?)
Когда б ты сказал, что можно, не вызвав грызни, писать.
Я смело тогда засел бы на целые дни писать. (?)
Не знал бы ты, где укрыться, ты прогнулся бы от стыда. (?)
Изнанка б твоя (?) наружу вся вывернулась тогда²

(Нече мән дәрдә бирин јазмага ғәдир дејіләм
Горхур он дәрдә бирин јазмага һәм әнли-гәләм;
Сөн әкәр сез вересен! «Горхма, тыл әһвали-рагәм
Вәз'и-налын јазыларса зили-зилү, бәми-бәм,—
Ела бир һала дүшәрсан ки, түкүн биз-биз блар.
Өзинши кејмәје шеј тапмасын, астар үз олур!)

Мұгајисәдән көрүндүйү кими, мұтәрчимин' етдиңи әлавәләр Сабир сатирасына хас олар мүбариз рүһүн тәрчүмәдә чох сөнүк чыхмасына сәбәп олмушдур. Тәрчүмәчи «Вәз'и-налын јазыларса зили-зилү, бәми-бәм...» әвәзинә «Я смело тог-

¹ Женә орада, с. 131. Гејд. Сонракы нашрләрдә һәмин мисралар белә тәрчүмә олуышмушдур:

Он клятвами уверил всех!
Но не его ль мы слышим смех?
Так почему же без помех
Плюет злодей на край родной? (?)
Дубина знать, тому виной? (?)

² Бүтүн нашрләрдә беләдир.

да засел бы на целые дни писать» мисрасыны әлава етмиш-дир ки, бу да шаирин нәдән жазачагы һәгигәти олдуғу кими жазмаг истәдиши барада («зили-зилү, бәми-бәм») тәсөввүр вермир, ондаи соира кәлән мисралардакы фикир дә кифајэт гәдәр эсасланмыр.

Ше'рин әввәлиндә шаирин «гарејә» мұрачиәт етмәси шәртидир. Эслинде сөһбәт охучудан јох, һәгиги сәнәтә дүшмән олан, дөгрү сөзү хошламајан, тәғиб едән ағалардан қедир. Бу чәһәт нәзәрә алымадығындан тәрчүмәчи ше'рин соңында Сабирин һәр кәламыны дәһшәт вә инфрәтә гарышылајын «гареләрдән» абыр-һәја көзләйир («не знал бы ты где укрыться от стыда»). Эслинде мисал кәтиридијимиз мисраларын тәрчүмәсі белә олмалы иди:

Подобно мне, не имеющему возможности написать...
одину четвертую.
Другие писатели боятся изложить даже одну
четырнадцатую.
Если ты скажешь: «Не бойся, пиши...»
И если все будет написано так как есть,
То тогда волосы у тебя дыбом встанут.
Не найдешь чем укрыться, одежда твоя!
вывернуться на изнанку!

«Сатырам» ше'ринин тәрчүмәси до мүтәрчимин әлавәләри несабына чох зәнф вә бајағы чыхмышдыр:

Истамәм нури, гараллыг севирем,
Мүлки-Праны лумашылғ севирем,
Бошлайыб шәһри, јабанлыг севирем,
Бәсди шаһлыг, дәхли ханлыг севирем,
Сабзивәр кла Мәжәмәт сатырам!
Аялап! мәмләкәти-Реј сатырам!

Бу мисраларын тәрчүмәси беләдир:

Тегеран продаю, продаю Тегеран! (?)
Пусть -гонт над мою страною туман,
Пусть не утро, а ночь синойдет на Иран!
Что мне шахский престол, если пуст мой карман?... (?)
Сабзавар и Маям — не жену продаю (?)
Эй барышники! Царю (?) страну продаю!?

¹ Тәрчүмә сөтилди.

² Антология азәрбайджанской поэзии. М., 1949, с. 173. Гејд. Башгә ишшәләрдә сон үч мисралын тәрчүмәси беләдир:

Что мне шахский престол
Нет, отныне я — хан!
Сабзавар и маям — не жену продаю!
Эй барышники, слушай, страну продаю!

Бурада тәрчүмәчи «Тегеран продаю, продаю Тегеран!» «Пусть не утро, а ночь синойдет на Иран!» мисраларының матиә әлавә етмишидир. Тәрчүмәнин кејфијәтина хәләл кәтирең, ejini фикри дөнә-дөнә тәкrap едән бу әлавәләр «Истамәм нури, гаранлыг севирәм», «Бошлајыб шәһри, јабанлыг севирәм» мисраларының тамамилә атылмасы несабына олмушудур.

Тәрчүмәчинин матиә гејри-чидди јанашмасына аид даһа бир мисал кәтирәк. Билдијимиз кими, «Диләнчи» сатирасы Сабирин ән чох јајылмыш әсәрләрниңдәнди. Йухарыда көстәрдијимиз сәбәбдән бу ше'рин тәрчүмәси дә чох зәйф чыхышыдыр.

Бир дәфә фәгир олдуғуну аила да, эшінәр,
Дөвләтлиләрни бишмашын олма һәвәскар,
Јохса јемәја бир задын, өл, чанины гүртар!
Гәтма бу гәдәр бизләре азар, диләнчи!
Рәдд ол ғалыдан, алгама зар-зар, диләнчи!

Дөвләтлинин диләнчијә мүрачинәтле дедији бу сезләр тәрчүмәдә белә сәсләннir.

Пойми, наконец, что раз ты в беде—ты бедняк! (?)
Твой род не привык к дворянской еде-- ты бедняк!
И счастья зовек не сышешь нигде ты, бедняк! (?)
Коль нечего есть, стань пищай червей нишета! (?)

Мұтәрчимин ше'рләки «диләнчи» сезүү әвәз етдији иккى сезәдән («бедняк», «нишета») неч бири истәнилән мә'наны вермир. Сабирин бөյүк усталыгla үмүмиләшдирилмиш «диләнчи» тәрчүмәдә чох јерсиз олараг «joхсуллуугла» әвәз едилдији үчүн бәзән айры-айры мисралар тамам башта мә'на кәсб едир:

«Коль нечего есть, стань пищай червей нишета!» (?)¹

«Фә'лә, өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?!» мисрасы илә башланган ше'рин тәрчүмәси дә чох нөгсанлыдыр. Бу тәрчүмәјә аид нөгсанларын чоху Сабир ше'ринин һәр кичик кәлмәсінин бөйүк бир мә'на ифадә етдијини мұтәрчимин нәзәрдән гачырмасындан ирәли кәлир. Сабирин бу ше'ринде тәсвир едилән «саңибкарын» фикринчә:

Инсан оланым чашу чәлалы кәрәк олсун,
Инсан оланым деңгәти, малы кәрәк олсун,
Ниммат демириәм, евләри али кәрәк олсун...

Көрәк мұтәрчим «саңибкарын» «инсан» һагыпдақы аңла-јышыны иң дәрәчәдә дүзкүн верә билмишdir:

¹ Тәрчүмә бүтүн пәшрләрдә беләдир.

«У человека красота и роскошь быть должны
Дома в убранстве у него, и не сочтешь казны
Следы усердия его во всех вещах видны! (?)

Мұғајисә көстәрир ки, тәрчүмәчинин һәддиндән зијадә сәрбәстлиji «саһибкарыны» «инсанан» вердији характеристикасы бизим көзләмәдијимиз бир мисра илә тамамлајыр: «Следы усердия его (человека) на всех вещах видны» («Онун сәји (чәңди) өзүпү һәр шејдә көстәрир»). Айдын мәсәләдир ки, бу «саһибкарыны» «инсан» һағындақы тасәввүрүндән чох узагдыр.

Мә'лум олдуғу кими, Сабирин бу ше'рин саһибкарын фәhlәjә мұрачиәтилә битир:

Һеч бир утансырсан?!

Ја бир усанырсан?!

Әлминнәтү әиләнә,

Одлара жапырсан?!

Бу суаллары шашр әслиндә, фәhlәjә јох, саһибкара верир. Тәрчүмәдә бу чәhәт нәзәрә алышнамадығындан ше'р чох шири-мишдир:

Смущенье знаешь ты?

Себя ль терзаешь ты?

Ох, сохрани, аллах,

В огне ль гораешь ты?²

Тәрчүмәси:

Һеч утансырмаг билірсан?

Өзүнә әзабмы верирсан? (?)

Аллаh, өзүн сахла! (?)³

Одакы жапырсан? (?)

Сабир әсәрләrinин 1954-чү ил (русча)¹ нәшрини һазырларкән тәрчүмәчинин бир сырға башга ше'рләрлә жанаши бу ше'рин дә үзәрнида жениндән ишләмәси, тәрчүмәни орижиниала хејли жаһынлашдырымыйшдыр. Бу, өзүнү даһа чох ше'рин сон мисраларының тәрчүмәсіндә көстәрир:

Смущенье знаешь ты?

Себя терзаешь ты?

От срама, от стыда

В огне гораешь ты?⁴

¹ 1945-чи ил нәшринде бу сәтирләrin тәрчүмәси беләдир:

У человека, ты поблизи, лишь роскошь быть должна,
У человека, — до краев наполнена мошна,
Дома в убранстве, и на всем рука его видна.

² Сабир. Избрание. Азербейшр. 1949, с. 55.

³ Тәрчүмә сәтиридир.

⁴ Сабир. Сатиры и лирика, госуд. из-во худ. лит.-ры, Москва. 1954, с. 67.

Белә мисалларын сајыны артырмаг да оларды. М. Э. Сабир әсәрләришнән рус дилина едилемши тәрчүмәләрини нәзәрәден кечирәркән айдан олур ки, бу бөյүк вә шәрәфли иши битминиш һесаб етмәк олмаз. Йухарыда кәтиридијимиз мисаллардан көрүндүјү кими онларын үзәринә тәкраг-тәкраг гајытдыгча орижиналла тәрчүмәнин вәһдәти мәһкәмләнир, тәрчүмәләрин дили даһа да чилаланыр. Бәдии тәрчүмәни эсил јарадычылыг иши һесаб едән јазычы тәрчүмәјә мәһз белә јапашмалыдыр.

Чохмилләтли өлкәмизин халглары арасында әдәби ала-ғәләрин иинкишафында бәдии тәрчүмәнин реслу олдугча бәјүкдүр. Ниди үмуми јарадычылыг ишинин ајрылмаз һиссәси олан тәрчүмә өлкәмиздә елә кепкүш өлчүдә иинкишаф етмишдир ки, совет әдәбийјатынни наилүйјәтләриндән данышшаркән ондан бәһс етмәмәк олмаз¹.

Бүтүн бу дедикләримиз тәрчүмәчинин үзәрина дүшән мас'улийјетин нә гәдәр бөյүк олдуғуну бир даһа сүбүт едир.

Тәрчүмәчи бир сәнәткар олмагдан башга ejni заманда көзәл әдәбийјат тәдгигатчысы олмалыдыр. «Тәрчүмәчи аңчаг о заман јарадычылыг мүвәффәгијәттө газаныр ки, о мүмкүн гәдәр орижинала јаҳын олмаға, онун руһуну, идеја маһијјатини, суратләр системини, мүэллифә мәхсус фәрди јарадычылыг бачарыгыны, дил хүсусијјәтләрини исте'дадла, дүзкүн вә долгуи вермәјә наил олур»².

П. Паниченконун М. Э. Сабирдән етдији тәрчүмәләрин орижиналла мүгајисәли шәкилдә нәзәрәдән кечирилмәси көстәрди ки, тәрчүмәчи бу тәләбләрә чаваб верликтә тәрчүмәләр кејфијјәтли олур, онун өз дедији кими «Сабир рус охучусу илә Сабир кими данышыры».

Бөйүк Азәрбајҹан шаири рус охучусуна ләјагәтла тәгдим етмәк үчүн һәлә чох иш көрмәк лазымдыр. Бу саһәдә гәләм чалан сәнәткарлары халгымыз һәмнишә бөйүк миннәтдарлыг һиссә илә хатырлајаңыз.

¹ М. Ариф. Проблемы художественного перевода. «Литературный Азэрбайджан», 1945, № 8, с. 70.

² «Правда» газети, 1952, № 229.

М. АДИЛОВ

М. Э. САБИРИН ДИЛ ВӘ ҮСЛУБ ХҮСУСИЙЈАТЛӘРІ ҺАГГЫНДА БӘ'ЗИ ГЕЈДЛӘР

М. Э. Сабир Азәрбајҹан тарихинин кәсқин мүбәризәләрлә долу олан бир дөврүндә јазыб-јаратмышдыр. Бу илләрдә чәмијјэт мәммәдһәсән әмилләрдән, новрузәлиләрдән, гурбанәлибәјләрдән, фатма-түкәзбаниларын уғурсуз талејиндан, гырмыйзысаггал кишиләрдән узаглашырды, һәм дә онлара күлә-кулә узаглашырды. Сабир бүтөв бир ичтимаи-сијаси системин дахили аләмнини, кизли чиркипликләрини, ачыг ейбәчәрликләрини бутун чылышлаглығы илә көстәрирди. Дәрин јумору, кәсқин ироијасы, кинајәси, ејһамы, бизли-пјәни сатирасы илә көһиә дүијанының «донmuş, дашлашмыш гајдаларыны» (К. Маркс) јериидән ојнадыр, типләринин, «гәһрәманнларының мә'нәви габибијәтини, әмәлләрини өз дилләри илә, онлара өз наваларыны чалмагла рұсвај едиреди. «Дөврүни ајнасы» олан Сабирин дил вүс'әти кениш, һәртәрәфли, лүгәти рәнкарәнк, элвандыр.

Сабир халг шаирләр. Онун дили хәлгидир. Сөздән истигадә үсуллары бу фикри тәсдиғ еди. О, Азәрбајҹан халгынын милли кејфијјатләри илә, дилинин дахили хүсусијјатләри илә үзви шәкилдә бағлы олан бир сәнәткардыр. Сабир халг дилиндә јашајан, лакин о вахта гәдәр јазылы-бәдии адәбијјатдан кәнарда галмыш бир сыра бәдии итифадә имканларындан бачарыгла, сөнәткарлыгla истигадә етмиш, ейни заманда бу дилин дахили ганунларына әсасланарағ жаратдыры бир сыра јени итифадә васиталәрини халга тәгдим етмишdir. Ше'рләрнәндәки айры-айры сөз вә итифадәләр, мисралар, бејтләр халгын догма мали олмушдур, аталар сөзу вә мәсәлләрин үмуми хәзинәсинә дахил едилмишидир. Бу һәигигәти сабиршүнасларын чоху е'тираф етмишdir.

*Бәнзәрәм бир гочаман дага ки, дәрјада дүрар (258)
Гојна өзүңү түлкүлүгө, адә, экинчи (61)
Мән күнеши көйдә дана билүрәм (71)
Агылдыңча киши гејретсиз олур (231)!*

Сабирин чох аз ше'ринни көстәрмәк олар ки, белә мә'налы, һикмәтли фикир ифадә едәш мисралары үмүмиләшмәсни, дилләр эзбәри олмасын, халг арасында јаялмасын. Сабир ше'риндә мә'налы, дөрни афористик тәфеккүр, долғун үмүмиләшдирмә, типикләшдиrmә мејли чох гүввәтлидир. Ше'рдә белә үмүмиләшдирмәни јаратмаг анчаг сез, дил васитәсилә мүмкүндүр, дилдә хәлгилиji көзләмәклә мүмкүндүр. Сабир дилинин хәлгилиji онун садәлиji илә бағлыдыр. Хәлгилик садәликдәdir. Л. Толстој дилдә садәлиji көзәллијин зәрури шәрти һесаб едиrdи. Садә, көзәл, аилашыглы, аждын вә ма'налы јазмагда Сабир мисилсиз бир сәнәткардыр. Ше'риндә јерсиз вә артыг, долашыг вә гејри-мүәյҗән сез, ифадә, демәк олар, јохдур. Шаир јығчам вә садә сөзләрлә мә'налы, дәрни үмүмиләшдирмәләр әлдә едиrdи. Сабир, ше'ринин тә'сир гүввәсини сәчиijәләндирән чәһәтләрдән бири да будур. «Иран ингилабына бир ордудан зијадә хидмәт» (А. Сәһнәт) етмәjә мұваффәг олмасына бир дә бу чәһәт ярдым етмишиди.

О. һәјатда ән инчә, бә'зән көзә көрүимәjән, кизли кеj-фијјәтләрп сечә билдиji кими, айры-айры сөзләрин ән мүхтәлиф мә'на хүсусијјәтләриндән өз мәсәди үчүн истифадә едә билиrdи. Сырф данышыг дили үнсүрләрини (истәр лексик-семантик, истәр грамматик үнсүрләри) әдәби дилә, ше'ра дахил едәрәк поэзијанын халга даһа јахын олмасына, үмүмхалг поэзијасы олмасына ярдым едиrdи.

Халгын бағрындан гопан фәрјадлы һынчырыгларын, көз яшлары ичиндә күлүшүн тәрчүманы олан Сабир халг поэзијасыны јахшы билүрди. Халг әдәбијаты, халг тәфеккүрү, ифадә тәрзи онун иликләринә гәдәр пүffуз етмишиди. Тәса-дүfi дејилдир ки, тез-тез халг јарадычылығына мүрацият едир, өзлүүндә мүчәррәд олан халг ифадәләрини, аталар сөзләрини конкретләшдирирди. «Лә тојуг јухуда дары көрәр» кими үмүми ифадә Сабир ше'риндә конкретләшир.

Чыгырма, жат, аң тојуг, јухунда чохча дары көр (45)

Дүздүр, халг дилиндәки үмүмиләшмиш ифадәләрин тәркиб дахилиндә белә конкрет шәрәнтла әлагәләндирilmаси вә беләликлә дә ше'рин тә'сирли чыхмасына наил олма мејли поэзијамызда Сабирдән әквәл дә, сонра да истифадә еди-миш ән'әнәви үсуллардан биридир. Лакин Сабир дилинин хәлгилијини тәкчә данышыг дилиндәки күлли мигдарда сез-

¹ Мисаллар «Нондоңнамәжини 1948-чи ил ңашриндән зынышындыр.

ләри, бә'зи вүлгариzmләри, аталар сөзү вә мәсәлләри ишләтмәси илә мәһдудлашырмаг олмаз. Дилин хәлгилији үчүн, албеттә, буплар мүәյҗән дәрәчәдә лазымдыр, лакин гәтийәк кифајәт дејилдир. Сабир дили она көрә хәлги иди ки, ше'рини чәмијјәтиң бүтүн тәбәгәләри, хүсусилә кениш зәһмәткеш күтләләр, «авам»лар баша дүшүрдү; һамынын ишләтдији ади сөзләри Сабир елә тәркибләрдә верирди ки, бунунда үмумхалг дил нормаларынын, ифадә васитәләринин кенишләнмәснә көмәк едиради.

Гүлдүрчүзүг түфәнкимидир динни, ej эму? (89)

Данышыр бир парымыз лейк богаздан јухары (86)

Іансын иранлыларны архасы, јанды чијарим. (157)

Іәра бир ногга чыхаргызы, карыхыб чашбы јети. (157)

Бу сөзләрдән дә көрүндүјү кими, шаир чанлы данышыг дили үнсүрләриндән истифадә етмәкло поэзија дилини зан-кинләшдирирди. О, халг дилинни экспрессив зәнкинлијини, ојнаглығыны, аһәнкдарлығыны, ајдынылығыны вә соррасылығыны мүвәффәгијјәтлә нұмајиши етдирирди. Шаир ади-мәнишәт дилинин садәчә сурәтини чыхармырды, әксинә, халг дилинни поетик нормаларына әсаслаимагла ону жарадычы шәкилдә кенишләндирди. Бу фикри белә бир дәлил дә сүбүт едир ки, Сабир ше'риндә диалектизм чох аздыр. Дикәр тәрәфдән шаир гәтийән әдәбдән, тәрбијәдән кәнәр сөзләр ишләтмәшилдир. Сабир дилиндә натурализм дә јохдур. О заманлар, һәтта габагчыл дүнјакөрүшлү бә'зи шаир вә язычыларын да әсәрләринде саға-сола ишләнән кобуд вүлгариzmләр Сабир дилиндә өзүнә јер тапмамышыр.

Гысача десәк, Сабирин әдәби дилимизә көстәрдији башлыча хидмат ше'р дилини там хәлгиләшdirмәси, бу дилини көләчәкдә даңа да демократикләшмәснә јол ачмасыдыр. Җ. Җаббарлы, М. С. Ордубади, Э. Гәмкүсар, Э. Нәзми, М. Мәчүз вә б. билавасита Сабир ютуну тутдулар; С. Вурғун, М. Мүшфиг, Р. Рза, С. Рустам вә б. шаирләр Сабирин дил хүсусијјәтләрин давам вә инкишаф едириләр.

Сабир көһнә, вахты кечмиш әп'әнәләри рәдд едиб («Еj алышын ај, үзүн күнәш, ej гашларын кәман» мисрасы илә башланан вә бүтүн схоластик, чејнәнмиш тә'бирләре, ифадәләрә бир пародија олан ше'ри хатырламаг кифајәтдир), өзүнә гәдәр ше'р дилиндә кимсәнни көстәрмәдији бир чәсарәтлә халг дилиндән алдығы күлли мигдарда сөзләри ше'рә кәтирди, бунунда да поетик дилин һүдудларынын чох-чох кенишләнмәснә имкан жаратмыш олду.

Истиемар дүнијасынын амансызчасына әздији зәһмәткешләрин зилләтли, мәшәггәтли һәјатыны, јапыг гәлбләрин ачы-

сыны. һәјечанлы руһларын фәрҗадыны Сабир гәдәр орижинал шәкиндә ифадә едән шаир чәтиң ки, тапыла.

Сабир истәр ше'рин мәзмунунда, мөвзусунда, истәр формасында, техникасында, истәрсә дә бәдии ифадә васитәләрнәнде ингилаб јаратыш, јени ѡоллар ачыш новатор бир шаирдир.

Сабир дилимизин поетик чәрчиwәсими чох кенишләндирмиш, Азәрбајҹан дилиндә ән мухтәлиф ше'рләrin јазыла биләчәјини ајдын сүбүт етмишdir. Сабир даима дил үзәриnde дүшүнүр, онун һәдисә имканларындан истифадә етмәjә чәһd едиrdi. О, јахши билирди ки, дилин бүтүн зәнкин һәјати хүсусијјәтләrinи өјрәнимәдәn, билмәдәn ләјагәтли, чидди сәнәт әсәри јаратмаг мүмкүн дејилdir. Сәнәткар даима сөз үзәринde дүшүнмәkлә, мүнтәзәм шөклидә ишләmәkлә дили, хүсусиla поетик дили өјрәнә биләr, онун сирләrinә вагиф ола биләr, јеткии, камил әсәrlәr јарада биләr. Бу һәигәти дујдуғу үчүн вә дилина хүсуси фикир вердији үчүндүr ки, Сабир дилләr әзбәri олан әсәrlәr јарада билмишdir. Онун ушаглар үчүн јаздығы «Мәктәб шәргиси» өзүндәn әввәл тәк-чә Азәрбајҹанда дејил, бәлкә бүтүн Џахын Шәргдә көрүнмәмиш, өзүндәn соңra да кимсә тәрәфиндәn тәkrar едилмәjәn бир дил, әда, үслуб илә јазылмышдыr. 36 сәтирдәn ибарәт олан бу ше'rin демәk олар ки, бүтүн мисраларындакы би-риниң сөзләр тәkrar едилмишdir.

Дәфтәр-дәфтәр хабәрләrin вар,
Раһбар-раһбар әсәrlәrin вар,
Мишкын-мишкын гәlәмләrinde
Ahy-ahy нәзәrlәrin вар. (319)

Ушаг ше'rinde белә тәkrarлар—јени сөзүн ардычыл олаграг ики дафа ишләmәsi олдугча мұваффәgiјјәtli вә мәзмұна, вәзиijjәtә мұвағиғидir. Ушагларын, һәтта ән кичик јашты ушагларын сөзләри тәkrar едәrәk ишләtdiјини ким мүшәнидә етмәmishdir? Мама, баба, биби, дәдә, нәнә, пәпә кими ушаг дилиндә јараниш сөзләr тәkrar иотиҹесинде дүзелмәmishmi? Һабелә топ-топ, кос-кос, хала-хала, ашыгашыг, кәlin-кәlin вә с. ушаг тәфеккүрү, дүшүнчәси илә әлагәdar олан ојун адлары тәkrarлардан ибарәtdir. Халг әдәbiyjatiynda ушаглara һаср олунан ше'rlәrdә белә тәkrarлар چохдур. Бүтүн бунлары хатыrlајаında Сабир ше'rinin, Сабир дилинин реалистлиji, хәлгилиji бир даňa айдынлашыр.

Лакин үмумијjәtлә, сөзләrin тәkrar едәrәk ишләdil-мәsi әдәbi-бәdini дилиmiz үчүн јени мәsəlә дејилdir. Үмум-халг Азәrbaјҹan дилинин дахили кејfiyjјätләrinde бири олан тәkrarлама һадисәsi гәdimdәn бәri бүтүн шаирләrimizde олдугу кими, Сабир ше'rinde дә өз әксини тапмышдыr.

Классик поэзијада ejini сөз вә ја ифадәини мисраларда, бејтләрдә тәкрадарламасы мүсійән ганунлар асасында олур ки, бүнларын ба'зиләрни Сабир ше'ринде дә көрмәк мүмкүндүр. Бу гајдалардан бири будур ки, әввәлки мисраның сонундакы сөз иккичи мисраның әввәлинде ишләнір. Мәсәлән:

Сөс салма, јатаплар аյлар, гој һәлә јатсын,
Јатмышлары разы дејиләм кимсә ојатсын. (3)
Ким на дејәр биздә олан гејрәт,
Гејратимиз бәлләндир һәр милятә. (173)
Һәрчи рија иди бүтүн карымыз,
Кар илә бәр'әкес иди кирдәримыз. (121)

Ше'рдә сөзләрни јери һәггындакы һәмин үсул ифадәләре дә, һәтта чүмләләре дә анддир.

Өврадымыз, әзкаримыз әфсанеји-зәндир.
Әфсанеји-зән нури-диалу руһи-бәдандин. (48)
Гафилмешәм әһвалимга сөвдаји-сәримдән,
Сөвдаји-сәрим етди мәни тачи-зәримдән. (149)
Ач, йемәг кимсә лејилдир, јемәјә вар чөрәј,
Јемәјә вар чөрәк, әмма буна дәэмүр үрәни (167)
Мәһи-рәмәзинидыр јенә, мејдан да бизимдир!
Мејдан да бизим, әрсәдә чөвлән да бизимдир!..
Биз назу инәм әһлијик, еһсан да бизимдир!
Еһсан да бизимдир, шәрәфү шан да бизимдир. (125)

Сөз һаггында бу поетик нормалар классик ше'римизин жарапның қүндән бәри инкишаф едиб қәлирди. Эн көркәмли шаирләримизин әсәрләринде тәкрадарларын һәмин нөвү да-һә ардычыл вә камил шәкилдә ишләдилмишидир. Даһи сөз устады Фүзулинин бу принцип үзәре гурулмуш бүтөв гәзәлләри вардыр. Мәсәлән, Фүзулинин:

Еj вүчүлү-камилни, асары-һөкмәт масдәри,
Масдәри-затын олан әшja спифатын мәзһәри...

— бејти илә башланан гәзәлиндә бириңчи бејтин сонундакы «мәзһәри» сөзү бу шәкилдә иккичи бејтин бириңчи сөзү олур. Иккичи бејтин сон сөзү «әхтәри» үчүнчү бејтин илк сөзү, үчүнчү бејтин сон сөзү «чөвһәри» дәрдүнчү бејтин илк сөзү вә с. олур вә бүтүн гәзәл сона ғәдәр бу шәкилдә давам едири.

Сабир классик поэзијамыздакы бу тәкрадарлама хүсусијәтиңдә дә е'тинасыз галмамышдыр. Һәмин гајдалары көзләмәжүлә дә ше'р язмышдыр. Мәсәлән:

Кәрчи Нрапдан чыхаркән башга иди нијјетим,
Нијјетим кәсб иди, вәрдә кәсби-кара гејратим,
Гејратим разы дејилди ач долансын құлғәтим...
Бәс ки, артыр бүнлары көрдүкча һәрдәм рәгбәтим,

Рәгбәтим артырса да, лакин гавышмичр һәсрәтим,
һәсрәтим бир шејәдир, зинәт дүзәлмиш һаләтим,
һаләтим таскини иңфә гылмыр имадә Әрдәбіл. (181)

Әзүнә гәдәр асасөп гәзәл әдәбијатында истифадә олуан
вә рәдд-үл әчүз әл әссәдр ىلى الصدر адланан
бу үсүл үзрә Сабир юни мәзмүнлу, сатирик мәзмүнлу әсәр-
ләр жазмасы илә диггәти чәлб едир.

Шаир, ардычыл кәлән вә ejni семантик группа мәхсус
олан ики сөзү тәкрапар ишләтдикдә мүәյҗән бир тәнасүбә әсас-
ланыр. Тәкрапар олуанды биринчи сөз иккинчи јердә, иккинчи
сөз биринчи јердә ишләдилир.

Өврәт эра, әр өврәтә ရәғбәт едир, етсии (48)
Бәйин, ханын, ханын, бәйин әлиндә еһтикары көр (45)
Гырдыгча йорулдугча гырылдыг (68)

Сабир сатиralарында тәкрапарын бир хүсусијәти дә белә-
дир ки, ше'рдә ejni сөз үч-дөрд дафа садаланыр. Шаир сөз-
ләри ардычыл шәкилдә тәкрапламаг илә ја бир вүс'әт, ја
тә'кидлиллик јарадыр, фикрин даһа кәскин вә габарыг тәрздә
иfadә едирди.

Әһсан, сәд әһсан, әһсан, бу тәмәрага мииләт!.. (180)
Сүбһанәкә, сүбһанәкә, сүбһанәкә, јарәб!
Бахытдыгча бу һикматләрә hejran олурام һәп! (85)
Олсун, олсун, гој чох олсун бојла ләзәтли hejat (99)
Бу да олмајыр, олмајыр, олмајыр!
Гарным долмајыр, долмајыр, долмајыр. (205)
Бас—ал, кәс—ал, вур—ал, јын—ал, гошул түччара, фәхр ejla
(200)

Сабир ше'риндә анчаг тә'кидли-тәкрапарлы чүмләләрдән
ибәрәт олап бејтләр, мисраләр вардыр.

hejhat вә hejhat вә hejhat вә hejhat!!!
Кет јат вә кет јат вә кет јат вә кет јат!!! (34)
Фикрини гаш-гаш көрүрам, горхурам
Горхурам, горхурам, горхурам!.. (68)
Bañ-bañ!... јенә bañ-bañ!... јенә bañ-bañ!... јенә bañ-bañ!
Лаһөвәлә вәлә гүвәтә илла вә биллаһ. (46)

Бүтүн бу гејд олунмуш мисраларда сөзүн јалиныз бир мә'-
насы тәкрапланыр. Нәм дә шаир тәкрапланан сөзләрин мүх-
тәлиф мә'наларындан мәһәрәтлә истифадә едири. Бурада
сөзләрин чохмә'налылығы вә омонимлиji башлыча рол ој-
најыр.

Һәр нә чаксан, чәк, бәрадәр, чәкмә дүз мизаныны,
Чәкмә сән миләт гәмни, чәкмә, чәк өз гәлҗаныны. (35)

Бир бејтда «чәкмәк» сөзү алты дәфә ишләдилмишdir. Сөзүн һәм һәгиги, һәм дә бә'зи мәчази мә'налары ардычыл көләрәк орижинал бир үслубун јарашасына, ше'рдә ојнаглыг вә ахычылыг элдә едилемасинә јардым етмишdir.

Шәир ейни сөзү мұхтәлиф формаларда, мисраларын ейни јеринде јерләширмәклә бир мұвазилик, паралеллизм јарадырыл. Мәсәлән:

Бахмасан ейтама, бахма, бахма, бах лә'бәтләрә,
Кәлмәсан иманә, кәлмә, кәлмә, кәл лә'нәтләрә. (35)

Белә мұвази ишләнен сөз тәкрапларынын мұхтәлиф формалары мә'нача да мұхтәлиф олур.

Һәр нә дүз версан, зер, оғлум, борчуңу вермә тамам.
Һәр нә алсан, ал, амандыр, алма касыбдан салам. (35)

Бејттин мисраларында тәкрапланан сөзләр (вер, ал) мә'нача бир-биринә әкс сөзләр—антонимләрdir. Лакин шәир бу антонимләри мұвази оларғ, ейни формада ишләтмишdir. Мараглыдыр ки, бу антонимләрдан бири конкрет (борч) сөзлә, дикәри исә мүчәррәд (салам), сөзлә бирләшмишdir.

Шәир, формача ейни олса да, мә'нача тамамила мұхтәлиф олан сөзләри (омоним) дә тәкрап шәклинидә, ардычыл сурәтдә ишләдирди.

Әдәлү дада даң вердин, јетсии аллаһ дадына! (156)

«Дад» сөзләринин һәр бири аյрыча мә'на дашијыр.

Сабир классик Азәрбајҹан әдәбијатына, онун поетик үслуби гајда-гапунларына мөһкәм бағлы вә дәриндән боләд олмуш бир сәнэткар иди. Тәкраплама васитәләринин бәдни дили гүввәтләндирмәси, пигтә көзәллик вермәси классик поетикамызда ајдын вә мә'lум бир мәсәлә иди.

Ламајын, агламајын, чүчәләр,
Банламарам, банламарам бир даһа (36)
Тахыл, тахыл дејиб дә сох чигирма зәңкәзурлу тәк (45)
Ешитисиз ачышыбы зәңкәзурлу, лейк ушаглар
Чөрәк, чөрәк дејәрәк аглажанд көрмәли имиш. (52)

Лакин бөйүк сәнэткар классик поэзијамызын гајдаларыны нәнинки өјрәнир, нәнинки давам етдирир, һәм дә онлары ин-кишаф етдириәрәк кенишләндиррирди, јени-јени формалар. үсууллар мүәјжән едиr вә өз ше'рләри илә онларын һәјатилини, јарадыгыны, үстүнлүгүнү сүбут едириди. Сабирә гә-

дәр, мәсәлән, мисраның ашағыдақы шәкілләр тәкрапына ше-
римиздә тәсадүф етмирик.

*Мән көдөрсәм, вар олсун аманым!
Жашасын шәһријари-һүрријәт!
Жашасын шәһријари-һүрријәт!
Мән көдөрсәм, вар олсун аманым! (197)*

Сабир бәдии ифадә васитәләриңе мүкәммәл јијәләниши-
ди. Онуп бәдии пријомлары үмуми үслуба табе иди. Ше'рлә-
риидә әсас фикир, башлыча идея тәкраплар ичиндә әрнимир,
итмири, бөлкә тәкраплар васитәсилә даңа габарыг гејд
олунурду, нәзәрә чатдырылырды. Шаир тәкчә сөз вә ја ифа-
дәләрди дејил, бүтүн бир форманы, чүмлә гурулушуну, ифадә
тәрзини тәкrap ишләдир вә бунунла ше'риндә бир низам,
мұтәсабиблик, мүнтаzәммик жарадырды.

Зилли-Султан, бура сај дөјдүрүб алдыгларыны,
Сөйүб алдыгларыны, сөйдүрүб алдыгларыны (160)

Сонракы мисраларда: «гапдырыб алдыгларыны; чапыб
алдыгларыны, чапдырыб алдыгларыны», «өлдүрүб... бөлүб-
бөлдүрүб» вә с. шәклиниң ејни форманы тәкрапланығыны
көрүрүк. Нәзми наәрдән фәргләндирән дә белә мүнтаzәм-
мик, гајда, интизам дејилми?

Сабирин ше'рләриңе, ба'зиләриңе ше'р үчүн аз гала
јеканә вә ја әсас шәрт несаф етдиң гафијәләр позулур, сати-
раларыңда гафијә уйғунсузлугларына раст кәлмәк олур. Лә-
кин бунунла һәмни ше'рләр гәтийjән ше'р олмагдан чыхмыр.
Чүкүк бүнләрда нәзмин зәрүри шәрти олар бир өлчү, бөлкү,
ритм, мелодија, аһәник, интизам вардыр. Ахы ше'р шәклиниң
јазылан, гафијәли наәр әсәрләри олдуғу кими, гафијәсиз
нәзм әсәрләри дә вардыр. Бунун ән көзәл иүмнәләриңи Са-
бир вермишdir.

Адәтимиз даш иди дә'ва күнү
Түлларыңыг әлдә сапан гыжһагыж (28)

—бејти илә башланан ше'рин гафијәләри бунлардыр: уфһа-
уф; сапбасағ; партапарт; лајбалай; илбәнил; гырһагыр; сәр-
бәсәр; гатбагат; һич һич; сүлһ, сүлһ.

Көрүндују кими, бу сөзләр һәмгафијә дејилдир. Санки
«ха», «а», «ба», «бә» үңсүрләриңи көмәни илә вә ја бунлар-
сыз сөзләриң тәкрапланмасы просеси гафијәни әвәз етмиш-
дир; Башга сөзлә, бејтләриң сонунда форма, үсүл ејнилиji,
тәкрапланмалар гафијәјә еһтијачы арадан галдырышылдыр.

Башга бир мисал: «Вермирәм а!» адланан ше'ринде илк
бәндиган бешинчи мисрасы «Көр бу ган илә бунун шә'ниңа

еңсан жарашир шәклиндәдир. Соңракы һәр бәндин бешинчи мисрасында «ган илә» әвәзинә «нијјәтлә», «һирс илә», «нәфс илә», «нијјәтлә», «гејрәтлә», «шәрм илә» ишләдилишидир. Бу сөзләр дә һәмгафијә дејилдир. Лакин бу ше'р дә Сабирин башга ше'рләри кими нәзмин ән көзәл иүмүнәләрин дәндидир.

Беләнкәлә, көрүпдүйү кими, Сабир гафијә зәнчирини чесарәтлә гырды, ше'ри гафијә буховларындан хилас етди. Ше'ријјәтиң јалиныз гафијәпәрдазлыгдан ибарат олмадырыны ишдә сүбүт етмиш олду. О, һәм дә әյани олараг көстәрди ки, чанлы данышыг дилинин тәбиинлијинде бир ше'ријјәт һиғз олуимагдадыр.

— *Нә хәбер вар мәшәди?*
— *Софыгын...*

Ше'р чанлы данышыға нә ғәдәр јахынлашдырылмышдыр. Бу ади, сырф данышыг тәрзидир. Йәкин шаир сөз, кәлам, ифадәләр ахыны ичәрисинде кизләмиш, сечилмәси чәтин олан шејләри башгаларындан аյырыб сечә билирди, фәргләндирб үмумиләшдири билирди Ше'рин гафијә әсирилийнән азад олмасы поэзија тарихимиздә бәлкә дә илк дәфә иди ки, белә ачыг вә габарыг шәкилдә өзүү қөстәрирди. Һәм дә бу һал кәләчәк сәрбәст ше'римиз үчүн бир башланғыч дејиздимн?

Сабир дилиндә тәкрабарын мараглы, јени вә гејд олуималы бир чәһәти дә будур ки, сөз иккичи дәфә ишләнәндә онун илк сөзи «мә илә әвәз олунур. Тәкчә бу үсүл илә типин һәмин сөзә, сөзүн ифадә етдиң анлајыша мәнфи, кинли, гәрәзкар мұнасибәти ајдашынлашдырылмыш олур.

Дүшәјди даш о күнә ким газет-мазет сөзү чыкды (140)

— дејән чәһәләтпәрәст типин гәзетә, мәтбуата, јенилија нә кими мұнасибәти олдуғуны демәјә етијаچ галмыры.

Бу кими сөзләри ше'ро салмасына көрә дә Сабир новаторлуг етмишdir. Классик поэзијада белә сөзләр юх дәрәчәсинидәдир. Ше'р сырф данышыг дилинә јахынлашдыгча, мөвзү даһа реал вә даһа ичтимай масәләләри әһатә етдикчә, сатирик үслуб кенишләниб гол-будаг атдыгча һәмин гәбильдән олан сөзләр дә әдәби-бәдии дилимизә, хүсусијә ше'римизә ахыб қолмәјә башлады.

Іүрријета-мүрријета мәстанә олублар (46)

Халғы көрчәк рија-мија етмәрәм (171)

Юх бу шини башга бир никмәти ја никмәти (155)

Бөјле ши, бунчак газет, бунчак мазет олмаз, чаным. (14)

Бу кими тәкрапларда һағында бәһс олунан әшјаја гарышы мәнфи мұнасибәт өзүнү һисс етдирир. Белә тәкрап сөзләр әсас өзүн мә'насыны кенишләтмәклә бәрабәр гејри-мүәյҗән чәмлик, тоңлулуг вә с. چаларлыглар да ифадә едир.

Чығ-мығ әдіб ахыр башына салдылар бир даш. (34)

Сабирин ше'р дилемизә кәтириди бир јенилик дә шанин күлли мигдарда тәглиди сөзләр ишләтмәси һесаб олунмалыдыр.

Тәглиди сөзләр әшја вә һәрәкәтни әдиси дејил, бәлкә бу һәрәкәтни тәхминиң эквидири. Бу эксемпляр бүтүн просессләре (вәзи, мелодија, айәнк, тембр) өзүнү көстәрир. Тәглиди сөзләр варлығы образлы, бәдии шакилдә тәсвири әмәкдә мүһым рол ојнајыр. Бүнлар Сабир ше'ринә (һәм дә үмумијәттә әдәбијатымыза) халг дилиндән, фолклордан кәлмишдир. Бу сөзләрин һәм ишләниб-ишләнмәсиси, һәм дә ишләнмәсисин камијјәт вә қејfiјәти сәнәткарын варлығы дәрк вә әкс етмәсисин спесифик хүсусијәтләри илә әлагәдар мәсәлә олуб, онун дилинин, үслубунун мүәйҗән һиссесин тәшикли едир.

Сабирә гәдәрки ше'римизә тәглиди сөзләр олдугча аз, тәк-тәк һалларда өзүнү көстәрмишдир. Фүзули кими бир сәнәткарын дилиндә бу сөзләре раст кәлмирик. Сабир ше'риндә исә тәбиэтин мухәллиф сасләринә тәглид илә яранмыш, гәдимдән чанлы дилдә мөвчуд олуб, ше'рә, јазылы әдәбијата дахил ола билмәјән тәглиди сөзләр чох кениш јер тутур.

Мырт-мырт охумагдан киши, бир гап ки, пул олма.

Мыртыlda дәмадәм (8)

Накаһ олур құлалға фәшан партапарт (28)

Баш сачы, аяғ чәкмәлі мырт-мырт данышашлар... (72)

Нисан дәзэмәс бу шаршашарла (229)

Күп-күп дејүнүб дарылды бағрыз. (117)

Һадисәнин мәнијјәтнин долғун вә образлы шәкиндә ифадә етмәкдә бу кими сөзләрин гијмети һәдсиздир. Сабир дилинин дәјәрли, диггәтәлајг бәдии ифадә васитәләриндән бири олан бу сөзләри башга-башга сөзләрлә, ифадәләрлә зөвз әтмәк ja мүмкүн дејил, ja да мүмкүн олса да, бәдинлијин, образлылығын, ифадәлитијин итмәси, поzuлmasы һесабына мүмкүндүр. Тәглиди сөзләрлә дејилән—ифада олунан әшја вә һадисәни башга шәкиндә алланырмаг үчүн узун-узады тәсвириләрдән, бүтөв чүмләләрдән (демәли, сөз әвәзиңе чүмчаләрдән) истифадә етмәк лазым кәлир. Одур ки, садәлији, образлылығы, хәлгилији вә дәғиглији етибары илә бу сөзләрин ше'рә кәтирилмәси шанрин бөյүк мәзијјәтидир. Бурада

һәм дә Сабирин чәсарәт вә новаторлуғуну гејд етмәк зәруриди. Оидан соңра Сабиранә јазылан ше'рләрдә бу кими сөзләр сага-сола ишләдилмәjә башланды. Мұасир дил үчүн иә гәдәр ади, гәнүни көрүнсәләр дә, Сабирә гәдәр бу тип сөзләр «кобуд», «сүлгар» вә с. бу кими дамғаларла ше'р, сәнәт дилиндән кәнарда галырды. Һәтта инди белә ше'рдә бу кими сөзләрин ишләдилмәсінә етираз едәнләр, тәссүф ки, вардыр.

Көркәмли тәнгидчимиз М. Җ. Җәфәров «Ше'римизин дили вә вәзин һағында» адлы мәғаласинде «хырхахыр... кими сөзләр, ифадәләр ше'р сөзү вә ифадәси дејилдир»—һөкмүнү вермәкдә, зәниимчә, тәләсмишдир. Бу чүр тәглиди сөзләрин ше'р сөзү олдугуну Сабир әжани суратда сүбүт етмишdir. М. Җ. Җәфәров үенә орала јазыр: «Дилдә олан һәр сөз, һәр ифада дејил, даňа чох аһәнкдар олан сөзләр, ифадәләр ше'р дилинә уйгун кәлир». Үмумијәтлә бу фикирле мүбәнисә етмәк мүмкүнлүр. Лакин бурада бизи мүәллифин «аһәнкдар олан сөзләр» ифадәси мәрагандырыр. Демәлијик ки, мәнз тәглиди сөзләр һәр һансы башга сөзләрә нисбәтән даňа чох аһәнкдардыр вә ше'рда «хырхахыр» вә с. типли тәглиди сөзләрин ишләнмәсі әлеjиншә чынмаг докрут дејилдир. Әсас мәсәлә бу сөзләри иә кими мәтидә, шәрантдә ишләтмәкдәдир. Ахы, бу сөзләрдә табии бир аһәнкдарлыг мөвчуддур.

Дөгрүдур, Азәрбајҹан ше'ринде сөзләрин мусигисиң чохдан јарашын иди. Лакин классик сәнәткарларымызын аһәнкдар ше'рләринде олдугу кими, Сабирин истәр тәглиди сөзләр ишләтдији, истәрсә дә ишләтмәдији һәр һансы бир ше'ринде сөзүн мәнасы формаја табе тутулмамышдыр. Сәс, сөз аһәнкдарлығы Сабир ше'ринин әлавә қејфијәтидир. Сабирин ишләтдији бу аһәнкдар тәглиди сөзләр мәзмунча да дәјәрли, гијметли сөзләрди.

Дикәр тәрәфдән Сабирин вә башга көркәмли сәнәткарларымызын тәчрубаси көстәрир ки, ше'р лилини мәндиудлаштырмаг, чәрчивәје салмаг дүз дејил; ше'рдә һәр чүр эдәби үмумхалг сөзү ишләнә биләр вә ишләнилмәлидир. Әлбеттә, јеринде, мәгамында ишләдилмәк шәрти илә. Өзлүjүндә һеч бир бәдии мәзијәти олмајан сөзләре лә шаир гәләми бир рәпк вере биләр, бүнләр бәдии јүксәклијә галдыра биләр. Сабир һәтта чох мүчәррәд, гејри-мүәjjән олан «шеј, «зад» кими сөзләри дә ше'рә кәтирмишdir:

Түрфә аялбар, төһфә бир шеј, јахшы бир зад Эрдәбил (183).

Демәк, мәсәлә һансы сөзләри ишләтмәкда дејил, на кими шәрантдә, на мәгсәдлә, на чүр ишләтмәкдәдир.

Сабирин дилиндә тәглиди сөзләр вә онлардан дүзәлән тәглиди фе'лләр чох кениш јер тутур.

Жатмајыр, гыр-гыр един гарға кимни! (147)
Таггылдајыр, аллаң да шаһиди, гулағым (46)
Сәһиңә гагтылдајырам ини мән..
Рәһм елә шыгылдајырам ини мән... (36)

Јахуд: «хорулдат», «ваггылдама», «фырылдама», «куп-куиләр», «урраjlәr» вә с.

Беләликлә, ше'р дилини ади мәнишәт дили илә јахынлаш-
дырмаг мејли—һәлә Вагиф вә Видади јарадычылығы илә
башланан, XIX эсер шаирләри тәрәфийндән даңа да иикнешаф
етдирилән бу мејл Сабир ше'риндә баша чатдырылмыш ол-
ду. Сабир бүтүн мәһдуд үсслуб чәрчивәләрини, бүтүн шәрти-
ликләри вурууб дағытды, ше'римиз үчүн чох бөјүк мејдан
ачди.

Әсрләрчә тарихи олан Азәрбајҹан ше'риндә башлыча
мөвзулардан бири, бәлкә дә биринчиен мәһәббәт мөвзусу
олмушшур. Бурада да көзәллиң тәсвири, гәлб аләминин тәсви-
ри өн плана чәкилмәнишdir. Тәсвири һәдәфи мәһдуд олдуғун-
дан чохлу синонимләрini—јахын мә'налы сөзләрин вә ја бир
мә'на этирафында груплыштырыла билән мұхтәлиф сөзләрин
ардычыл шәкилдә ишләдилмәси ади һал алмышды. Эзиэлә-
мә аналајышыны ифадә етмәк үчүн чүрбәчүр ширин сөзләр,
дини-әфсанәвни мәзмунлу сөзләр, тарихи-чографи адлар вә
саирә ше'рләрда бир-биринни ардынча дүзүлүрдү. Ибара-
пәрдазлыг, назыр тәркибләр, штамплар, бәнзәр гафијәләр
баш алыб кедирди. Һәмни үсул, демәк олар ки, ейни илә һә-
мини сөзләр Сабир ше'риндә дә өзүнү қөстәрир. Лакин бура-
да сөзләрин, тә'рифин һәдәфи «чанан» дејил, ичтиман мәсә-
ләләрдир. Көһиңә сөзләр ини јени һәдәфа доғру јөнәлдил-
мишdir.

Нури-чешманыммысан, ej пул, ja чаныммысан?
Исметим, намусум, ирзим, гејратим, ганыммысан?
Норматим, фәхрим, чалалым, шөвкатим, шаныммысан?
Мүшәфим, Мәккәм, Мәдинәм, гиблам, арканыммысан?
Мәзһабим, динимми, ајинимми, иманыммысан?

Сонракы минераларда: өмрүм, һәјатым, чөвіәрим, чаным,
мали-чибиштәнным, этим, ганым, назәнда чананым...

Бүтүн бу сөзләрин Сабирә гәдәр ше'рдән һәдәфи башга
иди. Әсрләрдән бәри дилимиздә мөвчуд олуб, мүәյҗән мә'на-
ларда ишләнән бир чох сөзләре јени, сатирик вә комик мә'-
налар әлавә едилмәси вә ја онларын әсасән сатирик вә ко-
мик мә'наларда ишләдилмәси Сабир ше'ринин сәчијјәви че-
һатләриндәнdir.

Сабирин ичтимай мәзмүнлу ше'рләриндә ардычыл кәлән һәмчинс сөзләр синоним дејил, даһа реал, һәјати анлајышлары билдиран, даһа ичтимай мә'налы сөзләрдир.

Дарсә, газета, мактаба, журнала, китаба;
майл олуб аглим.

Вә јә:

Дүэ дејил аршыны, өлчүсү, тәразусу, дашы.

Сабир ше'риндә һәмчинс сөзләр нәнкى синоним дејил. Нәттә лүғәт тәркибинин ән мұхтәлиф тәбәгәләринә мәхсүс сөзләрдан ибарәтдир.

Харч едири бир пара әшхас пулун бајрамда
Зә'фәрана, јата, разјана, хашхаша, этэ...
Ады пулдурса пулун, лејк өзү чан јонгарыдыр,
Вермәк олмур гоһума, гошшуя, гардаша, этэ. (170)

Биринчи бејтдә һәмчинс сөзләрин дүзүмү семантик чәһәтдән ардычыл вә мәнтигидир. Зә'фәран, јағ, разјана, хашхаш, эт һамысы ejni бир группа дахил олан сөзләрдир. Иккinci бејтдә исә айлә, гоһумлуг, бир сөзлә ичтиман мұнасибәтләри билдиран гоһум, гоншу, гардаш сөзләре лексик чәһәтдән онлардан чох узаг олан «эт» сөзү илә һәмчинсләшдирилмишләр ки, бу хүсусијәт анчаг Сабир ше'ри илә бағлы олуб, онлар сонра башга шаирләрин әсәрләриндә дә өзүни көстәрмәйә башламышыдыр. Беләлликла, семантик чәһәтдән узаг олан, әлагәдар олмајан әшja вә һадисә адлары ардычыл шәкилдә, бир сыртада садаланыр, һәмчинсләшдирилди. һәмчинс сөзләр синтактика чәһәтдән ejni типли олур, мә'нача исә гәтијјән уյуша билмир.

Сабир сатиralарында форма илә мәзмүн арасында гәсдән јарадылыш уйғунсузлутдан дөған бир орижиналлыг да вардыр. Бу осасда да ше'рин дили гурулмушшур. Мұхтәлиф үслуба мәхсүс сөзләрин сатирик тоггушмасы илә шаир мәғсәдине наил олур, құлғыш јарадырды.

Лаңа өзүмүн, эт өзүмүн, ган өзүмүнәдүр!
Шөвкәт өзүмүн, фәхр өзүмүн, шаш өзүмүнәдүр! (115).

Тәкrap олунаң «сөз» сөзүнү нәзарә алмасаг, галан алты сөзүн үчү (лашә, эт, ган) бир үслуба, дикәр үчү (шөвкәт, фәхр, шаш) башга үслуба мәхсүс олан сөзләрдир. Ше'рдә һәр чүр сөз ишләнә биләр. Лакин мүәйҗән гајда илә.

Салма јазының сөһбәти-тарихи-чәһаны,
Әjjамын-саләфдән демә сөз, бир дә фитани.
Ішә исә кәткәр чејәл еләйн фолманы, һаны. (3)

Ардычыл мисраларда ишләнән «сөһбәти-тарихи-чәһан»

choх чидди, ичтиман, һәттә дејәк ки, тәнтәнәллү үслуба, «долма», «инан» исә ади данышыг үслубуна дахилдир. Мә'нача уйушмајан белә сөзләрин үмуми гәбул едилмиш ишләдилмә нормасы илә һәмин андакы дүзүлмә, сыраланма, әлагәләндирилмә тәрзи арасындаки зиддијәт Сабир сатирасының башлыча вә эн чох өзүнү көстәрән хүсусијәтләриндәнdir. Бурада Сабирин реализмы нә гәдәр дәрин вә габарыг, һәјатидир. Ела комизмии өзү һадисәләрин мәнијәтини тәшкил едән кизли зиддијәтләрин тәзәһүрү дејилми?

Биз дә едарик *а.лачи-ре'јадә тәрәгги.* (3)

«Тәрәгги» илә «каләми-рәјаңын» нә дәрәчәдә тутдуғуну демәјә еһтијач јохдур.

Жаҳуд «Дәбистан» журналының бағланмасы мұнасибәти илә жаздығы шे'риндә дејиллir:

Јел вүрдүг ғовун-гарпзызы, бостан да ғапанайы. (63)

Бостаның бағланмасыны нә чүр тәсәввүр етмәк олар? Говун-гарпзызы јел вүрбеса, бунун «Дәбистан»ын бағланмасына нә дәхли вар?

Сабир пәннеки мә'нача узаг олан сөзләри, ифадәләри яхынлаштырмагла варлығы сатирик шәкилдә экс етдирирди, һәм дә сатирик мәзмүн илә бу мәзмуну ифадә едән синтаксик бирләшмәләр арасында гәсдән уйғынсузлуг јаратмагла вә мәғсадине наил олурду.

*Лерләр мәнә: пил յыгманы бошла, је дојунча!
Ешег әнлини сөздәдән үсандырығас олурду?* (51).

Ейни бејтин мисраларының биринде пулдан, иккинчиинде шегдән, севдадан бәлс олунур. Биринчи мисра о заман Бакыда чох сүр'етлә иннишаф етмәкдә олан капитализм әлагәләрини, пул, мұнасибәтләрини экс етдирирсә, иккинчи мисра орта әсрләр ше'риндә јајылмыш вә чејнәнмиш үмуми нәтиҗәни ифадә едир. Белә ардычыл мисра вә бејтләрдә энди, экс фикирләринг јүрүдүлмәсін Сабир сатирапаларында өзүнү чох көстәрир.

*Догру дејән олсајдым, јоланчы үсонарды.
Лаирә галанлар дәхи бир соң да ғанарды.
Сабитгәдән олсајды экәр јари-օғифадар,
Лишег дәхи гачмазды бәләдән, дајаcharды.* (100).

Бу мисралар да ичтиман үслуб илә көһине гәзәл үслубунун бирләшдирилмасына айдан нүмунәдир.

Дил, үслуб, лүгәт тәркиби хүсусијәтләринә кәра Сабир

тәдәр мұхтәлиф сөз группалары, лексик табәгәләр ишләдән иккинчи бир шаири әдебијат тарихимиз танымыш. Оның жара-дачылығында ән мұхтәлиф саһәләре аның олан сөзләр бир жерде топланмышдыр. Бир тәрәфдән ән садә, лап аді мәншәт сөзләри, ифадәләри (пис көз атмаг, гангымаг, ағзына олсун гадам, бәрәлдиң көзүн, сорур бармағының кирини, чәрләтмәк, тәзәк, лов, күл олсун көзүнә, андыра галмыш), дикәр тәрәфдән ән гәлиләрә әраб-фарс сөз вә тәркибләри (һәса-бүлхәниши-әйли-һәсәд, буји-фәрәлі-биз, пүркасеји-ләбрис, әниәби әнте вә үмми, дарүззәфәри-тазәпәрәстан, әлжөвм), үчүнчү тарафлән жениң һәјатла әлагәдар олараг жерли вә жер-сиз ишләдилән рус-Авропа сөзләри (салон, балон, вагон, револвер, свисток, палитга, устул, чигалинија, вапор, сијезд, дама, портрет, телграм, пијан, автомобил, диржабл, пулем-јот, дум, сезон, загаз, јубилеј, учител, ученик); бир тәрәфдән шашрин мұасири олан вә дәфәләрлә хатырланап Хансәнәм, Фәхри, Ағча, Залха, Фатма, Түкәзбаилар вә бүнларла гар-шылаңдырылал Аниналар, Сонжалар, һабелә Мирзә Гәмбәр, Молла Һәбиг, һачы Гурбан, Калба Сәбзалы, Фәрнад киши, һач Казым, Ханкиши, Нагды бәјләр, дикәр тәрәфдән Хагани, Сејид Әзим, һәсәнбәј Мәликов, Шекспир, Аршинед, Рүми, Сәрдар, Бағыр кими тарихи сималар... Һәм Чинкиз, Ил-дирим, Султан Сәлим, Гачар, Мәммәдәли, Әбдүлхәмид кими Шәрг мұстәбидләри, һәм дә Јусиф, Зүлејха, Рустәм, Мәржәм, Нуһ, Адәм, Зөһнак, Шәддад, Нәмруд, Сам, Нәriman, Хәлил-лүллаһ вә б. бу кими динни, әфсанәви, өсатири, сурәтләр... Бир тәрәфдән көһиә әдебијатдағы дил, үслуб тәрзи, о бири тә-рәфдән Сабирин өзүнүн ирәли сүрдүй ән жениң үслуб, там жениң кејфијетләр.

Буна көрә лә Сабир ше'риндә ежни мисранын, ифадәнин, һәтта, сөзүн дахилиндә мұхтәлиф дил үсүүрләринин товуш-дуғуну, чулгалашдығыны көрмәк мүмкүндүр.

Нә масаж илә, нә масиүн-тәнәффүсә бунун
Ва на даг илә олур дәрәниң дәрман, өлүә! (56)

Һәмчинес бир лексик групда топланмыш бу сөзләрдән бири (масаж) рус дилиндән, иккинчи (мәсиүн-тәнәффүс) әраб-фарс дилләриндән алыныш, үчүнчү сөз исә (даг) әсил азәрбајҹанчадыр.

Молла-јетим од—дејә, уадун яңа мағазын (191)
Күшеји-гәсдиндә олан ләззәти... (175).

Бу фарс изафәти тәртиби үзәрә бирләшдирилән сөзләрдән бири Азәрбајҹан (јетим), дикәри рус дилиндән (гәсдин) алынышдыр.

Жаҳуд шаириң ишләтдији «даносбаз» сөзүнүн «данос» һиссәси рус дилиндән, «баз» һиссәси фарс дилиндән көтүрүлмүшдүр.

Сабир дилиндә бу мұхтәлиф дил, үслуб, лүгәт кејфијәтләrinин сәбәби айдындыр. Сабир дөврүнүң, зәманәсинин оғлу, «есрин айнасы» иди. 1905-чи ил рус ингилабының, Бакыда әзәмәтли пролетар һәрәкатының, Шәрг ингилабларының чанлы шаһиди олмуш, һәјатдакы ичтиман зиддијәтләри һасасы бир ватандаш-шаир гәлби илә дујуб, дәрк етмишdir. О бири тәрәфдән Сабир мин илинк тарихи олан бир әдәбијатын, шे'рини вариси, һәм дә ләјағатты вариси иди. Одур ки, ярадычылығында классик ше'р дили, онун ифадә үсуулары жениләрлә ғовушмуш, гарышымыш, өңдәт тәшкил етмишди. Сабир дили жени илә көһиәниң гарышыбындан, синтезиндән избарат олан зәнкүн, чанлы, орижинал бир дилдир.

Лакин истәр әввәлки дил хүсусијәтләrinин давам етдиရәндә, истәрсә дә поэзијамызда тамамилә жени үслуб, кејфијәт јараданда Сабир дилинин башлыча чәһети—сөзләрә жени, сатирик вә комиқ мә'на вермәккір; сөзләри һәгиги мә'нада, мәчази мә'нада да ишләдәндә әсас диггәти—сөзләре сатирик вә комиқ рәнк вурмагдадыр.

Чүрүмәкдә олан бир чәмијәтин бүтүн ијрәнч чәһетләрина күчлү гәһәнәләрлә зәrbә вуран, дөјәчләјән шаир бәдии дилдә кимсәјә бәнзәмәjән бир хүсусијәт, сәчијә, үслуб јаратды. Бу үслубун, Сабирин имзасыны әвәз едән бу үслубун ба'зи хүсусијәтләри гыса шәкилдә ашагыдақылардан избаратдир:

1) Мә'lумдур ки, сөзләр башга сөзләр илә бирләшәндә ба'зән илк, реал мә'насындан узаглашыр. Өз мә'на, мәзмун вә ишләнмә јеринә көрә бир-бириндейн чох узаг, әлагасын олан сөзләр Сабир ше'ринде бир сөз бирләшмәси пә ja чүмла дахилинда бирләшdirишир, јанашдырылыр, бағладылыр. Эселиндә, илкни мә'нада бир-бири илә һеч бир әлагасы олмајан сөзләрин белә көзләнүilmәz шәкилдә әлагаләндирilmәси мүәллифә лазым олан коми兹ни јаратмаға хидмәт едир.

Нолур ширинмәзаг етсе мәни һәлваи-һүрријәт,
Десам бир ләгәмә ондан, сөјләсем: охтај, һүрријәт! (37)

Ади мәнишәт лексикасына мәхсүс «һәлва» сөзү илә, даһа чох сијаси-ичтиман лексикада ишләнән «һүрријәт» сөзләриниң һеч бир лексик-семантик јаҳының јохдур. Бири конкрет, дикәри мүчәррәд мәғбүмү ифадә едән бу сөзләр мәчази мә'нада да јаҳын, әлагәдәр ола билмәз. Сөзләри бу шәкилдә жени әһатедә, адни ишләнмә мүһитиндей чыхарыб жени мүһигдә ишләтмәк илә коми兹 јаратмаг хүсусијәти Сабирлә баш-

ланыб, ондан соңра поезијамызда лавам вә инкешаф етди риимишдир.

Жетар, чаным, чакшат кет, етілә чох тәбхири-һүрријәт!
Бизим газгана да һәркис оjnамас кәфкири-һүрријәт! (144)

Ше'рдә гүввәтли бир ардычыллыг көзләнілмешдир. Һүрријәттеги һалласы олан јердә јегин ки, кәфкири дә, газаны да олмалысыр.

Маһијәтчә он мұхтәлиф сфералара дахил олан сөзләринг јалныз мүәjжән бир ан, бир тәсадүфлә, лакин зәрури оларәг јахынлашмасы комизм јаратмаг үчүндүр.

Мирзә Элли Әкберләр алғы ачы дуаје
Тәкfir оху, лә'нәт топу дәйн фүгәраје. (113)

Беләликлә, сөзләри һәмишәки јериндән оjnадыб, башта сөз мүһитине салмагла шаир аді ифадә үсүлларыны позур вә бунунла да јени сатирик ифадәләр јарадырды ки, һәмни көрүнмәниш, ишләдилмәниш ифадәләр ағызлара дүшүр, дилин үмуми-сатирик фондуна кечирди. «Кафир заводу», «ләгәб фабрикасы» «бир сүрү османлы» вә с. кими бир чох ифадәләр Сабир гәләминин мәңсулудур.

2) Сабир үслубунун бир чәһәти дә мәтләбә дәхли олмајан, я үмуми мәтін илә, я да әзвәлки вә ja сонракы фикир, чүмлә ила әлагаси олмајан бир чүмләнин, мисранын, бейтин, фикрин ишләдилмәсиdir. Лакин бу анчаг илк баҳышда «әлагасын», «слүзумсуз» көрүнүр. Эслиндә исә рабитәсиз кими көрүнән белә чүмләләрин ше'рин ичәрисинә кирмәси комизм јаратмаг мәгсәди дашиыјыр.

Санна әздиккә фәләк биылары виранлыг олур.
Ун тәмәннасы ила бүгде дејирманлыг олур. (88)

Бу ики әлагасиз мисра յалныз комизм хатирина ардычыл ишләдилмеш, бир бейтин мисралары олмушлур.

Гархдум, ај аман, јарылды багрым,
Бир кизик ила сарылды багрым.
Күп-куп дејүнүб дарылды багрым... (117)

Әлбәттә, ортадакы мисрадан мәгсәд комизмдир.

Диня, даңынча, јат балим, сән дејән олмајыб һәлә!
Арха су долмајыб һәла (67)

Арха сујун долуб-долмамасыны ше'рдәки үмуми мәзмүн илә, һабелә јанашдығы мисраларын ифадә етди жи фикирлә неч бир мұнасибәти јохдур. Бу хүсусијәт, Сабир сатиralарынын, хүсусилә, сонлуғларында өзүнү чох көстәрир. Фүзү-

лијә нәзира олараг јазлығы «Тәңсили-елм» адлы ше'ринин сөнүндакы: «Лағлағы», амандыр,—Гыздырмалы, жан дур» вә с. мисералар да анчаг комик вәзијјет јаратмаг үчүндүр.

3) Сабирин диллиндә бир хүсусијјет дә сөзүн «дахили формасыны» шүүрлү шәкилдә тәһриф етмәклә комизм-кулұш јаратмадыр. Иран шаһы Мәһәммәдәли шаирин сатирапарында бир гајда олараг «Мәмдәли» вә жа «Мәндәли» шәкилни алмышдыр. Диличилукдә сөзүн белә тәһриф едилиб ишләдилмаси «халг етимолокијасы» алланыр. Акад. В. В. Виноградов дүзкүн көстәрір ки, бәдни дилдә «халг етимолокијасы» күлүш јаратмагын хүсуси формасыбыры. Догрудан да, сөзләри эшағыдақты тәрзә пашләдән шәхсии үмуми сәвијјәси, дүнијакөрүшү, әгидаеси күлүш һәдәфи олмаја билмәз.

Ахырда тутаг олмајыб онверсетә кетдин...
Сән дә дејәчәкеси сасалым, жа ки, деморгат. (17)

«Әдес», «автомил» кими сөзләри дә бураја вид етмак ла зымдыр.

Ше'римиздә, халг етимолокијасына уқрадылмыш сөзләри ишләдилмәсі дә Сабир илә башланыр.

4) Сабир ше'риндә комик мүгајисәләре кениш јер верилмишdir. Бу үсулдан истифадә етмәклә шаир мәнфи типләри даһа сәрраст вә кәекин шәкилдә ифша едири.

Ач пишик тәк чумурам шөвг илә бир баша этә...
Аз галыр ит кими нағсым һүра, дырмаша этә (82)
Өмр өткүшүб, баш агарыбын кими,
Диши текүлүб, сарттал олуб јун кими (135)
Әгрәб кими нештар күчүп нар дырығынызда
Ішар күнчәдә мин түлкү жатыб чардагымызда (41)
Иш билмәжән анчаг јеңәк-ичмәкдән әләвә,
Бу чанлы дәйирманларына шүкүр, худаја! (82)

5) Сабир ше'риндәки орижинал чәһәтләрдән бири дә типләри харичи көркәмләринә көрә үмумиләшдирилмәкдир. Гырмызысаггальлар, бојну гырахмаллылар, шиши папаглар, «дәшдүккүлүләр, «сүртүглүләр, хүсусилә дә «гарныјогуналар» вә «бојнујогуналар» тез-тез шаирин сатира һәдәфинә чөврилир.

Сән гарныјогун бир шеј идии рузи-әзәлдән,
Бојнун да јогун олду, мәнимки белә дүшдү (150)
Көкдүр, Іекәдир, бојнујогуналур, иңчабадыр (220)
Көрмәирсәни, шишиб бојну, дөнүб бир габана? (188)

Тир бојунлар, шиши гарынлар, чанлылар
Гурбап кәсір Хәлилұлаң ешгина (218)

Сөз мұхтасар бир дәғә тан:
Бојну јогуңдур, көлемжөн! (221)

Бакынын зорбалары, Ләпкөранын чанлылары. (222)

О заман гарны вә бојнујоғуны олан адамларын кимлијің һамыја айдын иди. «Молла Нәсрәддин»дә һәтта «Гарыјоғунлар» башлығы илә (1906, № 36) бир фелјетон да чыхмышды. Бурала дејилирди:

«Гарыјоғуни... чох мәзәли сөздүр.

Надән адамны гарны вә бојну јогуңдур?

Бүннан ишім јохдур. Надән юғуннүүр, јогунаасын, аз ма мән елә билірдін ки, адамын бир аз фикри, бир аз дәрди оаса, гарынын пији бир аз әријәр вә гарны бир аз назик-жәшәр.

Інәр бир мәмләкәтдә, інәр бир вилајетдә гарыјоғуны адам чохду. Гарабагда, Ирәван губернијасында да гарыјоғуны аз дејил. Бу чүр адамларын чоху вә бәлкә һамысы мүлкәдар-дыйр.

6) Сабирин сатирик үелубунын бир чәһәти дә типин, хүсүнлә мәнфи типин өз-өзүнү охучуя тәгдим етмасидир. Зашыраң типин «кејфијјэтләри», «мәзијјэтләри» садаланыр.

Бир бөлік бошбогазың, нејвәрәниң адәтияниң,
Долудур лә'нат шаң, гејбәт шаң сөһбәтияниң.
Охукагдан пайжын жох, жазыдан гисектияниң.. (193)

Иранлыларын башиларынын инкалијем мән,
Соррам, ичәрәм гинларыны, чүн залыјем мән (115)

Зүттеген сөзәр инсанларызын уч-беш жашыныздан,
Фитнә көіреп торғағыныздан, дашымыздан. (67)

7) Сөздүзәлтмә васитәләриндән истифадә етмәклә дә шаң пр комизм алдә едирди. Эсәрләриндәки юни сөзләр (әсасен комик сөзләр) яңа мөвчуд сөзләре шәкилчи тошмагла, яңа да иккى сөзү бирләштирмәклә, демәли, інәр иккى һаңда дилин үмуми ғанунларына рәяjет етмәклә дүзәлмишdir. Лакин бу дүзәлмиш юни сөзләр објектив шәкилдә дилдә мөвчуд олмур, мүэjjән аи вә мүэjjән мәгсәд үчүн шаң тәрәфиндән дүзәлдилир. Бу кими фәрди сөзләрни сонralар дилдә жашај-чагы вә жа харич едиләчәji шанрин мүшәффәғијјэтиндән, сөзүн дәjәриндән, јеринә дүшүб-дүшмәмәjиндән вә с. асылы-дыйр. Сабир иккى јердә «әңкәлкәләф», бир јердә «мирзәтәраг-га» мүрәккәб сөзләри ишләтмишdir ки, бу соңунчы сөз ко-

мик мәгамда ишләнмәк үчүн инди дә иша јарајыр. Эсәрләриңде құллы мигдарда јени сөзләр вардыр ки, ше'римизде анчаг Сабир тәрәфиндән ишләнмишdir. Мәс.: ојашнаг, узаши-
маг, гачылмаг, учаланмаг, беһишитчи, кифајесиз, кифајетли,
бир јанлыг, виранламаг, мәктәбчи, үнванламаг, зорбалан-
маг, јумарламаг, танышмаг, говалинмас, азыхмаг вә с.

8) Сабирни сатирик үслубундакы мараглы өзіншілдердән бири дә мәзмүнча зидд сөз вә ифадәләрин гарышылышырылмасыдыр.

О јетим Мәмдәлидан пар јенә бир пис хабарим
Белә дерләр ки, гојуб тахти гачиб тачи-сәрим (158)
Ей һөмшәри, сиң әжиниң кеј битән либаси.
Хәл'әт өзүмүн, тахти-зарәвшан өзүмүндүр. (1115)

Һар бејтдә гејд олунан сөзләр бир-бириңә әкс мә'на билдирир. Хүсусила бириңи бејтдә ейни һәдафә һәм «јетим», һәм дә «тачи-сәр» дејилмәси комизм јарадыр.

Сабирни сатириларында сөзләрин зиддијәттәндән даһа чох мәзмүнда, мә'нада олан тәзәд дигәттән чәлб едир. «Нә мүәллим вә нә дәрс» айламајан инсанлар «құл кими», «тәрбияли» чәтиң ки, ола.

Ең үргидынча флагра, шишиб өврәттөн сәнин,
Миллат арыгладынча көкәйди этин сәнин (191)

Синиғли истиесмар дүнjasыны сәчиijәләндирән бу бејт сөз вә мә'на зиддијәти үзәрнинде гурулмушдур.

Сөзләрин объектив мә'насы илә онларын ишләндири мәттенин үмуми мә'насы арасында зиддијәт јаратмагла да шаир типи өлдүрүүчү, сатирик атәшә тутурду.

Иәмнамда өврәтләрә гулдурулуг едән бу,
Гејрәттән мүсәлжанларына шүкр. худай! (82)

Өзлүйнде «гејрәтли» сөзү мүсбәт мә'наја маликдир. Лакин бу сөз «намамда өврәтләрә гулдурулуг» едәнләре азд едил дикдә бүсбүтүн әкс мә'на, мәнифи мә'на. гејрәтсиз мә'насы алдыр.

9) Сабир дилиндә бир сыра кобуд, вулгар сөзләр дә вар. Бурада шаирин тенденцијалылығы даһа ачыг вә габарынг шакилдә тәзәнүүр едир.

Башысы пул сацајанды бүнүк ағзы сұланыр,
Башлајыр һүрмәж нағси, тәмән гүрчоланыр (168)
Ай адам охшамаз, бир үзүнә бахсан! (93)
Ей адам инсан, өзү көртәнкәлә,
Говзама башын, чочугұл, сабр елә! (107)

Шаһевет гүлүүсү, нафсөдөн икмад алымыз биз. (48)

Шаир бојаларыны инсанлыг, тәрәгги дүшмәнләриңе гарышы хүсусилә түндләшдирир, адамлардақы мә'нәви патамамалығы даңа кәскин иsteңзаја, лага гојурду.

Беләликлә, халг шаири Сабирин јарадычылығы өз идеямөвзусу вә үслубу е'тибары илә истәр ше'римиз үчүн, истәрсә дә бүтүн эдәбијатымыз үчүн чох аһәмијәтли бир јенилик олду. Шаир дилинин аһәнкдар, ахычы олмасы үчүн ше'рләриңи техники чәһәтләриңе, формал хүсусијәтләриңе чох фикир веририди. Сабир ше'риндә форма һәмиша мәзмундан дөгур, она табе едилирди.

МӘММӘД МӘММӘДОВ

«ҲОПҲОПНАМӘ»НИН НӘШРИ ТАРИХИНДЕИІ

Халғ шаирі Мирзә Әлжібәр Сабириң «Ҳопҳопнамә» ады илә мөшінүр олған шे'рләр мәчмуәсі охучуларын севимли китапбыдыр. «Ҳопҳопнамә» там жарым әсрдір ки, чох тиражла чап едилир, жајылыр. Опун женидән нәшри һәр дәфә әдәби һә-jатымызда бир һадисәjә чөврилир. Сәнәтиндән, пешәсіндән, жашындан, савадындан азылы олмајараг һамы бу китабы алмаға, охумаға чалышыр. «Ҳопҳопнамә»нин чапы ила әлагәлар оларға истәр гәзег вә журналларда дәрч едилиши рәjләрде, истәрсә нәшриjјата кәлән охучу мәктубларында бөյүк шаирин асәрләrinә олан үмуми мараг, кәсқин мә'нәви еhтиjач өзүнүн парлаг аксими тапмышдыр. Буна көрә дә «Ҳопҳопнамә»нин нәшри тарихина јығчам шәкилдә нәзәр салынmasы, айры-айры нәшрләrin мусбәт вә кәсиp чәhәтләrinнич мејдана чыхарылmasы һәм сабиршұнаслығын бу саhәдәки наилиjјэтләrin үмумиләшdirмәk, һәм да Сабир ирсииннін там, елми нәшри үчүн сон дәрача вачиб мәсәләләрден бирипdir.

Вахташыры бурахылан күтләви ше'р мәчмуаләри нәзәре аlyнымазса, Сабириң асәрләри иисбәтән топлу шәкилдә Азәрбајҹан дилинде једди дәфа чап олунмушидур. Дүздүр, бу нәшрләrde шаирин зәнкін әдәби-бадни ирсі там әhата едиямамиши из буиларын һеч бири елми-академик нәшр дә деjнildir. Лакин истәр дахил едилан асәрләrin мигдары, истәр мәтнләrin кеjfiyjäti, истарсә изаi вә шәрhләrinә көрә һәмни нәшрләр бир-бириндән һәмиша бу вә ja дикәр дәрачәдә фәргләйнишидир. Сабириң һәјат вә јарадычылығына даир тәлгигат кенишләндикчә, шаирин вахташыры мејдана чыхарылан асараәри јеки нәшри алавә олунмуш, мәтиләр да-

һа да дүрүстләшдирилмиш, изаһ пә шәрпіләр әввәлкінә иисбәтән хејли тәкмилләшдирилмишdir.

М. Э. Сабирин зәккін әдәби-бәдии ирсін әсасен 1903—1911-чи илләрдә гәзет, журнал, мәчмуә вә дәрслекләрдә чап олунмушдур. Әсәрләрини мәтбуатда чох ваҳт кизли имза или чап етдирамәсінә, өз мүәллифлијини узун мүддәт кизләтмәсінә бахмајараг, һәлә шаирин сағлығында онун шे'рләри бөյүк шеһрәт газанмыш, дилләр өзбәри олмушдур.

Бөйүк шаир өзү һаггында нәинки јерли мәтбуатда, һотта сәрһәдләримиздән узагларда чыхан гәзет вә журнallларда чап олунан үжесәк ра'јләри, мәгаләләри көрмүш, әсәрләрини охучулар тәрәфиндән исчә севилә-севилә охундуғунун, тәкrap дәрч едилдіјинин шаһиди олмушдур. Бу заман Сабир айры-айры гәзет вә журнallларда әмәқдашлыға дә'вәт едилir. онун әсәрләrinә онларча нәзи्रләр жазылырды. Шаирин әсәрләри үжесәк гијмәтләндирилди кими, әдәби-ичти-ман фәалијәти дә һәр чүр јад һүчумлардан мудафиә олуңурду.

Һәлә 1907-чи илда Петербургда нәшр олунан «Үлфәт» гәзети (1905—1907) Сабирин ба'зи ше'рләrinни чап етмиш, бу барада «Әдәбијјат аләми» адлы хүсуси бир мәгалә бурахмышды. Һәмми мәгалада охујурғ: «Гафгaz затан шаир жатагыдыр. Орада пәк бөйүк шаирләр жетишмишdir. Һазырда бир чох тәбиети-шө'ријә сәhiбләри булуңдуғу... мәһәлли чәрниләрдә дәрч едилмиш ше'рләrinлән көрүлүр... Биз кәрәк Гафгaz... шаирләrinни әсәрләrinни гејри гәзетләрдә көрдүкчә нәга едиб «Үлфәт» охучуларыны дәхи ләzzәттәб едәк.. Бу дәфа «Ирешад» рәғигимиздән «Тәһәсүр» исмли ше'ри (ше'р Сабиринди—М. М.) нәгл етдик... Мәгсадимиз гареларимиз һәр шејдан һиссәдәр етмәклир. Әкәр јени шаир гардашларымыз а'сари-алијјәләrinни дөгрүдан-дөгрүја идарәмизә қөндәрләрсә, мәлләмәмнүнијјә дәрч едәриз»¹.

Шаирин ба'зи ше'рләри сонракалар Һәштәрханда чыхан «Бүрһани-тарәгги» гәзетинде да (1906—1911) чап олумыш, үмуми шеһрәт газанмышдыр².

М. Э. Сабирин әсәрләри һаггында жазылыб сејләнән бу чүр мұлдаһизы вә мәгаләләрик сајы 1911-чи илә шаирин хәстәләнмәсін ила өзагадар олараг даһа да чохалды. Мұхтарлиф гәзет вә журнallларда Сабир барәсінде чохлу жазылар дәрч едилди. Шаирин јарадычылығына илк дәфә дүзкүн гијмәт аөрән, онун әсәрләrinни кениш шеһрәт газанмасынын сиррләrinни ачыб көстәран мүәллифләрдән бири көркәм-

¹ «Үлфәт» гәзети, 8 март 1907-чи ил, № 63.

² Б а х: «Бүрһани-тарәгги» гәзети, 21 январ 1911-чи ил, № 131.

ли әдәбијатшұнас, алым вә тәнгидчи Фиридуибәj Көчәрли ол мушшудур.

Ф. Көчәрли Сабир жарадычылығындакы дәрін реализм вә хәлгиліji үксек гијмәтләндирмиш, әсәрләrinин «ачыг вә садә ана дилиндә» жазылмасыны шәириң шөһрәтини артыран мүнүм амилләрдән бири кими саңијеләндирмишdir. Мүәллиф Сабирин һәјат вә жарадычылығына haer етдиши магаләләринин биришдә дејирди: «Сабир әсrimизин ән мүтәэдир вә хош тәб' шаирләrinдән бириңидir. Онун сабигдә бә'з мустәар адлар илә имзаланмыш абдар, хош мәзмүн вә мозун кәламлары «Молла Нәсрәddин»ин сәнифаләrinдә дарч олуңуб, охучулары бир јандан күлдүрүб, бир јандан ағладырыды. Онун жаздығы ше'рләrin чоху ачыг вә садә ана дилиндә олуб мәништимизин ежинни көстәрмәјә көрә әзбәр өјрәнилирди.

1907-чи илдә «Молла Нәсрәddин»ин 10-чу нөмрәсindә Сабирин дәрч олунмуш тәрчи-бәндi ки, бу сәјаг башланып: Амалымыз, афкарымыз ифнаji-вәтәndir... дилләрдә мәдән илә зикр олунурdu вә мәчлисләрдә әзбәрдән охунурdu. Сабирин тәб'инде бир о гәдәр зәрифлик вә дилиндә ојлә бир ләтафат вар ки, күлдүрә-күлдүрә ағладыр вә ағлада-ағлада күлдүрүр...»!

Тәнгидчи башга бир мәгаләсindә исә кәләчәкдә Сабирин һәјат вә жарадычылығына даир охучулара даһа кениш вә әтрафы мә'лумат верәчәjини вә'д едирди².

Башта гәзет вә журналларда да Сабир жарадычылығына белә үксек гијмәт верилдиjин көрүрүк. Шаир haqgynda бир неча мәгалә дәрч едән, Сабири «көзәл қалам саһиб» адландыран, онун әдәби-ичтиман фәалиjjатини вәтән вә халға хидмәтин парлаг нұмұнасы несаб едән «Ничат» гәзети жазырыды: «Молла Нәсрәddин» журналинын hоп-hопу... кимә мә'лум дејил?! hоп-hоп һәзл, мәсхәрә тәригилен мәништимизин нөгсәнларыны көзәл вә мә'нидар ше'рлөр илә бизә бир-бир тәсвиr етди. Ииди биз бачардығымыз мадди көмәjii ондан мүзайига етмәмәлиjиз...»³.

Бу типли жазыларын сајыны о заманы мәтбуатдаи истәнилән гәдәр артырмаг мүмкүнлүр. Бүтүн буylар белә бир гәjlyн һәгигәти тәсдиg елир ки, һәлә Сабирин сағлығында онун шаирлік шөһрәти кениш жаылмыш, әсәрләри севиля-севиля охунан бөjүк халғ шаир олмушшудур.

Чаризмин, буржуа-мұлқадар ағалығынын әдаләтсиз гаңуллары иәтичесindә өз сағлығында әсәрләрини китаб налында көрмәк сәадети Сабирә насиб олмады. Әсәрләrinин

1 «Молла Нәсрәddин» журналы, 22 маj 1911-чи ил, № 19.

2 Баx: «Мә'лумат» гәзети, 3 август 1911-чи ил, № 29.

3 «Ничат» гәзети, 30 апрел 1911-чи ил, № 26.

тәлеји хүсусилә өмрүнүң соң күнләриндә шаир иштәү дүшүн-дүрүрдү. О, хәстә икән Тифлисдән досту Аббас Сәлихәтә жаздыры сон мәктубларының бирини бу сөзләрлә гүртартырды: «Өлүрсәм, тәм етмәрәм; чүни билирәм сиз мәним а'сарымы тәб' етдиရәرسиниз».¹

1911-чи ийн ијул айында Сабир вәфат етди. Шаирин вәфатындан соңра онун асәрләrinиң иашр едиб кениш охучу күтгәләрине чатдырмаг мәсәләси бүтүн кәсқинлиji вә чиддiliji илә гарышда дурду. Аз мүддәт әрзинде дөври матбуат сәһиғаләриндә бу мұнасибәтла чохлу жазылар, охучу мәктублары дәрч едишли. Шаирин гәдирбилән аді, сырви охучуларындан башламыш Ч. Мәммәдгулузадә, Э. Һағвердиев, Ф. Көчәрли, А. Сәлихәт, Э. Гәмкүсар вә башга мұасирләри, гәләм достлары онун асәрләrinиң китаб һалында иашр етмак учун халға мұрачиәт етдишләр.

«Мә'лумат» гәзети шаирин вәфаты күнләриндә чап етдији бир мәгаләдә Сабир ирсииң иашри зәрурилијиндән даныштарағ жазырды:

«Ләр мияләт кәндисини тәрбијә едән вә кәнді арасында мүмтаз олан севкили бир адамын исмиини еһтирам илә јад етмәк... мәгсәдилә бир шеј тә'сис едијорлар... Бөјүк-бөյүк тә'сисати-хәјријә вә мәдәнијә тә'сис едилијор вә дикәр асәрләр вүчуда кәтирилијор.

Шимди, шұбхә јохдур ки, бу күн биз Рузија исламлары бүнләрдан һеч бирини вүчуда кәтирмәјә мүтәдид дејилиз...

Фәгат мүмкүн олан бир чарә вардыр. Бу чарә исә, севимли шаиримизин һинни-хәјатында жаза билдији нә гәдәр а'сари-әднеб вә әши'ары вар исә онлары топлајыб бир јердә, мәчмуә шаклинде тәб' (чап) етдириմәјә һиммәт вә гејрат бујурулурса или, ан бөյүк пишанкаһ тикмиш олурдуг...»².

М. Э. Сабирин һәмјөрлиси, «Каспи» гәзетинин редактор мұавини Меңдибәj Һачынски дә мәсәләни мәһз бу шәкилде гојурду. О, өз һәмвәтәнләрина мұрачиәт едиб, башга халгларын жаҳши ән-әнәләриндән нұмұқа көтүрмәја ҹагырырды: «Биз Гаффаз мұсалманларына, хәјирханаларға мұрачиәт едәрәк, онлары өз шаир вә жазычыларының шәрафинә һејкал гојап авропалыларын жолу илә кетмәјә ҹагырырыг. М. Э. Сабирин буна еһтијачы јохдур, фәгәт она лазым олан јекәнә шеј— асәрләrinиң иашр етмәкдири...»³.

Сабир асәрләrinиң иашри илә әлагәдар олан бу типли жазы вә мұрачиәтләр идея истиғамәтиндән асылы олмаја-

¹ М. Э. Сабир. Һонғонама, Бакы, 1914, с. 337.

² «Мә'лумат» гәзети, 21 ијул 1911-чи ил, № 18.

³ «Каспи» гәзети, 25 август 1911-чи ил, № 190.

раг о дөврүи демәк олар ки, бүтүн гэзет вэ журналларында тез-тез төкөрдөр едилди. Бүтүн бүнлар ҳалгын өз севимли шаиринэ бәсләди. Дәрин мәһәббәт вэ сонсуз еңтирамын парлаг тәзәһүрләриндән бири иди. Артыг сөздән билавасында эмэли ишә кечмәк, Сабирин эсәрләrinни чап едиб охучу күтләләрни чатдырмаг вахты јетишмишиди. Сабир исте'ладынын пәрәстишкарларындан бири олан, онун сатирик үслүбундан чох шеј өјрәниб мәнимсәйән көркәмли молланәсрәддинчи шаир Әлигулу Гәмікүсар бу мұнасибәтлә јазырды: Зәмани-һәјатында Сабир әфәнидијә құллы мајәләр тојуб дәрдинә әлач арамадығса да, ламәһала шимди чалышыб онун мәчмүәснин чап олунуб китаб шәклинә кирмәйина бозли-һиммәт едәлим, та балқа миаләттимиз онун абдар кәламларындан мүстәфийз вэ бәһрәмәнд олсунлар... Жохса күнде газетәдә «Сабир белә кәлди, белә кетди, белә јазды, белә деди» сөзләrinни төкөрдөтмәкден һеч бир фајда наисил олмаз».¹

Сабир құллийјатынны чап етмәк үчүн онун мұасирләри шаирин эсәрләrinни чапа һазырлајыр, китабын нәшри үчүн охучулардан мәддәттөсантай топланышыны тәшкил едир, нәшриjјатларла шүнтәзәм әлагә саҳлајырдылар. Охучулардан յығылан ишә кифајәт етмәдијиндең башга васитәләрә дә ал атыр, Диличан яjlагында бир мұсамирә дүзәлди, Сабир эсәрләrinни нәшри үчүн әлавә вәсант чәм едирилдилер.²

Халг шаиринин эсәрләrinни чапа һазырламаг, нәшр едиб кениш охучу күтләләрнә тәгдим етмәк ишинде шаир А. Сәһиэт илә мүәллім М. Маһмудбәјсүн хидмәтләри хүсусилә гејд едилмәлидир. Халғдан топланыш панә илә, А. Сәһиэт вэ М. Маһмудбәјсүн арлычыл сө'ji иәтичесинде Сабирин вәфатындан бир ил сонра онун эн бөјүк арзуы һәјата кечирилди—шаирин эсәрләри 1912-чи илдә «Нонһопнамә» адь алтында чап олунды.

Бу, «Нонһопнамә»нин илк нәшри иди. Китаба Сабир эсәрләrinни аз бир һиссәсін—ялныз «Молла Нәсрәддин» журналында чап олунан сатыралары (иәм дә һамысы юх) дахилядилмишиди. Бакыда «Каспи» мәтбәәсинде 2000 тиражда бурахылышы бу илк құллийјат һаңмча дә бөјүк дејиляди, чөмиси 104 сәһиғәдан ибарат иди.

«Нонһопнамә»нин һәчми нә гәдәр кичик идисә, мә'насия, мәзмуну бир о гәдәр бөјүк вә әнатали иди. Демәк олар ын, эсәримизин илк он ишнинде елә мүғұм ичтиман-сијаси, јаҳуд мәништәт мәсәләсін юх иди ын, бу китабда бәдии ифадәсінни тапчамыш олсун. «Нонһопнамә» халғын һәјат вэ мүбаризасынни

¹ «Денин иршад» газети, 18 сентябрь 1911-чи ил, № 15.

² Б. з. х. М. Э. Сабир. Нонһопнамә. Бакы, 1912, сән. 3.

бүтүн тиник чөһәтләри илә әкс етдириб көстәрән парлаг бир күзкү иди.

«Һөнһөпнамә» чап олунлуғу күндән е'тибарән охучулар арасында бөйүк шәһрәт газанды. «Һөнһөпнамә» күсхәләринин гыса мұдләтдә, дәрһал сатылыб гурттармасы Сабир иренини кениш охучу күтаәләри тәрәфиңдән иечә һәрарәткә гарышлаңдығыны көстәрән ии јахши сүбүт иди.

«Һөнһөпнамә»јә дөври мәтбуат сәніфаләриндә дә јүксәк гијмәт верилди. Гәзет вә журналларда бир-биринин ардынча чохлу е'ланлар, ра'jlәр чап олунду. Һәм дә жалныз демократик мәтбуат дејил, буржуа мәтбуаты органлары да «Һөнһөпнамә»нин охучулар арасындағы шәһрәтнин е'тираф етмәје мәчбур олмушадур.

1912-чи шаң ахырларында «Һөнһөпнамә» артыг китаб магазаларында сатылмаға иди. Бу мұнасибәттә «Шәлалә» журналында чап олунмуш е'ланда охујурғ: «Мәрһүм милли шаириңиз Сабир әфәндидинин әсәрләриндән «Һөнһөпнамә» чапдан чыхыб сатылмададыр. Бу китаб һәр бир милли әдәбијаты сөвең кимесе үчүн мизустү бир китаб олмалыдыра!»¹.

Нөвбәти нөмрәләрда тәкрап ләрч олунан бу е'ландан башта, «Шәлалә» журналы «Һөнһөпнамә» нағында хұсуси бир мәгалә дә чап етмишидир. Ба'зы нөгсанларына бақмараг, магаләда Сабир јарадычымызына лұзқүн гијмәт верилиши, о, әдәбијатымызла «јени чығыр аchan мүгтәдир бир шапир» кими гијмәтләндирilmишdir.

«Јени китаблар» ады алтында чап олунан һәмини мәгаләдә Сабир вә онун «Һөнһөпнамә»си нағында дејилирди: «Хоҳдан бәрн интизарынла олдуғумуз мәрһүм Сабир әфәндидинин I-чи гисем «Һөнһөпнамә»си бу һафтә тәб' олунған. Сабир әфәнді түрк - Азәрбајҹан әдәбијатында јени бир чығыр аchan мүгтәдир бир шапидир. Сабирин ше'рләри шимди дејил, кәләчак заманларда белә гарә'lәринин мүстәғиғид едер. Бу әсәр тәрзи-мәншәтимизи бир айна киби доғру көстәрир. Вағеен милли һәјат вә милли һөјүйжетимизин... мәнфи чөһәтләрини әтрафлыча шәрһ вә бәյән ејләр. Руһаниләр, үрәфа, бәjlәр, интеликентләр, аснаф, мәдәнијәтчиләр... нөгсанлары илә сөрасар «Һөнһөпнамә»да тәһрир вә тәрсім олунмушадур...»².

Јухарыда көстәрдијимиз кими, «Һөнһөпнамә»нин илк нәшринә Сабир әсәрләринин кичик бир гисеми, тәхминен дәрдән бир һиссәси дахил едилмишидир. Китабын үзәринде «I һиссә» оядугу көстәрилмишиңе дә, сонralар нәшријјат өтниликләри илә әлагәдар II һиссә чап олунмамышдыр. Бу-

¹ «Шәлалә» журналы, 19 ғавар 1913-чү ил, № 1.

² «Шәлалә» журналы, 2 феврал 1913-чү ил, № 2.

иу · Һөнгөннамәғүнин нәшри һагында мәгалә, жаҳуд е'лан чап едән гөзет вә журнallар да дөң-дөңә гејд етмишләр. Шаирин вәфатынын икничи илденүүмү мұнасибәти ила «Мәктәб» журналында Сабирин тәрчүмеји-һалына даир бурахылар бөյүк бир мәгалә бу сөзләрлә гуртaryрыды: «Ләрһүмүн · Һөнгөннамәғү · адлы эсәри чаңдан чыхыб сатылмададыр. Һәлә чапа верилмәмиш эсәрләри дә вардыр ки, бунлар да тәдрич ила тәб' олуначагдыр».¹

Охучулар халг шаиринин чап олуммамыш эсәрләrinин бөйүк мараг вә иитизарлар көзләјириләр. Лакин «· Һөнгөннамәғүнин · II ниссанын нәшр етмәк мүмкүн олмады. Нәширијаттын хүсуси мүлкийјәтчиләр элинде көлир васитасинә чөврилмәси, чидди сензура нәзарәти Сабир ирсинин нәшринә имикан вермәди. Буна көрә дә мәсәлә јенидән дөври мәтбуат сәнифөләринде мұзакиρа олунмаға башлады.

Шаирин мұасирләри вә гәдирбىлән охучулары дөври мәтбуатда өз сәсләрини јенидән учалтдылар. Оллар Сабирин чап олуммамыш эсәрләrinин нәшри үчүн халғы «· Һиммат көстәрмәј», бу хејирхан, мәдәни тәлбириң һәјата кечирилмәсіндә өз көмәйини эсиркәмәмәј чагырылар. Жазычы Эбдүррәнимбәј Һагвердиев бөйүк шаирин вәфатыны ики иллиji мұнасибәти ила яздығы мәгаләсіні мәіз белә бир аловлу чагырышla битирирди: «· Милләт хејирханларыны, Сабир ады көләндә көзләри јашариллары чагырыбы дејириәт: · Эл-әлә берин, гардашлар! Һиммат едии, Сабирин бизә тавшырыб кетдиңи әманети тәрәгги дүшмәнләrinин көзләринә ох едәк! А'сарыны кәсәјәнләре хөрек етмәјин вә онун азиз гәбриник Низамиин, Фирдовсийн гәбиrlәrinе дөндәрмәјин. Намус јеридир, гардашлар!...»².

Бела мұрачинәт вә чагырышлар халг ичәрисинде дәрһал өз экс-садасыны таптырыды. Сабир ирсинин мүкәммәл нәшри үчүн һәр тәрәфдән мадди вәсант топланmasы буны айдын көстәрирди. Бакы, Көнчә, Тифлис, Ашгабад вә с. шәһәрләрдән көндәрилән ишәнләрini јығылмасы ишинде Молла Нәсрәddин журналының әмәкдашлары, вакил вә мұхбирләри хүсуси са'ј көстәрмишләр. Ишә олунан пулларын саибләрі вә мигдары һагында мәтбуат сәнифөләринде мүнтаzәм мәлumat дәрч едилирди. «· Молла Нәсрәddин ·» журналы 1913-чү илдә чыхан иемрәләrinин бириндә «· Ишә ·» башлығы алтында «· Маарифпәрвәр аргадашымыз Сәлман Әскәров чәнабларынын васитасыла севкили шаиримиз мәрһүм Сабир Таһирзаданин чап олунмајан эсәрләrinин тәб' олунмағына Ашгабад-

1 · «Мәктәб» журналы, 12 июл 1913-чү ил, № 11.

2 · «Молла Нәсрәddин» журналы, 23 июл 1913-чү ил, № 20.

дан жынылан ианаларин суретиңни дәрч етмиш вә јазмышдыр: «Бу пуллар идарәнин васитәсінде Мейдибәй Іачынскија ташырылыбыр ки, мәрһумун әсәрләринин чапына мәсруф етсии».¹

Айры-айры шәһәрләрдән көндәркендән ианә нағында бу чүр мә'лumatлар журналы нөвбәти нөмрәләриндә дә дәрч олумышдур.

Охучуларын тәләби вә ианаши илә ики ил соңра, 1914-чу илде Сабир әсәрләри јенидән иешр олунду. Бу, 1912-чи илде I һиссәен бурахылан «Һонһопнамә»нин ма'бәди дејилди икинчи, даһа мүкәммәл иешри иди. Эввәлкүндән фәргли озарраг, јени иешрә шанрин «Молла Насрәдин» журналы илә жанаши башга дөври мәтбуат органларында («Ириада», «Бәһәлүл», «Зәнбур», «Һәгигәт», «Күнәш» вә с.) чыхан әсәрләри дә дахил едилмишди. Сабирин өз сағлығында гәзет вә журналларда дәрч етдириди јүздән артыг тазијаен, бир сыра сатирик вә лирик шे'рләри, ушаглара һәдијәси, һекая вә феләтөнләрь, ба'зи тәрчүмәләри вә иешәјет. А. Сәхнәтә јаздыгы сон мактублары илк дәфә бу китабда топланышлыр. Шанрин о вахта гадәр чап олуммамыш бир сыра гәзәлләри дә «Һонһопнамә»нин јени иешринә дахил едилмишди. Беләликтә, китабын үмуми һәчми илк иешрә иисбәтән үч дәфадан дә чох бөјүмушду.

Вахты илә Сабир сатирилары мөвзусунда чәкилмиш вә халг рәссами Әзим Әзимзадә тәрәфишдән јенидән ишланын рәнкли шәкилләрин бөյүк бир гисми дә илк дәфә бу иешрә верилмишди. Дәрин һәјати мүшәнидә, мүтәрәгги идеја вә камия сәнаткар фырчасынын мәһсүлу олан бу шәкилләр Сабир ирениннән халг күтләләри арасында кениш јаылмасы ишинде гудратли әјани васитә олдуғу кими, Сабир сатириасы да Азәрбајҹан тәсвири инчәсәнәтиңнин реализм вә ҳәлгиллик ѡолу илә иикишафында бөйүк рол ојнамышдыр. Э. Әзимзадәнин Сабир әсәрләри мөвзусунда чәкдији вә «Һонһопнамә»нин јарашыгы олан он јаҳшы рәсмләри, һәр шејдан әвәл, өз һәјатилији, идејалылығы вә јүксәк сәнаткарлығы илә сәчијјәләнир. Сәнатшүнасларын көстәрдији кими, «Сабир ше'рләринин мәзмунуны дарнидан дәрк елән Әзимзадә өз иллюстрацијаларында бу ше'рләrin бөйүк дахиلى ма'насыны һамыя чата биләчек чәнли бир формада әкес етдиришdir. Рәссамины фырчасы шаирин гәләминин көрдүјү иши чох көзәл тамамламыш вә ону даһа да гүвәтләндирмишdir»².

«Һонһопнамә»нин истәр биринчи, истәрсә икинчи иеш-

1. «Молла Насрәдин» журналы. 26 июн 1913-чу ил, № 18.

2. А. Ю. Казиев. Народный художник Азим Азимзаде, Баку, 1953, с. 29.

рини А. Сәһіт һазырламышды. О. китаба «Сабирин тәрчү-меңи-һалы» ады алтында долғун мәзмүнлу, елми сөвијәсін етібары илә јұксек, шаирин һәјат вә жарадычылығына даир фактik материалла зәнкін бир мүгәддимә жазмышдыр ки, бу мүгәддимә инди дә Сабир тәдгигатчыларының истинағад етдији ән мәтәбер мә'хәзләрдән бири, бәлкә дә бириңисидир.

А. Сәһіт мүгәддимәдә өз гәләм вә масләк достуунун кечдиши һојат вә жарадычылығ жолунун әсас мәрһәләләрини дүзкүн мүәјжәнләшdirмиш, Сабир әсәрләrinин жығчам идея-бадни тәһлилини вермиш, оны ше'rimizин инкишафы тарихинде жени дөвр аchan наватор бир шаир кими гијmәтленdirмишdir.

Шаирин илк жарадычылығ дөврүнә аид кәтирилән әдаби нүмүнәләр, Сабирин дөври мәтбуатла әлзәсина, кизли имзаларына даир верилән зәнкін ма'lumat вә қәһајат, жазычынын Иран ингилабына мұнасиbatын ғаргында сөjlәнән гијметли, орижинал фикирләр мүгәддимәнин елми әhәмиjätини даға да артырмышдыры. Дүздүр, сон дәрәчә тәвазе'кар шаир олан А. Сәһіт «Ноnопнамә»ја жаздыры мүгәддимәни «Сабирин тәрчүмеңи-һалы» адландырымышдыры. Лакин бу, бизим билдијимиз ады «тәрчүмеңи-һал» чәрчиwәсисидән чыхмыш, Сабирин жарадычылығ проблемләrinни мүәjжәnләшdirmәk нөгтеji-нәzәриндән ирәниjә дөгру мүһүм бир адым атмышдыры. Бурада Сабир сатирасынын идея мәзмүнүнә әсас хүсүнijätләри, шаирин классик әдәби ирслә әлагаси, әдәбијатымыздакы тәнгиди реализмин идея мәнбәләри вә мүтәrәggи истигамәти вә бир сырға башга мәсаләләр һзгында мүгәддимә мүәллифинин мараглы, нәзәри мүлаһизаләри вардыр.

«Ноnопнамә»нин илк икى нәшри үзәриндә апарылан дингетли мүшәһилә вә мүгајисәләр белә бир иддиа үчүн әсас верир ки, А. Сәһіт бөյүк шаирин әсәрләrinин автографлағ әсасында дејил, мәhә илк чаплар әсасында һазырламышдыры. Хатирәләрдә дејилдијинә көрә, Сабир дөври мәтбуатда чыхан ше'rләrinин һәмшә сәлигә илә јығыб сахлајармыш. Көрүнүр, «Ноnопнамә» чапа һазырланарак бунун бөйүк көмәjи олмушдур.

Тәртибчи Сабир әсәрләrinин нәинки гәзет вә журналлар-дакы мәтнини, һәтта сәрлөвһәсисини дә ejini илә сахламышдыры. Одур ки, әсәрләrin гәзет вә журнал варианты илә «Ноnопнамә»нин илк икى нәшриндәки мәти арасында о гәдәр дә бөйүк фәрг јохдур. Нәзәрә чарпсан фәргләри өз мәзмүнүна вә характеристика көрә әсасен икى група аյырмаг мүмкүндүр: а) бир сырға сөз вә ифадәләrin башга, она жаҳын олан, синоним сөз вә ифадәләrlә әвәз едилмәсі нәтичесинде

јаранан кичик дәјишикликләр; б) бә'зи ачыг сөз тәһрифләри.

Биринчи груп фәргләр бә'зән мәзмүн, бә'зән дә вәзи, бәдни тәсвири вә ифадә васителәре илә әлагәдардыры. Тәртибия леч бир идея тәһрифинә јол вермәдән әсәрләрин гәзет вә журнал вариантындакы бә'зи сөз, ифадә вә тәркибләри башгасы илә әвәз етмәји лазым вә вачиб билмишdir. Фикрими-зи айлынлашдырмаг үчүн бир-ики мисал катирак.

1910-чу илде Сабирин Шамахыда гыз мәктәбинә даир белә бир тазијанәси чап олуимушдаур:

Әсри-бистүмдүр, һичаб алтында галмаз шәмсән-елм,
Бир зәман тәләт ачар, пәртөв сачар, зүлмәт гачар;
Мәктәби-иисван лүзуму һәр касә мәғһүм олар.
Шејхзәдәм ачмаз исә, ҳаһәрим Қөвһәр ачар!¹

Тазијанәсин илк мисрасындакы «һичаб» сөзүнү А. Сабир нәт «сәһаб» сөзү илә әвәз едәрәк бу шәкилдә вермишdir:

Әсри-бистүмдүр, сәһаб алтында галмаз шәмсән-елм...²

Фәрг көз габагындадыр. Сәһәт белә һесаб етмишdir ки, илк бејтии мәзмүну ва котирилән тәшбиһ нәгтеji-нәзәриндән «һичаб» әвәзинә «саһаб» ишләнмәси даһа мә'налы ва дөгрүдүр, елм күнәши «һичаб (өртү) алтында галмаз» демәкдәнсә, «сәһаб (булуд) алтында галмаз» демәк мәгсәдә там мұвағигдир.

Тазијанәсин иккичи бејтиндә исә гадындан, гыз мәктәби ачмадан сәһбәт кедир. Бир тәрәфдән буну, дикәр тәрәфдән да о заман үмумијјәтлә «тәсәттүри-иисван» (гадынларын өртүмәси) әтрафында кедән гызыны мұбаһисәни нәзәрә алсаг, илк мисрадакы «һичаб» сөзүнү тәсадүфи ишләдилмәдијини сөйләјә биләрик.

Жаҳуд Иранын ири мүлкәдары Сипәһдарын дили илә дејилминш:

Галдырардың бүсбүтүн Ираны да, Тураны да
Пәнчәмә кечсәјди анчаг бир беш-он јұз мин түмән

— мисраларыны³ тәртибчи мәзмұна уйғун дәјишидирәрек бу шәклә салмышдыр:

...Кисәмә кирсәјди анчаг бир беш-он јұз мин түмән⁴.

Бу чүр дәјишикликләрин сајыны Сабир әсәрләrinин илк мәнбәләрдәки маттии илә «Іонғопнамәжини 1914-чу ил наш-

¹ «Күнәш» газети, 8 декабр 1910-чу ил, № 87.

² М. Э. Сабир. Іонғопнамә, Бакы, 1914, сән. 249.

³ «Күнәш» газети, 19 август 1910-чу ил, № 1.

⁴ М. Э. Сабир. Іонғопнамә, Бакы, 1914, сән. 247.

рииндәкі мәтіннің мұғајисә әсасында хејли артырмаг олар. Гәзет вә журнал вариантындақы төрәнибdir, бир ан, зиңе-ти-тәндір, талан, шаһи-зишанын, мәсләкинчә, етмә гәрап, өзүн өjүб, алдылар јорғаны кими сөз, тәркіб вә ифадәләр китабын мұхтәлиф сәһиғеләрнің көрүнүбдүр (17), бир ләһізә (26), руһи-бәдәндір (54), виран (80), шаһи-Иранын (108), мәшрәбинчә (163), тутма гәрап (263), өзүн чәкиб (298), гапдылар јорғаны (301) шәклиндә верилмишdir.

Әлбеттә, бу типпі дүзәлишләрин конкрет олараг нара-дан, нечә жарапдығының иди дәгиг мүәjжәнләшdirмәк чатин, бәлкә дә мүмкүн дејилdir. Сабир автографларының әлде олмамасы бурада тәдгигатчының ишиниң сон дәрәчә чатин-ләшdirir, онун айдын, конкрет фикир сөjlәmәссиңе маңе олур. Бәлкә дә Сабир әсәрләrinин мәһз Сәhеятин дүзәлтди-ji шәкилдә жазыб көндәрмиш, гәзет вә журнал редактору ис-ону өз мәгсәдинә мұвағит шокла салмышдыр.

Сабир әсәрләrinин нәшри тарихинде белә һаллар олмуш-дур. Мәсәлән, охучуларын «Беjнәлмилә» ады илә таңыдығы мәшһүр ше'ри чап едән «Нәјат» гәзети редаксијасының белә бир геиди вардыр: «Ше'риниздә түркчәje (османлы дили нә-зәрдә тутулур -M. M.) мұхалиф ба'зи алғаз вә чүмләләр-ла бәрабәр гәваиди-әрүзә ләхи мұғајир ба'з мисралар вә ке-за мұтәәддид ималәләре раст кәлдијимиздән тәсчиh лүзүм көрдүк. Затән гәзетәмизин һәр иүхсәсі башында тәсчиh ху-сусында мұхтар булуңдуғумуз е'лан олунмушдур».¹

Ше'рин әлжазмасы мөвчуд олмадығындан редаксијасын мәһz һансы «әлфаз вә чүмләләри», әрүз вәзининиң гајда-га-нүнләрни илә уյушмајан һансы «мисралары» дәjiшdirдији-ни, нечә «тәсчиh» етдијини мүәjжәнләшdirмәк мүмкүн де-јилdir.

Јалныз «Нәјат» гәзетинде дејил, башга дөври матбуат органларында да ба'зен Сабирин әсәрләри үзәрпидә кәнар әл кәзмишdir. Бу әлжәтдән шанирин «Тәранеji-ашиганә» адлы лирик ше'риндәкі ба'зи бејтләрин «Фүjузат» журналында нечә «тәсчиh едилдијинә» нәзәр салмаг кифајетdir.

Ше'рдә лирик гәһрәманиң дили илә дејилмиш ашағыда-кы ики бейта диггәт едак:

Чүкі үзүлдү әлии зүлфи-пәрнешандән,
Дәрдини бары сөлә, хаста, көнүл шашаја.
Ашиғи мәшүг илә жандырыр ешг атәши.
Хассә мүәссеири бу шәм' илә парванаја².

¹ «Нәјат» гәзети, 1 июл 1905-чи ил, № 19.

² М. Ә. Сабир. Қоңғолнама, Бакы, 1914, с. 286-287.

Бу мисралар журналда белә верилмишdir:

Шинди ки, үзүн әлин зүлфи-паришэндән,
Бары кәл изһар гыл дәрди-дилни шанаје.
Шәм'и дә јагнагладыр атәши-сөздәји-сүңг,
Шә'леји-партөүфүруз хассы пәрванәјә?!

Көрүндүјү кими, редаксија ше'ри чап едәркән кениш оху-
чу күтлөләри үчүн там аилашыглы олан бир сыра сөз вә
ифадәләри гәлил фаре тәркибләри илә әвәз етмиш, шанрии
дилини османлылашдырмаға чалышмышдыр.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Сабир ирсини чапа һазырла-
җан мүәллиф сон дәрәчә диггәтли олмалы, асәрләрин мұхта-
лиф вариантыны тутушдуруб мүгајиса етмәли вә беләнилкә,
дүзкүн елми-тәнгиди мәти мүәյҗәнләшдирмәлидир. «Іонһон
намә»нин А. Сәһһәт тарәфиндән һазырланиыш илк икى наеш-
ри бу чәһәтдән диггәтәлајигдир. Тәртиби Сабир асәрләри-
нин гәзет вә журнал вариантына һеч вахт еһкам кими баҳма-
мыш, редаксија «тәсчилиләрини», јаҳуд мәтбәә хәталарыны
ислаһ етмишdir.

Илк мәнбәләрлә «Іонһоннамә»нин 1912—1914-чү илләр
чаплары арасында иәзәрә чарпан иккинчи гисем фәргләре кә-
линча, демәк лазымдыр ки, бунлар әсасен ачыг тәһрифләр-
дән ибаратдир. Сајча о гәдәр дә соҳ олмајан бу тәһрифләр
бә'зән әраб әлифбасының јазыда төрәтдији долашыглыг, бә'-
зән да мәтбәә хәталары иәтичәсindә мејдана чыхмышдыр.
Тазијанәләринин бириндә Сабир дејир:

Гәмим ки, вар мәним анчаг будур: гијамәтдә
Ки, бир дә көрмәлијәм ишбу милләттин үзүнү?

Бу бејт китабда белә верилмишdir:

Гәмим ки, вар мәним анчаг будур: гијамәтдә
Ки, бир дә көрмәжәлим ишбу милләттин үзүнү?

Әкәр шанр «гијамәтдә» милләттин үзүнү бир дә көрмәк
истәмирсә, о заман «гәмим» јох, «арзум» дејәрди. Ше'рдаки
фикир тамам тәһриф едилмишdir.

Һәм бајраг, һәм дә дәрд, кәдәр мә'насында ишләнән әләм
сөзү «Іонһоннамә»нин бир јериндә әмәл, башга бир јерин-
дә исә әлим шәклиндә кетдијиндән чидди мәзмун тәһрифина
сабәб олмушдур.

Ирана һәэр олуңмуш ше'рләринин бириндә Сабир Мәһәм-
мәдәли шаһын мәшрутәни говмасындан данышаркән дејир:

¹ «Фүзүат» журналы, 13 апрел 1907-чи ил, № 15.

² «Хәттәт» газети, 13 июн 1910-чү ил, № 133.

³ М. Э. Сабир. Іонһоннамә, Бакы, 1914, сәх. 253.

Нәдән олду ики дилли,
Үрекләр галды иискелди,
Дагылды мәчелиси-милли,
Әлемләр сөрникун олду.¹

Китабларда исә охујургү:

...Дагылды мәчелиси милли,
Әмәлләр сөрникун олду.²

Ахы. арзу, әмәл пуч олар, боша чыхар, амма башыны
ашагы салламаз. Башыны ашагы ендирән исә әлемдир—бај-
рагдыр.

Фүзулинин «Аһ еjlәдијим сәрви-хураманын үчүндүр»
мисрасы илә башланган гәзэлинә бәнзәтмә олап Сабир сати-
расында молланын дили илә дејилмиш:

Биңмар тәним күфтәвү бозбаш әлемнидән,
Хүнни чијәрим долига-бадымчанын үчүндүр

— бејтиндәки³ әләминдән сөзү «һөнһөпнамә»дә әлиядән
шәклиндә кетдијиндән⁴ мә'на да, вәзи дә поузумушдур.

Бу нөгсан ва тәһрифләр Сабир әсәрләринин сонракы чап-
ларында да тәкrap едилмишdir.

Әлбәттә, көстәрилән кәсиirlәр «һөнһөпнамә»нин илк
нәшрләринин әдәби-елми әһәмијјәтиниң азалда билмәз. Истәр
шәни шәни әсәрләринин топланмасы, истарсө мәтиләрин дүз-
күнлүү пәнтеји-нәзәриндән «һөнһөпнамә»нин илк чаплары
Сабир ирсиин нәшри тарихинде мүстәсна әһәмијјәтә малик-
дир. Тәсадүфи дејилдир ки, 1914-чи илдә Тәбриздә «һөнһөп-
намә» нәшр олунаркән мәңзү бу чаплар әсас алышымышдыр.
Тәбриз чапынын нашири Һыннал Насири «һөнһөпнамә»нин
А. Сәһиәт тәрафиндан һазырланан 1914-чу ил нәшринн ейни
илә бурахмағы мәгсәдә там мұвағғы билмишdir.⁵

* * *

М. Э. Сабирин әсәрләре вә әдәби-иңти маи фәалијјәти
әсил, јүксәк гијметиниң ингилабдан сонра алды. Совет һаки-
мијјәти илләринде Сабир ирсии олан мараг вә тәләб көрүн-
мениш дәрәчәдә артды. Өз сағлығында әсәрләриниң бир ки-
таб һалында көрә билмәјән аловлу вәтәнпәрвәр вә мұбариз

¹ «Молла Насрәдин» журнали, 1 чарт 1909-чу ил, № 9.

² М. Э. Сабир. һөнһөпнамә, 1912, сәх. 59; 1914, сәх. 106.

³ «Молла Насрәдин» журнали, 1 сентябрь 1906-чу ил, № 22.

⁴ М. Э. Сабир. һөнһөпнамә, 1912, сәх. 20; 1914, сәх. 23.

⁵ Бах: М. Э. Сабир һөнһөпнамә, Тәбриз, 1941.

шайрә ингилабын илк илләрниңда һејкәл ғојулду, әсәрләри күтләви тиражла дафәләрлә чап олунды.

Совет һакимијјәти дөврүндә шайрин әсәрләри ана дилинда иетәр аյрыча күллијјат, истәрсә күтләви ше'р мәчмуәләри һалында 25 дәфәдән чох чап едилмишидир. Иди артыг Сабирин әсәрләри бөјүк рус халгынын, Украина, ермәни, күрчү, татар ва башга гардаш халгларын дилинә, һабелә бә'зи харичи дилләре тәрчумә едиләрәк милҗонларла охучунун малы олмушадур.

1919-чу илда Бакыда тәшкىл едилән вә бөјүк шайрин адыйны дашиjan халг китабханасынын фәалијјәт данрәси Азәрбай-чанда социалист ингилабынын гәләбәсниндән сонра даһа да кенишләнди. Шайрин һәјат вә јарадычылығы илә әлагәдар олараг Сабир китабханасы тәрәфииндән бир сыра мүһүм ишләр көрүлдү. Вахташыры Сабирин хатирасинә һәср едилән әдәби-бәдәни кечә вә охучу конфрансларынын кечирилмәси, шайрин әлјазмалары вә намә'лум әсәрләринин мејдана чыхарылмасы, әдәби-ичтимай фәалијјәтигин өјрәнилмәси ишинде һәмин китабхананын бөјүк ролу олмушадур. Китабханада кечирилән әдәби кечә вә конфрансларынын материаллары әсасында бурахылан «Јашыл јарнаглар» (1922), «Азәрбајҹан халг шайри Сабир» (1924) вә «Сабир китабханасынын он иллији» (1929) мәчмуәләринде топламыш елми әсәрләр, мәгаләләр, мәнгизмән вә мәнсур хатирәләр бөјүк шайрин һәјат вә јарадычылыгыны өјрәнмәк үчүн иди дә сабиршүнасларын әсаслыбы кениш шәкилдә истифадә етдији мәнбәләрдәнди. Бу матерналлар, ejни заманда, Сабир ирсисини нөвбәти, даһа мүкәммәл нәшрләри үчүн јаҳши бир бүнөврә олмушадур.

Азәрбајҹанды Совет һакимијјәтиинин гәләбәсниндән аз сонра М. Э. Сабир әсәрләринин нәшри илә әлагәдар бир сыра мүһүм дөвләт тәдбиrlәри һәјата кечирилди. Халг Маариф Комиссарлыгынын тәшиеббүсү илә «Һөнгөннамә»нин тәкмилләширилмеш, үчүнчү нәшринин бурахмаг үчүн хүсуси комиссия јарадылды. Шайрин автографларыны, намә'лум әсәрләrinни, тәрчумеји-һалиы һаггијла мә'лumat вә с. топламага даир 1921-чи илин мај айында партия мәтбутатында айрыча е'лан дәрч едилди. Һәмин е'ланда охујуруг: «Халг Маариф Комиссары Бүнездә јолдаш тәрафыннан мәшһүр шайримиздән Сабирин әсәри олан «Һөнгөннамә»ни З-чү дәфә олмаг үзәр даһа нәфис вә даһа тәйтәнәли бир сурәтдә тәб'едилмәси Али Сијаси Маариф мүдирријјәтинин нәшријјат шө'басинә һәвалә едилмишидир. Бинагәнилеји шайр Сабирин әсәрләриндән, тәрчумеји-һалиына, рәсмина, әлјазысына, «Һөнгөннамә»дә тәб'едилмәмиш ше'рләрина даир мә'лumatы вә ja әлдә әсәри мөвчуд олан јолдашлардан мәзкур әсәрләри saat 8-дән 2-јө

гэдэр түрк нэшрийжат мүдиди Элисқандэр Чәфәрзадэ юлдаша кэтирмэлэри рича олуунур».¹

Халг шаирин шэхсэн таиылан, онуила бир јердэ ишлэмиш бүгүн вэтэндашлар бу еландан соира Сабир эсөрлөрийн нэшрина көмөк мэгсэди илэ вэ јардымларыны эсиркэмдиллэр. Шаирин онларда олан автографларыны, ше'рлөрини, мэктубларыны идарээ тэгдим етиллэр. Шифаһи мэлумат вердиклэрүү кими, бир сырь хатирэлэр. ше'рлэр дэ языб көндөрдилэр. Бүтүн бу материаллар аз соира бурахылан «Honhonnamä»нин јени нэшриндэ вэ эксини танды.

Халг Маәриф Комиссары Дадаш Бүнжалзадэний көстэриши илэ јени ишэрийн назырлачамасы Сабирин мұасири, сабиг «Дабистан» журналинын (1906-1908) редактору, көркемли мүэллим вэ журналист Элисқандэр Чәфәрзадэй тапшырылышлы. Кениш охучу күтлэлэрийн яхындан көмэжи вэ тэтиччиний ил ярымлыг көркин, сөмөрөли зэһмэти иетичаснидэ 1922-чи илдэ Сабир күллийжаты чапдан чыхды. Бу, «Honhonnamä»нин үчүнчү тәкмиллэшдирлийн нэшри иди, совет дөврүндэ бурахылан илк нэшри иди.

Јени нэшр вэ һәчмине көр илк нэшрләрдэн хејли фәргләнирди. Тэтиччи зэһмэтэ гатлашараг, Сабирин яшајыб яратдагы дөврэдэ вэ соиралар чыхан ба'зи газет, журнал вэ маҷмуялари нэзэрдэн кечирмиш, шаирин күллийжатына дүши мајсан бир сырь зөсрөларини јени нэшре олавэ етмишди. Бу күн мәктәблиллэр тэрэфииндэн севилэ-севилэ охунан, диллэр эзбэри олан ушаг ше'рлөрийн там ярысы илк дэфэ бу нэшрдэ вернилшиши («Мәктәб шәргис», «Jaz күнләри», «Ушаг вэ буз», «Чүтчү», «Агачларын баңс», «Елма тәргиб» вэ с.)

«Honhonnamä»нин 1922-чи ил чапына дахил едилэн јени зөсрөлэри яланыз ушаглара анд ше'рләрдэн ибэрэт дејилди. Шаирин о вахта гөдөр һәјат үзү көрмәјэн, алјазмалары Сабир китабханасы тэрэфииндэн өлдэ едилэн бир сырь зөсрөлэри да («Нола арбаби-кәмал...», «Japan, мәкәр ки...», «Тәрк едәр ким ки...» вэ с.) илк дэфэ бу нэшрдэ чан олуумушдур.

М. Э. Сабир вэ дөврүнүи Ч. Мәммәдгулузадэ, А. Сәһнэт. Ф. Көчәрли, С. М. Гәнисада, Э. Элијев, М. Һачынски, Э. Чоффарадэ вэ башгалары кими көркемли язычы, шаир, тэнгидчи вэ мүһәррирләри ил мүнтэзэм сурэтдэ әлагэ сахла-мыш, мэктублашмышдыр. Ф. Көчәрли Сабирин вафаты күнләриндэ яздыгы бир магаләснинде дејирди: «Ониң мәндэ бир чох нээмэн вэ нэсрэн язылмыш мэктубаты вар ки, чүмләсү мәним мәһәлли-игаматим олан Гори шәһеринде галыбыдыйр...»².

1 «Коммунист» газети, 31 май 1921-чи ил, № 96

2 «Мэлумат» газети, 3 август 1911-чи ил, № 29.

Шаирин һәјат вә јарадычылығыны өјрәнмәк үчүн бөյүк әһәмијәті олар бу мәктубларын чоху тәсессүф ки, итиб-батыш, бизә қәлиб чатмамышдыр. Һәмниң мәктублардан жалпыз иккенин А. Сәләт «Іонһопиамә»је дахил етмишdir.¹ Бу көзәл тәшәббүс сонракы нашияләр тәрәфиндән давам вә инишишаф етдирилмишdir.

«Іонһопиамә»нин 1922-чи ил чапы бу чәһәтдән дә диггәти чәлб едир. Сабирин өз мұасири, көркемли маәрифпәрвәр С. М. Гәнисадәје жаңдығы ва халг шаирнин ичтиман-педаго жи фәалијәтнин өјрәненләр үчүн зәңкүй мә'лumat верән беш мәктубу илк дәфә бу иешрә чап олумушшудур. Китабын соңунда исә Сабирин бир сыра мұасирләrinин шаир һаггында мәнүүм вә мәнеүр жазылары верилмишdir.

Сабир асәрләrinин ингилабдан әvvәлки истәр гәзет-журнал, истәрсә китаб чапларында, халг иши уәрунда мұбаризә апарын бә'зи гәһрәмапларын аллары, азадлыг символу олар бир сыра сез ва ифадәләр чар сензурасы тәрәфиндән бурахылмамышдыр. Редаксија һәмниң сөзләрин әвәзиндә бир неча нәгтә гојмагла охучулара мүәjjән ишәрә вермиш вә буниила да ишин ичәрисиндән чыхмамышдыр. «Іонһопиамә»нин ингилабдан сонра бурахылан илк иешринде тәртибчи һаглы оларға вахты илә әвәзиңе бир неча нәгтә гојулан шәхс алларыны, сез ва ифадәләри бәрпа етмишdir («Сәттар хана», «Руһум» вә с.).

Јери калмишкан гејд етмәк лазымдыр ки, Сабир тәдгигатчылары бә'зән буны фәргинә вармамыш, шаирин асәрләrinин тәһлил едәркән илк мәнбәләре асаслаимадыгларына көра, гејри-реал һәкмләр вермисиләр. Мәсалән, филологи еллар иамизәди Э. Мирабәмәдов Сабирин «Руһум» шे'риндәки «Јашасын шәһријар-һүрријәт!» сөзләrinин мисал чәкәрәк жазыр. «Бу ачыгдан-ачыга истибдада өлүм нәгмаси охумаг, азадлығы саламламаг демәкди. Чар һөкүматинин амансыз тә'гибләри, Столыпин иртичасы шәрәттиндә мүтәрәгги шаир вә жазычыларымыз азадлыг идејаларыны чох заман бу шәкилда, «һүрријәт» (азадлыг) ва «истигбал» мотивләри илә тәрәниүм етмоја мәчбур идиләр».²

Дүздүр, Сабир иртича илләрнинде дә өз мөвгејиндән кери чакылмамышди, чаризмә гарши кәскин мұбаризә апарыр, истигбалы, каләчеји тәрәниүм едирди. Лакин бу мұбаризә ва тәрәниүм тәдгигатчының көстәрдији кими «ачыгдан-ачыга истибдада өлүм нәгмаси охумаг, азадлыгы саламламаг» шәклиндә мејдана чыхмырды. «Һәр тәрәфдә чәза дастәләри вә һәрби-саһра мәйкәмәләри һөкм сүрдүйү», «өлкәдә дар

¹ Бакы М. О. Сабир. Іонһопиамә. Бакы, 1914, саб. 335-337.

² М. О. Сабир. Іонһопиамә, Бакы, 1954, саб. 15.

ағачлары гурулдугу», «іабсханалар ағзынадәк долу» олдугу¹ ғанлы Столыпин иртичасы ва чидди сензура шәрлантинде бу іеч мүмкүн дә дејилди. Бөйүк шашир өз фикрини охучулара чатдырмаг үчүн мұнасиб, өртүлү тасвири ва ифада васиталәри тапыр, ежемнлардан кениш истифадә едир, һәтта ба'зән «бір ишарә» илә киғајетләнири. «Еjlә билирдим ки...», «Тө'меји-нәһар», «Juxu» сатиралары ва бир сыра башга әсәрләр Сабирин иртича илләриндәки мүбариза вә тәрәннүмүнүн характеристи, формасы һаггында айдан тәсеввүр вермәккәдәр. Бу қәһәтдән мүәллифин «Сабир» монографиясындакы тәһлилләри даңа дөгрүдүр.²

Наггында мұнакима жүрүдүлән «Руһум» ше'ринә چар сензурасынын мұнасибәти дә дедијимизи тәсдиг едә биіләр. Индијә кими китабларда іәшр тарихи «намә'лум әсәрләр» сыйрасында көстәрилән бу ше'р иртича дөврүнүн сонларында жазылмышиләр. Әсәр чап олунаркан сензура мүәллифин ситет катирдији мисрадакы «шүррийәт» сөзүнүн нәшрина ичәзе вермәмиш, редаксија исә һәмнин сөзүн јеринә бир неча нәгтә гојмагла вәзијәтдән чыхымышлыр³.

«Іоніоннамә»нин 1922-чи ил нашри бәдии тәртибат. рәсем сәнәти қәһәтдән да өзүндән аввәлки вә сонракы чаплардан фәргләнири. Иккінчи нәшрдәки шәкилләрдан алаба, Э. Әзимзадә китаба бир сыра жени рәсемләр чәкмиш, Сабир типларинин маһијәтини реалист бојаларла, айдан шәкилдә ачыб көстәрмишиләр. Шәкилләр рәнкли чап едилмиш, китаб нәфис шәкилдә бурахымышлыр.

Һәчм, рәсем вә бәдии тәртибиндәки мүсбәт қәһәтләре бах-мајараг, «Іоніоннамә»нин үчүнчү нашринде чидди сәһівләр дә вәрдүр. Башылача нөгсан будур ки, тәртибчи, аввәлән, Сабир ирсиси сон дәрәәсә сәрбәст јана羞 мыш, «Іоніоннамә»нин 1914-чу ил чапы үзәринде ишләјәркән⁴ әсәрләрин мәтнине аэл қаздирмиш, ба'зи тәркиб вә ифадәләри башгасы илә әвәз етмиш, бир сөзлә, бөйүк шашир «редактәјә» чалышмышиләр; иккичиси, асәрләрни илк мөнбәләрдәки сәрлөвхәснини, демәк олар, бүтүнлүкә дәжишдирмиш, өзүндән ујдурма адлар дүзәлтиш вә бунуила бир һәрч-мәрчлик јаратмышдыр ки, бу да сонракы ишрләрни ба'зисинде ейнилә, ба'зисинде исә гилемән тәкрап олунымушшудур.

Сабир әсәрләrinин истәр гәзет ва журнал, истәрсә «Іоніоннамә»нин илк чапларындакы әмрәдләр сөзү үчүнчү нашр-

¹ Совет Иттифагы Коммунист партиясынын тарихи, Бакы, 1960. сан. 129.

² Б а х: Э. Миралимәдов. Сабир, Бакы, 1958, сан. 328—332.

³ Б а х: «Дени фүзүат» журналы, 28 декабр 1910-чу ил, № 11.

⁴ Үчүнчү нашр насырланаркән «Іоніоннамә»нин үзәринде ишләнниш 1914-чу ил чапы Республика әлжазмалары фондунда сакланылыш: X—895

дә түккүзләр (сәh. 43), бид'ат сөзү адәт (сәh. 75), дағлара сөзү чөлләре (сәh. 96), ел сөзү өз (сәh. 135), нам алырыз ифадәси кам азырыз (сәh. 64) шәклиндә верилдијиндән бир сыра мә'на төһрифләри јаранмышдыр.

Бундан башга, бә'зи сөз, ифадә вә мисралар мәтидән дүшдүйнә көрә ше'рин һәм идея мәзмуну. һәм дә вәэн вә гафијәси позулмушдур. Сајча ијирмидән чох олан бу чүр сәһвләрии характеристики аjdын тәсөввүр етмәк үчүн јалныз бир мисал веририк: «Еj фәләк, зүлмүн әјандыр...» сөзләри илә башланган бәһри-тәвилидә көһнәпәрәст мүсәлман, гыз мәктәби ачылмасы вә гызларын охумасындан шикајатләнәрәк дејир: «...һәр өлкәдә, һәр шәһрдә, динарү диромлар сачылыб, мактәби-ниссан ачылыб, гыз балалар, мәктәба һазыр олалар, елмәдә маһир олалар, фәзләдә баһир олалар, башдан-ајага кејеләр дон, кедәләр мәктәбә он-ен, туталар шивеји-бид'ат, охујуб иһвәлә һүкмәт...»¹ вә с. Чайил мүсәлманын бу шикајетиндәкى курсивлә җыгылан сөз вә ифадәләр китабда верилмәдијиндән² бәһри-тәвилини мәзмуну да, вәзи вә гафијәси дә төһриф олуимушдур.

Енни сөзләри «Әл'әман, сәркәш олуб...» (сәh. 54), «Вај, вај! на јаман...» (сәh. 62), «Учителләр» (сәh. 82) адлы сатираплар на бир сыра башга асәрләр наттында да демәк олар-

«Нонопнамә-зинин илк үч нашриндә тәртиб нәгтеји-нәзәрәннән чидди нәгсанлар вардыр. Бу нашрләрдә мүәјжән тәртиб принципи көзләнилмәди, бүсбүтүн тәснифат апарылмадығы кими, асәрләрии јазылыш вә чап тарихина, мәтидәни һадисе вә адларда даир һеч бир гејд, шәрһ дә верилмәмишидир. Сабир құллијатынын јалныз дәрдүнчү нәшриндә, 1934-чү илде бурахылан «Бүтүн асәрләр»дә бу чөһәтдәп илк тәшеббүс тәсадүф едирик.

Әввәлки нашрләрдән фәргли олараг, «Бүтүн асәрләр»дә ширин зәнкүн әдәби-бадин ирен асасын мөвзүја көрә группашырылмыш, «Сабир вә ингилаб», «Мүлкәдар-капиталист гурулушу алејини», «Сабир вә дин», «Мәдәнијәтсизлијә-авамлыға гарышы», «Сабир вә јени мәктәб» вә с. башлыглар алтында топланымышдыр. Лакин бу принцип дә есна гадәр көзләнилмәмиш, ширин ичтимай-сийаси мәзмуну шөрләри, газалләри вә ушагларда һәдијәсендә жаңр асас алынараг, бу асәрләр аյрыча фәсилләрдә верилмишидир.

Сыз юх ки, классикләрии нашриндә асәрләрин мөвзүја көрә группашырылмасы там дөгрү, елми принципи сајыла билмәз. Мәтишүнаслыгда бу үсүл һаглы олараг һәмиша тәнгидә ма'rуз галыр. Хүсусән Сабир кими ширин асәрләрни

¹ «Молла Нәсрәддин» журнали, 19 җанвар 1907-чи ил, № 3.

² Б а х: М. Ә. Сабир. Нонопнамә, Бакы, 1922, сәh. 57

бу принциптес асасында тәртиб етмәк соң дәрәчә чәтиндир. Чүнки Сабирии бир ше'ринде бә'зән бир неча мөвзуда тоху-нуулур. Эсәрин әввәлтіндә аді мәнишет һадисәсіндән дәны-шаш шаир бирдән-бира, бејүк усталыгда мүһум дөвләт мәсә-ләсінен, иштимал-сијаси вә бејнәлхалг мөвзуларда кечир, соң-ра да бүнларды бир-бири иле әлагәләндіриб үзви сурәтдә бағлајыр. Бу қаһәт Сабирии сатира жарадычылығында нәзә-рә چарлан башлыча мә'зијәтләрдән бириди.

Сабирии асәрләриниң жаңра көрә груплаштырмаг да һә-мишә мүәյҗән чәтиңликләр төрәдир. Әдәбијатымызда бејүк сатирик кими машһур олар Сабир, ejни заманда, инчә лирик-дир. Онун бир сыра ше'рләринде сатира иле лирика, құлұш илә көз јашы, тәнгид иле тәрәннүм бир-биринә еле гајнајыб-гарышмаш, үзви вәһдәт һаңында мејдана чыхмышдыры ки, бә'зән охучу лириканың сатираға неча кечдијини, тәнгидин һарада гүрттарыб, тәрәннүмүн неча башладығыны ғәтијән һисс етмир («Нейләрдин илаһи», «Еj дәрбәдәр кәзиб...», «Шаирәм, чүнки вазифәм...», «Сәттар хана» вә с.). Һәтта ки-чик, ҹамиси дөрд мисрадан ибарат олар бир тазијанада илк, жаҳуд соң иккى мисра чидди, лирик ше'р, галан мисралар исә кәскин, өлдүрүчү сатира тә'сирі бағышлајыр («Шаирәм, асримин ајнинасіјәм», «Гафил жашамагданса...», «Еj пулларын сәфасы, иовruz!» вә с.).

«Бүтүн асәрләр»ин тәртибинде нәзәрә چарлан чидди нег-санлардан бири мәһз бунуила әлагәләрдәр. Мүәллиф ejни китабда асәрләрни бир гилемин мөвзуларына, дикәр гилемине исә жаңрына көрә тәсниф етмәк мәчбуријәттіндә галмыш-дыры. Мөвзу вә жаңрыны бир-биринә гарыштырылдығы һал-лар да вардыр.

«Бүтүн асәрләр» көркәмли јазычы вә мүһәррир Сејид Ыүсеинин редакторлуғу алтында бурахымышдыры. Редакто-рун Сабирлә шәхсөн танышы вә жаһын дост олмасы, бир сыра гәзет вә журналларда бејүк шаирлә биркә ишләјиб фәалиј-јәт көстәрмәси вә иңиајет, Сабир ше'рини дәрек мәһәббәтлә сөвмәсі «Бүтүн асәрләр»ин нашриндә өз мүсбәт тә'сирини көстәрмишидир. Құллијаты С. Ыүсеинин јаздығы үңгеддимә шаирин һәјат вә жарадычылығының асас ҹәнатләрини әнатә өдіб көстәрмәк негтең-нәзәриндән инди да өз әһәмијәттіни сахлајыр. Шаирин насли, Сабирлә мүәллими С. Ә. Ширвани арасындағы идея-јарадычылығ әлагәләри, Сабир сатиросы-нын реал, һәјати асаслары па бир сыра башга мәсәләләр ба-расында мүәллифин вердији мә'lumatлар сабиршүнаслыға илк дәфә қәтирилмеш мараглы әдәби-елми фактлар кими гијметләндірилмәлидир.

Жени нашр һачмча дә хејли бөјүмүшлү. Дүздүр, құллиј-јат «Бүтүн асәрләр» адландырылса да, орада шаирин зәңккү

әдәби-бадии ирси там әһатә едилмәмишdir. Сабиршұнасының о заманы әсвијәси нөгтеji-нәзәриндән бу, бәлкә һеч мүмкүн дә дејилди. Лакин шаири о вахта гәдәр намә'лум олан бә'зи әсәрләри илк дафә бу китаба салынышдыр. Ҳүсусан Сабирин «Күнәш» гәзетинде «Пизәдар» имzasы илә чап едиләни қаскип сатирадарының топланыбы күллийјата дахил едилмәси ишиндә С. Һүсејин чидди сә'жи вә зәһмети олмушидур. Сабирин вәфатындан аз сонра онун бә'зи гејри-мәтбү шे'rләrinin С. Һүсеји өз редакторлуғу алтында женичә нәшрә башлајан журналда чап етдирмишdir.¹

«Іоніоннамә»нин илк үч нәшриндән фәргли олараг, «Бүтүн әсәрләр»да мүәյҗән гејдләр дә верилмишdir. Китабын сонунда тарихи һадисаләрә, шәхс, гәзет ва журнал адларына даир мұхтәсәр изаһилар вардыр. Лакин «Бүтүн әсәрләр» бадии тәртиб өзөннөн 1914-1922-чи ил чапларында верилән, охучулар тәрәфиндән бөйүк марагла гарыштаныбы боянилән шәкилләр, нәдәсек, китабдан тамамила чыхарылмышдыр.

Әсәрләrinin мәтнинә қөлиничә, демәк лазымдыр ки, «Іоніоннамә»нин үчүнчү нәшри илә «Бүтүн әсәрләр» арасында еле бөйүк фәрг назэрә چарымыр. Үчүнчү нәшрдәкі дәјишик-ликләр, тәсніх вә әлавәләр өз экенни ежилә бу нәшрдә дә тапмышдыр. Бундан башга, жени нәшрдә мати тәһрифләrinin сајы даһа да чохалмышдыр. Ежни әсәр китабда мұхтәлиф адла иккى дафә чап олупидуғу² кими, бә'зи мисералар да мәтидән дүшмүш, бир чох сөз вә ифадәләр сәһів верилдијиндән Сабир ше'rинин мәзмунуна да, формасына да чидди хәләл дәјмишdir. Китабын бир јеринде охујуруг:

Еj хачә, ҹалиш сурәти-зәнирдә гәшәнк ол!
Истәреән өзүн сурәти-мә'нада ҹәфәнк ол! (сәh. 337).

Көрүндүjү кими, бурада сөз тәкрадына юл верилмишdir. Һалбуки Сабир ше'rинде белә мә'насыз тәкрада тәсадүф едилмәз. Иккинчиеси, «сурәти-мә'нада» на демәклир? Эслинде иса һәмни беjт беләдидir:

Еj хачә, ҹалиш сурәти-зәнирдә гәшәнк ол!
Истәреән өзүн сијрати-мә'нада ҹәфәнк ол!³

Демәли, тәрчүмәси дахили аләм» олан «сијрати-мә'нада» ифадәси сәһів верилдијиндән беjт мәзмунча нөгсанлы һал алмышдыр.

Бу типли сәһвләrinin сајыны хеjли артырмаг оларды. Кি-

¹ Балык «Гуртулауш» журналы, 1 октябр 1915-чи ил, № 1.

² М. Э. Сабир. Бүтүн әсәрләри, Бакы, 1934, сәh. 145, 173 вә с.

³ «Молла Нәэрәлдин» журналы, 22 сентябр 1908-чи ил, № 38.

табы өтәри вәрәгләдикдә онун мүхтәлиф сәһиғәләринде һекајет әвәзинә шикајет (49), мән на билим әвәзинә мән нәидим (73), бөлүб әвәзинә јолуб (77), һич әвәзинә бич (118), чохалыбы әвәзинә гочалыбы (133), кәр әвәзинә кәр (141), язмарам әвәзинә јазарам (161), ташмасан әвәзинә тапмысач (164), алчаг әвәзинә анчаг (166), гырма әвәзинә гојма (184), фиргәнин әвәзинә милләтиң (238), һәр дәм әвәзинә һәрдән (337) кими онларча сөз вә ифадәнин сәһи верилдијини көрүр, ше'рдәки идея-мәзмүн тәһрифләринин неча ярандығынын шаһиди олуруг.

Беләликлә, «Бүтүн әсәрләр» бир сыра мүсбәт чәһәтләрина баҳмаяраг, мәти нәгтеји-нәзәрәндән гүсурлудур. Әсәрләрни илк мәнбәләрлә јохланмамасы, «һөнгөпнамә»нин 1922-чи ил чапына һәддиндән артыг инам вә алудәчилик нәтиҗесинде мејдана чыхан бу тәһрифләрин бир гилем Сабир күллијатынын соңракы нәшрләрнә арадан галдырылышы.

«һөнгөпнамә»нин бешинчи нәшри филологи елмләр нализоди, мәрһум Һ. Сәмәдзәдә тәрәфиндән һазырланыш вә 1948-чи илдә чап олуунмушдур. Сабиршүнаслыг саһасиндәкү кәркәмли елми наулијәтләр вә тәртибчиниң сәмәрәли ахтарышлары әсасында һазырланан бу нәшр һәм өз һәчмине, һәм дә шәрһләрниң көрә Сабир иреинин нәшри тарихинде хүсуси јер тутур. 1948-чи ил чапы «һөнгөпнамә»нин елми нәшри јолунда атылан мүһүм бир адым кими гијметләндирilmәлидир. Дүздүр, тәртибчи Сабир күллијатынын әввәлки чапларында верилән бир сыра әсәрләри, о чүмләдән шаирин фарс дилинде јазылыш сатиralарыны, дини мәнијәт дашијан ше'рләрниң китабдан чыхармышдыр. Лакин о, тәдигигат вә ахтарышлары кенишләндирив, дөври мәтбуат сәһиғәләрнән бөյүк сатирикни ијирми бешә җахын ше'рини, он дәрәд мәгалә вә бә'зи тәрчүмәләрни топлајыб илк дафа олараq «һөнгөпнамә»јә дахил етмишdir. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, шаирин намә'лум ше'рләрни топлајаркән тәртибчи бә'зи сәһивләр дә бурахмыш, башга мүәллифләrin кизли имза иләдәрч етдирилгәләр бир неча әсәрини Сабирә иенад етмишdir.

1948-чи ил чапынын јахыны чәһәтләрнән бирى да әсәрләрни илк мәнбәләрлә јохланыбы ө вахта гәдәр бурахмыш бир сыра тәһрифләрни исези едилмаси, матнләрни нисбәтән дүрустләшdirilmәсиdir. Тәртибчи тәрәfinidәn китаба јазылан вә кәркин зәһметин баһраси олан изаһлардакы нүхә фәргләрниң дәир иерилүн ма'lumat һәмни нәшриң елми әһмийәтини даха да артырмышдыр. Бу чәһәти китаб һаттыла ра'ј сөйләjән мүәллифләр да гејд етмишләр. Мәрһум профессор Чәфәр Хәндән бу мәсәләдән данишаркән јазмышылдыр:

«Эввэлиничи нэшрлэрдэ тэриф едилэн бир сыра ше'рлэрии дүзүүн мэтини вермэкт». Сэмэдзадэ аз эмэк сэргэстмэшилдир. Охучу китаба олаңа олонимуш гејдлэрдэ нэшрлэр арасындакы фэрги ачыг көрүр вэ јени нэигрэдэки мэтнэ бэраёт газандырыр».¹

«Honhonnamé»-ийн 1948-чи ил чапы тэргиб принциплэри чэхэйтдэн дэ диггэти чөлб едир. 1934-чу ил чапында фэргли олараг, бу нэшрдэ хронолохиа эсас көтүрүлмүш, Сабир ирсн жанрына вэ јазылма тарихийн көрү груплашдырылмыш, нэг фэслин ахырында исэ «иллари мэлум олмајан» асэрлэр верилмишдир. Такин асэрларин тасинфиндэ бэ'зи нөгсанлар назэрэ чарпыр.

Сабир асэрлэри тэснүүф едилэркэн жанр сонга гэдэр кэллэнмөмийддир. Тазијанэ вэ баһри-тэвииллэр өбэс јерэ сатирик ше'рлэрдэн айрылыгда, мүстагил башлыглар алтында верилмишдир. Чүнки тазијанэ дэ, баһри-тэвиил дэ мэхэс сатирик ше'рин бир нөвүдүр. Бөյүк шаир бу күн, мэсэлэн, Мэхэммодоли шаһ haggында «Молла Нэрэддин» журнаалында ири нэчмийн бир сатира, сабаһ исэ «Күнэш» газетинде дөрд мисралыг кэсийн бир тазијанэ дэрч етдиришишдир. Бунлары бир-бириндэн айырмаг, башга-башга фэсиллэрдэ вермэк елми чаһатдан догру дејилдир.

Шаирин сатирилары илэ чидди, лирик ше'рлэри дэ китабда бэ'зэн долашыг салынимышдир. «Соттар хана», «Рөхкүзары-махлугатда...», «На јазым?» вэ с. бу кими ичтиман-сийяси лириканын эн јахши нүүмнэлэри сајылан бир сыра асэрлэр китабын «Сатирик ше'рлэр» бөлмөсийнэ дахил едилдүүжийн кими, нэ мэзмүн, нэ диячэ ушаг өдөбијжаты илаа һеч бир алагоси олмајан бэ'зи ше'рлэр дэ, нэдэнсэ, «Ушаглара анд ше'рлэр» фэслинде кетмишдир («Нэвэс» вэ с.).

Китабын сонунда айры-айры асэрлэрийн илк нэшр тарихийн, бэ'зи нүсхэ фэрглэрийн даир мараглы гејдлэр вардныр. Тэргибчийн хөжлийн зэһмэг сэргэ едэрэк Сабир асэрлэрийн эксеријжэтийн илк нэшрийн мүэйжийнлэшдирмэжэ мүвэффэг олмушдур. Шаирин зэнкийн өдөби-бадий ирснин мүмкүн гэдэр кениши энэхүү өтмөк, дүрүст мэтн вэ «Иамэлум асэрлэрийн» илк нэшр тарихлэрийн мүэйжийнлэшдирмэж нөгтэжи-нэзэрийнлан 1948-чи ил чапында газанылан мүвэффэгийжэлэр тээсүүф ки, сонракы нэшрлэрдэ давам вэ инкишаф етдирилмэшидир.

1948-чи илдэн кечэн дөвр өрзиндэ бөйүк шаирин һэјаг вэ јарадычылыгына даир тэдгиггат вэ ахтарышлар дахацаа кенишлэнмиш, сабиршүнаслыгда бир сыра мүвэффэгийжэгт-

¹ «Нигилаб вэ мадэнийжэг» журналы, 1950, № 2, с. 153.

ләр әлдә едилемшишdir. Шаирин яни әсәрләри мејдана чыхарлымыш, илләри намә'лум олан әсәрләринин бир гисминин нәшр тарихләри мүәյҗәнләшdirилмиш, Сабирә иснад верилән бә'зи ше'рләр әтрафында фикир мубадиләси кечирилмишdir. Бәс бүтүн бунлар «Һөнһөпнамә»нин сон нәшрләриндә өз әксини неча тапмышдыр?

Тәэсүүф ки, бу суала мәнфи чаваб вермәли олачагыг. «Һөнһөпнамә»нин сон иккى нәшри (1954 вә 1960-чы илләр) аввалки чаплара кисбәтән керија дөгрү бир адымдыр. Сабирин јүздән артыг әсәришин индијәдәк онун китабларына дахил едилемдији бир јана дурсун, 1948-чи ил чапында верилмиш бүтүн мәгалә вә фелдегонлар, бир сырға ше'р вә тәрчүмәләр сон нәшрләрдән тамамилә чыхарлымышдыр.

Мәрхүм Һ. Сәмәдзадә о заман Сабирин 25-э јаҳын ше'ри ии топламыш вә китаба јаздыгы шәрһиндә бу әсәрләрин шаирин күллијатына илк дәфә дахил едилемдијинә даир мәлumat вермишди. Һәминн әсәрләр артыг иккичи, үтүнчү дәфәдир ки, «Һөнһөпнамә»да чап олуңуру.

Сон нәшрләрдә дә бу әсәрләрин күллијата «илк дәфә дахил едилемдијиг» көстәрилмишdir?! 1948-чи ил чапынын зәйиф тәкрабы олан иккى нәшрдә иәдәнсә тәртибчи Һ. Сәмәдзадәнин алы да китабдан чыхарлымышдыр. Бүтүн бу пөгсанларына көрә сон нәшрләр мәтбуат сәнифәләриндә кәскин тәнгид атәшине тутулмушшудур¹.

Тәртиб принципи вә шәрхләрдә олдуғу кими, әсәрләрин мәтни дә 1948-чи ил чапынын, демек олар ки, ејнидир. Һәр үч нәширдә чох чидди мәтн сәһвләринә јол верилмиш, бир сырға сөз, ифадә вә тәркибләр дүзкүн охұмамыш, нәтичәдә айры-айры әсәрләрин һәм мәзмуну ва идеясы, һәм дә сәнат-карлыг хүсесијәтләре (вәзи, гафија, типи сәчијјәләндирмә үсүлү вә с.) тәһриф олуңмушшудур. Фактлara мүрақиат едәк.

1907-чи илдә «Таза һәјат» гәзетинде (16 август, № 98) дәрч етдирији «Шәкибај» ше'риндә Сабир поетик мүгаји сә ѡолу илә өзүнү дәржада дуран точаман бир дәға бәизәдир, ела бир даға ки, әсәрләрин чөврүнә сино кәрәрәк өз әзәмати-ни, вүгәрәнын һәмишә сахламышдыр:

Бисүтүн синәсигә дәјес дә бин тиңә јенә
Чөврә тәмкән едәрәк дурдату мә'вадә дурар!

Китабларда исе охујуруг:

Бүсбүтүн синәсигә дәјес дә бин тиңә јенә
Чөврә тәмкән едәрәк дурдату мә'вадә дурар!²

¹ Б а х: J. Ширван. Сабирин әсәрләrinин јаҳын нәшр етмәли, «Әдәбијат ва инчасын» гәзети, 9 апрел 1955-чи ил, № 15; M. Мәмәнзоди. «Һөнһөпнамә»нин нәшр едәрләр? «Әдәбијат ва инчасын» гәзети, 11 март 1961-чи ил, № 9.

² M. Э. Сабир. Һөнһөпнамә, 1948, саб. 287; 1954, саб. 332; 1960, саб. 309.

Илк дәфә 1906-чы илдә «Молла Нәсрәддин» журналында чап олунан сатиralарының биринде Сабир «чәрхин ситетми» вә «чәфакарың зұлмұндән» шикајетләнән типин дили илә жазмышдыр:

.. Өз билдијиниң гылды мүсәлманлара дөпрап,
Эл ишдән үзүлдү.
Чагчаг башын ағрытды, кефиң чөкди дәјирман,
Ишің һәчвә дүзүлдү.
Бу чәрхи-ситетмекарың аянаң мәсхәрәсіндән,
Баис, балан өлсүн!..!

Башдан-ајаға аталар сөзү вә мәсәлләрдән ибарәт олан бу парчадакы чанлы халг диллиндән алымыш «Баис, балан өлсүн!» ифадәси «Һөнһөпнамә»нин сон нәшрләриндә «Баис жалан олсун» шәклиниң кетдијиндән² бейтиң ма'насы тамам тәһриф едилмишdir.

Шаириң образы сәчијјәләндирмә үсулларындан бири дә мәнифи типин сөзү илә иши, вә'ди илә әмәли арасындақы дарин зиддийетті көстәрмәсидir. О, сатиralарының биринде заңидә мүрачиэтлә дејир:

Кәл жаңағ шәрт үчүн өз төрчүмеји-һалымызы.
Нәм дә дөгрү оларғ шәрі өзөк әйналымызы,
Хәлг тәтбиг өләсии һалымыза галымызы...³

Сон мисра китабларда белә верилмишdir:

Халг тәһиг өләсии һалымызы, галымызы...⁴

«Jox, жазмарам!» ше'риндәки «Гөвлүмә фе'лимлә дајаннам өзүм» мисрасы да тәһриф едиләрәк китабларда «Гөвлүмә, фе'лимә дајаннам өзүм» шәклиниң кетмишdir (сәh. 171, 204, 185).

«Һөнһөпнамә»нин сон үч нәшрләндә белә бир бејт чап олучмушdur:

Балыша баш гојалым, јорғаны вәрдиш едәлим
Пәнбеји-гафлати јох, зејбаги дөркуш едәлим (сәh. 164, 197, 178)

Әввәлән, «јорғаны вәрдиш етмәк» нә демәкдир? Иккинчи си, вәрдиши сөзү дөркуш вә сонракы мисралардағы чүш, фәрмуш сөзләре илә һәмгафијә ола биләрми? Һәмин бејт аслиндә беләдир:

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, -4 август 1906-чы ил, № 18.

² М. Э. Сабир. Һөнһөпнамә, 1948, сәh. 13; 1954, сәh. 37.

³ «Молла Нәсрәддин» журналы, 28 декабр 1908-чи ил, № 52.

⁴ М. Э. Сабир. Һөнһөпнамә, 1948, сәh. 136; 1954, сәh. 165; 1960, сәh. 146.

Балыща баш гојалым, јорғаны бәрдүш* едәлим.
Пәнбейи-гәфләти јох, зејбәги дәркүш едәлим..¹

«Шаһнамәһин тәрчүмәсіндән кәтирилмиш бу мисрала-
ра диггәт едәк:

Кечиб тәхтү тач үзәрә тутду ғәрар,
Чаваһир олунду бу ежә шисар...²

Тач баша гојулар, онун үзәріндә ичә отурмаг олар?³
Әслинде һәмин мисра беләдир:

Кечиб тәхти-ач** үзәрә тутду ғәрар...³

Әсәрин идеја мәзмұнуны тәһриф едән, вәзи вә гафијәни позан бу чүр сөз, тәркиб вә ифадә сәһвләри сон кәшрләрдә چохдур. «Іонһопнамәһин» лап сон чапыны өтәри вәрәгләдик-дә онун мүхтәлиф сәһиғәләринде өлмәйиб әвәзинә олмајыбы (22), бид'эт әвәзинә адәт (60), долана билмирәм әвәзинә да-јана билмирәм (79), йанмајын әвәзинә јатмајын (123), әһва-лимә әвәзинә өз налимә (212), әши-бәшашет әвәзинә эке бәшашет (226), кишиләр әвәзинә кимиләр (227), сатышам әвәзинә атмышам (257), бојуна әвәзинә бојуна (268), Потс-дам әвәзинә Роттсдам (282), исмет әвәзинә не'мәт (289), мурад алмаг әвәзинә мурад олмаг (301), фүрсәт әвәзинә вүс'эт (303), биадәд әвәзинә бир эдәд (386), ил әвәзинә күн (403), үнванлы әвәзинә имзалы (418) вә с. кими јүзләрче сөз вә ифадә тәһрифләриңи кетдијини көрүргүк. Бу тәһриф-ләр ейнилә әввәлки икни кәшрә дә анддир.

Нәники сөз, ифада, һәтта һәрф, шәқиличи, дурғы ишараси сәһинде Сабир ше'ринде чидди идеја тәһрифләринә апарыб чыҳарыр, мә'ласыз фикирларин, мәнтигесиз һәкмләрин мејдана кәлмәсінә сәбәб олур. Бир мисалла кифајәтләнишрик. «Истиг-бал бизимдир» адлы ше'ринде Сабир дејир:

Бу күн Ираны јексәр гапламышдыр сејли-истибад...
Іәлә Табриза дә вар иштәһәји-мејли-истибад!⁴

Китабларда исә охујурүг:

Бу күн Ираны јексәр гапламышдыр сејли-истибад?
Іәлә Табризде вар иштәһәји-мејли-истибад!⁵

* Бардүш етмәк—өртмәк, чијине чакмак.

1 «Молла Насрәддин» журналы, 11 октябр 1909-чу ил, № 41.

2 М. Э. Сабир. «Іонһопнамә», 1954, сән. 413; 1960, сән. 387.

** Тәхти-тач—фил сүмүјүндән тахт.

3 «Рәһбәр» журналы, 31 октябр 1906-чы ил, № 2.

4 «Молла Насрәддин» журналы, 15 март 1909-чу ил, № 11.

5 М. Э. Сабир. «Іонһопнамә», 1948, сән. 144; 1954, сән. 173; 1960, сән. 154.

Зәнирән бурада о гәдәр дә бөјүк дәјишиклик нәзәрә чарпымыр. Фәрг айчаг бурасында дырынчи мисрадан сонра суал ишарәси гојуалмуш, Тәбризә сөзүндәки јөнлүк һал шәкилчеси (ә) дүшмүш, бағлајычы (дә) исә сөзә битишәрәк јерлик һал шәкилчеси кими ишлөнмишdir. Амма мә'на, мәзмүн тамам тәһриф олунмуш, тәсдиғ, һәкм билдириән мисра суал чүмләсина чеврилмиш, вәзи дә, гафијә дә позулмушдур.

«Іонһопиамә»нин сон нәшрләrinда бир сыра эсәрләrin башында түрл әкилмиш», бүтөв парчалар, бәндләр, бејтләр атылмыш, бә'зи ифадәләр башгасы илә әвәз едилмиш, мисралар мәтидән дүшмүшлүр. Гәрибә бурасының ки, «редакта» заманы едилмиш бу ихтисалар, «әвәз етмәләр» һаггында китабларда һеч бир гејд верилмәниш, мәтнин ихтисал олунан јерләrinда бир неча нөгтә дә гојулмамышдыр.

М. Э. Сабир тә'лим-тәрбијә мөвзусунда јаздығы вә индија кими «Іонһопиамә»дә нашр тарихи намә'лум эсәрләр сырasyнда кедән «Артыг алыб эским сатап тачир» адлы шे-риндә цис әмәлләри илә өз өвләдләренин тәрбијасини позан валидеjlәри кәскин тәнгид атәшинә тутур вә дүнјакөрмүш, гоча бир кишинин дили илә белә ата-аналара дејир:

Лөвһи-сафында тифли-мә'сумун
Мүнә'кисдире батинн-шумун;
Чакдијин нәгшдир, бу ноггин-хәта,
Верма испадын оглұна әбдә!..¹

Бу парча эсәрини әсас идејасыны ифадә етдији кими, та-цирин дә, дүнјакөрмүш гочаның да дахили аләминни сәчијјә-ләндирir. Һәмни парча һеч бир еһтијач олмадан китабларда ихтисал едилмишdir². Илк нәшр тарихи намә'лум кими көстәрилән, әмми сәkkiz мисрадан ибәрәт олан «Дрепер дејир ки» адлы тазијанә³ дә сон үч нәшрдә јарыбајары ихтисал олунмушдур (сәh. 262, 305, 283).

Еjни сөзләри «Іәрчәнд эсирани-гүјудати-зәманызы», «Аj нәна, бир гырмызы сағгал киши», Шүкәр лиллаһ ки, афитаби-сүхәни мисрасы илә бащланан ше'рләр вә бир сыра башга асәрләр һаггында да демәк олар. Тәртибчи вә редакторлар мүһүм тарихи, ичтимай-сијаси мөвзуларда јазылмыш бу ше'рләрдән бүтөв парчалары, бәндләри атмагла ҳалг шанирини «јаҳшылашдырмaga» вә «мұасирләшdirмәjә» тәшәббүс көстәрмешләр. Іалбуки бөјүк шаирин буна еһтијачы олмадығы кими, Сабирни «редакта» етмәjә дә һеч кәснин һагги юхшур. Белә «редакта» пәтичесинде Сабир ше'ринин идеја мәз-

¹ «Jени һәгигәт» гәзети, 3 февраль 1911-чи ил, № 12.

² Б а х: М. Э. С з б и р. Іонһопиамә. 1948, сәh. 337; 1954, сәh. 390; 1960, сәh. 364.

³ Б а х: «Jени һәгигәт» гәзети, 23 җанвар 1911-чи ил, № 2.

мунуна чидди хәләл дәймиш, әсәрләрдеки тарихи һадисәләрин хронологијасы позулмушдур.

Бәлли олдуғу үзә, Сабирин әсәрләринде чохлу ичтимансијаси вә тарихи һадисәләрдән бәһс олунмуш, күлли мигдарда шәхс, китаб, гәзет, журнал, кизли имза вә с. адлары чекилмишdir. Тәкчә буни демәк киfajätdir ки, «Дәбистан»ын бағланмасы мұнасибәти илә жазылмыш ше'рдә Сабир мұхталиф шәһәрләрдә нәшр олунан жәдди гәзет вә журналын адыны чәкир, «Фәхриjjә» адлы сатирасында исә ийирмижә гәдәр тарихи шәхсијјат вә дөвләтдән бәһс едир. Кениш охучу күтләсінә тәгдим олунан «Іоніопнамә»да бу масәләнин бүсбүтүн унудулмасы, адлара һеч бир изәһ, шәрһ верилмәмәси да сон нәшрләрин чидди кәсиридир. Бу чәһәтдән шанириң 1934-чү илдә чап олунан «Бүтүн әсәрләри»ндә раст кәлдијимиз илк вә жаңы тәшаббус сонракы нәшрләрдә өз давам вә инкишафыны тапмамышдыр. Бу да дәзүлмәз һалдыр ки, С. М. Гәнизадә, О. Ф. Неманзадә вә башгаларының ады илә әлагәдер олан мисра вә бейтләр «Іоніопнамә»нин сон шәршиндә дә бәрпа олунмамышдыр («Ай чан!..», «Вагиәни јубилејкаран» вә с.).

«Іоніопнамә»нин сон үч нәшриндә әсәрләрни мәтнинде олдуғу кими, сәрлөвхәләрниң да чохлу долашыглыг, сәнівләр варды: әвеәлән, шанириң өзү тәрафиндан гојулан, ше'рләрнин мазмуну вә идея истиғамати илә сыйх бағылар олан бир сыра сатирик адлар («Фәхриjjә», «Ики чаваба бир чаваб», «Бизә нә?!, «Шикајәт», «Нәсиһат», «Пула тәвәччен», «Заниллар», «Тәбриз мұхбирина», «Тәранеји-ашиганә» вә с.) тапмамилә атылмыш, һәмниң әсәрләрниң бир гилеми сәрлөвхәсиз, бир гилеми дә гондарма адларла верилмишdir («Жекә тазијанә», «Занидә тәклиф» вә с.); иккинчи, бә'зи әсәрләрниң сәрлөвхәләрни тәһриф олунмушдур. Мәсәлән, шанириң ушаглар үчүн жаздыры, «Бир киши сахлајырды бир чамуш» мисрасы илә башланған мәнзүм һекајесинин ады «Чамуш вә сел» дејил, «Чамушчу вә сел» жазылмалы иди. Інешин сәрлөвхә ше'рини мәзмунуна там уйгундур. Чүнки әсәрдө асас тәнгид һәдәфи чамуш жох, сүдә су гатыб сатан вә бунунла да һәм чамушун ахмасына, һәм дә ушаг тәрбијәсиини позулмасына сәбаб олан чемши саһиби («чамушчу») вә онун тә'лим-тәрбијә үчүн горхулу һәрәкәтләридир. Жаҳуд, китабларда «Дәрјада гәрг олан иранлыларын балаларына» адлы бир тазијана вардыры. Һалбуки һәмин тазијанәни бөյүк шанир «Дәрјада гәрг олан иранлыларын жетим балаларына тәсәлли» адланырымыши.

М. Э. Сабир қүллијатының сөи нәшрләrinde айры-айры әсәрләрни илк тафа нарада, иш вахт вә һансы имза илә нәшр

олуандугуна даир гејдләрии верилмәси тағыралајигдир. Аң чаг бу шәртлә ки, гејдләр дөгүрү вә дәгиг өлсүн. Шे'рләрии мәтниңдә нәзәрә чарпан кобул сәһвләр вә тәһрифләр сон үч нәшрин «Гејдләр» һиссәси учун дә сәчијјәвидир. «Хөнгөниамә»нин сон нәшрләриндә шаирин әллидән артыг асәри, нәдәнсә, «Нләри мәлум олмајан эсәрләр» башлығы алтында верилмишdir. Һалбуки онлардан бир гиесинин илк нәшр тарихләри әдәбијатшүаслар тәрәфинидән мүәјҗәнләшdirилмиш вә мәтбуатда е'лан олунмушдур. Бир гәдәр зәһмәт чекилсәјди галанларының да илк нәшрләрини тапмаг мүмкүн оларды.

Гејдләрда бир чох асәрин нәшр тарихи дүзкүн көстәрилмәмиши, шаирин кизли имзалары тәһриф олунмуш, бу вә ја башга имзә илә, јахуд имзасыз чыхан асәрләр долашыг салымышдыр. Мәсәлән, китабларда «Жуху» адлы мәшһүр сатиранын 1910-чу илдә «Күнәш» гәзетиндә дәрч едилди көстәрилди! Һалбуки һәмин сатира илк дәфә 1911-чи илдә «Дени һәнгигәт» гәзетиндә (28 январь, № 7) чап олунмушдур. «Хөнгөниамә»нин сон үч нәшринин изаһларында «Тапдым», «Шаһ деди...», «Иранлылар дејир ки», «Мүлки-Шираз...», «Зилли-Султан...» вә с. бу кими онларча тазијанәнин «Нәгигәт» вә «Күнәш» гәзетләриндә имзасыз чыхдығы гејд едилди. Эслин-дә исә һәмин асәрләрии һамысы «Э. С.» имзасы ила кетмишdir. «Соня, ej дилбәри-пакизә-эда» мисрасы илә башланган ше'р «Молла Насрәддин» журналында имзасыз дејил, шаирин эп чох истифадә етди кизли имзаларындан олан бир неча нәгтте «(....)» имзасы илә чыхмышдыр. Јахуд, «Бура сај!» сатирасы јена һәмин журналда «Мәстәли шаһ құзқусу» имзасы илә јох, «Мәстәли шаһ Кәркучи» имзасы илә чап олунмушдур. Шаирин «Шаһнамә»дән тәрчүмәсинин дәрч едән «Рәһбәр», әввәлән, гәзет дејил, журналдыр; икничиси, һәмин асәр журналда 1906-чы илдә јох, 1906—07-чи илләрдә нәшр олунмушдур...

Бу мисалларын сајыны артырмаг оларды. Аңчаг ајры-ајры тарихләре, имзалара, фактлара чидди әhamiijät верилмәдиијини тәсөввүр етмәк учун слә бу көстәриләнләр дә кифајэтдир.

«Хөнгөниамә»нин сон нәшрләри (хүсусән 1960-чы ил чапы) бәдни тәртибат ҹәһәтдән дә ашағы сәвијјәдә бурахылмышдыр. Э. Эзимзадәнин мәшһүр вә парлаг рәсмләри сон нәшрләрдә рәнкисиз, чох солғун верилмишdir.

1 Бах: М. Э. Сабир. Хөнгөниамә, 1948, сәх. 445; 1954, сәх. 467; 1960, сәх. 436.

«Хөтөхөн нама»-ын нэшри тарихийн үмуми мэиизэрэси белэдир. Ажры-ажры нэшиглэрийн мүвэффэгийжетли вэ кэсир чэхэтлэри буцдан ибарэтийр. Бу гејдлээрдэн дэ көрүндүжүү кими, Сабир эсэрлэрийн топланылмасы, нэшр едилиб кениш охучу күтлэлэрина чатдырылмасы һэла истэшилэн, јүксэк сэвиј-жэдэ дејилдир.

Сабир ирсийни мүкэммэл, академик нэшри Азэрбајчан әдәбијатшүнаслыгы вэ мэтишүнаслыгынын тэхирэсалынмаз вэзифэлэриидэн биридир.

ЈАГУБ ИСМАЙЛОВ

САБИР ВӘ ШАИГ

А. Шаиг Сабирлә ияк дәфә 1905-чи илдә көрүшмүшлүр. О. һәммин илин јајыны Күрчүстанин тәбиэтчә зәнкин, мәшиур тарихи галасы олан Сурамда кечириб Бакыја гајыдаркән Шамахыја кедир, мүэллим Эличаббар Оручәлијевин евинә дүшүр вә бурада галдығы вахт Сабирлә таныш олур.¹

Ләэрбајчан халгынын Сабир кими бөյүк бир оғлу илә Шәнгин танышлығы, бу танышлығын сонра мәһкәм телләрлә баглансан әдәби достлуга чөврилмәсін јазычынын һәјатында чох фәрәһли, әлематдар һадисәләрдәндир. Шаиг «Көһнә дүн-ја» хатиратында Сабирлә көрүшү, онун Шамахы руhaniләрини, тачир на көһнәпәрәстләрең өзүнә мәхсүс јуморла тәнгид етмәсі, ҹаннада адамларын мұнағизәкарлығындан үрәжи одланадолана даышмасы, әсәрләриндән ба'зи нұмуналәр охумасы берәдә мә'лumat вердиқдән сонра јазмышдыры: «Онун һәчвләрини гәзәлләриндән даһа чох бәjәндим. Бу һәчвләрдәкі кәс-кинилек, тәбиинлик шаприн бу саһәдә бөйүк бир исте'дада маилк олдугуну хәбәр верирди»².

А. Шаиг Шамахыдан гајытдиндан сонра һәммин илин ахырларында мәктубла бәрабәр «Вәтән» сәрлөөнәли бир ше'р јазыбы достларына— Сабир вә Сәһнәтә көндәрир. Һичран, кәдәр дујғусуну, вәтәнә мәһәббәт мотивини тәрәниүм едән бу тә-сири ше'рә Сабир дә. Сәһнәт дә чаваб верир Тәэссүф ки, Сабирин чавабы иницијәдәк тапылмамышдыры.

1905-чи ил һадисәләриндән, хүсусән «Молла Нәсрәддин»-ны иәшриндән сонра Сабир Сәһнәтлә арабир Бакыја кө-

¹ Бах. Абдулла Шаиг Тәрчүмеји-һалым, Республика әлжазмалары фонду, инв. № 3634, с. 90.

² Абдулла Шаиг. Хатирәләрим, Бакы, Ушагжәнчишр, 1961, с. 147.

ләр, бә'зән дә ахшамлар Шаңгилә јығышардылар. Мәчлис гызышар вә мұхтәлиф мөвзуда сөһбәт башларды. Бурада халғын ағыр күзәранындан, савадсөзлігін ләгвиңдән, елм-маариф ишләриндән, мұңым мәдени тәдбиrlәрдән, юни бәдии әсәрләрдән, јарадычылыг мәсәләләриндән һәгиги вәтәндашилыг дүргесе иле јорулмаг билмәдән даңышардылар. Бу чүр јығынчаглар һәм Сабирә, һәм дә Шаңгә мүәјжән тә'сир етмиш, бир чох шейләр өүрәтмишди.

Сабир «өзүнәмәхсүс бир тәрз вә шивә иле сөзләринә инчә һәэз вә мәзәһ гатараг құлдүрмәсі»—данышмасы, Азәрбајчан дилини мүкәммәл билмеси, һәјат надисәләринә айдын, сағлам мұнасибәт бәсләмаси, мәйкәм характерлы шәхенжәт олмасы кими бир чох інчиб сиғатләринә көрә Шаңгин дигегтини чох әлб едириди. Достлар арасындағы сәмими мұнасибәт қөрүш, шे'р вә мәктублашма васитаси иле кетдикчә мөһкәмләнмишди. Сабирин 1911-чи илде вәфат етмәсінә баҳмајараг Шаңг һеч вахт ону упутмамыш, хатирини әзиз тутдугу доступу ғөлбинда јашатмыш, мәгәләрдиндә, хатириләрдиндә, мә'рузә, чыхыш вә бәдии әсәрләrinдә ондаи бөյүк ифтихар Ынисси, сонсуз маңағбатлә сөһбәт ачмышды.

А. Шаңг «Мәрлүм Сабир әғәндие!» (1912) адлы ше'риндә дәрин ғәлб յаңғысы иле «әдәбијатда ғопду бир матәм» дејә онун өлүмүнү Азәрбајчан халғы үчүн чох бөйүк иткі кими ғәләмә алмыш, хидматини «әдәбијатта» бир чығыр ачдын кими мисраларда јүксәк гијмәтләндирмис вә белә бир иатичәјә қалмишди:

Сабирни, юз, сән алмајиб дырысан!
Сабир эңчүч ибиң сөнәр кибесән!

Сабир Азәрбајчан поезијасынын инкишафында мүстәсина ролу олан елә ғүдрәтли сәнәткардыр ки, бир чох мұасирләринә вә өзүндән сонра кәлән шаңләре күчлү тә'сир етмишdir.

А. Шаңгин ингилабдан әvvәл Азәрбајчан кәндлисина бәсләдији мұнасибәти айдынлашдыраи «Әкинчи вә ханы» (1913) бу ѡолла јарандыш әсәрләрдәндир. «Әкинчи вә ханы»да Сабир сатирасынын, хүсусан онун «Әкинчи» (1907) ше'ринин рүhy, үслуб вә шәкли хүсусијәти, үмумијәтлә јарадычы тә'сир иәдии көрүнүр.

Сабирин «Әкинчи»нда диггәти әлб едән ики әсас форма хүсусијәтч вар. Ба'зән һәр бәндидан илк үч мисрасы юни, лакин ейни сөвти тәркиб вә мә'наја малик радиофләр (гапымда, на борчум, нејлим, аллам, јејәрсән), сон ики мисрасы

¹ Абдулла Шаңг. Құлдар, Бакы, 1912, сан. 234

исә башга сөвти тәркиб вә мә'налы рәдиф (әкинчи) әсасында гурулмушдур. Мәсәлән:

Бир үзәлә һәр күндә кәлиб дурма гапымда,
Лалпарма чаша, бојнуну кәч бурма гапымда,
Кәни башына, каһ дөшүңе вүрмә гапымда,
Ләгрә олма, әдәб көзлә бу мә наадә, әкинчи!
Лал ол, а бәләм, башлама фәржадә, әкинчи!!

Бә'зән дә һәр бәндин илк үч мисрасының ахырында сөзләр гафијәләннir, сон иккى мисрасында исә јенә «әкинчи» сөзү дәјишилмәдән рәдиф олараг саҳланылыр.

Сөз ачма мәңа чох чалышыб, аз јемәјиндән,
Чаның бәчәһеннәм ки, өлүрсән, демәјиндән
Ман көләмчәнәм, бугла чыхар, вер бәбәјиндән!
Чалтык лә катир, арпа да, бугда да, әкинчи!
Јохта сојарам лап дәрини, зда, әкинчи!²

«Әкинчи вә хан» сатирасында сонунчы чәһәт әсас көтүрүлмүшдүр. Аңчаг бурада һәр бәндин сон иккى мисрасында «сөнө гурбан» ифадәсүндән рәдиф шәклиндә истифадә олумушдур. Мәсәлән:

Кәлдим биш әл илә гапына, гопма, дәхиләм,
Јоксул, үзү гарә, амәји пуч вә сағиләм,
Галби гырыгәм, бојну бүкүк, хәстә, әлиләм.
Кәл ејлә мәним дәрдимә дәрмән, сөнө гурбан!
Нагыз, гуру муздуруча бу һөяваң сапа гурбан³

Әлбеттә, форма қөһәтән мүәйҗән јахынлыг вә ja бәнзәнши мәсәләнни һәлли үчүн әсас өлчү ола билмәз. Шаңг Сабир сатирасы хүсусијәтишин күчлү тә'сири алтына дүшсә дә, һәттә «Әкинчи»дәки бир нечә мисраны тәхминен олдуру күми, кичик бир дәјишикликтә ишләтмиш олса да, јена «Әкинчи вә хан»ын оригинал қеји菲jәти, өзүнә мәхсүс мәзијәти вар.

Сабирдә мүлкәдар сурәти мәркәзи плата чәкилмиш вә бүтүн әһивалат онун дилнидән верилмишса, Шаңгда кәндлини сурәти әсас көтүрүлмүш вә һадисә дә онун дили илә нәгл елилмишdir. Демали, башлан-ајага зидд характерли үмүмиләшмешин иккى мұхтәлиф сурэтин, иккى мұхтәлиф синиғ иұмајәндәсүнин данышыг тәрзи, әласы, әһвали-руиijәси, хасијәти, һәрәкәти бир-бүриндән осаслы шәкилдә фәргләнмәли, башта сәчијә дашымаңызыр. Бу чәһәт һәр иккى әсардә гүввәтлидір. Сабир мүлкәдар сурәтинин долғун чыхмасы

¹ М. Ә. Сабир. Йөнөпкәмә, Бакы, Азәрнәшр, 1960, сәh. 67.

² Јенә орада, сәh. 67.

³ Абдулла Шаңг. Сечизминиң әсерләри, Бакы, Азәрнәшр, 1936, сәh. 57.

үчүн зәнкүй бәдии васитәләрдән истифадә етдиши кими, Шаңгә дә башы мүсебәтләр чөкәи, бир парча чөрәк үчүн әлдән-дилдән дүшән, сөйүш, тәһигир вә ишкәничәјө мә'рүз галап кәндлини сурәтини чанландырмагдан өтүр мұхталиф бәдии бојалар ишләтмәкдә мәһәрапт көстәрмишидир. Шаңгин чанлы халг диалинин түкәнмәз хәзинәсіндән мұнасиб сез, ифадәләр сечиб онылары јеринде, дүзкүн ишләтмәк вә мә'наландырмаг бачарығы бурада парлаг шәкіндә көрүнүр. Мисал үчүн, «рәһим еjlә», «үзү гарә», «әмәні пуч», «гәлән гырыг», «бојну бүкүк», «башы белалы», «илан тәк габыг гојмаг», «гур» јердә жала-вач галмаг», «сәбрү түкәнмәк» вә саңра бу кими мә'налы сез, идиом, фразеологи ифадә фикримизи тәсдиғ едир. Бу чүр кејиғијат исә сурәтини данышыг вә әдасына милли колорит верир, онун психологиясын вә дүнијакөрүшүнүн мүәյжәнләшмәсина, умумијәттө ше'рин идея-бәдии чәһәтдән даһа мәэмүнду, анилашыглы вә тә'сирли олмасына көмәк едир.

«Әкінчи вә хан»да нә мүстәгим, нә дә долајы ѡолла мүлкәдарыны шиши, характеристи, вәзијәти һаггында һеч бир сез дејильтир. Бунунла белә кәндлиниң жалварышларыны мәнијәти, гопардығы фәрҗад вә истәдији мәрһәметин сәчијәсі еләлир ки, охучу мүлкәдарыны хасијәти һаггында да мүәйжән тәсәввүр алыр.

Тәсадүфи дејил ки, о заман мәктәб мұсамирәләриндә тәлә-беләр Сабирин вә Шаңгин асәрини бирликдә охујардылар. Әввәл әкінчинин диалиндән жазылмыш «Әкінчи вә хан», соңра мүлкәдарыны диалиндән жазылмыш «Әкінчи» сәjlәнәр вә, беләлика, бу ики асәр бирликдә феодал-патриархал Азәрбајҹан кәндиси һаггында чанлы тәсәввүр јарадарды¹.

~, ~

Сабир ирсесин кениш охучу күтәсина чатдырылмасы, бејүк сатирик Азәрбајҹан әдәбијатында тутдуғу мөвгөсий дүзкүн мүәյжәнләшdirилмәси саһәсіндә Шаңгин хидмәти аз олмамышыдир. О. «Күлзар» (1912), «Түрк әдәбијаты» (1920), «Милди гираәт китабы» (1922) кими дарслыкләринде Сабир һаггында елми-биографик очеркләр жазмыш вә јарада чылыбындан иүмүнәләр чап етдиришидир. «Күлзар»да о, Сабирин һәјатының бир чох мүһим чәһәтләрини әһәтә едән беш сәни-фәлил тәрчүмең-һалыны вермиш, ону халгымызын мәнишетини-кузәраныны јахшы билән, «миллатимизин әһвали-рунијәсінә қөзәл ашина» олан бејүк шаир, «хөш аһәник вә ләтиф көлам» саһиби кими гијмәтләндирмишидир. Тәрчүмеји-

¹ Б а х: Әзиз Мирәһмәдов. Абдулла Шаңг, Бакы, Азәрбајҹан ССР ЕЛ Нәшријаты, 1956, сән. 36.

һалын сөнүнда Сабирин «Һәјат», «Фүйзата», Рәһібәр», Да-бистан», «Молла Нәсрәддин», «Үлфәт», «Иршад», «Күнәш», «Сада», «Һәгигат», «Дени һәгигат», «Мә'лумат» кими мұхта-лиф мәтбуат органларында чыхышы, һәм мәнзүм, һәм да мәңсүр асәрләр чап етдириләсі барәдәки ма'лумат да әһәмиј-јетли фактларданыры. Бундан олар, дәреликде Сабирин «Тө'меңи-нәһәр», «Нури-чешманыммысан, ей нұл, жа-чаним-мысан?», Ей жарбадар қазиб үрәжи таң олан, чочут!», «Нә-жа-зымы?» вә саирә шे'рләри чап олумышшур. Бу, Азәрбајҹан халыгының бөյүк сөнэткарыны Шаигин дәрин мәһәббәт вә ен-тирамының бир тәзәһүрү иди. Бу, ейни заманда, Сабир ире-ниң дүзкүң өјрәнилмәсі, гијмәтләндирілмәсі вә қанч охучу-ларда чаттырылмасы саһесинде илк фаядалы тәшәббүс иди.

Түрк әдәбијатында Сабирә даңа чох јер (25 сәһиғе) аյрылмыш, онун мұхта-сәр тәрчүмеји-һалының ар-дынча он беш асәри чап едилмешdir. Бунлар «Охутмурам, ал чекин!», «Ким на дејәр биздә олан гејратә?», «Гач, ат ба-дый!», «Эккүчи», «Чатлајыр, Ханбачы, ғамдан үрәјим», «Ол күн ки, сөнә халиг едәр лүтф бир өвлад», «Наәһл олана мәт-ләби андырмаг олтурму?», «Руңум», «Ах!.. иечә кефи чәкмәли әјжам иди», «Мәнимки белә душиду», «Сатырам» вә башта асәрләрдән ибарәт иди.

А. Шаиг аңчаг дәреликләренде Сабир һағында ма'лумат вә зәңгизин бәдии иреңдән пүмүнәләр вермәкә кифајәтлән-мәмишdir. О, мараглы мұғазирәләр охумаг вә кениш мәз-мұнау мәғаләләр жазыб чап етдириләр жолу илә да Азәрбај-чан поэзијасының чох гүдәтли бир пүмајәндесини даңа да риңдән өјрәнмәје вә севмәје чагырмышдыр.

Ингилабын илк илләринде Сабир адына китабханада Са-бириң һәјат вә јарадычылығы һағында етдиши мә'рүзәде Шаиг бу чәһәтә хүсуси фикир вермишди. О заман бә'зи әдә-бијатчылар белә јаңлыши бир мұлдана ирәли сүрүрдүләр ки, көрасын «Сабир - Молла Нәсрәддин»иң јаратмындыры ја «Молла Нәсрәддин» Сабири?». Шаиг мә'рүзәсендә дејирди ки, бу зијалылар унудурлар ки, мүһүм әдәби һадисәләри, әдәби чөрәјанлары докуран һәјат өзүдүр. Она көра «Молла Нәсрәддин»иң дә. Сабири дә јетишширил илк иөвбәдә дөврдүр, ичтимай мүһитdir. Аңчаг «Молла Нәсрәддин»иң тә'сир кү-чү, охучуларда мараг ојадан карикатуналары вә с. Сабирин илһамына гол-ганад вермиш, асәрләринин кениш җаялма-сина шәразат јаратмынды. Сабир исә гијмәтли, долгун мәз-мұнду сатирик асәрләри ила журналын нұғузуну хејли ар-тырмынды.¹ Һәгигаттан «Молла Нәсрәддин»иң пәшри илә

¹ Бах Абдулла Шаин. Латирәләрим. Бакы, Үшатқанчысыр, 1962-саң. 153.

Сабирин јарадычылығында чидди дөпүш әмәлә көлмишди. Бу фикри Шаиг тәкчә ма'руэсіндә дејіл, һөлә 1912-чи илдә жап етдириji бир дәрслікдә дә јаzmыш вә эасасландырымшды: «Сабирин даға чочугқәи донмуш вә өзөржана бир жол араja билмајын тәбiн-сәлимни, «Мелла Нәсрәddин» журналының үслуб вә масләки пак уйду вә шаирин һиссияти-гәлбиijәсіні ојатмага вә тәбiн-шашранәсінни дадлы-дадлы охшамага вә әhвали-руhijäasинде фөвгәл-адәлліктер вә баш-галыглар төрөтмәjә башлады. Җохдан бори донмуш вә мәчрасыны буламајы сәрчешмеji-тәбi артыг мәчрасыны булмуш олдуғундан бир сеjли-хұрушан киби ахыб кетмәjә башлады»¹.

А. Шаигин - Маариф ишчиси- мәчмүәсіни 1927-чи ил тарихли нөмрәләріндә чыхан вә бириңиң рус ингилабындан соңра жетишән әдәбијатымызын возијәти, инкишафы вә хүсүнijәти мәсәләләрінә һаer олунап силсиләви мәгаләсіндән үчүнчүсү Сабир һаggынададыр. Ири һәчмли бу мәгаләдә бир сыра әhәмиjәтли мәсәләләрдән Сабирин айлә вә мәктәб һајатындан, һансы мүһитдә јашајыб јаратмасындан, дүниа-көрүшүү формалашмасында, ичтимаи-бәдии тәфәkkүрүнүн инкишафында нә кими амилләрни мүһүм рол ојнамасындан, јарадычылығының хәлгиллик, мұасирлік вә сәнәткарлыг мәсәләріндән баһе олунур. Бурада көстәрицир ки, Сабир фәләкәтләртә долу олан һајатын ағыр зәрбәләрінә ма'руғ галдыгча, гарансыг мүһиттән бир-бириндән дәhшәтли һәги-гәтләри иле үз-үзә қолдикчә һеjратләнир вә аյылыр; бу шәраптәндән хилас олмаг, «башга бир аламда јени, саf һава тәnәff-фүс едә билмәк» үчүн чан атырды. Сабирин көзүнүн ачылмасына, көрүш данрәсінни кенишләнмәсінә, ичтимаи-бәдии фикринин инкишафына дөврүн бир сыра мүһүм һадисәләрінин, етдиji сәjәhәтләрini, мұхтәлиf јерләрдән Шамахыја калән зијалыларын, хүсусан көркемли, тәrәggipәrвәр мүәллиmlәрни бајук та'sири олмушадур. Бүтүн бунлары геjl етдикдән соңра мүәллиf јазыр ки, Сабирин «...ланма јешкелjә вә ингилаба манил олан сәrbəst ruhу аеки, дар вә мәһдуд чәрчиwәләр ичинә сыймајыр, чырпыныр, җапалајыр вә ону парчалајыб, маfөвгүнә чыхмаг вә кениш саhәdә учмаг ис-тәjирди»².

Сабирдә јаранан јени меjлии гүввәтләнмәсіндә, јарадычылығының јени иегигамәт үзән инкишафында, билдијимиз кими, «Мелла Нәсрәddин» журналының бајук ролу олмуш дур. Бу мәсәләдән баһе едән вә Сабири журналын «руhу-

¹ Абдулла Шаиг Күлзар, Бакы, 1912, сәh. 222.

² Абдулла Шаиг. Әдәбијатымыз һаggында, «Маариф ишчиси» 1927, №4, сәh. 46.

адланыраи Шаңг јазырды: «Сабирин әсил әдәби фәалийјети «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси илә башлар. Ачмыш олдуғу ығырда иккичи бир Сабир зүһур етмәди. О, азәри түрк-төркінниң һәғиги халги шанри вә реализм масләккінин мүәсси-сидир»¹.

А. Шаңг гијмәтли мәгаләсіндә XX әсер Азәрбајҹан реализмінин әсас хүсусијәтләрені мүәјжәнләштирмәкдә Сабирин ролуну дүзкүн тә'жин едир, Сабир чанлы бир дилдә, орижинал бадин формада, гүввәтли реалист үслубда жазан сәнәткар кими гијмәтләндирir. Сабир сәнәтинин бөյүк һәјати күчүнү, әсил тәрбијави әһәмијәтини Шаңг онда көрүрдү ки, бу сәнәт заһимәткеси күтләләрни һүтүгүнү мұдафиә едир, онлары аյылмаға, һағларының баша дүшмәјә, вәһши истиесмарчыла-ра, ичтимай һагсызлығ вә рәзәләтләрә, һәр чүр әдаләтсизлик вә зұлма ғарышы мұбаризә апармаға чағырырды. Халға хидмәт едән, заһимәткешләрни севинч вә кәдәриндән данышан, азаллығ арзу вә мејилләрини үмумиләшdirән, бир сөзлә, халғ ишине јарајан әсәрләр жазмаг бәдии јарадычылығының мүһүм шәрти сајылан реализмниң дәјицимәз ғанунаудур. Сабир бу јолла кедән бир сәнәткар иди. Сабир јарадычылығының габагчыл, демократик вә реалист мәзмунлу бир јарадычылығы олмасы, онун өзүнү «әсринин аjiнасы» адланырараг чәмијјәт дахилиндәки ичтимай нөгсәнлары, һагсызлыглары мәһәрәтлә ашқара чыхарыб кәскин гырмачламасы, бир сөзлә, «писи-пис, әйрүннә-әйри, дүзү һәмвар» көстәрмәсі кими мәсәләләрни шарғын мәгаләдә хөјли жер тутур. Мәгаләдә деји-лир ки, мөвзусуну, илhamыны халғын һәјатындан алған Сабири чәмијјәтниң ағлакәлмәз рәзәләтләри, «мүһитин писликләр-тә далғаланап мәпзәрәсі» дәриндән кәдәрләндирir вә гәзәб-лондирir. О, «чар истибдады вә сијасәти пәнчаси алтында ииләмәкдә олзы халғының руһуна кирмәк, ичтимай хәстәлік-ләрни мұаиниә едәрәк онун қәләчәйини тә'мин етмәк» исти-јирди. «О, бу тохумуш, аекимиш мүһити қәнді идеалына у-гүлашырмаг, онун нөгсәнларының ачыб көстәрмәкә жени бир мүһит, башта бир аләм жаратмаг үчүн ҹатышырды»².

Көрүидүү кими, бу мұлдаузаләр Сабирин үргүнла мұба-ризә апардығы бөйүк идеалын маһијјәтини, јарадычылығыны ичтимай сәчијјәсіни, хәлгилек, һәјатилик руһуну доғру акс етлирир.

Мәгалада Сабирин сатираја күчлү мәжлииндән, бу мејли јарылан вә гүввәтләндирән сәбәбләрлән дә данышылараг

¹ Абдулла Шаңг. Әдәбијјаттамыз һагында, «Мәриф ишчиси», 1927, № 4, с. 48.

² Ленә орала.

көстәрилир ки, «Сабирин дүнасында әсас үнсүр һәчвдир»¹. Шұбнасыз, бурада «һәчв» сөзү мәнінде баша дүшүлмәмиш, анчаг айры-айры шәхсијәтләри тәнгид үчүн ишләдилән әдәби форма кими тәбул едилмәмишdir. «Сатира» әвәзиңе ишләнен «һәчв» сөзү кениш мәнінде көтүрүләрек белә изаһ олунмушшур: «Сабирин исте'дады һәчв тәрзинде бөյүк мәндерет көстәрмииш вә јалныз о саһәдә харигеләр ярала билемишdir. Онуң һәчви эски синиf шаирларинин һәчвиңе һеч бәнзәмәз, тамамилә башгадыр. Һәчвә һеч бир заман шәхсијәт гарыштырмаз. Ифадәси гүввәтли, мәзәни мөвзүја көрә јумшаг вә кәсқинидir»². Шаңг бу сөзләрлә дә кифајәтләнмәйиб аз сонра әлавә етмишdir: «Онуң һәчви эсеринин түрк чәмијәтләринде көрдүү ачы һәғигәтләри шәрһ етдиши кими, бәсіари хастәлик үә нәгсанлары да кениш гәнадлары алтына алмышдыр»³.

Сабир сатирасынын ичтиман-тарбијәви әһәмијәтинин нағадар бөйүк олдуғуну, нағадар кениш мигјаслы бир сәцијәе дашидығыны көстәрмәк үчүн мүэллиф ону да гејд едир ки. «Сабирин шәкилчә кичик, фикир вә ма'нача бөйүк олан мәнзүмәләри» јалныз Азәрбајҹан зәһиматкешләринин дејил, Орта вә Џахын Шәргин бир чох халгларынын да һәјатында мүһүм рол ојнамышдыр⁴.

Шұбнасыз, Шаңг фикирләrinни садәча олараг мұлаһизә шәклинде дејиб кечмәмиш, бир чох һалда шаирин ярадычылығында кәтириди жи конкрет нұмуналар әз онларын јығчам шәрни илә даһа да әсасландырымшыш, мәhkәмләндирмишdir.

Мөвзүја вә ондан алынаи тә'сирә көрә Сабирин әсәрләринде дилни, вәзини, бәдни форманын дәйишишмәсі мәсәләсін дә Шаңги дүшүндүрмушшур. О. Сабир сәнэтинин үрекләре јол тәспан е'чазкар гүдрөтиндән, бурахдығы сиплинмәз тә'сир күчүндән дә данишмыш, онуч бә'зи сабабләрини изаһ етмишdir. Мүэллиф мәгаласинде көстәрмишdir ки, Сабир гәләмә алдығы мөвзулары узун-узады, бүтүн тәфсилаты илә шәрһе еһтијач дујмур, чөвзүнүн ан мүһүм нәгтәләрини тапараг чанлы ескизләр ярадан рәссамлар кими фырчасына бир-ини кәсқин боја алымб, көз онүндә һәғиги бир тиң, там бир табло чанландырыр. Ишләтди!: бојалар о гадар кәсқин олур ки. башга рәнкләре еһтијач һисс едилмир. Онуң һәр кичик мәнзу

¹ Абдулла Шаңг. Әдәбијатымыз барғанда. «Маариф ишчеси», 1927, № 4, сей. 47.

² Жено орада, соh. 49.

³ Жено орада.

⁴ Жено орада.

мәсінин охучуларда ән мүкәммәл, парлаг әдәби бир әсәр гәдәр мараг һисси ојатмасының фүсуну бундан ибараттады¹.

А. Шаңг Сабирин «Ҳонғопиамә»сінин кениш жајымасындан, ону халғ тәрәғиндән дәрін мәһәббәтлә гарышыланmasындан да бәһе етмишdir².

Мүәллиф Сабирі дөврүнүң мүһүм мәсәләләриндән жапышыб, онлары сәнәт күзкүсүндә өзүнә маҳсус тәрздә әкс етдиရен, бәյүк әдәби-тарихи хидметлари олан бир сәнәткар кими гијматләндирәрек мәгаләсінни бу сөзләрла јекунлашдырымышдыр: «Сабир хәлгилиji кениш өлчүдә әдәбијатымыза қәтириши, о вакта гәдәр әдәбијатымыза кирмәмиш олан ишчи, чүткү синфинә вә үмумијәтлә бәйүк күтләјә әдәбијәттымызыда мүһүм бир мөвгә аյырмаш вә бу суратлә әдәбијаттымызы мәалча зәнкинләшdirәрек саһасини кенишләтмиши-

дир»³.

Бу тәдгигләр, хатирәләр, мұлдаһизәлар Шаңгин халғ шаңринә бәсләдиши дәрін мәһәббәти аjdынлашдырмаг, XX әср Азәрбајҹан поэзијасынын иикишафында Сабирин ролуну онун нечә гијматләндирдијини өјрәнимәк, һабелә иккі сәнәткар арасындағы достлугун тарихи, мә'на вә хүсусијәти илә таныш олмаг үчүн бәйүк әһәмијәтә маликдир.

¹ А б д у л ә з Ш а н г . Әдәбијатымыз һағында, «Мәариф ишчи», 1927, № 4, сәh. 50.

² Женә орада, сәh. 51.

³ Женә орада.

ЭЛИ САЛЭДДИН
САБИР ВӘ ШИФАНИ ӘДӘБИЙДА

Мән ели јад едирем рәһимәт иле
Ә. Сабир

Бөјүк мұңаеррир Җәлил Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» журналының нашр етмәjә башладыгда һәр шеіждән әввәл халгla өз дилиндә данышмағы вачиб билмишdir. Әлбәттә ки, халғын дилини биртәрәфли баша дүшмәк дөргө олмаз. Бу айлајыш алтында халғын шифаһи әдәбијаты, адәт вә ән-әнәси, дүңjакөрүшү, милли хүсусијәтләри, сијаси, динни, етик бахышлары, бир сөзлә, тәфәkkүрү, бүтүн ма'нави варлығы нәзәрдә тутулурлу. Журналын бүтүн көркемли әмәкдашлары да буны белә баша дүшүр, буна белә мұнасибәт бәсләјирилләр. Бизчә, Сабир дә бу журнала жаһылашдыран амилләрден бири, бәлкә да ән әсаслысы онун бу хүсусијәти иди.

Сабир өз халғыны чох көзәл таныјырды. Онуң ушағына да, бөյүйнә дә, варлысына да, касыбына да дәриндән бәләд иди. Бу ишдә шаирә шәхси һәјаты аз көмәк етмәмишdir. Үзүн мүддәт тәнәззүлә үрамыш бир шәһәрдә јашамасы, бүтүн зиддийәтләри, анлашылмазлыглары көрүб дујмасы, дүкандарлығы, мүәллимлиji, гәзетләрдә ишләмәси бу ишдә шаирә чох бөјүк көмәк еләмиши. «Молла Нәсрәддин» журналында иштирак етмәси исә онда олан хәлгилиji даһа да дәринләшдирмишdir.

Тарихдә елә бир шаир тапмаг олмаз ки, о, бу вә ja дикәр ҹәһәтдән халг әдәбијаты иле бағлы олмасын. Лакин һәр бир сәнәткар үчүн бунун өлчүсү, дәрәчәси олмушшур. Елә шаирләр олуб ки, онлар халг әдәбијаты иле чох долајы, зәиф шәкилдә тәмасда олублар. Бә'зән онларын охшар, мүштәрәк ҹәһәтләрнин тапмаг үчүн бөйгүдүчү шүшәләрдән истифада

етмәк лазыл көлир. Ела шаирлар да олуб ки, онлар ел әдебијаты илә билавасита айрылмаз, инкар едилмәз шәкилдә, үзви сурәтдә бағланыблар. Бу гисем сәнәткарларын да бә'зиләри садача тәгіндичи олуб галыблар, эсас һиссә исә өлмәз, бәшәри шәһрәт газанмаға мұвәффәг олмушлар ки. Сабир да сонат талеинә көре бу иккини неге мәнсүб олар хошбахт сәнәткарларданыры. Өзүнә мәхсус орижинал жол илә кедән бөйүк шаир бә'зән айдын бир шәкилдә көзә көрүнән, бә'зән исә өз инчәлиниң, зәрифлиниң көре күчтә сезилән, анчаг һиссә едилән бағларла халг әдәбијаты илә бағланмышдыр. Көзә көрүнән бағлар дедикда шаирин билаваситә ишләтдији ел әдебијаты нұмумиәләри, онун бадии тасвири васитәләри, истифадә етдиши шәкил вә нөвләр, һәтта мөвзулар нәзәрдә тугулур. Мәсәлән, шаирин өз шे'рләринде ишләтдији сајсыз-несабсыз аталар сезү, мәсәлләр, ел ифадәләри бу бағларын бир гисмини тәшкіл едир. Анчаг сезилән, һиссә едилән бағлар дедикда исә Сабир ше'рләринин руһы, ифадә тәрзи, онун үслубы, сәнәткарлыг хұсусијәтләри нәзәрдә тутулур.

М. Ә. Сабирин ел әдебијатындан неча тә'сирләндіјини изаһ едән жазылары юхдур. Лакин онун әсәрләrinини руһундан, ифадә тәрзиндән, сезләрин ишләділмәсніндән, ше'рләrin формаларындан, сечдиши мөвзулардан вә с. шаирин халг әдебијатына неча мұнасибәт басләдији һиссә олунур.

Изами, Хәтаи, Фұзули кими бөйүк сәнәткарларымыз өз жарадычылығларында шифаһи әдебијатдан кениш истифадә етмишләр. Вагиф өзүнә гәдәр олар шаирләрдан тамамилә фәргли оларға әсәрләrinини чохуну һәтта ашыг ше'ри үслубунда жазмышдыр. XIX әсрдә жашајан шаирләrimiz мұхтәлиф шәкилдә халғдан тә'сирләнмишләр. Сабир өз сәләфләrinини кечдикләри жола нәзәр салмыш, тәзә руһлу, тәзә нафослы әсәрләrinин һәм дә тәзә үслубда жаратмышдыр. Бөйүк шаир ел әдебијаты илә жазылы әдебијатын үмуми руһуну, үмуми үслубуну бирләшdirмәjә чалышмыш вә бирынша көзәл иятичеләр алдә етмишdir.

Сабир бүтүн әдәби фәалиијәти боюнча айры-айры халг әдебијаты әсәрләrinлән билаваситә истифадә етмишdir.

Бөйүк шаир тез-тез халг әдебијатына мұрачиат етмиш, бу зәнкни хәзинәдән мөвзу, форма, бәлни тасвири васиталәри, аталар сезү, мәсәл, һәтта там сүжетләр көтүрмүш, һәр бирина лә жени мә'налар вермишdir. Сабир ушаглар үчүн жа заркән халгла бу мә'надаки әлагәснини даһа да сыйлашмышдыр. Көрүнүр, шаир өз охучуларынын сәвијіjеләrinиден асылы оларға һәрәкәт етмәjи үстүн тутурмуш. Даһи сәнәткарын жарадычылығында әламәтләр, үслуб хұсусијәтләри, жа нашма тәрзи о гәдәр мұхтәлифdir ки, бунларын һәрәси нағ-

гүнди кениш бәһс ачмаг олар. Буну айдын көрмәк үчүн онун бә'зи астрләриңин адларының жада салмаг киғыјатдир. Мисал үчүн, «Искәндәр ва фагир», «Тапмача», «Күпәкирән гарының гызылара нәсиһәти», «Жаланчы чобан», «Азарлы көнтчи», «Тәбіб ва хәстә», «Молла Нәсрәддин вә оғру», «Молла Нәсрәддинин јорғаны», «Чамуш вә сел» вә с. бу кими ше'рләриңи адлары һалә шифаһи әдәбијатдан охучулара жаҳши танышыдыр. Шаир ишләркән бүтүн мөвзулары дәжишмируди. «Жаланчы чобан» ше'ри демәк олар ки, халгда олдугу кимидир. Фәрг орасындалыры ки, халгда нәсрләди, Сабирдә ше'рлә. Дафәләрле халгы алдадан чобаның сезүиң инанмырлар, сүрүнү гурд дағыдыбы апарыр. Мөвзуз будур. Шаир өз дүрғусуна уйғун кәлдији үчүн ону дәжишмәмишди. О бири ше'рләрдән бә'зиләрини дә, мәсәлән, «Молла Нәсрәддин вә оғру»ну да белә ишләмишди.

Сабир бу мөвзуларын әксәрийәтини ишләркән маһир бир сәнэткар кими һәрәкәт етмишди; жени мәзмүнлу, ба'зан исә жени мә'налы әсәрләр жарада билмишди. Бунларын бә'зиләринин үзәриндә дајанмамаг олмур. Мәсәлән, «Искәндәр вә фагир» ше'ри халг ичәрисинде олан бир әфсанәјә, рәвајетә әсасланыр. «Тапмача» фелјетону исә Мәһәммәдчәфәр ага адлы бирисинин аилә ишләриндән бәһс едир. Лакин бүтөв бир зұмрақи тәмсил едәни бу аиләнин әһвалаты шифаһи әдәбијатымыздакы тапмачалар гәдәр шириң, тапмача гәдәр лаконик, тапмача гәдәр садә, тапмача гәдәр чәлбедчидир. Көрүндүјү үзә, бурада тапмачаның анчаг әйндан бөյүк бир усталыгыла истифадә едилмишди. Халгдан жарадычы сураетдә истифадә ела бу дејилми?

Жұхарыда адлары чәкилән әсәрләриңи һәраси бир шәкилдә ишләмишди. Шаирин тәхәjjүлү һәмишә өшја вә һадисәләрин тәсвириндә ишыгы чәһәтләре ахтарырды. Халгда белә бир әһвалат вар. Дејирләр ки, бир чанини асырлармыш. Өлүм аяғында ондан на истиәдијини хәбәр алырлар. Оғлан анасы илә көруш истиәир. Ойлар көрүшаркән, чани анасының дилини лиши илә чәкиб ғопарыр. Ондэн бунун сәбәбини соруштудугда мә'лум олур ки, бу адам өз пешәсина ҳырда шејләри огурамагла башламышыдыр. Заман кечликтә пешәкар оғру, гатил олмуштур. Экәр анасы вахтында она гулаг бурмасы версәјди, јәгин ки, о бу һадда кәлиб чыхмазды. Сабирин «Үшаг вә пул» ше'ринде бу әһвалатын кичик бир һиссәсүндән истифада олунмуштур. Нагылдақы ана оғлuna гарышы на гәдәр сакит. Һәтта биканәдирсә, ше'рдә тәсвир едилән ана бир о гәләр өвладының кәләчәји, тәрбијәсі үчүн чалышап әсил ана сурәтидир. Үшаг күчәдән пул тапыр. Анасы ону дөпә-дөнә даилајыр, пулу саһибинә гајтармасыны тә'кил

едир. Бурада Сабир ел әдәбијатындан садәчә көчүрмәк, нәз-
мә чөкмәк жолу илә дејил, ондаң, онун асил саһиби кимни, дә-
жишдириш мәк, јени әсәр јаратмаг жолу илә кетмиш, јарадычы-
лыгыла истифадә етмишди.

Сабир бә'зән халгда олан ләтифәләрин вә әһвалатларын
башыны, аяғыны ихтипасар едәрәк әсас јерләрни көтүрүб өз
шөрләрниндә истифадә едиреди. Мисал үчүн:

Шәһ деди:—Аглајырам бие ки, үзүм чиркинилир,
Илә бир көрсөм әкәр айнәдә сураттам.
Она арз етди вәзири:—сәни һәр күн көрүрәм,
Нә гәдәр аглајырам, шымди дүшүн һаляттам.

Көрүнүү кими, Сабир мә'лүм әһвалатын әсас чәһәтлә-
рини сечиб садә, јығчам, даңа умумиләшмиш шәкилдә ифа-
дә етмишди. Сабир шөрләрниндә аталар сөзләрниндән дә чох
истифадә едилмишди. Шаир ишләтдиши аталар сөзүнү шү-
урлу суратта дәжишдирир, онларын үзәринде ихтипасар апа-
рыр, әлавәләр едиреди. Беләликлә дә, онлара тәээ мә'на, тәзә
мүндәрәчә верир, онларын јени мәзмүн, јени маһијјэт, јени
рајиңе алмаларына наил олурду:

Чахчах башын ағрытды, кефин чекди дәјирмән.

Бу мисрада шаир тәрафиндән мүәյҗән дәжишиклик едил-
мишди. Эввәлән, айдындыр ки, бу мисра «дәјирман билди-
јини еди, чахчах башыны ағрыдыр», — аталар сөзүнә әсасен
јарадылыштыр. Сабир јенә дә фе'лләр үзәриндә өз «әмә-
лијјаты»ны апармыштыр. Халгын «чахчах башыны ағры-
дыр» фе'ли индикчи заманы ифадә едиреде, Сабирдә бу кеч-
миниң дөврө тәраф јөнәлдилмишди. Шаир буну гәсдән белә
етмиш, бунунла да ону конкретләширишмишди. «Чахчах ба-
шыны ағрылыр» — дедикдә бу чох үмүми, чох мүчәррәд олур.
Амма «чахчах башыны ағрытды» дедикдә мәсәлә аз-чох мү-
әйжәнләшшир.

Мисранын о бири ганаадында бу дәжишиклик даңа габа-
рыг шәкилдә өзүшү көстәрир. «Дәјирман билдијини едири-
лемәк һара, — «дәјирман кефини чекди» демәк һара? Бириң-
чилә өзбашыналыг, зоракылыг ифадә олунурса, иккинчилидә
буыларла бәрабәр башга мә'налар да ифадә едишлир.

Көрүнүү кими, бирчә сөзү, бирчә кәлмәни дәжишдиришмәк-
ла шаир үмүми фикрә нә гәдәр күчлү тә'сир көстәрә билмиш-
ди. Мұбалығасын демәк олар ки. Сабирини һәр мисрасында ел
әдәбијатынын рајиңеси дујулур.

Сабира, үммиши-вост иле гәми-һичранә дөз,
һансы бир мүшкүлди киң, сәбр иле асан олмасын.

-- мисраларындан «сөбр илә һаңва бишәр еј гора сәндәң, бәс-
ләсән атлас олар тут јарпагындан»—аталар сөзүнү көрмөк
чәтиң дејил.

Сабирин «Чамуш вә сел» ше'ри дә чох мараглы бир сүжет
үзәринде гүрулмушудур. Бир киши һәмиша суда су гатыб са-
тыры. Ахырда чамышыны сел ичәрисинде итирир. Киши ча-
мааты нә гәдәр алладырса, онлара суд јеринә су сатырса,
ахырда өз чәзасыны алыр. Ше'рин мә'насындан көрүнүр ки,
о гүјүнү дәрени газ, кен газ, ахырда вәзүн дүшәчәксән, -ата-
лар сөзү үзәринде гүрулмушудур.

Сабирин аталар сөзүндән нечә истифадә етдији барәдә
choх кениш даныныг олар. Лакин бунларын һамысыны бир
мегалада изаһ етмәк имкан харичиндейdir.

Сабир әрүз вәзиннәде јазмасына баҳмајараг, јери дүшдүк-
чә ел әдәбијатында чох ишләнән формалардан да истифадә
етмиш, ба'зән онлара чох җаҳын шәкилдә јазмышдыр.

Мә'лум олдугу кимни, Вагиф халғ әдәбијатындан чох исти-
фадә етмишdir. Оны һәтта бир нөв шаир-ашыг сајмаг олар
Сабирин да елә ше'ри вар ки, ашыг ше'риндән сечилмир.
Вагифин мәшһүр «Бајрам олду» ше'ри илә Сабирин «Гур-
бан бајрамы» адты ше'рини охујанда адама ела көлир ки,
ики ашыг бир-бирини тамамлајыр.

Вагиф дејир:

Бајрам олду һеч биләмирәи нејләјим,
Бизим евә долу чувал да јоххур...

Сабир исә дејир:

Бајрах олчаг шөвекәтліләр, шанлылар,
Дөвләтліләр, пуллулар, чылжанлылар,
Тир бојуллар, шиш гарыллар, чаныллар.
Гурбан кәсир Хәлилүллаһ ешгиш,
Фәгир суал едири аллаһ ешгиш.

Кәтирилән бу мисаллар Сабирин ел әдәбијатындакы айры-
ајры нұмунәләрдән нечә билаваситә истифадә етдијини көс-
тәрир. Лакин Сабирин шифаһи әдәбијатдан истифадәсі ан-
чаг бу шәкилдә дејилдир.

Бә'зи тәлгигатчылар јазычыларын ел әдәбијаты илә гар-
шылыглы мұнасибәтини изаһ етмәкдән өтрут онларын аңчыг
халғ әдәбијатындан истифадә илә ишлатдикләри нұмунәлә-
ри мисал кәтириб тәһилд едиrlәр. Бу лазымдыр. Лакин ки-
фајэт дејил. Биз дә бу јол ила кедиб јухарыда мүәжжән гәдәр
мисаллар кәтирдик. Лакин шаирлә шифаһи әдәбијат арасын-
дакы җаһылыг, бағылыг бизчә даһа дәрени, даһа инчәдир.
Адама ела көлир ки, Сабирин бүтүн јарадычылығыны—ағла-
јанын бир дәрди варса, құләнин мин дәрди вар,—аталар сөзү

иля ифадә етмәк олар. Бу аталар сөзү бир нечә кәлмәдән ибарәтдир. Лакин онда чох бөйүк, чох дәрин бир мә'на вардыр.

Халг дејир ки, ашыг көрдүйнү чағырар. Бу, Сабирә дә аиддир. Сабир, әлбеттә ки, сөзүн кениш мә'насында көзү ила көрдүйнү жазырды. Лакин бу жазмаг, жаратмаг тәрзинде хүсуси бир мәһәрәт вар иди ки, Сабири дә Сабир едән бу мәһәрәт иди. Шаир өзү буна ишарә едәрәк жазырды:

Шаирәм, чүни күнүңең будур ә'шар жазым,
Көрдүйүнүң ишүү бөди ејләйим ишәр жазым.
Күнү парлаг, күнүзү аг, кечәни тар жазым,
Писи пис, ајриши эјри, дүэй һәмвар жазым.

Сабир дөгрүдан да «күнү парлаг, күнүзү аг, кечәни тар» көрүрдү, көрдүйнү дә жазырды. Шаирин ашағыдақы мисралары онун даһа чох шәхси мүшәннәләринә әсасен жаздыгыны сүбүт едир. Мұхтәлиф типләрин диллиндән дејирди:

Гыл жајмајырды эсла зәлымларын көзүндән,
Рұсвај идик чаһанды мә'лүптарын сөзүндән,
Ах, ах! Нә жаҳшы олду, иш дүшдү өз-өзүндән;

Жаҳуд:

Жашамаг истәр исәк сырғ әвам олмалызыз;

Вә жаҳуд:

Балаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сабр ејлә!
Үзүн олдисә көр күлфәт жаңында гарә, сабр ејлә!

вә с. көстәрмәк олар. Һәјат һәнгігәтләри һәр һансы бир инсан тәхәйүлүнүн, инсан фантазијасынын жарада биләчәји романтик, әфсанәләшдирилмиш һадисә вә әшжалардан бөйүк, дәрин вә тә'сирлидир. Бу јердә реализмин гүввәси өзүнү чох габарыг шәкилдә көстәрир. Сабир ше'рләриндә олан реализм бу бөйүк тә'сир гүввәсини һәјатдан көтүрмүшдүр ки, шифаһи әдәбијатын да бәдин мәзијәтләрниң бири елә мәһз будур.

Сабир ше'ри бөйүк бир мәһәббәтин, үлви бир ешгин бәһрәси иди. А. Сәһиетин көстәрдији кими, о, дөгрүдан да ашиг олмушдур. Ашыглар чијинләрингә саз, дилләрингә ләтиф гошмалар шәһәр-шәһәр, кәнд-кәнд кәзмишләр. Доғрудур, Сабир белә етмәмишдир. Амма онун нараһат хәјалы, бир јердә гәрар тутмајан дүшүнчәси бир дәғигә дә олсун бир јердә дурмамыштыр. О да кәзмиш, о да долашмыш, о да севмишдир. Онунку Вәтән, ел ешги иди.

Халг дејир ки, гылынч кәсмәз, күлүш кәсәр. Бу сөзләр Сабирин жарадычылыг методуну нә гәдәр көзәл ифадә едир! Бизим әдәбијат тарихындә күлүшүн өзүнә мәхсус мүәжжән та-

рихи олмушдур. Сабирда исә бу даһа да бөјүк зирвәјә галдырылышыр. Онда мүстәгим мә'нада ишләнән сөз, ифада, мисра, бүтөв ше'рләр тапмаг о гәдәр дә асан дејил. Халг әдәбијатында күлүш жазылы әдәбијатта инсбетән даһа узун тарих маликдир. Фолклорда адларына күлли мигларда никмәтли сөзләр, ләтифәләр, мәзәли сөһбәтләр даңышылан Бәһлүл Данәндәни. Молла Нәсрәддини ким танымыр?! Онларын күлүшлә долу әхвалатларындан ким хәбәрдәр дејил?! Халгда ан ағыллы, эн тә'сирли сөзләр хачәләрин, тәлхәкларин дилинә вериллир. Бу, өз тә'сирини жазылы әдәбијатда да көстәрчишдир. Узага кетмәк лазым дејил. С. Вургунун «Вагиф» асәриндәки тәлхәк буна мисал ола биләр. О бир нөв халгдан истифадә ила ярадылышыр. Мәсәлән, шифаһи әдәбијатдан мә'лумдур ки, Тәймурләнк һамамда өз гијматини хачасындән хәбәр алыр. Хача она анчаг фитанини гијматини дејир. Бу сәһнә С. Вургунун «Вагиф» асәринде Гачарла тәлхәк арасында кедән диалогларда өз эксини тапмышыр. Бу үсүлдан Сабир дә кениш шәкилдә истифада етмишдир. «Молла Нәсрәддин» журналы илә бағлы олан асәрләrinи асасен бу сәпкидә жазмышыр. Бирчә нүмүнә илә бу фикри изән етмәк олар:

Лајлај, бала, лајлај!
Жат, гәл дала, лајлај!

Неч бир аді адам буну бу шәкилдә демәз. Кәрак Сабир оласан ки, буну белә демәји бачарасан. Бүрәдакы кинајаләр, истеңзалар, иjnәләр, тиканлар алтында дәрин бир сафлыг, бир мүгәддәслик өзүнү көстәрир. Бу «гәрибә» мисраларының арасындан шаирин бөјүк арзуулары бојланыр.

Сабир көрдүккләрини жазмагла бәрабәр руһуна, дујгусуна, дүнјакөрүшүнә уйғун кәлмәјәнләри дәјишишмәји, мәһв етмәји, арадан көтүрмәји дә өз охучуларына тәлгии едири. Мөвчуд гајдаларла разылашмырды. Халгда мүэjjән эшжалары, нејланлары бүт едиб она сиңајиш етмәк тарихән бир дәб олмушдур. Лакин заман кечдикчә инсан оғлу бу бүтләри бүтлүкдән салмыш, һәтта бә'зән она дүшмән олмушлур. Сабир өзүнә гәдәр олан шаирләрдән бир дә онуңла фәргләнирди ки, онун үслубунда тә'сир етмәк, табе етмәк, мәһв етмәк, дагытмат мејилләри бүтүн кәскнилији илә гојулурду. Јени ингилаби идејаларла бағлы оларат жаранан бу үнсүрләр гашунаујгүн инкишафын нәтичәсін иди.

Шифаһи әдәбијатта кәдәр, гүссә мотивләри дә никбиннелек лә јоғрулмушдур. Халг ағламаға үмумијәтлә пис бахыр. Инди дә ушаг ағладыгда она: өз башыны жејәсан, -дејәрләр. Сабир исә,—«агладыгча киши гејрәтсиз олур», -демишидир

Бир ашыгын гафијәсіндә, рәдифинде башгаларының шे'рләр жазмасы һалларына да чох тез-тез тасадүү олунур. Бә'зән «нәзириләр» орижиналлардан да гүввәтли чыхыр. Бириңчиләрдә бурахылан сәһвләр, нағис чәһәтләр икінчи-ләрдә дүзәлдилүр. Лакин бу елә бир сәадәтдир ки, һәр сәнәт-кара нәсиб олмур. Сабир исә бу сәадәтә ғовушан сәнәткарлардандыр. Мәсәлән, онун «Тәһисили-елм» ше'ри Фұзулинин. «Чан вермә, гәми-ешгә ки, ешг афәти-чандыр» мисрасы илә башлајан ғәзәлиңә бир нөв нәзири кими жазылмышдыр. Фүзүли анчаг көнүлдән, ешгдән бәһс едиридисә, Сабир она женинчиман мә'на веририди. О, жазырды:

Тәһисили-үлүм етмә ки, елм афәти-чандыр.
Нәм әгло зиңандыр;
Елм афәти-чан олдуғу мәшүри-чаңандыр.
Мәруфи-замандыр.

Бу «нәзириләр»нин ичтиман мә'насы көз габагындадыр. Сабир ода од, һәрарет һәрарет әлавә етмәни бачаран сәнәткар иди...

Сабир ше'рләри халг әдәбијаты кими өз торпағынын, өз халғынын һәр бир күшесинә, һәр адамына таныштыр.

Мајасы хәлгилик олан, мөвзусу хәлгдан көтүрүлән, миннеләрни, милjonларын истәк вә арзуларынын ифадәси олан бу јарадычылыг һаглы олараг өз саһибләринин үрәкләrinә нақим кәсилмишди. Бу тәсадүүи дејилледи. Бүтүн исте'дад вә бачарыгыны ел үчүн, вәтән үчүн сәрф едән, онлар үчүн жанаң шаир, шүүрлү олараг гарышына бөյүк мәғсәдләр гојмушидур. Сабир жанаң бир пәрванә иди. Лакин пәрванә дүшүнмәдән жаңыр. Сабир исә дүшүнә-дүшүнә жаңыр, жана-жана дүшүнүрдү. Пәрванәнин жаңмасы, ону классикләримизин изәринде фәдакарлыг рәмзи кими гијметә миндиришилди. Онун бу һәрәкәти олса-олса анчаг мәрһәмәт һиссөн ојадыры. Сабир исә жаңыр, жандырыр, дүшүнүр, дүшүнүндүрүрдү. О, халгдан алыр, ишләйир, жениндән халга гајтарырды. Бу елә бир дәрәнәје чатыштыр ки, һәтта бу saat Сабирин бә'зини миера, бејт, бәндләрнин дејепләр, мүәллифин адыны белә чәкмәје еһтијач һисс етмирләр:

Нејләјін, көз көрүр, аглим кәспир,
Мән күкәши көјде дана билмәрәм;

Аһ!, неча кеф чәкмәли әйjam иди,
Онда ки, өвләди-вәтән хәм иди;

Аәми адәм елојен парадыр,
Парасыз адәчин үзү гарадыр;

Гафил жашамагданса көзәл кардыр өлмәк.

Сабирин бир чох мисралары зәрбүлмәсәлләр кими мүәјжән мүнасибәтләрла әлагәдар ишләдилүр. Ловғалығы тәңгид үчүн:

Гач, оғлан!.. гач, ат басды!.. миңләт кәлир;

Биринин ез ишләринни дүз гурмадығыны көрдүкдә.

Иш көрөчәк јердә сөз аэбәрләрик;

Дикәринин халг ишина көмәк етмәк истәмәдијини һисс ет-дикдә:

Ким на дејәр биңдә олан гејрәтә?!

Гејрәтимиз бәллидир һәр миңләтә?!

Үчүнчүсүнүн јалан вә'дләр далында кизләндијини тәңгид едәндә:

Чырманырыг қечмәјә чиј көлмәмиш,
Башлајырыг гызмага јај көлмәмиш;

Бир башгасының ачкөз, гарынгулу олдуғуны писламәк мәг-сәди илә:

Мәндән эмин ол, аләни гурбаның сөjlәрәм.—

—сөjlәнир.

Моллаја саташмаг үчүн:

Күңдә бир фитва вериб, мәхлугу чох алдатмышам.

Элиәјри тичарәт ишчиләрини әлә салдыгда:

Мәп һәләл илә һәрамы бир-бирино ғатмышам

Мәрдлији, гочаглығы тә'риф едәндә:

Кишиләр һүмәти дағы гопарыр.

Киши ол, дағ гопар, һәмпүйәт илә

— дејилир.

Көрүндүjү кими, Сабирә халг тә'сир етдији кими, Сабир дә она борчлу галмамышдыр.

Сабирдә нағылларын ширинлиji, дастанларын кенишлиji, аталар сөзү вә мәсәлләрин мүдриклиji, ләтифәләрин ој-наглыгы, шухлуғу, гошмаларын әлвайлышы, тапмачаларын, јанылтмачларын садәлиji вә дәрнилиji, лајлаларын зәрифлиji, атмачаларын кәскинлиji өзүнү көстәрир. Сабир ше'ри һәм мә'на вә мүндәрәчәсинә, һәм дә бәдин форма хүсусијәтләри-нә көрә кенини вә рәнкарәнкдир.

ГЕІДЛӘР

I МУСТАФА ГУЛИЈЕВ—Сабир фүгәра шаиридир.

Мәгалә илк дәфә 1924-чү илдә Сабир адына китабхананын 5 иллијиң иңасибетилә иешр едилән «Азәрбајҹан халг шаири Сабир» адлы китаб-чада чыхышыдыр. Мәгалә һәмми китабчадан көтүрүлмүшадыр.

II. ЭЛИ НАЗИМ — Сабир Тәһирзадә.

Илк дафа «Коммунист» гәзетинин 1936-чы ил 24 июл тарихли нем-рәснинде чыхышыдыр.

1. Бу фикирлә разылашмаг олмаз. Мирза Фәтәли әдәби мәктәбинин XX эср шәрантиндә он бејүк давамчысы кими таныдығымыз М. Э. Сабир һеч бир вахт «Мирза Фәтәли илә башлајан ҹүтәрәгги Азәрбајҹан мәдәни-фикри һәркәтәнидан» хәбәрсиз ола билмәзи вә олмамышыдыр.

III. МӘММӘДКАЗЫМ ӘЛӘКБӘРЛИ — Ағлар күләјен һаггында.

Һәмми тәдгигат 1936-чы илни декабр айында «Коммунист» гәзетинде һиссә-һиссә чап олунмушшудур. Дөрдүнчү мәктуба кими мәгаләләр «М. Э....задәјә мәктубы башлыгы, «Сабири севән» имzasы илә кетмишdir. Гәзетин 20 декабр тарихли нәмәснинде белә бир гејд верилмишdir: «Сабири севән» имzasы илә «М. Э....задәјә» язылан мәктубларының кимин тәрәфиндән вә кимо язылдыгы хүсусда охучуларымызын мурачиэтине чаваб олараг, мүәллифин разылыгы илә билдиририк ки, Ағлар күләјен Сабир һаггында бунунла дөрдүнчү мәктубуну дарч етдијимиз мүәллиф М. К. Әләкбәрли јолдашыдыр. Сабири севән дә, М. Э....задә дә Әләкбәрли јолдашын өзүдүр».

Бундан соңра мәгаләләр гәзетдә мүәллифин ачыг имzasы илә чыхышадыр. Өсәр чапа һазырланаркән, бә'зи кичик иктиясарлар апарылыш пәнидик имлаја ујуналашырылышыдыр.

2. Мүәллифин фикри илә разылашмаг олмаз. Соң тәдгигатлар, елә-чә дә шаириң фәһлә һәркәтәниң һәср етдији әсәрләрни көстәрир ки, бу илдия յашышыдыр.

3. Эдәбијатшүнасларымызын экසөријәти бу фикирдәдир ки, Сабирин «Молла Нәсрәддин» журнальында чыхкан илк сатирасы бу дејилдир. Сабирин «Молла Нәсрәддин»дә чыхкан илк сатирасы «Милләт нечә тарац

олур-олсун, ишни вар» мисрасы илэ башланган сатирасыдыр ки, бу да «Молла Насрэддин» журналынын 4-чү нөмрәсіндә (28 апрайл, 1906) чап олунмушдур.

4. Мұәллиғин бу фикри илә разылашмаг олғыз, «Jaңасын шәһрија-ри һүрриjет» — деjән шанрин әсәрләrinde никбилик вә кәләчәjә дәрин бир инам руhy вардыр.

5. Сәhбәт С. Шамилов вә Һ. Араслы тәрәfinдәк јазылыш «М. Э. Сабирин биографијасы» «Коммунист» гәzeti, 1936-чы ил 10 декабрда чап олунмушдур.

IV. ЭЗЭЛ ДӘМИРЧИЗЛДӘ — Сабирин сатира техникасы.

Илк дәфә «Революсија вә күлтурә» журналынын 1937-чи ил јанвар (№ 1) нөмрәсіндә чап олунмушдур.

V. ЭЗИЗ ШӘРНІФ — Сабир вә «Молла Насрэддин».

Мәтін ихтисарла верилір. Илк дәфә 1937-чи илдә, «Революсија вә күлтурә» журналынын 1-чи нөмрәсіндә чап олунмушдур.

VI. МИР ЧӘЛАЛ — Сабир ше'ри һаггында.

Мұәллиғин 1945-чи илдә јаздығы «Азәрбајҹанда әдәби мәктәбләр (1905—1917)» адлы докторлуг диссертасијасындан көтүрүлмүшдүр.

VII. ҢӘБИБУЛЛА СӘМӘДЗАДӘ — Сабир бир публисист кими.

Илк дәфә «Әдәбијат» гәzetiинин 1947-чи ил 31 мај тарихын 15-чи нөмрәсіндә чап олунмушдур.

1. Мұәллиф анчаг өзүнә мә'дүм олан мәгаләләр һаггында данышыр. Соң тәдгигатлар көстәрир ки, Сабирин публисистик мәгаләләри дәнә чохдур.

2. Шамахы реалии мәктәби һаггында чәтбуатда М. Э. Сабирин био жох, бир нечә мәгаласи вардыр.

МУНДЭРИЧАТ

Нэшрийатдан	3
Мустафа Гулиев. Сабир фүтөрә шашришір	5
Эли Назим. Сабир Таһирзадә	7
Маммәдказым Эләкбәрли. «Аглар күләјен» нағында	12
Әзәл Дәмирчизадә. Сабир сатирасының техникасы	54
Әзиз Шәриф. Сабир ва «Молла Нәсрәддин»	69
Мир Чәлал. Сабир ше'ри нағында	93
Һәбібулла Сәмадзадә. Сабир бир публисист кими	119
Әкрам Чәфәров. Сабир ше'ринин вәзни	123
Мирзаға Гулузадә. Сабир ва Фүзули	157
Шыхәли Гурбанов. М. Э. Сабир рус дилинде	173
Муса Адилов. М. Э. Сабирин дил вә үслуб хүсусијәтләри нағында бәзи гејдләр	194
Маммәд Мамиядов. «Хөнөпнамә»нин нэшри тарихинде	215
Ягуб Исмаилов. Сабир ва Шәиг	244
Эли Саләддин. Сабир вә шифаһи әдәбијат	253
Гејдләр	262

АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Институт литературы и языка им. Низами

М. А. САБИР

(Сборник статей)

Издательство Академии наук Азербайджанской ССР
Баку—1962

Нэшрийат редактору Г. Садыгов
Бәдии редактору Ф. Сәфәров
Корректору Х. Чәфәров

Чапа пизаланмыш 23/V 1962-чи ил. Қағыз форматы 60×92^{1/16}. Қағыз вәрәги 8,25. Чап вәрәги 16,5. Һес-нэшрийат вәрәги 15,86. ФГ 04887. Сифариш 215. Тиражы 2800. Гијмети 90 гәп.

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы Мәтбәәси,
Бакы, Фәһло проспекти, 96.

03006671

